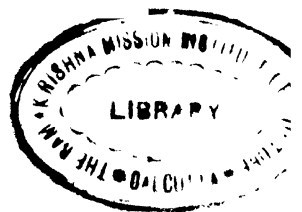

· 47649

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 1051, 1061, 1081, 1086, 1095, 1108, AND 1121.

THE

ÇATAPATHA BRĀHMANA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAᅇA ĀCĀRYA,

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYA VRATA SĀMASRAMĪ,

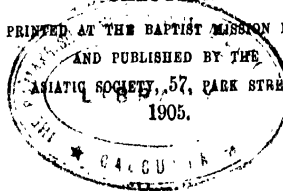
*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author,
Commentator, Annotator, Compiler, Translator and
Publisher of different Vedic Works, &c., &c.*

VOL. III, KANDA III.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1905.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(मुद्रयत्तुर्वेदस्य माघान्दिनशाक्यीयसु)

॥ श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशभाष्यसहितम् ॥

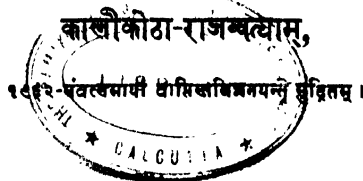
वङ्गदेशीयास्याधितिकषमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमोत्पन्नमाचार्यसत्त्वप्रतश्शम्भया

यथामति संग्रोध सण्डीक्य च सत्यादितम् ।

॥ इ भा० । इ का० ॥

(द्वितीयकाण्डकवर्गीयोभासः)

RMIC LIBRARY	
Acc. No. 47,649	
Class No.	
Date	22.9.62
St. Card	M.B.
Class.	G.G.
Cat.	✓
Rk Card	AC
Checked	✓

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्तं द्वितीयकाण्डसम्पादनमेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपरमेकमपि विशुद्धं पुस्तकं सुङ्गृहणीयं तच्च कालसापेक्षमिति धिया क्रममुल्लङ्घ्याप्यस्य तृतीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभवमितिदमेवैवंविधक्रम-व्याख्यास्य निदानम् ।

तस्यैतत्तृतीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानामादर्श-पुस्तकानामेवं नामधेयानि कल्पितानि—

१ = १६४-पत्रात्मकम्, १६७३-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

३ = ४८-पत्रात्मकम्, १६०५ (?)—संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

४ = डा०-वेबर-सम्पादितम्, १८०-१८४६-वर्षान्मुद्रितम्, पूर्णम् ।

५ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १९५६-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

६ = १८५-पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

७ = ३२-पत्रात्मकम्, १८२६-१८०-लिखितम्, पूर्णम् ।

८ = डा०-वेबरेखालुमाक्षराणि विचित्र समाहृतं ग-मुद्रितम् ।

९ = श्रीरामपुरकलेजीयं १८००-१८१८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एवञ्चसादर्शपुस्तकेष्वालं चतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ङ-घयोरैक्यमुपलभ्यते, समुपलभ्यते च छ-घ-जानामेकादर्शवैजलम्, तत्रापि जस्य परिव्याज्यतैव सम्पन्ना ।

अस्मिन् काण्डेऽग्निष्टोमसंख्यस्य सोमयागस्य शाखानिर्भाषादि-तोमाभिषवान्तानि कर्माणि विहितानि । तत्र दीक्षणीया, प्राचणीया, शातिष्ठा, उपसद्, अग्निप्रणयनीया, आग्नीषोमीया, सुत्या चेति प्रधानाङ्ग-तन्मीणि; तेष्वेव शङ्खनिखननादीनि निग्राभ्यास्तन्मिषुतसोमरसयज्ञशा-न्तानि प्रत्यङ्गकर्माणि समाश्रितानौति विवेकः ।

एकाहाहोमसचेतित्रैविध्यमापन्नानां सर्वेषामेव सोमयागानां गङ्गतिभूतस्याग्निष्टोमस्याध्वरस्यादिभूताङ्गप्रत्यङ्गकर्माणां शाखानिर्भाषादीनामेव विधानमाज्ञातमितिदं काण्डमध्वरमित्याचक्षते । “अध्वरमिति

(आ)

यज्ञनाम; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा, तत्प्रतिषेधः” —इत्याह हिंसास्तः (निह० १. ३. ३.) । यद्यप्यत्रैव काण्डे पशुसञ्ज्ञपनं विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विहन्यते; अश्वौघोमीयपशुसञ्ज्ञपनस्यान्नायविहितत्वेन हिंसात्वाभावात् । तथाह्युक्तं भगवता यास्केन— “साम्नायवचनादर्हिंसा प्रतीयेत”—इति (निह० १. ५. २.) । एव मेव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शनेऽपि महासुनि-
जैमिन्यादिभिः । तदेवं “वृष्टवदानुश्रविकः; स ह्यविशुद्धिः”—इति (सा० त० कौ० २ का०) साङ्ख्याचार्यसिद्धान्तो जलमध्यस्थमसीत्तोदवत् किं न विक्रीड इति सुधीर्भिर्बिभाष्य मेव ।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु “सोपर्णीकाश्रव” नाम (११९, २६२ प०) प्रधानं मन्यतेऽस्माभिः । वस्तुतस्त्वेतदख्यानं स्याच्छत-
पथास्नानाच्च पूर्वतनम्; कथं मन्यथा ह्युपपद्येताऽत्र ब्राह्मणे तद्याख्यानम् । एतस्याख्यानस्याधियज्ञव्याख्यानतोऽधिदैवतं (वैज्ञानिकं) व्याख्यानं सुकृ-
ष्टतरम्, ज्ञेयं तु तद् गुरूपदेशादिभिः ।

एतदेवाख्यानं रामायण—महाभारत—भागवताभिपुराणादिषु बहुधा प्रपञ्चितं मतिपल्लवितम् । तत्त्वतस्त्विदं मुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय, वक्तव्यविषयस्य गौरवत्वपरिहाराय च कविकल्पनाप्रसृतं सर्वं मन्त मेव । तदिदं मस्य यज्ञीयव्याख्यानतोऽपि सुप्रतीयते; तथाच “वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः”—इत्यादिकं (३६१ प०) प्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयकेऽप्येव मेव—“इयं कद्रूः, अश्वौ सुपर्णी, कृन्दांसि सौपर्णयाः”—इति (सं० ६. १. ६. २.) । अतएवोक्तं मन्निपुराणेऽपि—“गायत्र्यादीनि कृन्दांसि सौपर्णयानि पक्षिणः”—इति । वैदिकास्थापिकानां मेधैव गतिः प्रायः सर्वत्रोप-
सृज्यते । उक्तं चैतन्मोमांसादर्शनेऽपि सुशक्तम्—“असद् वृत्तान्ताख्या-
नम्”—इत्यादि (जै० सू० १. २. १० श्र० भा०) । एवञ्चैतन्मूलक-
महाकाथेतिहासपुराणग्रन्थानां मपि सर्वेषां मेवमेव गतिः सर्वैः प्रेमुषी-
मद्भिः स्वीकार्येत्यत्र किमु वक्तव्यं मस्तीति श्रम् ॥

काण्डकोठा-नाम-राजन्वती । } श्रीषत्यत्रतशर्मा ।
सं १९६१ । २६० १९०५ । } (आवसयः, सामश्रमी, व्याचार्यं च)

(क)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
सुर्व्वं ...	सुर्व्वं ...	१. २. १४.	... १५
पुष्यमिति ...	पुष्यमिति ...	१. २. २०.	... १७
पुष्यमिति ...	पुष्यमिति ...	१. २. २०.	... १७
धेन्वै ...	धेन्वै ...	१. २. २१.	... १७
मुत्तरं ...	मुत्तरं ...	१. ५. ११.	... ६०
स्मितेत्ततो ...	स्मितेत्ततो ...	१. ५. ३१.	... ६४
यद्वाचंयमो ...	यद्वाचंयमो ...	१. ५. ३८.	... ६६
कुरुपञ्चालवा ...	कुरुपञ्चालवा ...	२. २. १५.	... १०५
तद्धिरण्यानां ...	तद्धिरण्यानां ...	२. ३. १.	... ११६
वेदागा ...	वेदागा ...	२. ३. ४.	... ११६
व्वस्थस्युदिति- ...	व्वस्थस्युदिति- ...	२. ४. २.	... १३६
व्वीर्थ्यं ...	व्वीर्थ्यं ...	१. ६. ७.	... १६६
सुम्भूता ...	सुम्भूता ...	२. ६. ८.	... १६६
व्रक्ष्णं ...	व्रक्ष्णं ...	२. ६. ११.	... १६७
यच्छुन्दोभ्यः ...	यच्छुन्दोभ्यः ...	३. २. ८.	... २१०
वे ...	वे ...	३. ४. ८.	... २४३
ऽश्रानानामौषधि*	ऽश्रानानामौषधि	३. ४. १३.	... २४४
निऋवीरन्न ...	निऋवीरन्न ...	३. ४. २०.	... २५६
हाप्ति ...	हाप्ति ...	३. ५. ११.	... २५६

* एव मेव पाठो ग-घ-पुस्तकयोः।

(ख)

अध्यायम्	श्लोकम्	प्र० प्रा० क्र०	पृष्ठे
दुरीहसी ...	दुरीयसी ...	४. १. ११. ...	२७३
मेतुद्दिग्भ्यो ...	मेतुद्दिग्भ्यो ...	४. १. ३२. ...	२७६
ह्रैवास्या ...	ह्रैवास्य ...	४. २. १५. ...	२८८
ध्रुवेण ...	ध्रुवेण ...	५. ४. १६. ...	३४४
युद्धे ...	युद्धे ...	५. २. १. ...	३७६
मध्ये- ...	मध्ये- ...	४. ५. १४. ...	४११
सुग्धानुव्वता ...	सुग्धानुव्वता ...	५. ४. २२. ...	४१३
सूप शकलु ...	सूपशकलु ...	५. ४. ३०. ...	४१५
एत ...	एतं ...	५. ५. २. ...	४३३
॥ ११ ॥ ...	॥ १२ ॥ ...	६. २. १२. ...	४५४
ऽसिनु ...	ऽसिर्नु ...	६. ३. १२. ...	४६६
ऽसिनु ...	ऽसिर्नु ...	६. ३. १२. ...	४६६
रेतुन्स्तोकान् ...	रेतान्स्तोकान्	६. ३. २२. ...	४६८
सुन्दधत्ते ...	सुन्दधते ...	६. ३. ३०. ...	४७०
भूतोऽनर्थः ...	भूतोऽनर्थः ...	६. ४. १५. ...	४८४
मसुरित्यु ...	मसुरित्यु ...	७. ४. ३१. ...	५५१

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाश्रद्धपाठः शोधकदृष्ट्यादिरोषतः ॥

—

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (देवयजनं १अ० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वाचं यच्छति २अ० २ब्रा०)	...	८१
अथ तृतीयः प्रपाठकः (गीडे कृष्णाग्नि ३अ० ३ब्रा०)	...	१८१
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तद्य एष पूर्वाद्धी ५अ० १ब्रा०)	...	२७२
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (विजामानो वैवास्य ६अ० २ब्रा०)	...	३६१
अथ षष्ठः प्रपाठकः (पार्श्वं कृत्वा ७अ० ३ब्रा०)	...	४४१
अथ सप्तमः प्रपाठकः (सोऽत्युपयजति ८अ० ५ब्रा०)	...	५१३

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयाध्यायः (दक्षिणेनाह्वनीयं १प्र० ५ब्रा०)	...	५८
अथ तृतीयाध्यायः (सप्त पदान्यनु- २प्र० ३ब्रा०)	...	१३६
अथ चतुर्थाध्यायः (शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं ३प्र० २ब्रा०)	...	२०६
अथ पञ्चमाध्यायः (तद्य एष पूर्वाद्धी ४प्र० १ब्रा०)	...	२७२
अथ षष्ठाध्यायः (उदर मेवास्य सवः ४प्र० ५ब्रा०)	...	३४१
अथ सप्तमाध्यायः (अग्नि मादत्ते ५प्र० ३ब्रा०)	...	४०८
अथाष्टमाध्यायः (तद्यचैतत् प्रवृत्तो ६प्र० १ब्रा०)	...	४५१
अथ नवमाध्यायः (प्रजापतिर्वै प्रजाः ७प्र० २ब्रा०)	...	५२१

॥ अथ ब्राह्मणान्तर्ची ॥

श्रुत्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	प्रश्न
१	देवयजनब्राह्मणम् ...	१प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	१
२	दोक्षाब्राह्मणम् ...	१प्र० २ब्रा० ...	१अ० २ब्रा० ...	१२
३	आत्रावैश्यावेष्टिब्राह्मणम्	१प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	२६
४	शौद्रुभयब्राह्मणम् ...	१प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	४४
५	अजिनदीक्षादिब्राह्मणम्	१प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	५८
६	दीक्षितव्रतब्राह्मणम्	२प्र० १ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	८१
७	प्रायश्चीवेष्टिब्राह्मणम्	२प्र० २ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१०३
८	सोमाख्यानब्राह्मणम्	२प्र० ३ब्रा० ...	२अ० ४ब्रा० ...	११६
९	सोमक्रयशौचाह्नयम्	२प्र० ४ब्रा० ...	३अ० १ब्रा० ...	१३६
१०	सोमोपनहनब्राह्मणम्	२प्र० ५ब्रा० ...	३अ० २ब्रा० ...	१५१
११	सोमपयानब्राह्मणम्	२प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	१६४
१२	सोमपर्यागहनब्राह्मणम्	३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	१८१
१३	आतिथ्येष्टिब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२०६
१४	तानूनपत्रब्राह्मणम् ...	३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० २ब्रा० ...	२२६
१५	अवान्तरदोक्षाब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा० ...	४अ० ३ब्रा० ...	२४१
१६	उपसदिष्टिब्राह्मणम्	३प्र० ५ब्रा० ...	४अ० ४ब्रा० ...	२५७
१७	वेदिनिर्माणाब्राह्मणम्	४प्र० १ब्रा० ...	५अ० १ब्रा० ...	२७३
१८	अग्निप्रययनब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा० ...	५अ० २ब्रा० ...	२८५
१९	यज्ञपुरषब्राह्मणम् ...	४प्र० ३ब्रा० ...	५अ० ३ब्रा० ...	३०५
२०	सोमाभिषवब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा० ...	५अ० ४ब्रा० ...	३२५
२१	सदोक्षाह्नयम् ...	४प्र० ५ब्रा० ...	६अ० १ब्रा० ...	३४१
२२	धिक्षणब्राह्मणम् ...	५प्र० १ब्रा० ...	६अ० २ब्रा० ...	३६१
२३	वैश्वर्जनब्राह्मणम् ...	५प्र० २ब्रा० ...	६अ० ३ब्रा० ...	३७७

उक्त्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
२४	यूपमानब्राह्मणम् ...	५प्र० ३ब्रा० ...	६अ० ४ब्रा० ...	३६४
२५	यूपनिधानब्राह्मणम्	५प्र० ४ब्रा० ...	७अ० १ब्रा० ...	४०८
२६	बूपैकादशिनौब्राह्मणम्	५प्र० ५ब्रा० ...	७अ० २ब्रा० ...	४२६
२७	पशूपकाकराब्राह्मणम्	५प्र० ६ब्रा० ...	७अ० ३ब्रा० ...	४३३
२८	पशुसंछपनब्राह्मणम्	६प्र० १ब्रा० ...	७अ० ४ब्रा० ...	४४१
२९	आप्रौब्राह्मणम् ...	६प्र० २ब्रा० ...	८अ० १ब्रा० ...	४५१
३०	पशुवपानब्राह्मणम् ...	६प्र० ३ब्रा० ...	८अ० २ब्रा० ...	४६३
३१	पशुपुरोडाशब्राह्मणम्	६प्र० ४ब्रा० ...	८अ० ३ब्रा० ...	४८१
३२	प्रयानानुयानब्राह्मणम्	६प्र० ५ब्रा० ...	८अ० ४ब्रा० ...	५०४
३३	उपयानब्राह्मणम् ...	७प्र० १ब्रा० ...	८अ० ५ब्रा० ...	५१३
३४	पशुकेकादशिनौब्राह्मणम्	७प्र० २ब्रा० ...	९अ० १ब्रा० ...	५२१
३५	वसतौवरीब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा० ...	९अ० २ब्रा० ...	५३२
३६	सुत्वाब्राह्मणम् ...	७प्र० ४ब्रा० ...	९अ० ३ब्रा० ...	५४४
३७	अधिववयब्राह्मणम्...	७प्र० ५ब्रा० ...	९अ० ४ब्रा० ...	५७३

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथये त्वा रायस्योषदे ...	२११	अथ हैके । त्वयां वा ...	१५३
अभिं वैश्वानरं ...	५१३	अथ ऽहतरथाहुः ...	३२६
अभिर्मैक्षेति ...	८३	अथ कृषाविषायाः ...	६१
अम्रीषोमौ वै देवानाः ...	२५८	अथ खनति । प्राञ्च ०—०	
अतिच्छन्दसा मिमीते ...	१५३	उपरेण ...	४०८
अतिथेरातिथ्य मसि ...	२११	अथ खनति । प्राञ्च ०—०	
अथ हैके । अङ्गुलीञ्च ...	६५	यजमानेन ...	३४२
अथ हैके । उदपात्र ...	१८६	अथ गृह्णाति । समुद्रस्य ...	५५०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यावाय मादत्ते ...	५७४	अथ दर्भतरणक मन्तर्दधाति	
अथ यावय उपावहरति	३३०	•—• परशुक्तथो ...	३६६
अथ चतुर्धा जुहोति ...	४७	अथ दर्भतरणके निदधाति	२१३
अथ चत्वारो राजासन्दी ...	१८८	अथ देवाः । ज्यौष्ठा मेव ...	१२०
अथ चषाल मुदोक्षते ...	४१२	अथ द्वितीय माश्रावयति	४४४
अथ चषाल मुभयतः ...	४१०	अथ द्वितीयां कुशी ...	३६३
अथ चात्वाले मार्जयन्ते ...	४७०	अथ न दीक्षितः । काष्ठेन	६४
अथ क्दिरधिनिदधाति ...	३४५	अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति	१४
अथ जघनेन कृष्णाजिने ...	५८	अथ निग्राभ्या आहरति...	५७५
अथ जाघ्न्या पत्नीः ...	५१४	अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति	५७७
अथ जिह्वत्यै । सा ...	४८५	अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्	५८१
अथ जुहोति । उरु विष्णो	३८०	अथ नियुनक्ति ...	४४२
अथ जुहोति । त्वं सोम	३७८	अथ नीवि मुद्रूहते ...	६१
अथ जुहोति । यया •—•		अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप ...	४२७
या ते ऽव्यमे रजःश्रया	२६१	अथ पत्न्यै पदं प्रति ...	१४१
अथ जुहोति । यया •—•		अथ परिधीन् परिददाति	२६८
या ते ऽव्यमे हरिश्रया	२६१	अथ परिश्रयति ...	४१२
अथ जुह्वा एषदान्यस्योपघ्नन्	४८८	अथ पर्युहति । ब्रह्मवनि त्वा	३४४
अथ जुह्वा एषदान्यस्योपहत्य	४८२	अथ पर्युषति । ब्रह्म वृह	३४४
अथ ढ्या मादथोपाकरोति	४३४	अथ पशुं व्विशक्ति ...	४८१
अथ दक्षिणतः प्रोक्षति ...	२६६	अथ पशुं सम्प्रशति ...	४८६
अथ दक्षिणेन जानु ...	५६	अथ पशोः प्राणानग्निः ...	४६६
अथ दर्भतरणक मन्तर्दधाति		अथ पश्चात्परिक्रम्य ...	१८५
•—• क्षुरक्तथो ...	१४	अथ पश्चात्प्रोक्षति ...	२६१
		अथ पाश्वेन वासिना ...	४८८

कषिकाप्रतीकम्	श्लो	कषिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ पुनः प्रपद्य	३०७	अथ मिनोति । या ते ...	४११
अथ पुनरेत्याह्वनौय ...	४५४	अथ मुखं विन्दते... ..	५१३
अथ पुनर्क्षां न्यस्यति ...	८७	अथ मेखलां परिहरते ...	६०
अथ पुरस्तात् । उदीचीः	२७८	अथ मैत्रावरुणचमसेनैता	५५०
अथ पूर्वयोरुत्तरस्याम् ...	२६८	अथ य एष मध्यमः ...	३४१
अथ एषदान्यं गृह्णाति ...	५०५	अथ यत्तुर्विः प्रातिविक्रमा	२७३
अथ पौष्णम् । पशवो ...	५२२	अथ यजमानाय पदं ...	१७०
अथ प्रतिप्रस्थाता । अग्नेय	१८७	अथ यत् त्रिःशत्	२७३
अथ प्रतिप्रस्थाता । उत्तरः	३१०	अथ यत्पञ्चकृत्यः पणते ...	१६६
अथ प्रक्तरं निद्भुवते ...	२४६	अथ यत्पञ्चकृत्यो गृह्णाति	२११
अथ प्रहरिष्यन् । यं ...	५७८	अथ यत्पञ्चकृत्यो मिमीते	५७६
अथ प्राङ्बोदङ्कुलामति	१५	अथ यत्पत्न्यक्षस्य	३०६
अथ प्रीर्युते । गर्भो वा ...	६१	अथ यत्पत्न्युपस्पृशति ...	४६४
अथ बर्हीः षि —०		अथ यत्पत्न्यादरौयसौ ...	२७३
अस्या एतद्	३४३	अथ यत्र मेक्ष्यन् भवति ...	८६
अथ बर्हीः षि —०		अथ यत्र सुत्वा पुनर् ...	८७
अस्यैतद्	४०६	अथ यत् षट्त्रिःशत् ...	२७३
अथ बार्हस्पत्यम्	५२३	अथ यत्समिध मभ्यादधाति	५४६
अथ मदन्तीरुपस्पृश्य ...	२४३	अथ यत्साहा स्वाहेति ...	३२
अथ मध्य ऽव्याघारयति ...	२६८	अथ यदह्नाया	४८६
अथ मध्यमं कृदिरुप ...	३११	अथ यदग्नौ ह्योष्यन्ति ...	३६५
अथ मध्येऽङ्गुल्याक्काशं ...	१५५	अथ यदपा मन्ते क्रौशाति	१६६
अथ मनोतायै हविषो ...	४८४	अथ यदि द्वे कृष्णाग्निने ...	१८३
अथ माहृतम् । विप्रो वै	५२४	अथ यदुपभृत्वाण्यं ...	२५६
अथ मिनोति । श्रुतानत्वा	३४४	अथ यद्दशकृत्यो मिमीते...	१५४

कठिणाप्रतीकम्	पृष्ठे	कठिणाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्विद्वितः । अत्रत्यं वा	८८	अथ याः प्रोक्तव्यः परि-	
अथ यद्विद्वितः । ऋचं वा		शिष्यन्ते । ता ऽश्वटे	
यजुर्वा साम	६५	ऽवनयति ... ३३३, ३०६	
अथ यद्विद्वितायाभिहरन्ति	८८	अथ या आपः परिशिष्यन्ते	३६३
अथ यद् ध्रुवाया माज्यं०—०		अथ यान्युपभृत्यवदानानि	३८८
तज्जुह्वां चतुष्कृतौ ...	१२०	अथ यां पञ्चमीं ऋचा ...	३८
अथ यद् ध्रुवाया माज्यं०—०		अथ यावेतौ जघनेनाग्नी ...	३०६
तज्जुह्वा मानयति ...	३८	अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः	
अथ यद् ब्राह्मण्य इत्याह...	६६	०—० तत्सार्द्धं सङ्गमे	२३१
अथ यद्यु परिशिष्यते ...	३८६	अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः	
अथ यद्वपया प्रचर्य ...	३८१	०—० तदिन्ध्रे सन्नदधतैष	२३०
अथ यद्वसाहोमस्य ...	३८६	अथ युनक्ति । उखावेतं ...	१८३
अथ यद्वाचं यच्छति ...	६६	अथ यूपशकल मवगूहति	३१३
अथ यद् दृष्योस्तुक्ता ...	२६६	अथ यूपशकल मादत्ते ...	३५२
अथ यन्निद्याभ सुपैति ...	५७६	अथ यूपशकलं प्रास्यति ...	३०६
अथ यवमत्वः प्रोक्तव्यो ...	३३२	अथ रराद्या सुपस्पृश्य ...	३११
अथ यस्मात्सोमो नाम ...	५८०	अथ राजान मादत्ते ...	१६७
अथ यस्मात्सर्वर्णम ...	३१३	अथ राजानमादायोत्तिष्ठति	१६८
अथ यस्मादातिथ्यं ...	२०६	अथ राजानमादायारोह्य	१६८
अथ यस्माद्यज्ञो नाम ...	५८०	अथ राजान सुपावहरति	५३३
अथ याः प्रोक्तव्यः परि-		अथ लस्पृज्या०—० इन्द्रस्य	३३६
शिष्यन्ते । तद्ये ...	२६७	अथ लस्पृज्या०—० वृष्योः	३११
अथ याः प्रोक्तव्यः परि-		अथ व्वपा सुत्विदन्ति ...	३६६
शिष्यन्ते । ता ऽश्वटे-		अथ व्वसाहोमं ऋहाति...	३८५
ऽवनयति	३२६	अथ व्वतं व्वतयति ...	८५

कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ व्युत् व्युत्थिता ...	८५	अथ सोमोपनहनस्य ...	१५५
अथ वाचं यच्छति... ..	५७५	अथ सौम्यम्	५२२
अथ व्याचयति । परि ...	१६७	अथ क्लीर्क्षीथै व्देः ...	४५३
अथ व्याचयति । प्राची... ..	३०६	अथ स्वाति । अमेधो वै... ..	१४
अथ व्याचयति । भद्रो ...	१८५	अथ स्फ्य मादाय	१४०
अथ व्याचयति । रेवति ...	४५३	अथ खुवेणोपस्पृशति ...	३६५
अथ व्याख्या मन्तत ...	५२५	अथ खुवेणोपहृत्वाण्यम् ।	
अथ व्यासः । द्विगुणं ...	१५३	अभि मभिजुहोति ...	२१४
अथ व्यासः परिधत्ते ...	१५	अथ खुवेणोपहृत्वाण्यम् ।	
अथ व्यैश्वदेवम्	५२३	अवट मभिजुहोति ...	४१०
अथ श्रमितारं	४८१	अथ खुवेणोपहृत्वाण्यम् ।	
अथ श्रम्याश्च स्फ्यश्च ...	२७७	अध्वर्युर्वपा मभिजुहोति	४६८
अथ श्रारोर मेवान्ववहन्ति	१८६	अथ खुवेणोपहृत्वाण्यम् ।	
अथ सप्तमं पदं	१३६	विष्टप मभिजुहोति ...	३४५
अथ समिध मभ्यादधदाह	५४६	अथ हरति	२७८
अथ सम्येव्यति । मैत्रावह-		अथ हविर्दानयोः... ..	३४६
णस्य चमसाध्वर्यवेहि	५४८	अथ हिरण्य मपोद्धरति...	१२१
अथ सम्येव्यति । सोमोप-		अथ हिरण्ये व्याचयति ...	१६६
नहन माहर	१५१	अथ हृदयग्रूवं प्रयच्छति...	५१४
अथ सारस्ततम्	५२२	अथ हृदयग्रूलेनावभृथं ...	५१४
अथ सावित्रम्	५२५	अथास्यावागति	२८
अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति	१८६	अथाम्रये परिदाय ...	८७
अथ सोमक्रयणानुदिशति	१६७	अथामि मभ्याहृत्व... ..	८२
अथ सोमपथ्याह्वनेन ...	१८२	अथाङ्गुलीर्व्यचति	३१
अथ सोमविक्रयिण्य मभि	१६६	अथाग्रेण राजानं	१५२

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथाप्येव ग्राणां तिलमभ्यङ्गे	२७	अथानुहृद्योपतिष्ठते ।	
अथाजायां प्रतीचीन मुख्यां	१६६	व्विश्राव्त्वां ५४५	
अथाज्य सुपस्तृयीते । अथ	४६६	अथाप उपनिनयति १४०, ३४४	
अथाज्य सुपस्तृयीते । जुह्वां	४८३	अथापरं चतुर्गृहीत माण्यं	
अथातः समवमृशन्त्येव ...	२२६	गृहीत्वा । अग्वारभस १२२	
अथातो गृह्णात्येव । आप-		अथापरं चतुर्गृहीत माण्यं	
तये त्वा परिपतये ...	२२६	गृहीत्वा । उदङ् प्रयन् ५४८	
अथातो गृह्णात्येव । हवि-		अथापरं चतुर्गृहीत माण्यं	
भ्रतोरिमा आप इति...	५३४	गृहीत्वा । उपनिष्कामति ३०८	
अथातो व्वतोपसदा ...	२६१	अथापरयोर्दक्षिणे ... ३२६	
अथातो ह्योमस्यैव... ..	४६	अथापवे द्वितीया ... ३७८	
अथात्युपयजति	५०७	अथाप्रोभिश्चरन्ति ... ४५१	
अथात्रापोर्युते	१६८	अथाभिमन्त्रयते ५१५	
अथाधरारिणं निदधाति...	२१३	अथारयो पाणौ कृत्वा ... ४	
अथाधिषवणं	३३०	अथावटं परिलिखति ३४२, ४०८	
अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति	५७३	अथात्रश्चन मभियुहोति... ३६७	
अथाधिषवणे फलके ...	३३०	अथाशिषा मारभं ... ३१	
अथाध्वर्युरात्मान सुपस्तृशति	१४१	अथाश्राव्य न होतारं ... २५८	
अथाध्वर्युरारोहयं ...	१८८	अथासाद्य खुघः ३८१	
अथाध्वर्युश्च	३२८	अथास्थाः हिरण्यं ... १५१	
अथानद्वाहावाजन्ति ...	१८४	अथास्मै दण्डं प्रयच्छति ... ६५	
अथानुवेद्यन्तम्	२७८	अथास्मै व्वतं प्रदास्यन्नप ... ८५	
अथानुब्रूहति	२७६	अथास्मै व्वतं प्रयच्छति ... ८५	
अथानुहृद्योपतिष्ठते ।		अथास्मै व्वतं अपयन्ति... ८३	
एतत् त्वं	३८१	अथाह पर्यमयेऽनु ... ४५२	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथाह प्रतिप्रस्थाता ...	४६८	अथैव मभिपद्य ०—०	
अथाह समुक्षुप्य	२४६	विष्णोः	४११
अथाह सोमायानुब्रूहीति	२५६	अथो ऽअपि नयस्तिऽग्रत्	२७३
अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति	४६८	अथो ऽअपि नौगि स्युः ...	३०
अथाहाग्रये समिञ्चमानाय	४४३	अथो ऽअपि सप्त स्युः ...	३०
अथेत्याहवनीये	३८२	अथो ऽइतरथाहुः ...	४२७
अथैक उददति	६६	अथोत्तरतः । प्राचीऽ ...	२७८
अथैनऽ ग्राणां प्रपादयति ।		अथोत्तरतः प्रोक्षति ...	२६६
स जघनेनाहवनीय ...	२२	अथोत्तरतस्तिष्ठन्नपां ...	४६७
अथैनऽ ग्राणां प्रपादयति ।		अथोत्तरेण पर्येत्वाध्वर्युः...	३१०
स घेनै चानहुहश्च ...	१७	अथोत्तरेण ग्राणां परिश्रुयन्ति	१३
अथैनऽ ग्राणां प्रपादयति ।		अथोत्तानं पशुं पर्यस्यन्ति...	४६५
स प्रपादयन्	१८६	अथोद्यच्छन्तीध्रम्... ..	२६६
अथैनं दर्भपवित्रेण ...	२६	अथोपगृह्णाति	४४२
अथैन मतो मदन्तीभिर्... ..	२४३	अथोपनिष्कृम्याभि ...	१२२
अथैन्द्रम् । इन्द्रियं... ..	५२४	अथोपनिष्कृमति... ..	३८२
अथैन्द्राग्रम् । तेजो ...	५२४	अथोपभृति । व्यङ्ग्यस्य ...	४८५
अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः ...	१०४	अथोपाकृत्य पशुम् ...	४३३
अथैभ्यः सविता	१०४	अथोल्मुक मादायाभौत्...	४५३
अथैभ्यः सूर्यं	२७५	अथोस्त्रिखति	६४
अथैभ्यः सोमः प्रारोक्षत...	१०४	अनर्वा प्रेहीति	४६२
अथैभ्योऽग्निः प्रारोक्षत ...	१०४	अनु त्वा माता मन्यता ...	४४२
अथैव मभिपद्य ०—०		अनेनैव व्याचं	८२
अस्तभाद्	१८१	अनेनो वैके व्याचं ...	८२
अथैव मभिपद्य ०—० प्रुवाति	३४४	अन्तक मु तर्हि पश्चात् ...	५८

कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अन्तरतो देवानां	५१४	आददते ग्राव्याः	३७६
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति ...	५०६	आददे रावासीति	५७५
अन्तरेणाङ्घ्रिणी	४८७	आदित्यं चरुं प्रायणीयं ...	१०३
अन्तरेणोष्णुऽउपावहति ...	५४४	आन्त मग्निष्ठा मर्नात्ति ...	४११
अपः प्रणीय । आप्तावैष्णव	२६	आश्रवाणः प्रस्तरः... ..	२१२
अप एवाभ्यवेत्य	५१४	आसाद्य हवींश्च्युतिं	२१३
अपराङ्गे दीक्षते । पुरा केश- अग्नि मादत्ते	१२ ४०८	आसीददिश्या भुवनानि ...	१८०
अमिमीत वरिमाणं	१८०	इदं वै पशोः सञ्ज्ञाप्यमानस्य	४४३
अयङ्गा-अयङ्गा एकधना	५५०	इद महं तं ०—० सजातो	३२८
अर्वाक् त्वा परेभ्यो	३६५	इद महं तं ०—० सबन्धर्	३२७
अवच्छित्तो हि वै पुरुषः ...	१५	इद महं तं ०—० समानो	३२७
अथारत्निं परिवासयेत्	३६८	इध्म मभ्यादधति	२६५
अथौ ह वै पुत्रा अदितेः	२६	इन्द्रागच्छेति	१८६
असुरा ह वा ऽअग्रे	४८५	इन्द्रायाध्यत्तायेति... ..	१२३
अस्य ह विषस्तमना	४५४	इन्द्रो ह वा ऽईच्छाश्चक्रे ...	६३
अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति ...	५०७	इमे वै प्राणाः	८४
आकृत्यै ०—० आत्मना वा	४६	उदर मेवास्य सदः	३०६, ३४१
आकृत्यै ०—० नात एकश्च	४६	उदीची मेव दिशम्	१०५
आतिथ्येन वै देवा इष्टा ।		उद्धते प्रऽउगे फलके	१८४
०—० चतुर्धा अश्ववन्	२२६	उद्यच्छन्तीधाम्	३७८
आतिथ्येन वै देवा इष्टा ।		उभयतो द्वारं हविर्दानं	३०६
०—० तानूनपुत्रैः	२४१	उग्निञ्चो वृद्धितमामिति...	४३५

कश्चिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे
ऊर्द्धा मेव दिशम् ...	१०५	गन्धो हैवास्य ...	२६६
ऊर्द्धाणो व्यथिषदिति ...	४८६	गभीर मिम मध्वरं द्वाधौति	५७४
ऋत्वाँ ह वै पुरुषो ...	३६४	गुदं त्रेधा करोति...	४८५
ऋतवो मुग्धा आसन् ...	१०४	गुदो वै पशुः । मेदो ...	५०५
ऋत्विजो है व देवयजनम्	२	गुह्यै वा ऽयताः परिङ्गियन्ते	५३५
एकादशारत्निं परिवासयेत्	३६८	गोपीधाय ता ऽयता ...	५३३
एतद् वै विश्वेदेवा ...	५३३	गोर्वै प्रतिधक् । तस्यै ...	१६५
एतद्वाचयेत् ...	३१०	ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः ...	२५७
एतया सर्वाभिः ...	१५४	चतुर्गृहीत माज्यं गृह्णीत्वां	३०८
एताभिर्वै देवा ...	२५७	कृन्दाँसि गच्छ स्वाहेति...	५०७
ऐक्षथौ विश्वती ...	२१२	जुष्टा विश्वाव इति ...	१२१
ऐन्द्रः प्राणः । अङ्गे ऽव्यङ्गे...	४८६	तं वा इति हरन्ति ...	१६६
औदुम्बरौ भवति ...	१८८	तं वै पूर्वार्द्धं मिनोति ...	४१४
औदुम्बरो भवति ...	६५	तँ सप्तभिः सप्तभिः ...	३०
कार्त्तव्यमयाः परिधयः ...	२१२	तँ ह स्मैतं देवा ...	४१४
कार्त्तव्यमथौ वपाश्रपण्यौ...	४६७	त ऽव्याप्याययन्ति...	२४५
कौशिक ब्राह्मण ...	१८६	त ऽव्यायन्ति । तँ होता	५५१
खदिरेश ह सोम माचखाद	३६३	त ऽव्यायन्ति । प्रत्युपतिष्ठते	५५१
		त ऽउदक्षौ निष्कामन्ति ...	५७८
		त ऽउपरथ्यैव पशून् ...	४३४

कण्डिकाप्रयोगम्	श्लो	कण्डिकाप्रयोगम्	श्लो
त ऽउः चैत ऽउःचुः । देवा...	२६	तदाऽः । पुनरेतदुक्तम्	४५२
तच्छाणां वा विमितं वा ...	३	तदाऽः । पूर्वोऽतीत्य ...	२०६
तं जघनेन चात्मान ...	४८३	तदाऽः । यदेव प्रायशीये	१०६
ततो देवा एतं व्यञ्चं ...	४८३	तदाऽः । यस्मा ऽएतदा ...	२४३
ततो यानि त्रीणि खुवेण...	४५	तदिडान्तं भवति ...	२१४
तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनू-	१७	तदु तथा न कुर्यात् । अमिष्ठ	४२७
तत्परिश्रयन्ति ...	३४५	तदु तथा न कुर्यात् । काम	१०६
तत्रैता मपि वाच मुवाद	५८२	तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै	४५२
तत्रैता मपि वाच मूदुः ...	६३	तदु तथा न कुर्यात् । विमुचैव	२१०
तथेति देवा अङ्गवन् । तवैव	१०३	तदु तथा न कुर्यात् । सार्द्ध	३७८
तथेति देवा अङ्गवन् सोम-	३६४	तदुदौचीनवः सदा भवति	३४५
तथो ऽएवैष एतत् । उपरश्चैव	४२४	तदुपास्याभितिस्रुति ...	४६६
तथो ऽएवैष एतत् । यूपशकल	४१५	तदु हैक आहुः ...	५४६
तथो ऽएवैष एतत् । सहैव	५४६	तदु होवाच याञ्चवःश्वः ...	२
तदायत्सु व्याचयति । अग्ने नय	३७६	तदेव निदधति ग्राह्यः ...	३८०
तदायत्सु व्याचयति । एष ते	१५२	तद्वैके । आदित्येभ्यश्चतं ...	२६
तदाऽः । अक्ते ...	२४६	तद्वैके । आहवनीयाः ...	१८७
तदाऽः । अगश्चैता ...	४६	तद्वैके । ऐव मैत्रावरुणचमसे	५५१
तदाऽः । उत्तरवेदेः ...	३१०	तद्वैके । अत्तरवेदेरनु ...	२६६
तदाऽः । एता मेवैक्षां ...	४६	तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति ...	३७७
तदाऽः । कः प्रातरनुवाकस्य	५४६	तद्वैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा ...	८२
तदाऽः । किं तद्यज्ञे ...	५०४	तद्वैके । प्रथमे व्यत ऽउभौ	८४
तदाऽः । नैष यजमानेगाम्वा-		तद्वैके । प्रथमे व्यते सर्वो-	८४
रभ्यो ...	४५३	तद्वैके । सर्वे ऽएव व्यपन्ते	११
तदाऽः । गोपाकुर्यान्नाग्निं	४३४	तद्य एष पूर्वाङ्गो...	२७२

कश्चिदाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कश्चिदाप्रतीकम्	प्रष्ठे
तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति ०—०		तथाः पूर्वाङ्गेऽनुवाक्या ...	२५०
नेदेत-	४६५	तद्यावेतौ पूर्वौ	३२६
तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति ०—०		तदर्थं सत् समः स्यात् ...	१
सन्धत्तः	४६५	तद्वा ऽप्यन्यतर एव ...	२०६
तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति ०—०		तद्वा ऽप्यन्यतरः स्यात् ...	१६
सन्धत्तस्ते	४६५	तद्वा ऽनृषीया मनुश्रुत	
तद्यत्पञ्चदश व्यागच्छि ...	२६	मास । ०—० यदेताभि ४५	
तद्यत् एच्छति प्रदतं वै ...	४८२	तद्वा ऽनृषीया मनुश्रुत	
तद्यत् एच्छति प्रदतेन ...	४८२	मास । ०—० यो दीक्षते ८१	
तद् यत् पौष्णमनु ...	५२३	तद्वा ऽनृषीया मनुश्रुत मास ।	
तद्यज्ञेत् प्रदतो होता ...	४५१	० -० सम्भत एवं ० ६०, २४५	
तद्यज्ञेनं निविध्यन्ति ...	४५४	तद्वा ऽनृषीया मनुश्रुत मास ।	
तद्यज्ञेनं विप्रसन्ति ...	४५४	०—० सम्भत एव ... ८१	
तद् यत् चारसत मनु ...	५२२	तद्वा ऽएकः स्यात् ... ३०	
तद्यदन्तरेण... ..	४८८	तद्वा ऽएतदुभयं १२०	
तद्यदाप्याययन्ति	२४४	तद्वा ऽएतदेकं कुर्वन् ... २६०	
तद्यदैन्य मनु भवति ...	५२४	तद्वा ऽएतदेको दाभ्यां ... ५०६	
वद्यद्विरयश्रकसावभितो		तद्वै देवा अस्यृषवत । त	
०—० भवतः	४८६	एताभिर् २५०	
तद्यद्विरयश्रकसावभितो		तद्वै देवा अस्यृषवत । त	
०—० भवत आम्नाय्याह	४६६	एतैः कृत्वां ३२६	
तद्यद् द्वाहं स्पद्य मनु ...	५२३	तद्वै देवा अस्यृषवत । त	
तद्यदपया शरन्ति	४००	एतैः सर्वाः ३४२	
तद्यद् वैश्वदेव मनु... ..	५२४	तद्वै देवा अस्यृषवत त्रेऽस्यैतेज ५७०	
तद्यन्मैवावद्वक्तव्यमसेन ...	५५०	तद्वै त्रवगीतं भक्तुभि । द्रवं ३७	

कश्चिकाप्रतीकम्	श्लो	कश्चिकाप्रतीकम्	श्लो
तनूनप्त्रे शाक्करायेति ...	२२६	तस्मान्निवृत्तदक्षिणां ...	२७७
तं त्वा जुषामहे	३६५	तस्मान्मध्यमाच्छङ्गोः ...	
तन्न सर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत ...	३	उदङ् द्वादश	२७३
तं निदधाति	४२६	तस्मान्मध्यमाच्छङ्गोः ..	
तन्मध्य ऽजौदुम्बरीं	३४१	उदङ् पञ्चदश	२७२
तपसा वै लोकं जयन्ति	२६२	तस्मान्मध्यमाच्छङ्गोः ...	
त मभिमिमीते । व्रन्ति वा	५७६	दक्षिणा द्वादश	२७२
त मभिमृशति । यत्ते सोम	५७७	तस्मान्मध्यमाच्छङ्गोः ...	
त मभ्यनक्ति । श्रौर्षतोऽग्र ऽष्या	२८	दक्षिणा पञ्चदश	२७२
त मादत्ते । देवस्य त्वा	५७४	तस्मान्मध्यमाच्छङ्गोः ...	
त मिन्द्राम्नीमनु	३६३	प्राङ् षड्विंशतं	२७२
त मुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्य	६५	तस्मिन् वाचयति	१८७
त मेव मभिमृशय	३६५	तस्मै क मेकादशिन्या ...	५२१
तं परिवासयति	३६८	तस्य ते पवित्रपत इति ...	३१
तं प्रथवमान मनु	३६६	तस्य यन्निखातम्	४१३
तं प्राङ् पातयेत्	३६६	तस्य रुक्माः पुरस्ताद्	२७६
तयोः समवहृत्तयोः	३०७	तस्य वा ऽएतस्य व्याससः ...	१६
तयोरन्यतरां कुशौ माषिच्छेद	३६३	तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति	२७
तस्मादाहुः । मनो देवा	२२८	तस्या माघारयति... ..	२६८
तस्माद् ह न प्रतीचीनशिराः	३	तस्यावाङ् मेधः पपात	४८२
तस्माद् ह न सा	२२७	तस्यै गन्धर्वाः । वेदानेव ...	११६
तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् ...	२२८	तां यथैवादो देवाः । प्राहिरण-	
तस्माद् दीक्षिता	३६४	गत्वोम मच्छ सैनान्	१२४
तस्माद् ब्रह्मचारिण्य	३६४	तां यथैवादो देवाः ।	
तस्माद्यदि यपैकादशिनौ	५२५	प्राहिरण्यत्वोम मच्छैव	१२१

कश्चिदाप्रतीकम्	श्लो	कश्चिदाप्रतीकम्	श्लो
तां यथैवादो देवाः । यङ्गयन्त	१२४	ता मङ्गिरभ्युक्षति ...	२७६
तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति ।		ता मन्तरेण पञ्चाभिं ...	४६७
वाग्वा अनुष्टुप् ...	४८	ता मभिसृष्टति ...	१८८
तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति ।		ता मस्तमिते व्याचं ...	८२
सैषानुष्टुप् ...	४९	ता मुञ्चयति । उद्दिवः ...	३४३
तां वा ऽउत्ताना मिव ...	६४	तां परिवासयति ...	४६७
तां वा ऽएतां परिश्रयन्ति	३	तां परिहरते ...	६१
तां वाचयति । नमस्त ...	४६३	तां प्रतिपराष्टश्यावेष्ट्या-	६३
तां वै युगमात्रौ ...	१७९	तावनुषिञ्चतः । मगस्त ...	४६५
तां वै युगप्रश्नेन ...	२७७	ता वा ऽव्याज्यहविषो ...	१५८
ताः षट् सम्पद्यन्ते ...	२१०	ता वा ऽएताः । पञ्च - ...	१०४
ता आहृत्य जघनेन ...	५३५	ता वै सर्वेषु सवनेषु ...	५३२
तानि वा ऽएतानि ...	५३६	ता वै स्यन्दमानानां ...	५३३
तानि वै पञ्च जुहोति ...	४५	तास्वनुर्विष्टप्रतिः ...	२६०
तास्त्वम्बोधयन्ति ...	५४४	ते ऽअभिमन्त्रयते ...	३१०
तां देवाः । असुरेभ्यो ...	६३	ते गन्धर्वा अन्वागत्याम्रवन्	११९
तान् देवाः प्रतिसमैन्धत ...	३४७	तेऽग्निनैव त्वचं ०—० अग्निर्वै	२४१
तां नेष्टा व्याचयति ...	१४१	तेऽग्निनैव त्वचं ०—० तपो वा	२४१
तान् प्रादेशमात्रं ...	३२६	ते देवाः । जुष्टास्तनूः ०—०	
तान् बाहुमात्रान् ..	३२८	कस्योपद्रष्टुरिति ...	२२७
तान्यत्र निविध्यन्ति ...	५२५	ते देवाः । जुष्टास्तनूः ०—०	
तान्यत्रोदीचो नयन्ति ...	५२५	तद्देवा अप्येतर्हि ते ह्योसुर्	२२८
तान् यथाखात मेवावमर्शयति	३२८	ते देवाः । जुष्टास्तनूः ०—०	
तान् यथाखात मेवोत्करति	३२७	ऽथैत ऽव्यान्यान्वेव ...	२२९
तान् यथापरिक्लिखत ...	३२७	ते देवा अश्वर्यु मद्रवन् ...	४१५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
ते देवा अत्रुवन् । गौर्वा ऽइदम्	१५	ते हऽतीवमाने ऽऊचतुः...	३६१
ते देवा ईच्छाश्चिरे	... ६२	ते हादित्या ऊचुः ...	२७४
ते देवा यज्ञ मत्रुवन्	... ६१	ते होचुः । अपीत्यन्वा ...	२४२
तेन देवा अयजन्त ...	... ३६४	ते होचुः । अस्या मेव ...	१०३
तेन प्रस्तादनुषाजेषु	... ५०६	ते होचुः । उपैव ०—०	
तेनानुयाजेषु चरति	... ५०५	सा हास्मै निपलाश ...	६२
ते निऋवते । यष्टा...	... २४६	ते होचुः । उपैव ०—०	
तेऽन्य मेव प्रति ...	... २७५	सा हैनं जुऽवे... ...	६२
तेभ्यो गायत्री सोम	... ११६	ते होचुः । किं नस्ततः ...	३६४
तेभ्यो व्वाचं... ...	... २७५	ते होचुः । न वा अन्येन ...	२७४
तेभ्यो ह व्वाक् सुत्रोद्य	... २७६	ते होचुः । न वा ऽइमेऽस्य	४३२
तेऽवच्छाय पुरषम् । गच्छतां	१५	ते होचुः । यन्न त्वथ्येव ...	१०२
ते वा ऽयत ऽयकादश्च	... ४५१	ते होचुः । यन्वस्या ...	१०३
ते वा ऽयते । सोमस्यैव	... ३६५	ते होचुः । योषित्त्वामा वै	
ते वा मारुभ ऽइति ...	... ५६	गन्धर्वा व्वाच मेवैभ्यः	११६
तेऽविदुः । अयं वै... ...	... २४२	ते होचुः । योषित्त्वामा वै	
तेऽविदुः । पापीयाऽसो ...	... २२७	गन्धर्वास्सहैव पत्नीभिर्	५४६
ते वै द्विगामानो भवन्ति ...	... ३६६	ते होचुः । इन्त यः ...	३४६
ते वै षड् भूत्वाप्यावयन्ति...	... २४५	ते होचुः । इन्तेदं तथा ...	२२७
तेषां यज्ञ व्वपाभिः ...	... ५२५	तेर्यञ प्रचरन्ति ...	... ५२६
तेषां वा ऽच्छर्त्तानुपक्ररन्ति	... ३६५	अयोदशारत्निं परिवासवैत्	३६८
ते समवष्टभन्ति ...	... २३०	त्रिहृता परिश्रवति ...	... ४१२
ते समववर्त्तन्ति ...	... ३०७	त्रौयि ह वै पद्मोरेकादशानि	... ४०४
ते सह पत्नीभिरौयः ...	... ५४६	वैककुदं भवति ...	... २८
ते ह देवा ऊचुः । इय सु	... ५४८		

कश्चिन्नाप्रतीकम्	प्र०	कश्चिन्नाप्रतीकम्	प्र०
दक्षिणा मेव दिग्धृ ...	१०५	देवा ह वै यज्ञं ०—० तां	
दक्षिणेणाहवनीयं ...	५८	दक्षिणतो	३४६
दिवा गृह्णीयात् पश्यन् ...	५३३	देवा ह वै यज्ञं ०—० वक्षो	३०६
दिवि वै सोम आसीत्		देवाना सु ह क्षा	२४२
०—० तद्धिध्यानां ...	११६	द्यावापृथिवी गच्छ	५००
दिवि वै सोम आसीत्		द्वयं वा ऽव्यभ्युपरवाः ...	३२५
०—० व्यागेव सुपर्णीयं	३६१	द्वयो ह वा ऽइद	२७४
दिवे त्वा सूर्याय त्वेति ...	५४५	द्वादशारत्निं परिवासयेत्	३६८
दिव्यं नभो गच्छ	५१३		
दिशो मुग्धा आसन् ...	१०५	धर्मा मानुष इति	४४१
दीक्षायै तपसेऽपीवे ...	४६		
देवः सवितारं गच्छ ...	५०६	न एरस्ताष्ट्वेवयनमात्र	
देव त्वष्ट्वर्जस्त रमेति ...	४३५	मतिरिच्छेत	२
देवयजनं शोषयन्ते... ..	१	नवकपाजः पुरोडाशो ...	२१२
देवस्ता देवयज्ञायै ...	३६५	नवारत्निं परिवासयेत् ...	३६८
देवा ब्रह्माय आगच्छतेति	१८६	न वै तदवकल्पते	२१०
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		नाभिरद्वा भवति	१८८
०—० एषु लोकेषु ज्ञात्वां	३२६	नासिका ह वा एषा	२७४
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		नीडे ज्ञाष्वाग्निं मास्तृणाति	१८१
०—० एषु लोकेषु पुरश्च	२५०	नैन मन्यन् चरन्त मन्थस्त-	
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		मियात्	८६
०—० ततो देवेभ्यः सर्वा	३४२	नो ज्ञान्ते गोर्भ्रः स्यात् ...	१६
देवा ह वै यज्ञं ०—० तद्यत्	१६६		
देवा ह वै यज्ञं ०—० तद्		पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्	३६६
य यत्	४२६	पञ्चारत्निं परिवासयेत् ...	३६८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
पदं समुप्य पाणौ	१५१	मेघायै मनसेऽपये ०—०	
भलाग्रशाखया प्राजति	१८४	ते क्यस्यैते	४७
पशुस्य वै यूपस्य	४३३		
पाषां कृत्वा प्रतिमुञ्चति	४४१	यज्ञेन वै देवाः । इमां जिति	४५,
पुरास्तमयादाह	८६	८१, ८३, ८६, २४४, ४१४	
पुरयो वै यज्ञः	३०५	यत्र वै देवाः । क्यये पशु मा	४८३
पूषाध्वनस्यात्निति... ..	१९३	यत्र वै देवाः । क्यसुररक्षसानि	९८
पूष्यो रङ्गा इति	४८६	यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति	१४	०—० त मदः	५४७
प्रजापतिर्वै प्रजाः	५२१	यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रतीची मेव दिशम्	१०५	०—० त मेते गन्धर्वाः	५४८
प्राची मेव दिशम्... ..	१०५	यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्वा	३८०	०—० तेनैवैतमसेनापः	५३२
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुर-	२६६	यदाज्यं परिशिष्टं	३६४
		यदा प्राह सञ्ज्ञतः	४६३
		यदेव गुदं त्रेधा करोति	५०५
		यज्ञेवत्यः पशुर्भवति... ..	४८१
		यज्ञेवैता माहुतिं जुहोति	
		०—० माहन्ते त मपो	
		याचति याभ्य उ	५४७
		यज्ञेवैता माहुतिं जुहोति	
		०—० माहन्ते याभ्य उ	५४६
		यद्यु ऽशकं भवति	५८
		यद्यु ऽशतदुभयं	५३४
		यद्युक्थाः स्यात्	५५२
मघ सारघ मिति... ..	२४४		
माँसं चैवास्य	२६६		
मुख मेवास्याहवनीयः	३०६		
मुखसन्मितो भवति	६५		
मुञ्जवस्त्रेनावस्त्रा	६०		
मित्रस्त्वा पदि बध्नीता	१२३		
मित्रावशयो गच्छ... ..	५०६		
मेघायै मनसेऽपये ०—०			
तद्यदेवात्र	४६		

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्	२६०	अक्षयऽखोजिष्ठायेति ...	२२६
यद्यु पञ्चेकादग्निनी ...	५२५	अग्नेन ते क्रौञ्चान्नीति ...	१६५
यद्युष्णीषं व्विन्देत् ...	१५१	अरीरः हेवास्या ...	२६८
यद्वाह । यत्र देवासो अजुधन्त	४	अरेषीकयानक्ति ...	२६
यद्देव व्वैसर्जिनानि ...	३७७	अिर एवास्य हविर्दानं ...	३०६
यद्देव व्वैष्णव्यर्चा ...	३८०	अिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् १०६, २०६	
यद्देव व्वैष्णव्या जुहोति ...	३६४	अिनाथ त्वा सोमभृत् इति	५७६
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।		अिनाथ त्वा सोमभृते विष्णवे	२११
इमा एवैतन्नानावीर्याः	१५४	अिनी भूत्वा परापतेति ...	१८५
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।			
व्विराज मेवैतदव्वर्वाचीश्च	१५४	अडरन्तिं परिवासयेत् ...	३६८
यद्देवसर्जिनानि जुहोति ...	३७६		
यावती वै व्वेदिस्तावती ...	४२६	संवत्सरो व्वषः ...	२५६
या वै प्रजा यज्ञे ...	३६६	संवत्सरो हि व्वषः ...	२५६
यूपं ब्रह्मन् वैष्णव्यर्चा ...	३६४	स आग्नेयं प्रथमं पशु ...	५२२
		स आगन्ति । व्वृत्रस्यासि...	२६
रक्षोहृगं वलगाहन मिति	३२७	स आश्राव्याह ...	४५१
राधाःसौत्सम्पृच्छाना-	४४४	स आह । चन्द्रं ते ...	१६५
रेवती रमध्व मिति ...	४३५	स आहातिक्रामन्नपये ...	२५६
		स इन्द्रोऽश्रवीत् । सर्वं ...	५७७
व्व्याचं यच्छति ...	८१	स उच्छयति ...	४११
व्व्यातस्य त्वा भ्राज्या ...	४८६	स उत्तरेण निष्कामति ...	५३५
व्विजामानो हेवास्य धिष्ण्याः	३६१	स उपयजति ! समुद्रं गच्छ	५०६
व्विप्रा व्विप्रस्य व्वृहतो ...	३०७	स उपसृजति । स्वाप्ता स्य	५७८
व्विश्वेत्तानि व्वरणास्य ...	१८२	स उपावहरति ...	५४५

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स उपैति । प्रागपागुद् ...	५७६	स पर्यायच्छति	१८३
स ऐक्षत प्रजापतिः ...	५२१	सप्तदशारत्नित्वाजपेने ...	३६६
स ऐक्षतारिष्यहम् ...	५२१	सप्त पदान्यनुनिक्तामति ...	१३६
स गृह्णाति	२११	स प्रहरति । मा मेर्मा ...	५७६
स जुहोति । अतस्त्वं ...	३६७	स प्रहरति । विदेद्भिर् ...	३७६
स जुहोति । अदित्याह्वा	१४०	स प्रास्यति अग्ने	४०६
स जुहोति । दृतं	४८८	स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य	४४२
स जुहोति । जॄसीत्येतद्भ	१२१	स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
स जुहोति । देवीरापो ...	५४६	त्वेति व्वक्षो वै घूप यथां	४०६
स जुहोति । यया द्विरेक-	२६१	स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
स जुहोति । युञ्जते मगः ...	३०७	त्वेतीमानेवैतस्त्रोक्तान् ...	३४३
स जुहोति । त्विश्रो ...	४८	स प्रोक्षति । रक्षोहयो...	३२६
स जुहोति । इष्ट्यात्वमि...	५४७	स प्रोक्षते	४१
स ह्य मादत्ते	४३४	स मज्यति । गायत्रेण ...	२१३
स दक्षिण्य स्रक्ष्यजुषा ...	२६	स मिमीते । अभि त्वं ...	१५३
स दक्षिण्य मेवाद्य आनक्ति	२६	स मिमीते । इन्द्राय त्वा ...	५७६
स दक्षिण्य मेवाद्ये गोदानं		सम्यत्यग्नि मग्निष्ठां...	४११
वितारयति	१३	सम्बद्धान्ते भवतः	५८
स दक्षिण्य मेवाद्ये गोदान		स य उत्तरोऽग्निष्ठात् ...	४२७
मभ्युगन्ति	१३	स यत्प्रचरति	२६१
स दक्षिण्यस्य हविर्दानस्य	३८१	स यत् समागच्छ	२५६
स दक्षिणेन निष्क्रामति ...	५३५	स यत् सायम्मातः	२६०
स निश्चिते जुहोति ...	३७६	स यदमौ जुहोति... ..	३६६
स परिनिष्ठति	१४०	स यदादित्वं	१०३
स परिच्ययति	४३३	स यदाह । ते वा मारुभ	५६

कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यदाह । द्यां मा ...	३६७	स ललाटे समनक्ति ...	४४३
स यदाह । स्वाहा यज्ञं ...	३१	स वा ऽअग्नेनैवाजां ...	१६७
स यदि क्षुधा जुहोति ...	३६४	स वा ऽअन्येनैव ततो ...	२१०
स यदेव गुदं भेधा करोति	५०५	स वा अष्टावेव ...	२५८
स यद्दार्थ्यमागोऽमौ ०—०		स वा ऽअष्टाभिर्भवति ३६६, ४१४	
प्राप्नोति यद्येषा ...	२६७	स वा ऽअष्टौ कृत्वो ...	२५८
स यद्दार्थ्यमागोऽमौ ०—०		स वा ऽउदाघं न्याघं ...	१५४
प्राप्नोति वागध्येषा ...	२७६	स व्येद्यन्तात् ...	२७८
स यद्यग्निष्टोमः स्यात् ...	५५१	स वै जघनार्द्धं इवैवाग्र ...	५६
स यदसतीवरौरश्चैति ...	५३२	स वै तिष्ठ उपसद ...	२६०
स यं प्रथमं ग्रंथं ...	३६६	स वै त्रिरभिषुष्योति ...	५७६
स यवानावपति ०—०		स वै द्विरूपो भवति ...	१८७
बन्धुर्मेध्या भवेतत् ...	४०८	स वै धीक्षते ...	६०
स यवानावपति ०—०		स वै नखान्येवाग्रे विह्वन्तते १३	
बन्धुर्मेध्या भवेतत् ...	३४३	स वै न सर्वेषु संवदेत ...	३
स यस्याऽष्टहोताभ्यस्त भियात्	५३३	स वै पञ्च प्रायश्चित्ते ...	१०७
स यानुपकिरन्ति ...	३६६	स वै राजानं पश्यते ...	१६४
स यो व्यर्षिष्ठः ...	४२७	स वै व्याघ्र एव ...	१३६
सरस्वत्यै पूष्योऽग्रमे स्वाहेति ।		स वै सन्वरमाद्य इव ...	२१०
०—० पशवो वै पूषां	४६	स सङ्ख्यापयति ...	१४१
सरस्वत्यै पूष्योऽग्रमे स्वाहेति ।		स समिध मभ्यादधाति ...	२४३
०—० सास्त्रेयात्मन् ...	४७	स स्नाति । आपो ...	१५
सर्वं वा ऽयधोऽभि दीक्षते	३७६	स ह त्वेव पशु माकमेत ...	५०५
सर्व्याणि ह वै दीक्षाया ...	४४	स ह संवत्सरे जायमान ...	६३
सर्वं ह स्म वा ऽयते ...	३४७	स ह स्म वाङ्ग ...	४६६

47649

कण्डिकाप्रसौकम्	श्लो	कण्डिकाप्रसौकम्	श्लो
स हिरण्य मवदधाति ...	१२०	सा ह्योवाच । मय्येव ...	१०३
स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति	४८२	सैषा देवताभिः ०—० पाङ्क्तो	४८
स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति ...	४८४	सैषा देवताभिः ०—० विश्वो	४८
स ह्योवाच । अग्निन्द्या ...	२७५	सोऽग्निनैव त्वचं विपत्यङ्गयते ।	
स ह्योवाच । राध्रवान्मे ...	२७	अग्निर्वै मिथुनस्य ...	२४२
सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच ...	२७६	सोऽग्निनैव त्वचं विपत्यङ्गयते ।	
सानः सुप्राची ...	१२३	तपो वा अमिस् ...	२४१
सा यत् सुपर्युवाच ...	३६२	सोऽन्युपयजति ...	५१३
स यत्राच्छ्रति । यत ...	४६६	सोऽधिमन्थनं प्रकल ...	२१३
सा या प्रजाताश्रिः ...	४६६	सोऽध्वर्युः । यूपप्रकल मेवा-	
सा या बभ्रः पिङ्गाक्षी		जुहोत् ...	४१५
सा सोमक्रयणी यत्र ...	१४१	सोऽनक्ति । देवत्वा ...	४१०
सा या बभ्रः पिङ्गाक्षी		सोऽनुप्रहरति ...	२१४
सा सोमक्रयणी स्याद् ...	१४२	सोऽपराह्णे वेदिं ...	३७७
सा या बभ्रः पिङ्गाक्षी		सोपस्मृशति । व्याचं ते ...	४६४
सा सोमक्रयण्यथ या ...	१४२	सोऽपोद्धरति ...	१२२
सावित्र्या मिमीते ...	१५३	सोऽपोऽभि जुहोति ...	५४६
सा वै त्रिवृद्भवति ...	६०	सोऽभिघारयति ...	४८२
सा वै श्राणी भवति ...	६०	सोऽभिन्मृशति ...	१५२
सा स्याद् प्रवीता ...	१४२	सोऽभ्युक्षति ...	२८०
सा ह कद्रुववाच ...	३६२	सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य ३२६, ३४१	
सा ह सुपर्णी पपात ...	३६२	सोमं गच्छ स्वाहेति ...	५१३
सा ह सुपर्युवाच । अस्य	३६२	सोम राजन्विश्वान्तं ...	५४५
सा ह सुपर्युवाच । एहीदं	३६२	सोमस्य तनूरसि ...	२११
सा ह्योवाच । अन्यतरा ...	४८७	सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ	६३

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे
सोऽर्षेच्छाम्यंश्चचार ...	५२१	हविष्मन् देवोऽध्वर ...	५३४
सोऽवनयति ...	३२६	हृथा ते खदन्ता मिति ...	४३५
सोऽवस्तृणाति ...	३३०	हिरण्ययोर्हं कुशो रन्तर्	३६३
स्तुप ऽण्वास्य यूपः ...	३०६	ऊत्वा व्वापः समौघौ ...	४६६
खर्गस्यो ह्येघ लोकस्य ...	४१३	ऊत्वा व्वाप मेवाग्रे ...	४६८
हविष्माँश्चस्तु सूर्य ...	५२५	हृदय मु वै पशुः ...	४८४

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ शालानिर्माणाय देवयजनपरिग्रहविधिः । तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथमं प्राचीनवंशशालानिर्माणम्*, तत उदीचीनवंशशालानिर्माणञ्च । ततस्तत्र दीक्षितस्य ग्रयने नियमविशेषः, सर्वतः परिश्रयणञ्च । तत्रात्रै-
वर्णिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्तिनिषेधः, दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्यवहारनिषेधः,
दीक्षितस्य शालाप्रवेशश्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ दीक्षाविधिः । तत्र प्रथमं दीक्षाकालनिरूपणम् । ततः
क्षौरार्थं परिश्रयणम्, क्रमात् नखनिकृन्तम्, केशशश्रुवपनम्, स्नानम्,
वासःपरिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति ।

* एषमादिस्वच्छिन्तोऽपि विधिग्रन्थः सर्वत्र ऊच्यते ।

(२४)

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूताया आमावैष्णवेष्टेः प्रयोगविधिः । तत्र प्रथम मण-
प्रणयनम् । ततः समृद्धिफलकामस्य आदित्यचक्रविधानम्, आदित्यपरि-
चायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तस्या मिथौ सामिधेनौपाङ्ग-
दश्ये प्राप्ते तत्प्राप्तदृश्यविधिः, तस्याः पत्नीसंयोजान्तत्विधानपूर्वकः समिष्ट-
यजुर्निषेधश्चेति ।

अथ दीक्षितस्य अन्धङ्गविधिः । अक्षोररञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भैः
पावनम्, प्रसृङ्गतो वाग्वादीनां पवित्रत्वादिवर्णनम्, अङ्गुलीनां न्यक्षकरणम्,
मुष्टीकरणम्, वाग्यमनञ्च । ततस्तस्य दीक्षाङ्गुत्वर्थं शालाप्रवेशः, तत्र
तत्सञ्चरप्रकारोपदेशः, ततस्तस्य गर्भ इति व्यपदेशश्चेति* ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गुतिविधिः । दीक्षाङ्गोमस्यास्य औद्गुभयनामकरणम् ।
तद्गोम्रीयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यान्वाख्यानम्,
तृतीयस्य जप्यत्वविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य हृन्दोद्वारा
प्रशंसनञ्च । तत एकाङ्कतिपक्षोपन्यासः । ततः पूर्याङ्कतिविधानम्, अक्षर-
सङ्ख्याद्वारा मन्त्रप्रशंसनश्चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ कृष्णाग्निदीक्षाविधिः । तत्र कृष्णाग्निदशोत्तरणम्, एक-
कृष्णाग्निपक्षप्रशंसनम्, कृष्णाग्निदीक्षार्थं सुपवेशनप्रकारः, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, उवृकप्रवृद्धार्थनिर्णयश्च । ततः कृष्णाग्निरौद्गुभयम्, कृष्णाग्नि-
प्रशंसनम्, तत्पञ्चाङ्गागे एव प्रथमोपवेशनविधानश्चेति ।

* "मानुषदेवपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेवीत्यनेकात्म्यं कृती दीक्षितो गर्भः" वा० ।

(२५)

अथ मेखनादीक्षाविधिः । तदुपादानद्रव्यकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणोवन्निर्माणम्, प्रसन्नवित्तेन मातृदेवत्वम्, अपसन्नवित्तेन पित्रदेवत्वम्, तद्वन्धनमन्त्रस्य विधियाख्याने च ।

अथ वाससाच्छादनविधिः । तादृशसंस्कृतस्य दीक्षितस्य विष्णु-तुल्यत्वाख्यानञ्चेति ।

अथ वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधिः । तत्र प्रथमं कृष्णविषाणो-त्पन्थाख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वाग्वर्णनञ्च । तद्वन्धने ऊर्द्धमुखत्व-विधानम्, बन्धनप्रकारोपदेशः, तन्मन्त्रस्य विधियाख्याने च । तेनैव कृष्ण-विषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदीक्षाविधिः । तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, सस्य दर्भैः पावनञ्चेति ।

अथ मुष्टीकरणवाग्यमनविधिः । गृह्णीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्राय-श्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनान्वाख्यानञ्चेति ।

अथाध्वर्युकर्तृकदीक्षितावेदनविधिः । तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मण-पदस्य प्रयोजनवर्णनञ्चेति ॥

(२५० १ ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम् । तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्या-यिका । वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यासः, तन्मन्त्रविषये च पक्षा-न्तरोपन्यासः, वाग्विमोकस्याग्रभिसुखकर्त्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वोपपादनञ्चेति ।

अथ व्रतश्रमणविधानम् । तत्रात्सहोमस्य पुराहृताभिधानेन प्रशं-सनम्, दीक्षितस्याप्यग्निमुखत्वाख्यानम्, शरीरस्थानां वागादीना मध्यम-दिदेवरूपत्वकथनञ्च । प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यासः देवमानुषकालयो-र्विभागश्चेति ।

(२६)

अथ यजमानकर्तृक मुदकास्पर्शनम्, नाभ्यपस्पर्शनञ्च । दौक्षि-
तस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेशः; तत्र मन्त्रः, तद्वाख्यानम्, गृह्योतलोद्भवस्य
पुनः प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति ।

अथ दौक्षितस्य,—स्नापकाले अग्रये परिदानविधिः, स्नापानन्तरं
प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ मन्त्रजपविधिः, अग्रत्यस्य क्रोधादेस्त्यागविधिः,
तन्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च । तस्यैव यज्ञार्थग्रवादिधननाभे वाच्यमन्त्रस्य विधा-
नम्, अस्त्रामयोदयकालयोः प्रतिदिवस मध्वर्युक्तर्तृकं दौक्षितस्य सम्येषणम्,
दौक्षितस्यानियमितसञ्चारस्नापनिषेधः, प्रसङ्गाद् दौक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति ।

(२७० २३१०)

अथ प्रायणीयेष्टिविधानम् । तत्राख्यायिका । ततः पथ्यास्त्रि-
देवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य
सावित्रस्य, पञ्चमस्यान्तिमस्यादिति देवताकस्य च क्रमेण विधानम् । तत्पश्च-
सङ्ख्याप्रशंसा, ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वेन पुनः पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा, दिग्भोद्धनित्ति-
हेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा च । तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिशः
प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीय-
देवतया दक्षिणाया दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिशः
प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्द्धाया दिशः प्रज्ञानोपपादनञ्चेति ।

अथातिथ्याया इष्टेः सोमाध्वरिणोरोरूपत्वेन वर्णनम्, प्रायणीयो-
दयणीययोस्तु बाहुद्वयरूपत्वेनेति ।

अथ प्रायणीयेष्टेः श्रयन्तत्वम्, न तु पत्नीसंयागान्तत्व मिति
निरूपणञ्चेति ।

(२७० ३३१०)

अथ सोमक्रयविधानार्थाख्यायिका । ततः सोमक्रमप्राक्कालिक-
होमस्य विधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्वाख्यानञ्च । ततो हिरण्यस्यापोद्धार-

(२०)

वेधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा अपोद्धारमन्त्रविधियाख्याने च । अथाग्नारम्भ-
वेधानम् । ततः सोमक्रयख्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-
मन्त्रवाक्यानां तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्या एवोदकप्रायणविधानश्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमक्रयणा अनुनिःक्रमणविधिः । तत्र प्रथमं तन्मन्त्रः, तद्या-
ख्यानं च । ततो होमाय हिरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च । ततः
समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-
लेखनविधिः, तन्मन्त्रञ्च । ततस्तत्सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां समन्त्रकं स्थापनम्,
यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थालीस्थपदपांसोः यजमानकर्त्तृकं समन्त्रकं
ग्रहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रक मात्मोपस्यर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्,
नेष्टृकर्त्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनश्चेति ।

अथ सोमक्रयणास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पमेदोप-
देशः, श्वेताच्याः सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च । ततः अङ्गविकृत्यादिदोषदुष्टायाः
सोमक्रमण्या गोर्वर्जनैयत्वविधानम्, तस्या वागात्मकत्वनिर्णयश्चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथाध्वर्यैः पात्रे तत्पदपांसुप्रक्षेपविधिः, ततो हस्तप्रक्षालनविधा-
नञ्च । अध्वर्योः स्नाकृत्यां हिरण्यमन्त्रविधिः, सोमोपनहनाय समौषविधा-
नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च । अध्वर्युयजमानबोरन्वतरस्य सोमोप-
नहनादानकर्त्तव्यताख्यानम् । प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुपादे-
यांशस्यापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य समौषे सोमविक्रयिणः स्थाननिर्दे-
शश्च । ततः क्रयदेशं समागच्छत्य ऋत्विग्यजमानेषु अध्वर्योर्वंशमानवाचनम्,
सोमं प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम्, सोमविचिन्वनञ्च ।
आस्तृते वाससि सोमोन्मानम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

(२८)

देवताद्वारा कन्दोद्वारा च प्रशंसनञ्च । सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मान-
गतदशसङ्ख्याप्रशंसनम्, सोमाधःप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकत्र
सङ्कल्लोषोधिषा यशिकरणम्, तद्गुण्यमध्ये समन्वकं सुभिरकरणञ्चेति ।

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधिः । तत्पणनव्यवहारः । तत्र प्रथमं गोः कलया
सोमक्रयप्रस्तावः, अत्रैव गोमहन्त्वकथनाय प्रासङ्गिकं दशविधगोवीर्य
कथनञ्च । ततो गोः शफेन तत्क्रयप्रस्तावः, ततो गोपदा क्रयप्रस्तावः,
ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्तावः, ततो गवा क्रयप्रस्तावः पञ्चमः, तत्रैव गोवयः-
प्रश्नञ्च । पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशंसा । ततः एकहायन्या सोमक्रयण्या सह
देयेषु हिरण्यादिषु दशद्वयेषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने' यजमानपात्र-
मन्वदिविधिः, ततोऽजादिषु च तथैव ।

अथ सोमस्य ग्रहणम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, आच्छादनञ्च । अत्रैव
धिष्ण्यानां वर्णनम् । ततोऽध्वर्योर्यजमानवाचनम् । अथ सोम मादायोत्या-
नम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्वकं कृष्याजिनास्तरणम्, तं स्पृष्ट्वा
अपरमन्ववाचनम्, तस्य व्याख्यानञ्च । ततः शकटेन सह सोमस्य वाससा
बन्धनम्, तत्र मन्वविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च ।

यदि दौक्षायां द्वे कृष्याजिने स्वीकृते स्थाताम्, तयोरेकस्य तत्र
ध्वजरूपेण व्यवहारविधानम्; यद्येकम्, तत्कृष्याजिनयोर्वांश मेवावकृत्य
ध्वजविधिः । तत्र मन्वस्तत्प्रशंसा च । चिबुकप्रमाणोद्धतफलकयोरन्तरेण
सुव्रक्षणाकर्त्तकं मनहृद्द्वयप्रेषणम्, सुव्रक्षणास्य तस्याधःस्थितिविधानम्,

(२६)

लाशशाखाया तन्नाजनविधिश्च । तयोरगदुहोः पर्जन्यवर्षातायाः प्राशस्त्या-
भधानम्, ततः समन्त्रकं तयोः श्रकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततः श्रकटस्य पश्चात्पश्चाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च ।
ततः सुब्रह्मण्याज्ञानम्, तदाज्ञाननिगदव्याख्यानञ्च ।

अथ प्रतिप्रस्थाता अग्नीषोमीयं पशु मादाय, श्रालायाः पुरोदेशे
ऋतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदिति विधिः, तस्य च पशोर्देह्यादि-
प्रशंसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधानञ्च ।

अथाध्वर्योस्तच्छकटोपस्तम्भनविधिः, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्वाख्यानञ्च ।
ततोऽध्वर्यादानां चतुर्णां मृत्विजां राजासन्द्यानयनम्, तदासन्द्या औदुम्ब-
रीत्वनाभिद्वलविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि कृष्णा-
जिनास्तरणम्, स्त्रज समन्त्रकं सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वकं श्राला-
प्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनश्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथातिथोर्दृष्टिविधिः । तत्र प्रथमं सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्,
ततोऽतिथिसत्कारव्यवस्थापनञ्च । ततो हविरासादनम्, तत्रावपनादिकम्,
नवकपालपुरोडाशः, कार्यार्थमयाः परिधयः, आश्रवाजः प्रस्तरः, ऐक्ष्यौ
विष्टौ चेति विधानानि ।

अथान्नाग्निमज्जनविधिः । तत्राग्निमज्जनशकलनिरूपणम्, दर्भतदण-
कयोर्विधानम्, अधरारणिकथनम्, अरण्योरान्यविलापन्योश्चोर्वश्याद्यात्मक-
तया प्रशंसनञ्च । ततो मज्जविधिः, अनुप्रह्वरणविधिः, अनुप्रह्वृतऽग्नौ
होमविधिश्च । अस्या इष्टेरिहान्तत्वविधानम्, अन्नानुयाजनिधेधश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथ तानून्पत्रविधिः । तत्राख्यायिका, तत्र मन्त्रमानप्रदर्शनादिकञ्च ।
तानून्पत्रार्थान्यदृष्ट्यादिविधानम्, तानून्पत्र मान्यं सर्वैः स्पष्टं मपि तत्

(३०)

यजमानायैव दातव्य मिति निर्णयः, यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य
देवैः कृतं सामैव मूलमित्याख्यानञ्चेति ।

47649

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षाख्यप्रायश्चित्तविशेषविधिः । तत्र प्रथममाख्यायि-
कया तस्यावतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकारः, ततस्तद्विधानम् ।
तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इहापि दौक्षा-
ञ्जतिवत् आञ्जव्यनन्तर भङ्गुल्यादिसमञ्चनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपस्यर्शनपूर्वकाराणाप्यायनविधिः । तत्र चालुष्ठेयपदार्थक्रम-
विषये ब्रह्मवादिचोद्योदाहरणम्, आप्यायनप्रशंसनम्, विशेषतस्तस्य सारघ
मधुकल्पनया गतसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रशंसनम्, तदाप्यायन-
मन्त्रस्याख्यानञ्च ।

अथ गिद्धविधिः । तत्कालनिर्णयः, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततो-
ऽध्वर्युकर्त्तृकप्रैषादिविधानञ्चेति ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अथोपसद्विष्टिविधिः । तत्र प्रथमं तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च ।
ततः प्रधानयागत्रयार्थाव्यग्रहणप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदां त्रित्वविधा-
नम्, तत्प्रशंसनम्, तन्मन्त्रत्रयविधानञ्च । ततो द्वादशोपसत्यक्षे कर्त्तव्य-
विधानादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ वेदिनिर्माणविधिः । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्याः श्रोत्रिद्वयप्रमा-
णम्, आचामस्य पश्चाद्भागवधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अंसद्वय-

(३१)

रूपयाम्, पञ्चान्मानप्रशंसनम्, प्रागायामेयतानिर्द्धारयाम्, श्रोत्रिभाग-
ोशत्वविधानम्, अंसभागस्य ह्रस्वत्वविधानञ्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणविधिः । तत्रोत्तरवेदियाघारणविध्याख्यायिका,
द्वेधानश्च । तन्मानादिसाधनद्रव्यविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्नियम-
द्विष्व । ततस्त्रात्वानिर्माणप्रकारोपदेशः, तत्र खाताया मृदस्त्रात्वाना-
त्तरवेदिं प्रति चतुर्दशस्य विधानम्, ततोऽनुव्यहनम्, तन्मन्त्रस्य
त्यर्याख्यानम्, वेद्या अङ्गिरभ्युत्तयाम्, तत्र सिकताप्रकिरणम्, तथोत्तर-
देर्यञ्चिद्यज्ञक्षत्राखया प्रच्छादनविधिञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या मन्त्रिप्रणयनप्रयोगविधिः । तत्रेध्नाभ्याधानम्, इध्नापात्र-
राध उपयमन्युपयमनादिकम्, प्रोक्षणादानम्, निनयनम्, तन्मध्ये विशेष-
वधानम्, व्याघारणानि, परिधीनां परिधानञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

यज्ञभूमेः पुरुषाकारत्ववर्णनम् । हविर्द्वािनप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र-
ोमविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततोऽक्षधुरां पत्याः समह्वनम् । ततः
तिप्रस्थानुः उत्तरहविर्द्वािनस्य दक्षिणवर्त्तन्यां हिरण्याधानपूर्वकं चतु-
र्द्वीताज्यहोमविधानम्, हविर्द्वािनयोः प्रवर्त्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तस्मात्प-
र्णान्वाख्यानञ्च । ततो हविर्द्वािनयोः स्थापनस्थाननिर्णयः, तत्र स्थापनानन्तरं
योः क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनसेष्युपहनच्छदिर्निधानानि, क्वदिर्निधान-
नन्त्रस्याधियज्ञपर्यया व्याख्यानञ्च । ततो रराक्षुपस्यर्शनम्, सूचौसम्बद्धया
ऽम्बा तत्सौवनम्, तत्र ग्रथिकरणम्, तदभिमर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवाधीपरवखननविधिः । तत्र प्रथमं तदखननस्य प्रयो-
ननदयाख्यानम्, ततस्तखननाय अभ्यादानादिकम्, चतुर्थां खातानां

चत्वारो मन्त्राः, मृदुत्करणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्मिथो हस्तसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणौ-
श्रेधावनयनप्रशंसनम्, तेषां भवतानां सुपरि बर्हिंराच्छादनञ्च । ततोऽधि-
षवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदृंहणम्, परिकर्तनञ्च । तत-
स्तदुपरि अधिषवणचर्मस्थापनम्, तत्र ग्राव्यां निधानञ्चेति ।

(४ प्र० पू० ३०)

अथौदुम्बरौविधिः । तत्र प्रथमं तस्य सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततोऽवटखननार्थं मभ्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्राग्देशे
औदुम्बराः स्थापनम्, बर्हिर्भित्तस्याच्छादनञ्च । तत औदुम्बरौप्रोक्षणा-
साधनानां मयां यवसाह्वयविधानम्, तामिन्त्योक्षणम्, प्रोक्षणौशेषस्योद-
कस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिंरास्तरणञ्च । तत औदुम्बराः उच्छ्रय-
णम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम्, पर्यूहनम्, पर्यूषणम्, अपा सुपनिनयनञ्च ।
ततस्तां मभिषद्य यजमानवाचनम्, ह्योमविधानम्, तद्दोममन्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततस्तत्र हृदिर्निधानम्, हृदिषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशंसनञ्चेति ।

अथ सदोनिर्माणादिविधिः । तत्र प्रथमं सदस उदगायतत्वविधानम्,
सदोनिर्माणाप्रकारोपदेशः, सदसः परिअपणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
सदसो द्वारप्राखादीनां सोवनादिविधानञ्च । ततस्तत्र प्रथमं माघौङ्गस्य
स्थाननिर्णयः, आघौङ्गस्यातिपरिहारहेतुत्वेन प्रशंसनञ्चेति ॥

(५ प्र० १०)

अथ धिष्ण्यविधिः । तत्र प्रथमं सौपर्यौकाद्रवाख्यानम्, तद्वृष्टान्तमुखेन
सोमयागस्यातिकर्त्तव्यताप्रतिपादनाय पुरुषस्य ऋणत्रययुक्ताभिधानम्,
ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम्, प्रसङ्गात् सोमयागस्य देवमनुष्य-
पिष्टद्वारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुत्ववर्णनञ्चेति ।

(३१)

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः । तत्र प्रथमं मघीषोमीयप्रयोगविधानम् । तत्र मघीषोमीयाज्यपृषदाज्ययोर्यज्ञस्य विधानादिकञ्च । तत आहवनीये सर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, पूर्वोक्तेभ्योद्यमनादीना मति-
शनम्, प्रैषवैकल्याभिधानञ्च । ततो ग्रावादीनां सम्भाराणा माघीङ्गे
सुपस्थापनम्, तदायत्सु मन्त्रवाचनादिकम्, अश्वर्योर्दिग्भूप्रोक्षणादिकम्,
रौप्यवैसर्जनहवनञ्च ।

अथोत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि खुच आसाद्य हविर्ज्ञानस्य प्रवेक्षण-
विधिः । तत्र दक्षिणहविर्ज्ञानस्य परिश्रुते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनस्योपरि
नेमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्ज्ञानप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च । तत
आहवनीये सन्निदध्याधानम्, प्रसङ्गाद् दक्षिणाम्नाभोजननामग्रहणयो-
सजनहोमं यावत् निषेधश्चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथ यूपनिर्माणाविधिः । तत्र प्रथमं यूपं क्लेश्यन्नाहवनीये होमः, ततः
प्रतश्चक्रेण संवेष्ट्य तत्काष्ठस्य क्लेदनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपावटे
क्षेपार्थं यज्ञञ्च । ततो यूपस्थापनातने प्राणादिदिक्पञ्चविकल्पनम्,
मन्त्रवाचनास्य तस्यानुमन्त्रणम्, तदैवात्रस्वनहोमविधिसंस्तवप्रसंगञ्च । अत्रैव
यूपमानस्य बद्धविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टान्मित्वविधानश्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथ यूपस्थापनविधिः । तत्र प्रथमं भवटनिर्माणार्थं मन्त्रियज्ञम्,
पूषशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रासनहोमञ्च । ततो यूपान्ननम्, चक्षु-
प्रतिमुञ्चनम्, अग्निष्ठाङ्गनम्, यूपोच्छ्रयणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधिवच-
परतया आस्थानम्, यूपपर्यूहणम्, यूप मन्वारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

(३०)

नस्य तात्पर्याख्यानञ्च । ततश्चाजोदीक्षयम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च । ततो रश्मिपारिध्ययनम्, तथा यूपशकलावगूहनम्, स्वदनामनिर्वचनञ्च । ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशंसनम्, यूपपूर्वाङ्गमानादिकथनम्, यूप-
स्याष्टाश्रिताभिधानम्, यूपे निगूढस्य खरोत्तरञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूप-
प्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथ यूपैकादशिनैविधिः । तत्र प्रथमं तदुपोद्घातः, रक्षोनाशकत्वे-
नोपशयप्रशंसनम्, उपशयनिधानम्, अग्निष्ठप्रमुखानां सर्वेषां मेव यूपानां
नेकस्य बोध्यय मिति विचारञ्च । ततो एकादशिनैपक्षे यूपोच्छ्रय-
कामसिद्धान्तादि, प्रसङ्गात् पालीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पशुपाकरयविधिः । तत्र प्रथमं पशुनियोजनाय यूपस्य कर्त्तव्य-
ताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽधौषोमीयपशोरूपे नियोगादिविधानम्,
ततः सार्थैवादीपाकरयविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ पशुपाशविधिः । तत्र प्रथमं पशोर्वन्धनाय पाशकारयम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशोः प्रोक्षयम्, उपोक्षयम्, कलाटाङ्गनञ्च ।
ततो शुद्धपशुतोः सादनम्, प्रवराथाश्रावणम्, पुनराश्रावणम्, यजमान-
प्रवरनिगदार्थाख्यायिकाञ्चेति ।

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ पशुसञ्ज्ञपनप्रयोगः । तत्र प्रथमं ह्येतुर्होतृवदने उपवेशन-
विधानम्, प्रयाजविधिः, तदेकादशत्वविधानादिकञ्च । तत आध्याह्नाभ्यां

(३५)

पद्मकलाभ्यां पद्मोर्णलाटोस्पर्शनादिविधानम्, पद्मोः पर्यभौकरणविधिश्च ।
तत आभौद्धप्रतिप्रस्थात्रधुर्युजमानानां ग्रामिणप्रदेशगमनस्य विधानम्,
प्रक्षयोस्त्रुणद्वयद्वयादिविधिः, मैत्रावचयमैवविधिः, अग्निगुप्तैवविधा-
नम् । ततो विश्वसनप्रदेशेऽध्वर्युर्कर्मकृत्कृत्वास्तरयादिविधानम्, सत्रस्यपन-
कारिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीकर्मविधिः । तत्र प्रथमं सत्रक्षते पद्मौ पत्नीवाचनम्,
तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च, ततः पद्मोः प्रायसुखनासाचक्षुरादीनां पत्न्या प्रक्ष्मा-
तनादिकञ्च ।

अथ पशुवपोत्खेदविधिः । तत्र प्रथमं वपाश्रपण्योः कार्ध्वर्ममयत्व-
विधानम्, तस्याः परिवासनादिकञ्च । ततो वपायागप्रकारोपदेशः, वपाशु-
प्रासनम्, वपायागप्रशंसा चेति ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पशुपुरोडाशविधिः । तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्,
वपानन्तर्गप्रशंसा च । ततो शमितुः पशुविश्वसनम्, शमित्वसंश्रासनञ्च ।
अत्रायै हृदयाभिधारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोता-
गामनिर्वचनञ्च । ततो वसाहोमविधानम् । ततो वनस्पतिचागविधानम्,
खिल्लक्ष्मणयोगप्रकाराख्यानञ्च । ततो वसाहोमशेषेण दिग्ब्याधारणम्, पद्मोः
सम्भर्षणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अथोपयाजविधिः । तत्रैकादशप्रयाजाः, एकादशाशुयाजाः, उप-
याजाश्चैकादश इति पद्मोस्त्रोष्केकादशानौत्यादीनां विधानम्, अथाशु-
याजार्थेपुत्रदाव्ययद्वयविधानञ्च । विहिताना मशुयाजाना मुपरिष्ठात् पुर-

(३६)

क्ताचोपयाजप्रशंसनम्, उपयाजनामनिर्वचनम्, उपयाजमन्त्राणामन्वाख्या-
नम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारं तज्जोमविधानञ्च । ततोऽद्युपयाजनामक्ताणां
चतुर्णां मुपयाजानां विधानादिकञ्चेति ॥

(७प्र० १ ब्रा०)

अथ तदद्युपयाजमन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जाघन्याः पत्न्याः
संयाजविधानम् । ततो हृदयश्रुलेनावभृथगमनम्, परिकर्म्मिणो तद्बृदध-
श्रुणसमर्पणम्, तन्निगूहणम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविश्लेषे तच्छ्रुणोपगूहन-
निषेधञ्चेति ।

(७प्र० २ ब्रा०)

अथ पञ्चेकादशिनोविधानाख्यायिका । तत एकादशिनोनां पशूनां
क्रमविधानम्, अथ तेषां मुदङ्गयने, निविन्धने, वपाप्रचारे च तत्क्रम-
स्यैवातिदेशविधिञ्चेति ।

(७प्र० ३ ब्रा०)

अथ वसतीवरीग्रहणविधिः । तत्र प्रथम माख्यायिकाख्यानम् । ततो
वसतीवरीग्रहणार्थं गमनविधानम्, गृहीतानां तासां मपां सवनप्रयार्थं
विभजनविधानम्, गृहीतस्थानां च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीग्रहण-
क्रान्तिर्स्यादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । ततस्तदासादनम्,
सर्वतः परिहरणस्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशंसनम्, उत्तरश्रोणित-
श्वाहाय आप्नोद्धमण्यपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीग्रहणनिर्वचना-
दिकञ्च । ततो वसतीवरीग्रहणप्रभृतौना माप्नोद्धसादनान्तानां मन्त्राणां
सप्तसङ्ख्याकत्वेन शकरीत्वसम्पत्त्या प्रशंसनञ्चेति ।

(७प्र० ४ ब्रा०)

अथ सवनीयपञ्चर्थप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं सोमोपावहरणम्, तन्मार्गनिरूपणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्वाख्यानञ्च । तत उपोषणस्य सोम-
स्योपस्थानञ्चेति ।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं प्रातरनुवाकस्य समीप-
कालनिरूपणम्, प्रातरनुवाकस्य तत्प्रतिगारविषये मतान्तरोपन्यासः, समिदा-
धानञ्च । तत एकधनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्रः, तद्वाख्यानञ्च ।
ततस्त्रुणां प्रैषाणां विधानम्, तद्वाख्यानञ्च । होत्रादीनामेकधनानयनार्थं
मार्गनिरूपणम्, तत्राख्यानान्वाख्यानञ्च । ततः प्रचरणीं गृहीतस्यान्यस्यासु
होमविधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्वाख्यानञ्च । ततो हुताया आहुत्या अप-
सारणादिकम् ।* मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च । ततोऽसुम्भर-
णानन्तरं तेषां मेव होत्रादीनां देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत
आग्नीध्रहस्तस्थं होटचमस मध्वर्युरादाय निद्याभ्यासु चावनाथं पूर्वदुराहृता
वसतीवरौर्गृह्णीयादिति विधानञ्चेति ।

(७प्र० ५ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं दासमयफलकयोरेपरि
पर्युपवेशनम्, अश्वर्योर्ग्रावादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च ।
ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, तत्सङ्ख्याविधानम्, सोमाभिमर्शनम्,
निद्याभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निद्याभ्यष्टब्दिनिर्वचनम्, सोमोप-
सर्जनम्, निद्याभ्यासिञ्चनम्, सोमपहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्या-
नञ्च । एवं त्रिरभिषवणम्, त्रिःसम्भरणम्, त्रिःसन्निषीदनम्, मन्त्रज्ञपञ्च ।
ततो निद्याभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनम्, सोमप्रार्थनारूपो
मन्त्रसंवादश्च । अथ निद्याभ्याभ्यो होटचमसेन यद्वाणां यद्वाणोपक्रम-
विधानञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुह्वाम” ५. ६. ४, ५, ६ ।
 “अग्निव वै यज्ञः” ५. ४. १६.
 “अग्निरेतसं वै हिरण्यम्” २. ४. ३ ; २. ५. २ ; ७. ५. १ ।
 “अग्निरेव देवानां ब्रूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाम्” ५. १. २१.
 “अग्निर्ब्रह्माग्निर्व्यंशः” २. १. ७.
 “अग्निर्वा अहः, सोमो रात्रिः, अथ यदन्तरेण तद् विष्णुः ; एतद्वै परिश्रव-
 मानं सर्वंत्सुं करोति” ३. ५. १५.
 “अग्निर्वै गायत्री” ७. ५. १०. [२. ६.
 “अग्निर्वै देवतानां मुखं, प्रजनयिता स प्रजापतिः, स उ एवं यजमानः” ७.
 “अग्निर्वै यज्ञः” ३. ४. १६.
 “अग्निर्वै सर्वा देवताः” १. ३. १.
 “अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति” ३. २. १६.
 “अग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता” ६. २. ६.
 “अग्निर्ह्येव ब्रह्म” २. १. ६.
 “अग्निर्ह्येव यज्ञः” २. १. ६.
 “अग्ने नय सुपथा राये ०-० इत्यग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति” ५. २. ११.
 “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकता” ४. १. २६.
 “अङ्गानि वै विश्वानि धामानि” ३. १. १४.
 “अथ देवा वीणा मेव खड्गा वादयन्तो निगाथन्तो निषेदुरिति वै ते वयं
 गास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति” २. ३. ६.
 “अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्याहत्यासते । नेदस्य सञ्चयमानस्याध्यक्षा
 असाभेति । तस्य न जूटेन प्रपन्नति ; मालुषं हि तत् । नो एव
 पश्चात्कर्ष्यं ; पिष्टदेवत्वं हि तत् । अपि ऋद्धं वैव मुखं तमयन्ति,

वेद्यं वा कुर्वन्ति तत् । नाह जहि मारयेति ; मातुषं हि तत्” ६. २. १५.

“अथ यत् पुरा नाश्रन्ति, यथा हविषोऽद्भुतस्य नाश्रीयादेव तत् ; तस्माद् दीक्षितस्य नाश्रीयात्” ५. २. २१. [२४.]

“अथ यद्दीक्षितोऽप्रत्वं वा व्याहरति, क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति” २. १.

“अद्यानवाहावाजन्ति, तौ यदि कृष्णौ स्याता मन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद् वरिष्यत्वैषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद्दु विज्ञानम्” १. १. ११.

“अद्याभयेनागाङ्गेण पशुं नयन्ति, तं वपाम्रपथीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते, प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युः, अध्वर्युं यजमानः । तदाहुः,— नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे छेदं नयन्ति, तस्मान्नान्वारभेतेति । तदन्वारमेत ; न वा एतं मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति” ६. २. १०.

“अधैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्, तं प्रत्यगृह्णन्” ४. १. १६.

“अधोक्षिणति सुसत्याः क्षोकोऽधीति” १. ५. ३०.

“अध्वर्युः पृच्छति,— यजमान ! किं ममेति, भद्र मित्याह ; तन्नौ सहेत्युपांश्वध्वर्युः । ०—० यजमानः पृच्छति,— अध्वर्यो ! किं ममेति, भद्र मित्याह ; तन्न इति यजमानः” ४. ४. १७.

“अग्निन्वस्य हतो नापक्रामेत्” ४. १. १७.

“अमृतं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं अरन्ति सत्य मेव ; तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्माद्यथा । एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यज्ञो भवति, य एवं विद्वानसत्यं वदति” ३. २. ८.

“अन्तरिक्षं वा अतु रक्षन्तरत्यमूल सुभयतः परिच्छिन्नं, यथायं पुष्योऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुषरति । तद् वातेनैवं संविदानान्तरिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति (वा० सं० ६. ११. २.)” ६. २. १२.

“अन्नं वा ऊर्गुदुम्बर” ३. १. २७.

“अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्” २. ५. ८.

“अन्नं वै सोमः” ७. २. ८, ९.

“अन्नं सोमः” ३. १. २८.

“अमूलं वा इदं मुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षं मनुचरति, यथायं
पुरुषोऽमूलं उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति” ६. १. १५.

“अमृतं मायुर्हिरण्यम्” ६. ४. २६.

“अमृता ह्यापः” ७. ५. १६.

“अमेधो वै पुरुषो यदमृतं वदति” १. ३. १८.

“अयं (मांसयूः) रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४. ३०.

“असिं वै ग्रास इत्याचक्षते” ६. २. ४.

“असुर्या वा एषा वाग् या अक्षे; नेदिद्वासुर्या वाग् वदात्” ४. ३. १७.

“अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्” ७. २. १४.

“अस्य सजिलस्य पारेऽश्वः श्वेतः स्याद्यौ सेवते (अस्यार्थः—) वेदिवै
सजिलं ०—०, अग्निर्वा अश्वः श्वेतः ०—०, यूपः स्याद्यः ०—० ।
तस्य बाणो न्यषञ्जितं मसुं वातो धुनोति ०—० । (अस्यार्थः—)
रसना चैव सा” ५. १. ४, ५.

“आत्मानं वै त्वाज्ञेघं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आत्मानं निष्कीर्णोऽस्ति”

“आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राणः पृषदाज्यम्” ६. ४. ८. [५. १. ८.

“आधीतयजूंषीत्याचक्षते” १. ४. ११, १४.

“आपो रेतः” ७. १. १.

“आपो वै प्राणाः” ६. ३. ४.

“आपो वै यज्ञः” ७. १. १.

“आपो वै समुद्रः” ६. ५. ११.

“आपो वै समुद्रोऽप्लेवैतदक्षितिं दधाति; तस्मादाप एतावति भोगे
भुज्यमाने न क्षीयन्ते” ७. ४. २७.

“आपो ह वा ओषधीनां रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न क्षिन्वन्ति;

ओषधय उ हापां रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ;
यदेवोभयः संदृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि सा सरसा भवन्ति”

४. ५. ७.

“आपो ह वै वृत्रं जग्नस्तेनैवैतद्वीर्य्यापः स्यन्दन्ते” ७. ५. २५.

“आसीनं वा एन मेघ आगच्छति ; स आगत उत्तिष्ठति, तन्मिथ्या-
करोति” २. ६. १३.

“इदं हि यदा वर्षत्थयोषधयो जायन्ते, ओषधीर्जग्न्धापः पीत्वा तत एव
रसः सम्भवति रसाद्गतः, रेतसः पशवः ; तद् यत एव सम्भवति,
यतश्च जायते, तत एवैतन्मैध्यं करोति” ६. १. ४.

“इदं ह्याद्दुरिन्द्रो यजमान इति” ३. ३. १५.

“इन्द्रः सर्वा देवताः” ३. ३. २.

“इन्द्रश्चेष्टा देवाः” ३. ३. २.

“इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषयान्द्रस्य मेने । गौरावस्त्वान्दि-
नश्चल्यथै जारेति (ष० ब्रा० १. १. २.) । तद्यान्येवास्य चरयानि,
तैरेवैन मेतव प्रमुमोदयिषति” ३. १. १८.

“इन्द्राग्नी हि विन्धे देवाः” १. ३. १४.

“इन्द्रियं वीर्यं मिन्द्रः” ७. २. १६.

“इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेयौ तद्वीर्येण” ७. २. १५.

“इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता” ३. ४. १८ ; ५. ४. १७ ; ७. ५. ५.

“इमाः प्रजाः पुनरभ्यावसें प्रजायन्ते” ६. ५. १८.

“इयं वा अदितिः ०—० ऊर्द्धां ह्येतस्यै दिक्” २. २. १६.

“इयं वै पृथिवी पूषा” २. ३. १६.

“इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः” ७. १. ४.

“इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. ४.

“इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा” ३. १. १.

“इयं ह्येवादितिः” २. २. ६.

“उक्तानेव वै योनिर्गर्भं विमर्त्ति” १. ५. २६.

“उदौची मेव दिशम् पथ्यया स्वस्त्वा प्राजानंस्तस्मादधोत्तरा हि वाग्
वदति कुक्षपक्षानवा वाग्धेषा निदानेनोदौचीं ह्येतया दिशं प्राजा-
नमुदौचीं ह्येतस्यै दिक्” २. २. १५.

“उदौची वै मनुष्याणां दिक्” ४. ५. २३.

“उदौची हि मनुष्याणां दिक्” २. ३. २२.

“उर्वशी वा अष्टराः, पुष्यराः पतिः; अथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत
तदायरेव” ३. २. २२.

“उष्णीष माहरेति” २. ५. ३.

“उष्णीषेण विद्यन्नाति ०—० अथ मध्येऽकुल्याकाशं करोति” २. ५. १६.

“ऋतं ह वै पुरुषो जायमान एव ऋद्योरात्मना जायते” ५. १. १६.

“ऋषिणाभ्यनूक्तम्—‘मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छति । वातो
देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुष ते मनः’—इति” ३. ३. ७.

“एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव ; तस्मादिषां जित मनपञ्चय्यं, तस्मा-
द्यशः । एवं ह वा अस्य जित मनपञ्चय्य मेवं यज्ञो भवति, य एवं
विद्वानसत्त्वं वदति” ३. ३. ८.

“एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेषा विहितः, प्राण उदागो
व्याण इति” १. ३. २०.

“एतद्वास्थानं सौपशीकाश्रवम्” ५. १. ७.

“एतावान् वै पुरुषः” १. ४. २३.

“एते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्णवा इमा ह्योषाः” ५. १. ६.

“एते वै पवितारो बत् सूर्यस्य रश्मयः” १. ३. २३.

“एष वा अचेन्द्रो भवति यद्यजमानः” २. ६. १०.

“एष वा इन्द्रो य एष तपति” ३. ३. १५.

“एष वै प्रजवयिता यश्मुष्करः” ५. ५. ८.

“एष वै सविता य एष तपति ०—० प्रतोषो ह्येतस्य दिक्” २. २. १८.

“कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, जाग्रद्वैवाध्वर्युरपासीत, स यन्निमिषति
य चैवास्य प्रतिगरः ; तदु तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं
स्वप्यात्” ७. ४. ११.

“किं तद् यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गैभ्यः शिव इति” ६. ५. २.

“क्षत्रं वा इन्द्रः” ७. २. १६, १८.

“क्षत्रं वै सोमः” ७. ४. ३.

“क्षत्रं वै सोमो विडन्या खोषधयः” २. ५. ८.

[७. ४. ७.]

“क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्ववरोहन्ति त मधस्तादुपासते”

“जर्मो वा एष भवति यो दीक्षते” २. ६. १२.

“मृदा वै पञ्चै प्रतिष्ठा” २. ४. १०.

“चन्द्रं ते, वस्त्रं ते, छागा ते, धेनुस्ते, मिथुनौ ते गावौ, तिस्रस्ते-
ऽन्वाः” २. ६. ४.

“तं (सोमं) वै दध्मभिरेव क्रौञ्चोयाज्जादध्मभिः” २. ६. १८.

“तत् (त्वाङ्गं पशुं) न संस्थापयेत्, पर्यभिहृत मेवोत्सृजेत्” ५. ५. ८.

“तदाहुः । गोपाकुर्याद्गाधिं मज्जेद्, रथना मेवादायाङ्गवोपपरेत्वाभिधाय
निघृञ्जगदिति । तदु तथा न कुर्याद् यथाधर्मं तिरस्त्रथा किञ्चोर्षदेवं
तत् । तस्मादेतदेवानुपरीयात्” ५. ६. ७.

“तदु ह्य वासुदेवस्य चरकाध्वर्युरनुष्ठानहार,— एवं कुर्वन् प्राणं वा अथ

मन्तरगादध्वर्युः प्राण एतं ज्ञास्यतीति ; स ह स्म बाहू चन्ववेक्ष्याह,—
इमौ यजितौ बाहू क्षिप्रं ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति न तदात्रि-
वेत” ६. ३. २५.

“तद्विष्णुनां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकात्रवं यथा तदास” २. १. १.

“तद्वै वयसा मोजिष्ठं बजिष्ठं यच्छेनः” ३. १. १५.

“तपसा वै लोकं जयति । तदस्यैतत् परः पर एव वरौयस्तपो भवति,
पर-परः श्रेयांसं लोकं जयति” ३. ५. २७.

“तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा” २. ६. ८.

“तस्मादप्येतर्हि ०—० बोधा ०—० य एव न्द्वयति, यो गायति, तस्मिन्ने-
वैता निमिषतमा इव” २. ३. ६.

“तस्मादाजः पुण्यलोक ईजान इति” ५. १. १५.

“तस्माद् योऽप्येतर्हि श्रेधा सहस्रं व्याकुर्व्यादेकैवातिरिच्येत” २. ४. १२.

“तस्य यस्त्रिणावं, तेन पित्रलोकं जयति ; अथ यदूर्ध्वं निखातादा रश्म-
नायै, तेन मनुष्यलोकं जयति ; अथ यदूर्ध्वं रश्मनाया आ चषालात्,
तेन देवलोकं जयति ; अथ यदूर्ध्वं चषालाद् द्यङ्गुलं वा व्यङ्गुलं वा,
साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति” ५. ४. २५.

“तस्य हि न हन्तास्ति न बधो जेनेदं सर्वं मास्पृतं तस्मा विश्वा भुवनानि
सम्पादिति” ३. १. ४.

“तस्यै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वयं विद्मोति वयं विद्मोति” २. ३. ५.

“तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तं कुर्वते, सोऽग्निर्नैव त्वर्चं विपल्यङ्गयते” ३. ४. २, ३.

“तिर इव वै गर्भाः” ३. १. ६.

“तेजो वा अग्निः” ७. २. १६.

“ते (यावापृथिव्यौ) रसवत्या उपजीवन्तीने इमाः प्रजा उप-
जीवन्ति” ४. ५. २१.

“ते विदुरयं वै नो विररक्षन्मोऽस्यैव रूप मसाम” ३. ४. ८.

“तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽणवो हेऽणव इति वदन्तः पराबभूवः” १. ५. २३.

“त्वष्टा वै यश्रूना मिष्टे” ५. ६. ११.

“त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” ५. ५. ८.

“दश्र वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता हता-
वान् वै पुरुषः” ६. २. ३.

“दिवि हि सोमः” ७. ५. २.

“दौक्षिता राजानं गोपायन्ति, नेम्रोऽपहरानिति” ५. १. १४.

“देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः, प्रजापतेः पितुर्दाय सुपेयुर्मन खव
देवा उपायन् वाच मसुराः” १. ५. १८.

“देवो वै सोमः” ७. ५. २.

“देवो वै सोमो दिवि हि सोमः” ३. ४. १३.

“देव्यो ह्यापः” ७. ४. २५.

“दैव्यो वा एता विश्वो यत् पशवः” ५. ६. ६.

“इयं वा इदं न ढृतौय मस्ति सत्यं चैवाष्टतश्च ; सत्य मेव देवा षष्टं
मनुष्याः” २. ५. २ ; [“सत्यं वै”] ७. ५. १.

“इयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, दन्दं वै मिथुनं प्रजननम्, ०—० मिथुन
मेवैतत् प्रजननं क्रियते” ६. ५. ७.

“धेन्वण्डुहयोर्नाश्रीयात्” १. २. २१.

“धेन्वण्डुहयोर्नाश्रीयात् । तदु ह्योवाच याश्चवल्कोऽन्नामेवाह मःसलं चैद्
भवतीति” १. २. २१.

“न त्वदन्वो मघवन्नस्ति मर्हितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः (वा० सं० ६. ३७.)”

“न दौक्षितः क्राष्टेन वा नखेन वा कयडूवेत” १. ५. ३१. [७. ५. २४.]

“न प्रतीचीनधिराः शयीत” १. १. ७.

“न प्राज्ञाशो खेष्टेत्” १. ५. २४.

“नवाक्षरा वै गायत्री ; अष्टौ वाणि वान्यन्वाह, प्रथमो नवमः” २. २. १५.

“न वै देवाः सर्वथैव संवदन्ते” १. १. १०.

“न वै देवाः स्वपन्ति” २. १. २२.

“न वै यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दृष्टो वा वासो वा ; परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः” १. ३. २५.

“न स्था ऋतोर्येरन् ; य एषां परस्तरा मिव भवति, स एताननुच्यवैति ; ते प्रियं दिवतां कुर्वन्ति, दिवज्ञो रध्यन्ति, तस्मान्नर्त्तविरन्” ३. ३. ३.

“न हस्तिनं प्रतिशृङ्गोयात्, पुबषाजानो हि हस्तीति” १. ३. ४.

“नाभिदग्ना भवति, अत्र वा अन्नं प्रतितिष्ठति” ३. १. २८.

“नाभिदग्ना भवति, अत्रो एव रेतस आश्रयः” ३. १. २८.

“निदृक्तदक्षिणां न प्रतिशृङ्गोयात्” ४. १. २५.

“नैव मन्यन् चरन्त मभ्यस्त मियात्, न स्वपन्त मभ्यदिवात्” २. १. २७.

“नो हान्ते गोरंघ्नः स्यात्” १. २. १७.

“पक्ष वा ऋतवः संबत्सरस्य” ७. ५. ११.

“पवित्रं वा आपः” १. २. ११.

“पशवो वै पूषा” ७. २. १०, १२.

“पशवो वै राधाः” २. ४. ८.

“पशवो वै वसु” ५. ६. ११, १३.

“पशोः प्राधानिङ्गिः पशुपसृष्टति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राधान् दधाति ; तथैतज्ज्योव मेव देवानां हविर्भवत्स्यत ममृताणाम्” ६. ३. ४.

“पश्चाद्दरीयसो पृथुजोषिरिति वै शेषां प्रशंसन्ति” ४. १. ११.

“पिबदेवतः सोमः ०—० दक्षिणां श्लेतस्य दिक्” २. २. १७.

“पुत्रो वै वीरः” २. ४. १२.

“पुरश्चक्षिरे,— अथस्यो मेवास्मिंहोके, रजता मन्तरिक्षे, हरिषी हरिवि” ३. ५. ३.

“पुत्रवसन्मितो यज्ञः” १. ४. २३.

“पुत्रयो यज्ञः” १. ४. २२.

“प्रजापतिर्यज्ञः” २. १. ४.

“प्रजापतिर्वै ०—० स्वसोयानैवेद्वाभवत्” ७. २. १—४.

“प्रजा वा अरौः” ७. ५. २१.

“प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक्, ०—० ;
अथो प्रत्यक्षं दक्षिण्यायै ०—० एषा वै दिक् पितृणाम्” ५. ३. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक् ०—० एषा
(दक्षिण्या) दिक् पितृणाम्” १. १. २.

“प्राची हि देवानां दिक् ०—० या दक्षिण्या दिक् सा पितृणां ०—० या
प्रतीची सा सर्पाणां ०—० योदीची सा मनुष्याणाम्” १. १. ७.

“प्राची ह्येतस्य (अग्नेः) दिक्” २. ३. १६.

“प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ” ४. ५. १६.

“प्राणो वै पशुर्गवश्चोव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदस्मात् प्राणो-
ऽस्मात्ति दार्षेव तर्हि भूतोऽनर्थाः श्येते” ६. ४. १५ ; ६. ५. ५.

“प्राणो वै हृदयम्” ६. ४. १५.

“प्राणता वै गर्भा उषवेनैव जरायुषोव” २. ६. १२.

“बन्धो वै यजुःश्लाघीः” ४. २. ११ ; ५. १७.

“ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति, गृहान् पशून् नेत्रोऽपहरा-
निति” ५. १. १५.

“ब्रह्म वै ऋहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञः” १. ४. १५.

“ब्रह्म वै ऋहस्पतिः” २. ४. २ ; ५. ६. १३ ; ७. २. ११, १४.

“ब्राह्मणोऽन्यद्ग्रामाने द्वितीयं नाम कुर्वीत, दाम्नोति चैव य एवं विद्वान्
द्वितीयं नाम कुर्वते” ५. १. १७.

“ब्राह्मणो वैव राजन्वो वा वैश्वो वा ते हि यज्ञियाः” १. १. ६.

“मनुष्याणु पशवः, देवानु वयांसोषधयो वनस्पतयः” ५. १. १६.

“मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति” ३. ३. ६.

“महान्स्वेव गोर्महिमेत्वध्वर्युः ; गोर्वै प्रतिधुक, तस्यै षट्त्वं, तस्यै शरस्, तस्यै दधि, तस्यै मस्य, तस्या आतश्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै छतं, तस्या आमिच्छा, तस्यै वाजिनम् ०—० एतान्तेव दष्ट वीर्याणि” २. ६.

२, ३; २. ५. १, ३.

“महितो वै सोमो देवो हि सोमः” २. ६. ४.

“मिथ्या वा व्यापः” १. १. १०.

“यः सर्वासा मोषधीनां रस आसीत्, तं यवेष्वद्धुः ; तस्माद् यत्रान्या शोषधयो स्नायन्ति, तदेते मोदमाना वर्द्धन्ते” ४. ५. १०.

“य इमे धूर्ध्वित्वारः कृपा इमावथ दा विमौ द्वौ” ४. ४. १.

“यजमानो वा अमिष्ठा” ५. ४. १६.

“यज्ञो वै विष्णुः” ५. ३. २, ६.

“यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषा मियं विक्रान्ति- रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिच्छं द्वितीयेन दिव मुत्त- मेन” ५. २. ३.

“यज्ञो हि कृष्णः, स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनम्” १. ५. २८.

“यज्ञो हि विष्णुः” ५. २. १६.

“यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् छद्यथां यदुरावन्तरिच्छे ०—० स एता- स्मिन्नस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त” ७. ५. १२.

“यत् त्रैककुदं भवति चक्षुष्यैतच्चक्षुर्दधाति” १. ३. १२.

“यत्र वा अर्हन्त मागतं नापचायन्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यापचितो भवति” ३. २. ३.

“यथा राक्ष आगतायोदक माहरेदेव मेतदिति” ३. १. ३१.

“यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महीक्षं वा महाजं वा पचेत्, तदह मानुषं हविः” ३. २. २.

“यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामस्थः, एव मस्य ह्यन्वांस्यभितः
साचयानि” ३. २. ७.

“यथा वा अङ्गारोऽग्निना घ्रातः स्यात्” ७. ४. २६.

“यदभौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति ; तस्माद् देवाः सन्ति । यत् सदसि
भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति ; तस्मान्मनुष्याः सन्ति । अथ यद्वि-
द्वानयोर्नाराशंसः सोदन्ति, तत् पित्रेषु जुहोति ; तस्माद् पितरः
सन्ति” ५. १. २५.

“यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्त्यतेऽथ रेतः सिच्यते, तत् ततः प्रजायते,
परागृपानक्ति परागृचेव रेतः सिच्यते” ४. ३. १६.

“यदि दौक्षित मार्त्तिर्विन्देद् येनैवातः क्लामयेत तेन भिषज्येद् यथाव्रतेन
भिषज्येदिति” २. १. १५.

“यद् गायत्री श्येनो भुत्वा दिवः सोम माहरत्, तेन सा श्येनः
सोमभृत्” ७. ५. २०.

“यद्दीदं किञ्चान्नन्यद् एवेदं सर्वं प्रतितिष्ठति” ४. ५. १.

“यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्” १. ५. ५.

“यद्वै श्रुक्कं यज्ञस्य, तदाग्नेयम् ; ०—० यद्वा व्याह्रं यज्ञस्य, तत्
सौम्यम्” २. २. ६, १०.

“याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते ता अवटे अवनयति,—‘शुन्वन्तां लोकाः पित्र-
षदना इति ; पित्रदेवत्वो वै क्रूषः खातः” ५. ४. ६.

“या ते धामान्युष्मसि गमद्मै ०—० इत्येतया त्रिष्टुभा मिर्नोति” ५. ४. १५.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” ५. ५. १.

“यावज्जेव प्रायेण प्राणिति, तावत् पशुः ; अथ यदास्मात् प्राणोऽपक्वामति,
दावैव तर्हि भूतोऽनर्थः श्रेते” ६. ५. ५.

“यप् एव पशु माणभन्ते, नर्त्तं गूपात् कदाचन” ५. ६. २ ।

“ये वै ब्राह्मणाः श्रुश्रुवांसोऽनुषानास्ते विप्राः” ४. ३. १२.

“यो दौक्षते तस्य रिदिचान इवात्मा भवति” ६. २. २.

“यो दीक्षते, सः विष्णुश्च यजमानश्च” १. ५. १७.

“यो दीक्षते स देवाना मेको भवति १. १. ८, १० ; २. १. १६, २२.

“यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणं हन्ति तं न्वेव परिचक्षते” ७. ५. १७.

“यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण्यं
इत्येव ब्रूयात् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । तस्मादाङ्गं
सवनकृतं हन्यादेगस्त्री हैव सवनकृतेति” १. ५. ४०.

“यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन् विवेत्” १. ५. ३१.

“यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धः” ४. ५. २६.

“यो वै विष्णुः सोमः सः” ३. १. २१ ; ५. २. १६.

“योषा दिशः” ७. ५. २१.

“योषायै वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते” ७. ५. २५.

“योषा वा षण्मा” ७. ५. २१.

“योषा वा ऋक्” ७. ५. २५.

“योषा वा ऋगघोता” ७. ५. २५.

“योषित्त्वामा वै गन्धर्वाः” ७. ४. २०.

“रक्षसां ह्येष भागो यदृक्” ६. ३. १४.

“रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः” ७. ३. ६, १२.

“रसो वै वसा ०—० रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४. ३०.

“रसो वै वसाहोमः” ६. ४. ३५.

“रितः सोमः” २. ५. १ ; ३. १. २८ ; ३. ४. ११.

“रितो वै सोमः” ७. १. २.

“रेवन्तो हि पशवः” ५. ६. १३.

“जस्यून्या स्पन्दया प्रसौष्यति” ४. ३. २५.

“जेननेव हि यः ०—० अग्निर्होतृप्रपयति” ६. ४. २०.

“वक्षो वा आन्यम्” २. ४. ३; २. ५. १; ३. ५. ६; ४. ३. १५.

“वक्षो वा आन्यम् रेतः सोमो नेद् वक्षेणान्येन रेतः सोमं हिनसा-
नीति” ५. २. १७; ७. ४. २६.

“वक्षो हि वा आपः” १. २. ६.

“वनस्पतयो हि यज्ञियाः; न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो
न स्युः” २. १. १०.

“वनेषु व्यन्तरिच्छं ततानेति । वनेषु = वृक्षाद्येषु, वीर्यं वै वाजाः, पुमांसो-
र्वृन्तः, हृत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः, विद्सु = प्रजासु, दिवि ह्यसौ सूर्यो
हितः, गिरिषु हि सोमः” ३. १. ७.

“वरुण्या वा एषा यद्रज्जुः” २. ३. १८; ६. १. १.

“वागेव सुपर्णी, इयं कद्रुः” ५. १. २.

“वागेवाग्निः, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ, चक्षुरादित्यः, ओन्नं विश्वे
देवाः” २. १. १३.

“वाग्नि यज्ञः” ४. १. २३.

“वाग् वै पथ्या स्वस्तिः ०—० उदोची ह्येतस्यै दिक्” २. २. ८, १५.

“वाग् वै रेवती, सा यद् वाग् बज्ज वदति तेन वाग्नेवती” ६. २. १२.

“वाग् वै सरस्वती” ७. २. ७, ८.

“वाचे हि धीक्षते, यज्ञाय हि धीक्षते, यक्षो हि वाग्, धीक्षितो ह वै
नामैतद् यद् दीक्षित इति” २. १. ३०.

“विद्वांसो हि देवाः” ५. ६. १०.

“विश्वो यावाणः” ७. ४. ३.

“विश्वो विश्वे देवाः” ७. २. १६, १८.

“विश्वो वै मरुतो भूमो वै विट्” ७. २. १७.

“विश्वः पराङ्गः” १. ३. १.

“वृषो वै सोम आसौत्, तस्यैतच्छरोरं यद् गिरयो यदश्मानस्तच्छरोरे-
ष्वेवैन मेतत् समर्द्धयति ज्ञात्वं करोति” ७. ५. २.

“हृत्त्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदग्निमान् कृदेभो-
ऽग्रानामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौदात्तकः” ३. ४. १३.

“शृद्धं वै तद् यज्ञस्य यन्मानुषम्” ३. १. ३१.

“शरीरं शैवास्य (अग्नेः) पीतुदाहः ०—० मांसं शैवास्य गुग्गुलु ०—०
गन्धो शैवास्य सुगन्धितेजसम्” ४. २. १८.

“श्रीर्ष्यां वीजं हरन्ति, अन्नसोदावहन्ति” २. ६. १७.

“श्लेताच्छा व्याघ्रां नेयात्, सा स्यादप्रवीता ०—० अथशङ्काकूटाकाशाकर्णा-
लक्षितासप्तप्रथा” २. ४. १५.

“संवत्सरो वै प्रजापतिः” २. १. ४.

“स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश” १. ५. २६.

“स एष श्रीर्षन् मन्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात् स वान्त इव त्वष्टा ह्येत
मभ्यवमत् तस्मात् तं नाश्रीयात् त्वष्टृर्ह्येतदभिवान्तम्” ६. ४. ११.

“सद्यं वै शुक्रम्” ७. ४. २५.

“समानजन्म वै पयश्च (आश्वश्च) हिरण्यश्च ; उभयं ह्यग्निरेत-
सम्” २. ३. ८.

“सम्बन्धान्ताविव ह्रीमौ षोकौ” १. ५. २.

“स यानुपक्विरन्ति, तेनास्मिंस्तोके प्रत्यक्षं भवन्ति ; अथ याननुदिशन्ति
तेनासुस्मिंस्तोके प्रत्यक्षं भवन्ति” ५. १. २३.

“सर्वं वै विश्वे देवाः” ७. २. १३.

“सर्वा ह वै देवताः पशु माणभ्यमान् सुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति
मम नाम ग्रहीष्यतीति ; सर्वासां हि देवताणां हविः पशु-
त्साखां सर्वासां देवताणां पशौ मनांस्योताणि भवन्ति तान्धेवैतत्
प्रोखाति” ६. ४. १४.

“सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण्य एव न” २. १. २३.

“सविता वै देवानां प्रसविता” २. ५. १० ; ४. ३. १० ; ७. २. २० ;
४. १४ ; ५. ३.

“स हि रश्मिं पदे निधाय जुहोति ; न वा अगन्नावाहुतिर्ह्यते ; अग्निरेतसं
वै हि रश्मिम्, तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति” २. ४. ३.

“सा यवृ चिः संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजापतेर्वर्षाः” २. ६. ८.

“सुवासा एव बुभूषेत्” १. २. १६.

“स्योन स्योन मिति, शिवः शिव मित्येवैतदाह” २. ६. १०.

“स्नानं स्नाजाङ्गारे बभूवरे हस्तं सुहस्तं कृष्णानवेते वः सोमक्रयणाः ०—०
एतानि वै धिष्णानां नामानि” २. ६. ११.

“हविर्वा एष देवानां भवति यो दौघते ; तदेन मन्तर्जम्भ आदधाते,
तत्पशुनात्मानं निष्क्रीषीते” ३. १. २१.

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
अग्निप्रशयनम्	... ४. २. १.	आग्नावैश्यावेष्टिः	... १. ३. १.
अग्निमश्रयनम्	... ३. २. १६.	आव्यग्रहयाम्	... ५. २. ६.
अग्निष्टोमः	... १. १. १.	आतिथ्येष्टिः	... ३. २. १.
अत्युपयाजयागः	... ७. १. १.	आम्रश्चनहोमः	... ५. ३. १५.
अधिषवयाम्	... ४. ४. १.	आसन्दीकरयाम्	... ३. १. २६.
अनुनिःक्रमयाम्	... २. ४. १.		
अनुयाजयागः	... ६. ५. ८.	उत्तरवेदिस्थाधारयाम्	४. १. २३.
अपास्यशयनम्	... १. ३. १.	उपयाजयागः	... ६. ५. ११.
अवान्तरदौघा	... ३. ४. १.	उपसर्दिष्टिः	... ३. ५. १.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
बौद्धम्बरोनिघानम् ...	४. ५. १.	प्रयाजयागाः ...	६. २. १.
बौद्धग्रन्थसङ्ग्रहोः ...	१. ४. १.	प्रवराम्भावस्यम् ...	६. १. ५.
कृष्याजिनदीक्षादीनि	१. ५. १.	प्रातरनुवाकः ...	७. ४. ७.
तानूनपत्रम् ...	३. ३. १.	प्रायश्चीवेष्टिः ...	२. २. १.
दीक्षाङ्गकर्माणि ...	१. २. १.	यूपनिघानम् ...	५. ४. १.
दीक्षिताभ्यङ्गनम् ...	१. ३. १०.	यूपसूत्रम् ...	५. ३. १.
दीक्षिताभ्यङ्गनम् ...	१. ३. ७.	यूपैकादशिनोकरयम्	५. ५. १.
दीक्षितावेदनम् ...	१. ५. ३६.	राजाप्यायनम् ...	३. ४. ११.
द्विष्यनिर्मायम् ...	५. १. १.	वपायागः ...	६. ३. १६.
निद्याभ्योपायनम् ...	७. ५. २०.	वसतीवरोपह्वयम् ...	७. ३. १.
निद्रवणम् ...	३. ४. १६.	वसाहोमः ...	६. ४. ३०.
पत्नीपान्नेजनम् ...	६. ३. १.	वाग्वसनम् ...	१. ३. २७.
पत्नीसंयाजः ...	५. १. ६.	वाग्विसर्जनम् ...	२. १. १.
पशुपुरोडाशप्रथमम् ...	६. ४. १.	व्रतदानम् ...	२. १. १६.
पशुवच्छपनम् ...	६. २. १५.	व्रतश्रयम् ...	२. २. १०.
पशुपाकरयम् ...	६. १. १.	वेदिनिर्मायम् ...	४. १. १.
पशुपालनम् ...	५. ६. १.	वैसर्जनहोमः ...	५. २. २.
पशुकादशिनोकरयम्	७. २. १.	श्रालानिर्मायम् ...	१. १. १.
पशुदाह्यग्रहणम् ...	६. ५. ७.	श्रालाप्रावेशः ...	१. १. ११.
		सदःप्रतिश्रवणम् ...	४. ५. २४.

कर्षणनाम	प्र०प्रा०क०	कर्षणनाम	प्र०प्रा०क०
सदोनिर्म्मायम् ...	४. ३. १.	सोमाभिषवः ...	७. ५. १.
सवनीयपशुकर्म ...	७. ४. १.	सोमासादनम् ...	३. १. ३०.
सामिधेनौप्रयोगः ...	१. ३. ६.	सोमोन्मानम् ...	२. ५. १.
सुम्रस्रख्याज्ञानम् ...	३. १. १७.	सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
सोमक्रययम्... ...	२. ६. १०.	हविर्ज्ञाननिर्म्मायम्	४. ३. ७.
सोमक्रयख्यवस्थापनम्	२. ३. १.	हविर्ज्ञानप्रवर्षणम् ...	४. ६. १०.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.	हविर्ज्ञानप्रवेशनम् ...	५. २. १७.
सोमपयानम्... ...	२. ६. १.		
सोमपर्यायहनम् ...	३. १. ७.		

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

नाम	प्र०प्रा०क०	नाम	प्र०प्रा०क०
अङ्गिरसः	१. ५. १०, १४ ; ४. १. १३. ३०	कर्मूः ...	२. ३. १ ; ५. १. २.
असुराः (उर्वशी)	३. २. २२.	कुबपञ्चानना	... २. २. १५.
अहल्या	... ३. १. १८.	कौशिकः (ब्राह्मणः)	३. १. १६.
आदित्याः	... ४. १. १३. ३०	गन्धर्वः (विश्रावसुः)	२. ३. २.
उर्वशी (असुराः)	३. २. २२.	गन्धर्वाः (सोमरक्षाः)	५. ४. ६.
ऋषयः	१. ४. ४ ; २. १. ३, १२, २६. ३०	गौतमः	... ३. १. १६.
		गौरावखन्दी...	... ३. १. १८.
		घरकाभ्यर्षवः	... ६. ३. २४.
		त्रिककुद (गिरिः)	... १. ३. १२.

नाम	प्र० प्रा० क्र०	नाम	प्र० प्रा० क्र०
गृह्यसूत्राः (पतिः) ...	३. २. २२.	वाग्दर्शः ...	१. १. ४.
ब्राह्मणः १. १. १० ; १. ५. ४०. ३०		विश्वामित्रः (गन्धर्वः)	२. ३. २.
ब्राह्मणः (विश्वामित्रः) ४. ३. ५. ३०		लृष्यान्तः ...	३. १. १८.
		वैश्याः १. १. १० ; १. ५. ४०.	
मेधातिथिः ...	२. १. १८.	शूद्रः ...	१. १. १०.
क्षेत्रः ...	१. ५. २४.	समुद्रः ...	६. ५. ११.
याज्ञवल्क्यः ...	१. १. ४. ३०	सात्ययज्ञः ...	१. १. ४.
रक्षः ...	६. ३. १५.	सुपर्णी २. ३. १ ; ५. १. २.	
राजन्यः १. १. १० ; १. ५. ४०.		सोमरक्षाः (गन्धर्वाः) ५. १. ६.	

॥ अथ सर्वसूची ॥

अथ	पृ०	अथ	पृ०
अथ सम्पादकोक्तिः ...	अ, आ	अथ कश्चिकसूची ...	३
अथ मूलशुद्धिपत्रम् ...	क, ख	अथ विषयसूची ...	२३
अथ प्रपाठकसूची ...	१	अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची	३८
अथाध्यायसूची ...	१	अथ कर्मसूची ...	५३
अथ ब्राह्मणसूची ...	२	अथार्थिगामादिसूची ...	५५

शतपथब्राह्मणम् ।

प्रथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

→→*←←

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजनं जोषयन्ते । स युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्यदन्यद्भुमेर्नाभिश्यीता*तो वै देवा दिव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽएषु ऽउपोत्क्रामति यो द्वीक्षते
स सुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिश्यीता।वर-
तर ऽइव ष्टेष्ट्वा स्यात् तुस्माद्युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तदुर्षं सुत् समः स्यात् । समः सदुविश्रंशि स्यादु-

* , † 'तिश्यीता'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

विभ्रंशि सत् प्राक्प्रवणं स्यात् प्राचीं हि देवानां
दिग्धो ऽउदक्प्रवणं मुदीचीं हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतः प्रत्युच्छ्रितं मिव स्यादेषा वै दिक् पितृणां स
युद्धक्षणाप्रवणं स्यात् क्षिप्ते ह युजमानोऽमुं लोकं
मियात्तथो ह युजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः
प्रत्युच्छ्रितं मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रं मुतिरिच्येत । द्विघ्नन्तं हास्य
तद् भ्रातृव्यं मभ्यतिरिच्यते कामं ह दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरतु ऽएतद्भु त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजन-
मात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्ते ह वै न मुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । व्वाष्णीय* देवयजनं
जोषयितुं मैम तस्मात्पुत्रोऽब्रवीत्सर्वा वा ऽइयं पृथिवी
देवा देवयजनं यत्र वा ऽअस्यै क्व च युजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति† ॥ ४ ॥

ऋत्विजो ह वै देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सो
ऽनूचाना व्विद्वाः सो याजयन्ति सैवाह्नलैतन्नेदिष्टतम्
मिव मन्यामह ऽइति ॥ ५ ॥

* 'वाष्णीय'-इति ग ।

† 'याजयेदिति'-इति ग ।

‡ 'नेदिष्टतम्'-इति ग ।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवःशं मिन्वन्ति ।
प्राचीं हि देवानां दिक् पुरस्ताद्देवैः प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् इ नु प्रतीचीनशिराः शयीत । नेद्देवानभि-
प्रसार्य श्रुया इति या दक्षिणा दिक् सा पितृणां या
प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्चक्रमुः सैषाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुषु उदीची-
नवःशा मेव शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितुस्यैव प्राचीनवःशा नादीक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽएतां पुरिश्रयन्ति । नेदभिवुर्षादिति न्वेव
वर्षा देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-
ताना मेको भवति तिरु इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
इवैतद्यत् पुरिश्रितं तस्मात् पुरिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्वं इवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यस्त्रियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते
यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः सर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

* 'तच्छालो'—इति ग ।

हि यज्ञियास्तस्माद्युचेनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येषु
उ तत्र दौक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारुणी पाणौ कृत्वा† । शूला मध्यवस्यति सु
पूर्वाङ्घ्र्यः स्थणाराजु ममिपुचैतद्यजुराहेदु मगन्म देव-
युजनं पृथिव्या युच देवासो ऽञ्जुषन्त विुश्च ऽडुति
तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाःसोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाःसस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । युच देवासो अजुषन्त विश्व ऽडुति तदस्य
विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्क्षामाभ्याः सन्तरन्तो यजुर्भि-
रित्यृक्क्षामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
दुचं गच्छान्तीत्येवैतदाह रायस्योषेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्योषः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदा-
शास्ते सुमिषा मदेमेतीषं मदतीति वै तु माहुर्यः
श्रिय मञ्जुते युः परमुतां गुच्छति तस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चारः'-इति क, 'चारः'-इति ग ।

† 'कृत्वा'-इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्झमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि च पशुर्द्धितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्या मेकाहाहीनसत्रलक्षण^१सकलसोमयाग^२-
प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते^३ । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१—“त्रिविधः सोमयागः, एकाहाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अह्वानाः । त्रयोदशरात्र मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राह्वानरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः”—इति तै० सं० १. २. १-सा० भा० । “एकाहाहीनसत्राणि सोम-
भेदा इति त्रयः”—इत्यादि च तै० सं० ७. १. १-भाष्यारम्भे सायणः । “उक्त-
प्रकृतयोऽह्वानैकाहाः (६. १. १.)”—इत्यारभ्य “इत्येकाहाः, अथाह्वाना
द्यहप्रभृतयो द्वादशरात्रपराद्याः (१०. १. १०, ११.)”—इत्याद्यन्त आश्व-
लायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थेहाणोच्यः ।

२—“सप्तसंस्थः सोमयागो भवति । तथाहि—“अग्निष्टोमोऽथग्नि-
ष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम इति संस्थाः”—इति
आश्व० श्रौ० सू० ६. ११. १ । अप्तोर्याम आप्तोर्याम इत्यभिन्नः ।

३—“अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः, अतिरात्र मेके पूर्वं समामगन्ति”—इति
आप० श्रौ० सू० १०. २. ३, ४ । अग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्गजातशोपदिष्टत्वात्
स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शास्त्रानिर्माणप्रभृति दीक्षाङ्कतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शास्त्रा-
निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— “देवयजनं जोषयन्त इति ।
देवा इज्यन्तेऽष्टा अत्रेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे स्यूट् ।
प्राचीनवंशसदोहविद्वानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम् । तत्
‘जोषयन्ते’ सेवन्ते । स्वार्थिको णिच् । परिगृहीयुर्यजमानपुरुषाः ।
तस्य विशेष माह— “स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति । ‘सः’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषण मेतत् । प्रसिद्धं ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः ।
वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— “यदन्यदित्यादिना । यद्यस्याः उपरि
गृहीतायाः ‘भूमेः’ ‘अन्यत्’ परिभरस्त्रं (‘नाभिग्रथीत’) नाति-
ग्रथीत, अतिग्रथित मुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः । उक्तञ्चणं
देवयजनं प्रशंसति— “अतो वा इति । ‘अतः’ अस्मात्, यदित्युक्त-
लक्षणात् ‘देवाः’ ‘दिवम्’ ‘उपोक्तामन्’ उक्तान्ताः, प्राप्ताः ।
उक्तामन्तु नाम, ततः किमु? इत्यत आह— “देवाम्वा इति ।
यस्मात् ‘पुषः’ दीक्षितोऽपि ‘देवान्’ उपोक्तामति, तस्माद् यादृशेन

१— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

२— ‘देवयजनस्थानम्’—इति च । “देवयजनं वै वरं पृथिव्यै”—इत्यादि
२० ब्रा० १. ३. २ । “प्राचीन माह्ववनीयात् प्रवर्णं स्यात् प्रवौचीनं माह्व-
पत्यादेतह्यै व्याहृतं देवयजनम्”—इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— ‘जुष परितर्कणे’—इति चुरादिः (१८३५ धा०), ‘परितर्कणं मह्यो
हिंसा वा’—इति तत्र दीक्षितः । प्रीतिसेवमयोस्तु तुदादित्वात् जुषत इत्येव ।

४— ‘यद्यस्य’—इति च ।

५— ‘मुच्छ्रितं न स्यात्’—इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं कुर्वन् 'सः' दीक्षितः 'सदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति । अनेवंविधस्य परिग्रहे
दोष माह—“स यदेति । निम्ने देवयजने 'इद्वा' स्वय मेव
'अवरतर इव' अत्यन्तं नीच एव 'स्यात्' । “तस्मादित्युपसंहारः ।
अत्र कात्यायनः सौमिक मृत्विम्वरण मभिधायाह—“देवयजनं
जोषयन्त उच्चतमम्”—इति^१ ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह—“तदर्हति । 'वर्ष' उच्चतं 'सत्',
'तत्' देवयजनं 'समं स्यात्';, विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावात्
तत् समं कर्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन 'अविभ्रंशि' अपि स्थूलं प्राचीन-
प्रवणम् उदीचीनप्रवणं वा भवेत्; यष्टव्यत्वेन देवानाम्, यष्टृत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिनोर्दिग्रोरन्य-
तरस्याः प्रवणत्वाभिधानं मित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धं
दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह—“दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिवेति । विपक्ष-
बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति—“एषा वा इति । 'क्षिप्रे'
अचिरेणैव कालेन 'अमुं' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-
ऽप्यचिरकालम्^२ ॥ २ ॥

१—“देवयजनं जोषयन्ते । उच्चतमम् । समम् । अविभ्रंशि । अभितो
देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्ताद्दर्जम् । प्राक्प्रवणम् । उदग्वा । यत्किञ्चान्-
चानर्विजः । उद्गतौषधिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति”—इति का० श्रौ० ७.
१. १०—१६ दश सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

२—“दक्षिणत उद्गत सुदीचीनावगतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा
देवयजनम्”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. २०. १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्थाधिक्यं निषेधति—“न पुरस्तादिति । स देशातिरेको यजमानभ्रातृ-व्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्भः—“न प्राचीनं देवयजनाद् देवयजनमात्रं मुक्क्षिषेत्”-इति^२ । दक्षिणोत्तरथोरतिरेकस्त्रैच्छिक^३ इत्याह—“कामं हेति । पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्त-प्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकर मित्याह—“एतद्ध त्वेव समृद्ध मिति । प्रतिपाद्य मर्थं निगमयति—“इति देवयजनस्थेति । कृत्स्निरिति शेषः । अत्र कात्यायनः—“सम मविभ्रंशभितो देवयजनमात्रदेशम् पुरस्ताद्दर्जम् प्राक्प्रवणं सुदम्वा”-इति^४ ॥ २ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपचान्तरं माह—“तदु होवाचेति । वार्षा^५ मृषिं ‘याजवल्क्य उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय गताः, तदान्नीं ‘सात्ययज्ञः’ आह । “एतावती वे पृथिवी, यावती

१—‘देवयजनप्राग्देशे’-इति छ ।

२— आप० श्रौ० १०, २०, १० ।

३—‘स्त्रैच्छिक’-इति च ।

४— का० श्रौ० ८. १. १२-१७ षट् सूत्राणि पर्यालोचानि ।

५—‘वार्षा’-इति सयकारः पाठः स्त्रौक्ततोऽत्र मूले भाष्ये च डा०-वेबरेण । तत एवोद्धृतो रोथ्-बोथलिङ्-सङ्गृहीते ‘वार्त्तवर्ग’-कोषेऽपि । परमिहैव पुरस्तादेकत्र (१. १. १. १०.), परस्तात्त्रापरत्र (१४. ६. १०. ८.) वृश्यते ‘वार्षा’-इत्येव निर्यकारः । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “गोवलो वार्षाः”-इत्येव (३. ११. ६. ३.) । अतोऽत्र मत्सङ्गृहीतहस्तलिखित-पुस्तकानां मेव लेखः समावृत इह मूलभाष्ययोरिति ।

वेदिः”- इत्यादिश्रुतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
पृथिवीरूपत्वम् ; अतो ‘यत्र क्व च’ मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षण
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणेऽर्द्धलिग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेव-
यजनपरिग्रह इत्याह- “अलिजो हैवेति । ‘शुश्रुवांसः’ श्रुतशास्त्राः,
‘अनूचानाः’ साङ्गप्रवचनाध्येतारः^२ । ‘अङ्गलाः’ दोषरहिताः । अलिजो-
ऽपि श्रुताध्ययनादिष्वप्यज्ञा भवेद्युरित्यत्र मर्थोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य
मित्याह- “तच्छालां वेति । ‘शालां’ दीर्घचतुरस्रं गृहं, ‘विमितं’
सर्वतः समपरिमाणम्^३ ; अनयोरन्यतरत् ‘प्राग्वंशम्’ मितुयात् ।
प्राग्दिशः प्रागंशार्थं मर्धवाद माह- “प्राचीं हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतान्^४ अलिग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्द्विर्भाजनाः
प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, ‘तस्मात्’ ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः ‘प्राङ् तिष्ठन् जुहोति’ ।
तस्मात् प्राचीनवंशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कश्चिन्नियम माह- “तस्माद्

१- तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या ।

२- ‘वेदार्थं श्रुतवन्तः’-इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे० ।

३- “विमितं चतुरस्रं स्यात् दशरत्निप्रमाणतः”-इतीह परिशिष्ट-
कारवचनम् । “द्वादशरत्निमानतः”-इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४- ‘प्राग्दिग्गतान्’-इति छ, च ।

५- “प्राग्वंशं पुरस्तादुच्चं प्रतिदिग्द्वारं मुदगवर्जं वा”-इति का०
श्रौ० सू० ७. १. २०-२३ ।

हेति । ‘अभिप्रसार्थ’ पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसायै दिग्भिभाग-
रूप मर्थवाद माह—“था दक्षिणेति । ‘यतो’ ‘देवाः’ यजमानादीन्
प्रति’ ‘उपसक्तसुः’, ‘सा’ प्राची ‘अहीना’ समृद्धा । उदीच्या मनुष्य-
सम्बन्धितया तेषा मुदगवंशा शाला^१ । निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—
“तस्मान्मानुष इति । ‘मानुषे’ मनुष्यार्हं कर्मणि । ‘दीक्षितस्य’
प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशल मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृश्वादि-
परिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेभ्यो व्यवधानाय च
परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्तुतिः^१ ॥ ८ ॥

तत्राचैवर्षिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्तिं निषेधति—“तस्य सर्वं
इवाभिपद्येतेति^१ ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहारं निषेधति—“स वै नेति । सर्व-
शब्दस्य सङ्कोच माह—“ब्राह्मणेन वैवेति । ‘तस्माद्’ ब्राह्मणादि-
वर्णचयस्य यद्गार्हत्वाद् । ‘यदि’ ‘शूद्रेण’ ‘संवादो’ ‘विन्देत्’
सम्बन्धेत्, ‘एतेषां’ चैवर्षिकानां मध्ये ‘एकम्’, ‘इमम्’ शूद्रम्
‘इति’ एवं मयेदानी मुक्तप्रकारेण ‘विचक्ष’ ब्रूहीति स्वयं ‘ब्रूयात्’ ।

१—“शालां वा”—इति का० औ० सू० ७. १. २४ । दीर्घचतुरस्रा
कुटी शालेति हरिस्वामी ।

२—“प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्नितं सर्वतः परिश्रि-
तम्”—इति व्याप० औ० सू० १०. ५. १ ।

३— का० औ० ७. ४. ५ सूत्रं प्रकृतम् ।

वीष्ण्या^१ सर्वाऽपि वचनप्रकारः परिगृह्यते । 'एषः' 'उपचारः'
व्यवहारः^२ ॥ १० ॥

समन्त्रकशास्त्राप्रवेगं विधत्ते— "अथारणी पाणौ कृत्वेति ।
'अध्यवस्यति' शास्त्रां प्रविश्य मन्त्रेषैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-
थादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकार माह— "स पूर्वाङ्गं मिति । 'स्यूणा-
राजः' मध्ये स्थितः^३ उन्नतस्तम्भः, तस्य 'पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा
"एद् मगन्म"—इति^४ 'यजुः' ब्रूयात्^५ । अत्र कात्यायनः— "समा-
रोह्याग्नी शास्त्रास्तम्भं पूर्वाङ्गं . गृहीत्वारणिपाणिराहेद् मगन्मेति"—
इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीयं पादं देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—
"तदस्य विश्वैरिति । अताध्ययनवद्विब्राह्मणैः । 'अचिभ्यां' 'यत्'
'ईचन्ते', 'तत्' 'ते' विश्वैर्देवैः 'जुष्टम्' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"यदाहेति । तृतीयं पादं व्याचष्टे— "ऋक्सामाभ्या मिति ।

१— 'वीष्ण्यां'—इति उ । वीष्ण्या—अताविह "इम मिति विषत्वेति
वाक्यं द्विरक्त्या ब्रूयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

३— 'मध्योदितः'—इति घ, उ ।

४— "एद् मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो ऋजुषन्त विश्वे ।

ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भौ रायस्योषेण समिषा मदेम ॥"—

इति य० वा० सं० ४. १. १ मन्त्रपाठः ।

५— "प्राग्वंधस्य मध्यमं स्यूणाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्"—

इति आप० श्रौ० सू० १०. ३. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. १. ३४ ।

‘यजुर्भिः’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘सृक्सामाभ्यां’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां
‘तरन्तः’ पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य ‘उद्दृचं’ परिषमाप्तिं
प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
“रायस्वोषेणेति । ‘भूमा’ वज्रभाव एव ‘रायस्वोषो’ धनपुष्टिः,
स च ‘भूमा’ साक्षात् ‘श्रीः’ एव; तस्मात् ‘एतद्’ यागपाठे
‘आशिषम्’ एव आशास्ते । तद्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—“स
मिषेति । लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘इषम्’ अन्नं
‘मदति’ मोदत इत्याहुः; अतो मन्त्रे स मिषेति भाग माहे-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रोर्व्वपनाद्युत् काम-
येत तुदश्रीयाद्युद्वा सम्पुद्येत व्रतुः ह्येवास्यातोऽशनं
भुवति युद्यु नाशिशिषेदुपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

* एतदन्तर मिह ‘शतं १०००’- इति ग-पुस्तके ।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुप-
निदधति तन्नापित उपतिष्ठते तुत्केशश्मश्रु च व्यपते
नखानि च निहन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युचास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वा ऽश्रस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्यपते नखानि च निहन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽहुति ॥ २ ॥

तद्भुके । सर्वं ऽएव व्यपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽहुति तदु तथा न कुर्याद्यद्दे केशश्मश्रु च
व्यपते नखानि च निहन्तते तदेव मेध्यो भवति तुस्माद्
केशश्मश्रु चैव व्यपेत नखानि च निहन्ते ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निहन्तते । दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य
वा ऽश्रये मानुषेऽथैवं देवचाङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वा
ऽश्रये मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वा
ऽश्रये मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं मुभ्युनक्ति । इमा आपः
शु मु मे सन्तु देवैरिति स यदाहेमा ऽआपः शु मु मे

* , † 'देवचा' - इति ग ।

सन्तु देवीरिति वृजो वा ऽऋपो वृजो हि वा ऽऋप-
स्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तदेतु मेवैतद्वृजः शमयति तयो ह्येन मेघ वृजः
शान्तो नु हिनस्ति तुस्मादाहेमा ऋपः शु मु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओषधे चायस्वेति
वृजो वै क्षुरस्तयो ह्येन मेघ वृजः क्षुरो नु हिनस्त्यथ
क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसीरिति वृजो
वै क्षुरस्तयो ह्येन मेघ वृजः क्षुरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपाचे प्रास्यति । तूष्णीं मेवोत्तरं गोदान
मभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपाचे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । सु केशश्मश्रु व्वपति
सु यद्वा केशश्मश्रु व्वपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो यदुन्वतं व्वदति
तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽऋपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा
ऽद्विति पविचं वा ऽऋपः पविचपूतो दीक्षा ऽद्विति तुस्माद्
स्नाति ॥ १० ॥

* 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

सु स्नाति । आपो अस्मान्मातुरः शुन्ध्यन्वित्येत-
 द्द्याह शुन्ध्यन्विति घृतेन नो घृतघ्नः पुनन्विति तद्द्वै
 सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मादाह* घृतेन नो घृतघ्नः पुन-
 न्विति व्विश्वः हि रिप्रं प्रवृहन्ति देवीरिति यद्वै व्विश्वः
 सुर्वं तद्यदमेध्यः रिप्रं तत्सुर्वः ह्यस्मादमेध्यं प्रवृहन्ति
 तुस्मादाह व्विश्वः हि रिप्रं प्रवृहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिवोदङ्कुत्सामति । उदिदाभ्यः शुचिरा पूत
 ऽरमीत्युच्चाभ्यः शुचिः पूतः एति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः पुरिधत्ते । सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतत्पुत्रं
 दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक् पुरुषे द्वैषाय ऽआस ॥ १३ ॥

ते देवा अब्रुवन् । गौर्व्वा ऽइदः सुर्व्वं विभर्त्ति
 हन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तुयैषा व्वर्षन्तं तुया
 द्विमं तुया घृणिं तितिस्त्रिष्यत ऽइति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वच्च मदधुस्तुयैषा व्वर्षन्तं
 तुया द्विमं तुया घृणिं तितिस्त्रते? ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युचैव क्व च

* 'घृतेनापुनंस्तुस्मादाह'-इति ग ।

† 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

‡ 'एति'-इति ख, 'एति'-इति ग ।

§ 'तितिस्त्रते'-इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-वेवरेकः ।

कुशो वा युद्धा व्विहन्तुति तुत एव लोहित मुत्पतति
 तस्मिन्नेतां त्वुच मदधुर्व्वास एव तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो
 विभर्त्येताः॥ ह्यस्मिंस्त्वुच मदधुस्तस्माद् सुवासो एव
 बुभूषेत् स्वया त्वचा समृद्धा ऽइति तस्मादुप्यस्त्रीलुः
 सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो ह्यन्ते गोर्ध्नः स्यात् । व्वेद ह गौरहु मस्य त्वुचं
 विभर्मीति सा विभ्यती चसति त्वुचं म ऽआदास्यत
 ऽइति तस्माद् गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य व्वाससः । अग्नेः पर्यासो भवति
 व्वायोरनुच्छादो नीविः पितृणाः॥ सपर्याणां प्रघातो
 व्विश्रेषां देवानां तुन्तव आरोका नुक्षत्राणा मेवः हि
 वा ऽएतत् सुर्वे देवा अन्वायत्तास्तस्माद्द्वैक्षितवसनं
 भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽश्रुहतः स्यात् । अयातयामतायै तद्वै निघोष्टवै
 ब्रूयाद्युदेवास्याचामेध्या कृणुति* वा व्ययति वा तदस्य
 मेध्य मसदिति† युद्यु ऽश्रुहतः स्यादङ्गिरभ्युक्षेन्मेध्य मस-
 दित्युथो युदिदुः स्नातवस्यं निहित मपत्यूलनकतं भवति
 तेनो ह्यपि दौक्षेत ॥ १९ ॥

* 'चामेध्य माकृणुति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'मसदिति'-इति क, ग ।

तत्पुरिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्युदीक्षितस्य वा
 ऽश्रस्यैषाग्रे तनुर्भवत्यथाच दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षा-
 तपसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाः शग्मां पुरिद्ध
 ऽइति तां त्वा शिवाः साध्वीं पुरिद्ध ऽद्वित्येवैतदाह
 भद्रं वृष्णं पुष्यन्निति पापं वा ऽश्रयो ऽग्रे वृष्णं पुष्यति
 यु ममु मुदीक्षितोऽथाच भद्रं तुस्मादाह भद्रं वृष्णं
 पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनः शालां प्रपादयति । सु घेन्वै चानडुहश्च
 नाश्रीयाद् घेन्वनडुहौ वा ऽइदः सर्व्वम्बिभृतस्ते देवा
 अब्रुवन् घेन्वनडुहौ वा ऽइदः सर्व्वं विभृतो हुन्त
 यदन्येषां व्यसां वीर्य्यं तद्वेन्वनडुहयोर्दुधामेति स
 यदन्येषां व्यसां वीर्य्यं मासीत्तद्वेन्वनडुहयोरदधुस्तस्मा-
 द्देनुश्चैवानुञ्चंश्च भूयिष्ठं भुक्तस्तद्वैतत् सर्वाश्रय मिव
 यो घेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तः हाङ्गत मभि-
 ज्नितोर्जायायै गुर्भं निरबधीदिति* पापु मकदिति
 ापुो कौर्त्तिस्तस्माद्देन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तदु होवाच
 गान्नवल्क्योऽश्राम्येवाह मःसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २.] ॥

* 'निरबधीदिति'—इति ख, डा०-वेबरपृष्ठम् ।

अथ दीक्षाकालं^१ विधत्ते— “अपराह इति । ‘अपराहे’ अङ्गसृतीये भागे^२ । अथ दीक्षिताग्रनविषये सर्वाङ्ग मध्यनुजानाति— “यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “व्रतं ह्येवास्यात् इति । ‘व्रतः’ असादुक्तभोजनादूर्द्ध्वाकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’ खलु केवलं पयःपान मेव ; व्रत इदानीं यथेष्टं भुञ्जीत । तथाचा-पस्तम्भः— “तथाश्रितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयः-कनीयो व्रत मुपेयात्” इति^३ । इच्छया अग्रनाभावपक्ष मप्याह— “यदीतिं कात्यायनः— “अन्नं सुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममांसम्—अपराहे-ऽग्रातीष्ट सुपपन्नं वा न वेति” ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे चौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते— “अथोत्तरे-णेति । तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिवृते देशे ‘नापितः’ निवसेत् । तत्र केशश्मश्रुवपनं नखनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्यापनप्रयोजन माह— “अस्ति वा इति । अग्नेध्यानां केशनखानां निरवशेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थः^४ ॥ २ ॥

१— ‘दीक्षान्तकालं’—इति च । २— “यं कामयेत तपस्व स्यादिति तं पूर्वाह्ने”—इति च व्याप० औ० सू० १०. १२. २ ।

३— अस्यापस्तम्भग्रन्थस्य पूर्वापाठस्त्वैवम्— “अन्नं मन्नाति सर्पिर्मधु मिश्रं, दधि, मधु वा, यदस्य मनसः प्रियं तदन्नाति, तदेवास्यामुष्णिङ्गोः भवतीति विज्ञायते ; तथाश्रितः स्याद् यथा ततो दीक्षासु कनीयः-कनीय व्रत मुपेयात् ; एरस्ताहा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद् भोजन मे समामनन्ति”—इति व्याप० औ० सू० १०. ६. ७-१० ।

४— का० औ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण बहिः प्राग्वशं परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रू वापयते” इति व्याप० औ० सू० १०. ५. ६ ।

सर्वाङ्गवपन सुपन्यस्य निराश्रये— “तद्धैके सर्व एवेति । सर्व-
स्मिन्नपि देहे केशशङ्खशङ्खेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वक् सर्वाङ्गैर्जातेनैव
सर्व मपि मेधं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— “उत्तरे परिष्ठत
उदकुम्भभवत्यप्सु दौचा, नापित उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखाना मेव, तथापि सव्यपादस्यैव,
तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्य माह— “स वै नखान्येवे-
त्यादिना । ‘देवचा’ देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्त्तव्य
मित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्य माह— “स दक्षिण मेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णस्थोपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । यस्य चाये
वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ५ ॥

समन्वयं वपन माह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः शं
सन्तु’— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— “वज्रो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— “नखानि निकृन्तव्यङ्गुष्ठप्रभृतौनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्”—इति
का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— ‘स्वपङ्क्तिर्गवि पृथिव्यां दीयत इति गोदानम्’—इति का० श्रौ० या० ।

४— कङ्कतादिना तस्मान् केशान् विजटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितार्येणसौमा आप इति”—इति का० श्रौ०
दृ० ७. २. ६ । आप० १०. ५. ८. ६, १० सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १७ (१ भा० २६ प०) द्रष्टव्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशाना सुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र^१
माह— “अथेति । “दर्भतरुणक मित्यादि^२ । दर्भपाणिरित्यर्थः^३ ।
चुरस्य हिंसकत्वात् ततः पाञ्चनप्रार्थना । तत्र समन्त्रकं^४ चुरनिधान
माह— “अथ चुरेणेति^५ ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्न्दनादिक ममन्त्रक
मित्याह— “तूष्णी मेवेति^६ ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्^७ ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति— “अथ स्नातीति । एतत् व्रतोपाय-
नार्थवाद्वाक्यवद् व्याख्येयम्^८ ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ३ = ५. ४२. २ ।

२— ‘सूक्ष्मं कुशाग्रं दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी ।

३— ‘यूपवत् कुशतरुणम्’—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १० । यूप-
प्रकरणे तु विहितम्— “अधोषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य खधित इति
परशुना प्रहरति”—इति ई. १. १२, १३ सू० ।

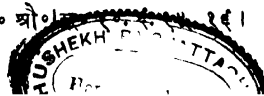
४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. ११ ।

६— “एव मुत्तरं तूष्णीम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. २. १३, १४ । “अश्रुशब्देन मुखजानि लोमा-
न्यभिधीयन्ते; अक्षक्षुषां रोमाणि वर्जयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

८— का० श्रौ० सू० ७. २. १५ क इच्छेयम् । “दृष्टार्थात्वाच्चोदकुम्भेनै-
स्नान मिति कर्कः । “तडागादिस्थासपस्वेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानन्त्वदृष्टार्थ-
मिति या० दे० । “स्थावरास्त्रसु, स्नाति०—इति वाजसनेयकम्”—इति
त्याह व्याप० श्रौ० १६ ।

स्नानमन्त्र माह— “स स्नातीत्यादिना । “आपो अस्मानिति^१
 ‘मातरः’ ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्माद्यः ‘यं घृतेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनत्विति प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । तृतीय-
 पादस्य तात्पर्यं माह— “विश्वं ह्येति । “रपो रिप्र मिति पाप-
 नामनौ भवतः”—इति^२ निरुक्तम् । ‘यद् विश्वं’ तत् सर्वम् उच्यते,
 ‘यत् अमेधं’ ‘तत् रिप्रम्’ । अतो देहगतं मास्त्रिन्य मात्मगतं
 पापं सर्वं द्योतमाना आपः ‘अस्माद्’ यज्ञमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— “अथ
 प्राङ्गिवोदङ्कुक्कामतीति । ‘आभ्यः’ अङ्गः सकाशात् शुद्ध एव सन्
 उद्गच्छामीति तस्यार्थः^३ ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— “अथ वास इति^४ । ‘परि-
 धानम्’ उपसंख्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘सर्वत्वाद्यैव’; न
 त्वतिरिक्तः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन
 ‘त्वच मेव’ धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्व
 मित्यर्थः^५ । उपरितनयन्यः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४. २. १ ।

२— निरु० ४. ३. ५ ।

३— “उदिदाभ्य इत्युत्कामति”—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १५ ख ।
 मन्त्रस्य वा० स० ४. २. २ ।

४— ‘क्षौमं वस्त्रे’—इति का० श्रौ० सू० ७. १. १६ ।

५— ‘यस्मात् त्वच एव धारणम्, अतः सर्वत्व मित्यर्थः’—इति घ ।

गव्याश्रिता (‘इयं’) त्वक् (‘अग्ने’) पुरा ‘पुरुषे’ (‘आस’) स्थिता (॥ १३ ॥

“ते देवा इति ।) ‘देवाः’ किमर्थं मियं त्वक् पुरुषे वर्तते, गोषु बह्वपकारवती; अतस्तां त्वचं तत आदाय गवि स्थापयामो वृष्टिहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

“अवच्छिन्न इति ।) पुरुषादपगमे खिन्न माह— “तस्मादस्येति । सुग्राद्युपघाते सति रक्तस्त्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्धमित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निस्त्वक्परिहाराय वस्त्रं मकल्पयन् । तस्मात् तेषां मेवासाधारणं मभूत् । शृतेन च सम्भूयितो भवति । तथा च लौकिका आहुः— ‘वस्त्रं पुरुषस्यास्त्रकारः’-इति । लोके निन्दितं मपि सुश्रावसं समाजादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रश्नज्ञात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियम माह— “नो हान्त इति । कदाचिदपि गोषमीपे विवासा न भवेत् । यस्मान्नु सा ‘अस्य त्वचं’ धारयामीति जानीतेत्यतो ‘न नग्नः स्यात्’ । जानातु नाम का हानिरित्यत आह— “सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् ‘चसन्ती’ भीत्या कम्पते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— “तस्य वा इति । ‘तस्य’ वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति ‘पर्यासः’ तिर्यक्-तन्तु-सन्दर्भः । सः ‘अग्नेः भवति’ अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत इत्यर्थः । ‘अनुष्णादः’ अनुष्णोम माष्णास्यत इति । सः ‘वायोः’

भवति । 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । सः 'पितृणाम्' । 'प्रघातः'^१ सर्व-
हननस्थानं निविडौभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्मवः' स्वरूपेण,
'विशेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि^२ । तत् 'नक्ष-
त्राणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तद्वा अहृत मिति । 'अघातथा-
मतायै' अग्निधिसत्वाय 'तत्' 'अहृतं' वस्त्रं 'निष्येष्टवै' चास्यथितु
मन्यं 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेधं' 'आहणन्ति' आह-
णोति, आसिद्धं करोति निर्माणकाले, सद्यैव 'वद्यति' च । 'अहृतं'
चेत् अभ्युक्षणं मेव कर्त्तव्यम्^३ । तत्प्रयोजनं 'मेध मसदिति' मेधार्हं
भवेदिति आहणम् ।

पचान्तरं माह— "अथो यदिद मिति । स्नातेन पुरुषेषा-
च्छाद्यं धार्यम्, 'अपक्वसमकृतं' चारद्रव्यसहितेनाधौतम्^४; प्रतिदिनं
प्रक्षास्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षते ॥ १९ ॥

१ "प्रघातो दखेन शलाकोपघानेन वा प्रहारः"—इति तै० सं० १. २.
१; ई. १. १. सा० भा० ।

२— 'मध्ये क्षिद्राणि'—इति च ।

३— "निष्येष्टवै ब्रूयादहृतं चेदङ्गिरभ्युक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७.
२. १७ । 'अहृत मपरिहित मरुत्तं च । अभ्युक्षणं त्वहृतस्यैव । तस्याङ्गिः
प्रक्षान्तस्यापि अभ्युक्षणेन मेधता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. १८ । 'अथवा—•अधौत मरुत्त-
प्रक्षान्तं सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वाससः समन्त्रकं परिधामं विधत्ते— “तत् परि-
धत्त इति । “दीक्षातपसोस्तनूरसीति” । ‘आह’ मन्त्रभागः ।

‘अग्ने’ प्राक् ‘अदीक्षितस्यैषा तनूः’ आसीत्, ‘अथ’ इदानीं तु
दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणनवनौताभ्यङ्गादिमाध्यः संस्कारः, तपो-
ऽग्निवर्जनादिजन्यक्लेशसहनात्मकम् ; तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
“दीक्षातपसोस्तनूरसी”—इति-शब्दस्य तात्पर्यं माह— “माध्वी
मिति । वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभाग मनुद्य
व्याचष्टे— “भद्रं वर्षं पुष्यन्मिति । भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वत्राभद्रत्वं
प्रशंसति— “पापं वा एष इति ॥ १० ॥

अथ चौरानन्तरं स्नातस्य भूतवाससः शास्त्राप्रवेशं विधत्ते—
“अथैन मिति । ‘प्रपादयति’ गमयेदध्वर्युः” । अस्थाप्यग्निनालत्वा-
दक्षाग्रने कश्चिन्नियम माह— “स धेन्वै वेति । धेनोः चौरादि-
कम्, अनडुहः सम्बन्धि कर्षणसाध्य मित्यर्थः । तदुभयं ‘नाम्नौयात्’
धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाग्निप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतद्देवोपपादयति— “ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवैः ‘वयमाम्’ ‘अन्येषां’ (च) पशूनां ‘वीर्यं’ सार”
मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदन्नतः सर्वाग्निं भवति । तस्य
च जायायाः” गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाग्निं तं रेतोरूपेण परिणतं

१— “वा स० ४. २. ३ ।

२— “वाग्यतं प्रवेशयति”—इति का० औ० सू० ७. ३. ११ ।

३— ‘वीर्यसार’—इति च ।

४— ‘जायायां’—इति च ।

‘गर्भं’ हिंस्यात् । तत् ‘पापकीर्त्तिः’^१ स्यात् । तदुभयोरसं ‘माश्री-
यात्’ । अत्र याञ्चवल्क्यपक्ष माह— “तदु होवाचेति । यस्मादुभ-
याश्रने शरीरम् ‘अंसलं’ भवति’, तस्मात् ‘अश्राम्यहं’ तयोरसं
मश्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवा-
पक्षमेनाभिधानात्^२ । अत्र कात्यायनः^३— “ध्वेन्वन्डुहयोर्माश्रीयात्,
पुरषधर्मो वासन्धवात्, अंसलभोजनं वा-इति^४ ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनश्रंतपयन्नाह्वाणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापी कीर्त्तिः’—इति मूलपाठः, स्यादेव तस्यैवार्थः ।

२— अंसौ विद्येते यस्यासावंसजः । अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्व-
स्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रांसाभ्यां बलं लक्ष्यते । “वत्सां-
साभ्यां कामबले”—इति हि (पा० सू० ५. २. ६८.) लच् प्रत्ययः । “बलवान्
मांसलोऽसलः”—इति चामरः २. ६. ४४ ।

३— “पष्ठौह्यौ त्वन्तर्वतीं दधात्; सा हि सर्वाणि वयांसि”—इत्यादि
तै० ब्रा० ३. १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २३, २४, २५ ।

५— ‘अंसलयोर्ध्वेन्वन्डुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्त्तव्यम्; तदु०—
वतीति श्रुतेः (३. १. २. २१.) । स्थूलं चेद्वेन्वन्डुहं भवति, ततोऽहं मश्रीये-
वेति याञ्चवल्क्य उवाचेत्यर्थः’—इति का० श्रौ० ७. २. २५ सू० या० दे० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अपुः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सुर्व्वा देवता अग्नौ हि सुर्व्वाभ्यो
देवताभ्यो जह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरुद्धो* व्विष्णुः परार्द्ध-
स्तत्सुर्व्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दौक्षा ऽइति तस्मादाग्नावैष्णव युकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तञ्चैके । आदित्येभ्यश्चरं निर्व्वपन्ति तुदस्ति पुर्युदित
मिवाष्टौ पुत्रासो ऽअदितेर्य्ये जातास्तन्वस्पति । देवां २॥[†]
ऽउप प्रैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । यांस्त्वेतद्देवा आदित्या
इत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतः षष्टमं जनयाञ्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देघोः[‡] हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ्
पुरुषसम्मित ऽइत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

तु ऽउ हैतु ऽजचुः । देवा आदित्या यदस्मानन्वज-
निमा तुदमुयेव भूङ्गन्तेमं व्विकरुवामेति तं व्विचक्रुर्य्य-
थायं पुरुषो व्विकृतस्तस्य यानि मांसानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यावरुद्धो'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'देवांश्'-इति क ।

‡ 'सन्देघो'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

सन्ध्यासुस्ततो हस्ती सुमभवत्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रति-
 गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यु मु इ तद्विचक्रुः
 स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राभ्रवान्मे† सु प्रजायां यु एत मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वुपादिति राभ्रोति हैव यु एत मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वुपत्ययं त्वेवाग्नावैष्णवः प्रुञ्जातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते
 यजति पुञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पत्नीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं
 दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सःस्थायान् अन्तं
 गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नुभ्यङ्गे । अरुर्वै पुरुषोऽव-
 च्छितो ऽनरुरेवैतद्भवति युदुभ्यङ्गे॑ गवि वै पुरुषस्य
 त्वगोर्व्वा ऽएतन्नुवनीतं भवति स्वयैवैन मेतुत्वा
 सुमर्हयति तस्माद्वा ऽनुभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नुवनीतं भवति । घृतं वै देवानां फापुटं

* 'प्रजाः'-इति ग ।

† 'राभ्रवान्मे'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

‡ 'यजुः'-इति ग ।

§ 'यदभ्यङ्गे'-इति ग ।

मनुष्याणां मयैतन्नाहैव घृतं नो फाण्डः स्यादेव घृतः
स्यात् फाण्डु मयातयामुतायै तुदेन मुयातयाम्बैवायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मुभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्या मनुलोमं
महीनां पयोऽसूति मुह्य इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम
यद्गुवां तासां वा ऽएत पयो भवति तुस्मादाह महीनां
पयोऽसूति व्वर्षोदा असि व्वर्षो मे देहीति नात्र तिरु-
हित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाश्यावानक्ति । श्रुर्व्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति
ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पूयो हैवास्य
दूषीका ते ऽएवैतदुनरुष्करोति युदृक्ष्या*वानक्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुषो
दानवः प्रत्यङ् पतित्वा मनुष्याणां मुक्षीणि प्रविवेश सु
रषु कनीनकः कुमारकु इव परिभासते तुस्मा ऽएवैत-
द्यज्ञ मुपप्रयन्त्सर्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

चैककुदं भवति । युच वा ऽइन्द्रो व्वृच मुहंस्तस्य
यदक्ष्यासीत्तं गिरिं चिककुद मकरोत्तद्यत् चैककुदं भवति
चक्षुष्येवैतच्छुर्दधाति तुस्मात् चैककुदं भवति यदि

* 'यदक्ष्या'-इति ग ।

चैककुदं नु विन्देदप्यचैककुद मेवु स्यात्समानी ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयानक्ति । वृजो वै शरो विरक्षुस्तायै
सतूला भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयतः परिच्छिन्नः रक्षो-
ऽन्तुरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुषोऽमूल उभयतः
परिच्छिन्नोऽन्तुरिक्ष मनुचरति तद्यत्सतूला भवति
विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दृक्षिण मेवाग्र ऽश्रानक्ति । सव्यं वा ऽश्रये मानुषे-
ऽथैवं देवचा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति । वृचस्यासि कनीनक इति वृचस्य
ह्येषु कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नाच
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दृक्षिणः सक्षद्यजुषानक्ति । सकृत्तूष्णीं मथोत्तरः
सक्षद्यजुषानक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरं मुवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पुञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरुसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽश्नतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपविषेण पावयति । अमेथ्यो वै पुरुषो

* 'देवचा'—इति ग ।

यदन्वृतं वृद्धति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेधो
भूत्वा दौक्षा ऽइति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दौक्षा
ऽइति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएकः स्यात् । एको ह्येवायं पवते तुदेतुस्यैव
रूपेण तस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽश्रुपि चीणि स्युः । एको ह्येवायं पवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो
व्यान इति तुदेतुस्यैवानु मात्रां तस्मात् चीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽश्रुपि सप्त स्युः । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणा-
स्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरेषैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तुः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्यतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्यतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतुदाह व्याक्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्याक्पति
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतुदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा
ऽअयं पवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतुदाह सूर्यस्य

* 'सम्पत्'-इति ग ।

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तुस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत ऽडुति । पवित्रपतिर्हि भवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति युक्तामः पुने
तच्छकेय मिति यज्ञस्योद्दृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारभं व्याचयति । आ वो देवास
ईमहे व्वामं प्रयत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो हवामह ऽडुति तदस्मै स्वाः सतीर्षत्विज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मनस ऽडुति द्वे
स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा व्यातादारभ ऽडुति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दण्डो वा व्यासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनस ऽडुति तन्मनस
आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते ययोरिदं सुवै मुधि स्वाहा व्याता-
दारभ ऽडुति व्यातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

* 'ध्वरे'-इति ग ।

† 'यज्ञः'-इति ।

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहा-
कारो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽचो ऽएव व्याचं यच्छति
व्याग्वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनः शाखां प्रपादयति । सु जघनेनाहवनीय
मेत्युप्रेण गार्हपत्यः सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै
तद्युदस्येषु सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
गुर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गुर्भः सुञ्चरति स
यत्स तच्चैजति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तते तुस्मादिमे गुर्भा
गुजन्ति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तन्ते तुस्मादस्येषु सञ्चरो भवत्या
सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१० ३] ॥

अपःप्रणयनानन्तरं^१ दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं
विधत्ते— “अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति । ‘निर्वपति’ निर्वपेयु-
रिति विधिः । तत्र जात मग्निं प्रशंसति— “अग्निर्वा इति ।
‘अग्निरपरार्द्धः’^२ अपरार्द्धं पूर्वार्द्धं भवः, आदिम इत्यर्थः । ‘विष्णुः’

१— ‘अपःप्रणयनं’ कर्मनामधेयम् ; अन्यथा अप्याम्नयन मिति वक्तव्यं
स्यादिति ध्येयम् ।

२— मूले तु ‘रपरार्द्धः’ इत्येव प्रामाणिकः पाठः, भाष्येऽपि तद्यैव
भवितव्यम् ; दृश्यते तु सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु ‘रपरार्द्धः’—इति ; स्यादेषः
तस्यैव प्रतिशब्दोक्तेः । ‘रपरार्द्धः’—इति सा०-सम्मत इति हा० वेबरः ।

पराङ्मः' विहितः, परोऽस्ति । “परावराधम इत्यादिना^१ यत् ।
 “एते वै चर्ष्वन्ते तन्वौ”— इत्यैतरेयकम्^२ । “अग्निमुखं प्रथमो
 देवतानां सङ्गताना सुक्तमो विष्णुरासीत्”—इति^३ यष्ट्यदेवताना
 माद्यन्तत्वाभिधानादुक्तरूपत्वम् । अथवा आद्यग्रस्ते “भूरग्नि-
 र्ज्योतिः”—इति^४, अग्निने महत्त्वतीयग्रस्ते “विष्णोर्गुं कम्”—इति^५,
 यज्ञस्याद्यन्तथोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवराङ्गपराङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । यदा
 दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयाग्निमभवाद्बुदवसानीयेष्वावसाने वैष्णवपूर्णा-
 ङ्गतेर्वाजसनेयिभिरात्मातत्वात्तसोरिच्छोश्च यज्ञस्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्वं
 मग्नाविष्णोः^६ । “तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसंहारः ॥ १ ॥

अत्रादित्यश्च मपि स्वसृष्टिफलकामस्य विधत्ते— “तद्वैक
 इति । ‘आदित्येभ्यः’ अदितेः पुत्रेभ्यः धाचर्यमादिभ्यः सप्तभ्यः
 केवञ्चर्द्धिकामाः ‘निर्वपन्ति’ । ‘तत्’ तच्च ‘पर्युदित मिव’ परिवादश्च
 ‘अस्ति’ । तं (परिवादं) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति— “अष्टौ
 पुत्राश्च इति^७ । अथ मर्थः— ‘अदितेः’ देवमातुः ‘तन्वः’ तनोः

१— पा० सू० ४. ३. ५ ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

३— मन्त्रोऽयम् आम्ब० सू० १. २. ३ पठितः, ऐ० ब्रा० १. १. ४ खण्डे
 विहितः, “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्”—इत्यादिश्च तै० ब्रा० २. ४. ३. ३ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० सं० १०, १५४. १ ।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ ए० ६ पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

७— च-पुस्तकमात्रे श्लोऽधिकः पाठः ।

८— ऋ० सं० १०. ७२. ८ ।

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्रावः’ अष्टौ पुत्राः, धावादि-
विवस्वदन्ताः; तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपमैत्’
उपागात्, ‘मार्त्ताण्ड’ मृताण्डसम्बन्धिन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तत्याजेति’ ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘सप्त द्वैव’
विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । ‘अविकृतं’ करपरणादिविकाररहितम्
‘मार्त्ताण्ड’ ‘जनयाञ्चकार’ । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देहः’ सन्देहः,
सम्बन्धुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्द्ध्वत्वमात्र-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ ३ ॥

“त उ द्वैत इति । अथ ‘ते’ सप्त पुत्राः, ‘अस्मान्’ पूर्वं सुत्युजान्
पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विकृतं करवामेत्युक्त्वा यथा
मनुष्यो विकृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाच्च द्विजं मांसजातं ‘हस्ती’
सम्भूव ; तस्याप्यविसृष्टावयत्वात् । अत एव ‘पुरुषाजानः’ पुरुष-
प्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात् ।
स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सन्तोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्गात मुचकौपोद्गातिक मर्थं माह— “स होवाचेति । ‘सः’

१— ‘मार्त्ताण्डः’ ऋ० सं० २. ३८. ४; १०. ७२. ८, ९ । सा० प०
ब्रा० २४. १२. ६ । महा० भा० १, ३, १३ पर्वसु । “न खल्वयं मृतोऽस्य
इति जेहादमावत । अज्ञानात् कश्यपस्तस्मान्मात्तंय इति चोच्यते”—इति
हरिवंशे । भाग० पु० ५. २०. ४४ । मार्त्त० पु०. ७७. १; १०१. ११;
१०५. १९ ।

विवस्त्रान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'सः' तु 'राध्रवान्' भूयात् 'इति'
'उवाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयं मपि 'राध्रोति' ।
देवैः संवर्द्धितेन विवस्त्रता समृद्धियुतेन दत्तत्वादयं मपि चरुः
समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्नावैष्णवस्थोक्तचरुवैलक्ष्यं माह— "अथं त्वेवेति ।
'प्रज्ञातः' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टस्योदयतः सामिधेनीपाद्भ्यश्चे प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति' । 'देवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णु 'उपांशु' यजेत्' ।
प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दौक्षणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति
पत्नीरिति । इष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाज मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्' । तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति
माह— "नेदिति । दौक्षाकाले घृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्त्तव्यम् ; मध्ये एव समिष्टयजुषि जुते सति यज्ञस्य समाप्ते-
सदानौ मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् जुते सति
सोमयागसमाप्तेः । अतः पुरा कृत्स्नस्य यज्ञस्य समापनात् अन्नं नेव
प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । ननु समिष्टयजुषोऽच

१— आप० श्रौ० १०. ४. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. ३०—३२ सूत्राणि, आप० श्रौ० सूत्राणि
च १०. ४. ६—११ इष्टयाणि ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २. २८, २९ । आप० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् ऊते यज्ञः समाप्येतेति, तथाह— “अन्नो
ह्येति । अथ सन्ध्यागिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मक मभ्यङ्गं विधत्ते— “अथागेषेति ।
शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यङ्गनं कुर्यादिति
विशिष्टविधिः^१ । अभ्यङ्गप्रयोजनमाह— “अर्वा इति । ‘अवच्छितः’^२
त्वचा निर्मुक्तः ‘पुरुषः’ ‘अर्वा’ प्रणात्मकः खलु^३ ; तदेतेनाभ्यङ्गेन
परिहरति । एतदेव विस्पष्टमुपपादयति— “गवि वा इति ।
पुरुषत्वस्यो गवि धारणं वासःपरिधानार्थवादे स्पष्टमुक्तम्^४ ।
गोर्भवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन
स्वकीयत्वस्यैव सम्बद्धो भवति । अत एव त्वचः पुनःप्राप्तेरप्रणत्व
मस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— “तद्वै नवनीतमिति । एतदस्य द्योग्य
मित्याह— “दृतं वै देवानामिति । नवनीतभावात् प्रागवस्थापकं
द्रव्यं ‘फाण्डम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्डदृत्तयोरन्तराखवर्त्तित्वात्
तदन्यत् तदन्यच्च भवति^५, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्यामन्यस्यानन्यस्य
च दीक्षितस्य तद् युक्तमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रथवा-

१— का० औ० सू० ७. २. ३३ ।

२— अथपूर्वस्य “ह्यो ह्येदने”—इत्यस्य (दि० प०) निष्ठायां रूपम् ।
“प्राणोऽन्यतरस्याम्”—इति (पा० ७. ४. ४१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘अवर्त्तयत्तकः’—इति च ।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१६ कथिकात् (१५, १६ प०) ।

५— ‘फाण्डदृत्तयोरन्तराखवर्त्तित्वात्, तस्मादन्यदनन्यस्य भवति’—इति च ।

प्रथवादद्यातयामवता तेनाभ्यङ्गनेनाध्यर्तुर्दीक्षित मपि 'अद्यात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तौति" । अधो-
मुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुक्तोऽयं स्यात् । तत्र मन्त्र
माह— "महीना मिति" । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मङ्ग
इतीति । "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विभ्रुति"—इत्यन्तानि
"अग्नियेनामानौति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम" । स्यष्ट
मन्यत् ॥ ८ ॥

अष्टणोरङ्गनं विधत्ते— "अथाष्ट्यावामक्तौति" । इतरावयव-
संस्पर्शासङ्घिष्णुत्वात् 'अधि' 'अहः' प्रथो भवति । 'मम' 'प्रज्ञान'
शान्तेदित्यङ्गनं कर्त्तव्य मिति । 'वाश्रवणक्यः' 'आह' ब्रूते इति ।
अष्टस्योर्दूषणरूपतां सत्यादयति— "दुरहः"—इत्यादिना । नेष-
माक्षिन्य मेवाहः, तत्परिहारायाञ्चन मिति । 'दूषिका' नेषयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । आप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१२ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेषसि महि विभ्रुयेतानि ते
अग्निये नामानि"—इति तै० सं० ७. १. ६. १८ । "इडे रन्ते इत्ये काम्ये
षन्ने ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विभ्रुति । एता ते अग्ने नामानि"—इति
श्रुतेऽप्येतत्संहितायां (वा० सं० ८. ३३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुस्मरणं
कृतम्, तत्र सप्तशत्याभ्यासबाहुल्यमेव वीजम् । एव मन्त्रचान्द्र

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७.

५— 'इषीका (१)'—इति च ।

मलम, सा 'अस्य' पुरुषस्याह्णोर्भूय एवेत्यचेर्दुरचल मेव, ततो-
ऽङ्गनेन तस्मात्प्रयतीत्यर्थः^१ ॥ १० ॥

अञ्जनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यत्र वा इति । असुरवध-
समये 'शुष्णाः' 'प्रत्यङ्' गत्वा, तद्गयात् पुरुषाणा मणिमथं प्रविश्य,
कनौनिकारूपेण 'कुमारकः' सन् वर्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्'
उपगच्छन् 'सर्वतः'^२ अक्षपुरोरचार्यं^३ कृतवान् भवति । अक्षग्रध्वार्थं
माह— “अक्ष्णा ह्याञ्जन मिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जनं विशिनष्टि— “चैककुद मिति । चिककुत् पर्वतः,
तस्मिन्नि चैककुदम्^४ । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे चैककुदादन्यदपि
प्राप्तम् । 'अञ्जनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा
'समानौ' । “अर्ध्वं पुरुषस्याचि”-इत्यादिकं^५ ब्राह्मणं चैककुदा-
चैककुदयोः समान मित्यर्थः^६ ॥ १२ ॥

तस्माधनं विधत्ते— “शरेषीकयेति । शरसृणविशेषः, तस्य
मध्यग्रहाका 'इषीका'^७ । 'विरचस्तार्थै' विगतराचसभावः, तस्मै
तत्परिहाराय । सापि 'सतृष्णा' कर्त्तव्या । सतृष्णत्वस्य प्रयोजन

१— 'भूय (!) एव अर्ध्वं (!) दुरचल मेव ततोऽङ्गनेन नाश्रयति'-इति च ।

२— 'दोक्षितः'-इति ड, च ।

३— 'अक्षपुरोरचार्यं'-इति च ।

४— 'सौवीर मिति यत् प्रसिद्धम्'-इति या० दे० ।

५— अस्थैव दशमो ऋद्धो ऋद्ध्या (२८ पृ०) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. २ ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७. २ ।

७— 'तस्य शलाका इषीका'-इति च ।

माह— “अमूला मिति । ‘उभयतः’ मूले अये च, दिवि प्रथिव्यां
वेत्यर्थः । ‘परिच्छिन्नम्’ इदं ‘रचः’ राक्षसजातिः, अमूलं सत्
अन्तरिच मनुचरति’ खलु; एवम् ‘उभयतः’ परिधिभ्यः ‘परि-
च्छिन्नः’, ‘अमूलाः’ सन् ‘पुरुषः’ अपि ‘अन्तरिच मनु चरति’ ।
स्मात् पुरुषसमानदेशवर्तिरचोनिर्हरणाय श्रेणीका ‘समूला’
कर्त्तव्या^१ ॥ १३ ॥

‘स दक्षिण मिति’ । ‘देवचा’ देवेषु । एवं दक्षिणप्राथम्य
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“स आनक्तौति । तत्र मन्त्र माह— “वृचस्येति^२ । ‘कनीनिकः’
अचिमध्यकार्षाम् । ‘वृचस्य ह्येष कनीनिकः’ । तथाचान्यत्र— “इन्द्रो
वृच महन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जन मभवत्”—
इति^३ ॥ १५ ॥

“स दक्षिण मिति । ‘यजुषा’ उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्थाच्छो
दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘उत्तरं’ चतुः ‘उत्तरावत्’
उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अच्छोराञ्जनावृत्तौ मिश्रित्वा प्रशंसति— “तद्यत् पञ्चकल
इति । हेमन्तशिशिरयोरेक्यात् संवत्सरः पञ्चर्तुः^४, अत एव सञ्ज्ञा-
तरा संवत्सर मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ ।

२— वा० सं० ३. ३. १ ।

३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति ह्यैतरेयकम् १. १. १ ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— “अथैन मिति । ङोके ह्यपवित्रं पवित्रौक्त्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽयान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति— “मेध्या वा इति । यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः^१ ॥ १८ ॥

“तदा एक मित्यादि । पावनसाधनदर्भैवेकादिपक्षा आशिष्याः । ‘अथ’ वायुः ‘एकः’ एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^२; अन्तरिक्षे गच्छति^३ । ‘तस्मात्’ पवित्र मपि ‘एक’ स्यात् ॥ १९ ॥

“अथो अपीति । ‘सः’ एव ‘अथ’ वायुः ‘एक एव’ ‘पुरुषे’ ‘अन्तः प्रविष्टः’ प्राणादिभेदेन ‘वेधा’ विभक्तः, अथ ‘चौणि स्युः’ ॥ २० ॥

“अथो अपि सप्तति । ‘शीर्षन्’ शिरसि भवाः, सुखादिच्छिद्र-गताः, ‘एकविंशतिः स्युः’ इति । तत्र ‘चिः-सप्तान्येव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एषैव’ सप्तसङ्ख्याया उक्तिः ‘सम्पद्’ इत्यर्थः । यदा ‘एषैव’ पुरुषरूपैव ‘सम्पत्’ इत्यर्थः; “दश इत्या अङ्गुलियो दश पाद्या आत्मैकविंशः”—इति श्रुत्यन्तरात्^४ ॥ २१ ॥

“तं सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् वेधा विभज्य ‘सप्तभिः-सप्तभिः’ “सित्पतिर्मा”, “वाक्पतिर्मा”, “देवो

१— “पवित्रं पुगतेः, मन्मः पवित्र मुच्यते”, + + +, व्यापः पवित्र मुच्यते”—इत्यादि निर० ५. २. १ प्रत्ययम् ।

२— निघ० २. १४. १०८ ।

३— “वायुः पवित्र मुच्यते”—इत्यादि निर० ५. २. १ ।

४— तै० सं० ६. १. १. ८ ।

मा”-इति^१ चिपु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । “अच्छिद्रेण पवित्रेण”-इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्धं सुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः— “सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरपरि नाभेरन्मृज्य प्रदक्षिणं सक्तद्वार्वाङ्गकेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा”-इति^२ । आपस्तम्बस्य चित्पतिस्त्वेति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मप्युक्तवान्^३ । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं माह— “अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् ‘एषः’ वायुः ‘अच्छिद्रं पवित्रम्’ ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात्^४ । अग्निः पवित्रपतिः^५; तत्पाठात् स्वरूप मपि ‘पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १-४ । वेर्लिन-मुद्रितपुस्तके तु ‘द्विरपरि नाभ्यन्मृज्य’-इति पाठः, ‘एकविंशतिभिः’-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— “अथैन मुत्तरेण बहिः प्राग्वंशात् दर्भपुष्पोलैः पाव-
ति । + + + । एकविंशत्या चेषा विभक्तया सप्तभिः सप्तभिर्द्विर्द्धं
।।भेरन्मार्ष्टिं सक्तद्वार्वाक् । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्र
।च्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा
।नातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति”-इत्यादि व्याप०
श्रौ० सू० १०. ७. ५-१४ ।

४— “रश्मयः पवित्रं मुच्यन्ते”-इत्यादि निर० ५. २. १ ।

५— “अग्निः पवित्रं मुच्यते”-इत्यादि निर० ५. २. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्यष्ट मन्वत् । 'उदृक्' उपरिभाविनी ष्टक्
उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्थानं प्राप्नुवानीत्यर्थः ।
असु मर्थम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"-इति अनेन, मन्वः^१
'आह' इत्यर्थः ॥ २३ ॥

"अथाग्निषा मिति । "आ वो देवासः"-इति^२-मन्वस्य 'आग्निषा
मारम्भः'-इति नाम; भाव्याग्निषा मस्यारम्भरूपत्वात् । मन्वपाटस्य
प्रयोजन माह— "तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारम्भवाचनेन
सर्वाषा माग्निषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः'
स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आग्निषः' 'स्र्वलिजः' तन्मन्त्रेषु
यजमानार्थं माशासते^३ ॥ २४ ॥

"अथाङ्गुलीरिति । 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः । तत्प्रकार माह—
"स्वाहेत्यादिना" । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
दे-दे^४ अङ्गुली न्यञ्जतीत्यर्थः । एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्जमक्रमेणोत्तमेन
मन्त्रेण^५ पाणी सुष्टीकुर्यात्^६ । "उत्तमेन सुष्टीकृत्वा"-इति सूत्रम्^७ ।

१— "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुं
त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतं यत्ना
पुने तच्छकेयम्"-इति वा० सं० ४. ४. १-३ ।

२— वा० सं० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० सं० ४. ६. १-२ ।

५— 'दे'-इत्येव च ।

६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ३. ९ क ।

तत्प्रयोजनं माह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्भस्ते
धारयितुं मग्नक्यत्वात्; अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिबन्धनं मेव
प्रत्यक्षधारणं मित्यर्थः ॥ २५ ॥

“स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् ।
'वातादारभे'-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो
यज्ञः' । 'वै'-शब्देन “वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्”-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्द्यात्यते ॥ २६ ॥

“अथ यत्त्वाहेति । हविस्त्वागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्मयं
विधत्ते— “अथ वाचं यच्छतौति” । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निष्पत्तेः ‘वाक् यज्ञः’ । तस्या बहिर्निर्गमनं मन्त्रत्वात् आत्मनि
नियमात् ‘यज्ञ मेव’ आत्मनि धृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिकं मुक्तम्, तस्य
दीक्षाङ्गत्यर्थं शास्त्राप्रवेशनं विधत्ते— “अथैनं मिति” । प्रविष्टस्य
तथा कर्माथं सञ्चरन्निर्द्देशं माह— “स जघनेनेति । ‘आहवनीयं
जघनेन’ तत्प्रश्नाद्देशे, ‘गार्हपत्यं मघेण’, तयोर्मध्यपथि कर्माथं
गच्छति” । अथ मेव ‘अस्य’ ‘सञ्चरो भवति” । उक्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— “स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १३ । “अत ऊर्ध्वं यजमानस्य सञ्चरो
भवति”—इति ष्याप० श्रौ० सू० १०. ८. २ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः; आहुतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण
 देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तयोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मर्यं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृढयति— “तस्मादिमे गर्भा इति । लष्कब्द एकशब्दपर्यायः;
 एकदेत्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं चार्थं । ‘यत्’ यस्मात् ‘सः’ गर्भ-
 संयुतो यजमानः ‘एजति लत्’ चलति च, ‘पर्यावर्त्तते लत्’ परि-
 भ्रमति च; ‘तस्मात्’ इदानीन्तना गर्भा अथेवं भवन्तीत्यर्थः ॥
 १८ ॥ २ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सुर्वाणि ह वै दीक्षाया युजूष्यौद्ग्रभणानि । उद्-
 ग्रभणीते* वा ऽण्डोऽस्मात्ल्लोकाद्देवलोकं मभि यो दीक्षत
 ऽण्टैरेव तद्युजुर्भिरुद्ग्रभणीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दीक्षाया युजूष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

* ‘उद्ग्रभणीते’—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

माचक्षत ऽश्रौद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि
 यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो
 यद्वाहुतिस्तु देतेन यज्ञेनोद्ग्रभणीतेऽस्मात्सोकाहवसोक
 मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि चीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतय-
 जूःषीत्याचक्षते सम्पद ऽएव कामाय चतुर्थः३ ह्यतेऽथ
 युत्यञ्चमुः सुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभण
 मनुष्टुभा हि तज्जुहोति व्वाग्ध्यनुष्टुब् व्वाग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
 जितिस्ते ह्येचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः३
 स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
 निह्वयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ
 यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः३ सुमभरन्
 युथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः३ सुभरति युदे-
 तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
 पुञ्च वा ऋतुवः संवत्सरस्य तं पुञ्चभिराप्नोति तस्मात्
 पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

* 'मभिः'-इति ग ।

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नेये स्वाहेत्या वा
ऽअग्ने कुवते युजेयेति तद्युदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृ-
त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधुयै मनसेऽग्नेये स्वाहेति । मेधुया वै मनसाभि-
गच्छति युजेयेति तद्युदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ७ ॥

दौक्षुयै तपसेऽग्नेये स्वाहेति† । अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु
ह्यते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूषोऽग्नेये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वती
व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
पशुवो हि यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुञ्जेवैता आहुतयो ह्यन्ते प्रतिष्ठिता
अदेवकास्तत्र नेन्द्रो न सोमो नामिरिति‡ ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नेये स्वाहेति । नात एकञ्च नामिर्व्वि
ऽअनुञ्जेवाम्निः प्रतिष्ठितः स युदमौ जुहोति तेनैवैता
अञ्जेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सुर्व्वास्वेवामुये स्वाहेति
जुहोति तत एतान्याधीतयजूः षीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नेये स्वाहेति । आत्मना वा ऽअग्र
ऽआकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुक्ते युत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग । † 'स्वाहेति'-इति ग । ‡ 'रिति'-इति ग ।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकृतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते
भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्वाग् वै सुरस्वती
व्वाग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति व्वाक्
पशुवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशुवः पशुवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैतु ऽआत्मन् पशुव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि
नाम* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्ब्रह्मतीर्ब्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा
व्विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्त्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति
लोकानाः हि कीर्त्तयति बृहस्पतये हविषा व्विधेम
स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो द्वेषा ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

* 'नाम'-इति ग ।

† यज्ञस्य'-इति ग ।

अथ यां पञ्चमीः सुचा जुहोति । सा ह्येव प्रत्यक्षं
यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्धनुष्टुब् व्याग्धि
यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तुज्जुह्वा
मानयति त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या ऽश्रुधि जुह्वां गृह्णाति
यत् तृतीयं गृह्णाति तत् सुवु मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मूर्तो वुरीत
सख्यम्† । विश्वो रायु इषुध्यति द्युम् वृणीत पुष्यसे
स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मूर्तो वुरीतेति मैत्रं द्युम्
वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम् हि बृहस्पतिः पुष्यसे ऽइति
पौष्णः§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्यैतु मेवैतयाप्नोति युद्देवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

* यज्ञः—इति ग ।

† 'सख्यम्'—इति ग ।

‡ 'स्वाहेति'—इति ग ।

§ 'पौष्णः'—इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् युस्मै कामायेतरा
 ह्यन्त ऽएतयैव तं काम मामोतीति तां वै यद्येकां
 जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुर्व्वं वै पूर्णं सुर्व्वं मेवैनयै-
 तदामोत्यथ यत् सुवु मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
 तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सुर्व्वस्त्वेव ह्यन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति* । सैषानुष्टुप्सत्येकचिंश-
 दक्षरा भवति दृश पाण्या अङ्गुलयो दृश पाद्या दृश
 प्राणा आत्मैकचिंशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
 वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मिता यज्ञः स यावा-
 नेव यज्ञो यावत्यस्य माचा तावन्त मेवैनयैतदामोति
 यदनुष्टुभैकचिंशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीचाङ्गतीर्विधातु माह— “सर्वाणि ह वा इति । यजु-
 स्सम्बन्धात् दीचासम्बन्धिनी ‘यजूषि औद्भरणानि’ । तदुद्गमणत्वं
 मेव कुत इति तद् दर्शयति— “उद्गृह्णीते वा इति । ‘तत्’
 तदा ‘एतैः’ दीचाङ्गभूतैः सर्वैः ‘यजूभिः’ एव ; अतो ‘दीचायाः’
 करणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूषि’ ‘औद्भरणानि’ औद्भरणानीति ।

* ‘जुहोति’—इति ग ।

१— “औद्गमणानि जुहोति”—इति का० औ० सू० ७. १. १६ ।

“इयहोर्भः”-इति भवम् । ‘ततः’ तेषु यजुषु मध्ये ‘एतानि’ एव दीक्षाकृतिसाधनानि आकृत्यादीनि ‘श्रौद्धभणानि’ उद्ग्रहणेऽत्यन्तं सन्निहितानौत्थर्यः । तत् कथं मिति, उच्यते—“आकृतयो हीति । तावता श्रेष्ठ्यै किं मायात मिति, तत्राह—‘आकृतिर्हीति । जयानां होम्यानां च तारतम्यं माह—“परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासां मय्युद्ग्रहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति—“ततो यानीति । ‘यानि’ आदितः ‘चीणि’ यजूषि ‘स्रुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘आधीतयजूषि’ आधानशिङ्गकानि; तन्मन्त्रेष्वधामव्यापार-
शिङ्गदर्शनात् । ‘सम्यदे कामाय’ । सम्यद्यंत इति ‘सम्यत्’, काम्यत इति ‘कामः’, सम्याद्याय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः) । अथ मभिप्रायः—^१ यथा लोके किञ्चित् फलं सिषाधयिषुः आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्यायान्ते तल्लभते; एवं त्रिभिः स्वर्गफलाध्याय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्याय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतत्वा भवतीति । अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमं विशेषितत्वात् चतुर्थं मपि स्रुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमं साक्षादुद्ग्रहणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्ते सिद्धं मित्याह—“अनुष्टुभं हीति । ‘अनुष्टुभा’ वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग् यज्ञः’ “अनुष्टुप् चतुश्चरारणि क्न्दांस्युदपादयत्”— इति सामब्राह्मणे ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— पा० ८. २. ३२ सू० वा० १ ।

२— च-पुस्तके नास्त्येष पाठः ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुख्येतेषां स्वर्गोद्घरणे साधनता
मुपपादयति—“यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे^१ व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

“तद्वा इति । “यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-
प्रकारं जानद्भिर्ष्विभिः ‘अयं यज्ञः’ औद्गमणहोमेन ‘सम्भृतः’,
‘एवम्’ एतेषा मनुष्ठानेन ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘यज्ञं’ सम्भृतवान्
भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “तानि वै पञ्चेति^२ ॥ ५ ॥

“अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः^३ ।
‘अग्ने’ यागानुष्ठानात् पूर्वम् ‘आ कुवते’ खलु । ‘कुवन्’-शब्देन^४
तत्राग्भावो मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘यजेय’-इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः ।
अतो ‘यज्ञस्य’ देवकर्त्तव्य मङ्गजातं सर्वं ‘सम्भृत्य’ सङ्कल्प्यात्मनैकीकृत्य
स्वात्मनि ‘कुवते’ स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह—“मेधायै मनस इति । “मेधयेति ।
सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तथा, ‘मनसा’ च साधनेन
उभाभ्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कश्चित् प्रथम मिदं सम्यगिति
सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेषं भवबुध्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१का० ईश्व० २ब्रा० १क०) ४०८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ७. ३. १६ ।

३— वा० सं० ४. ७. १-५ ।

४— ‘कुट्-शब्देन’-इति च ।

दृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ ज्यता माह—
“दीक्षाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारतात्पर्यं
माह’—“नेत्त्विति । अत एव कात्यायनः—“दृतीयं जपति”—
इत्युक्तवान् ॥ ८ ॥

होमे दृतीयं मन्त्रं व्यासष्टे—“सरस्वत्या इति । “पशवो वा
इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्मसङ्गावात्; पूष्योऽपि पोषक
त्वम्, “पोषां अपुष्यत्”—इत्यादिश्रुतेः^१ सिद्धम् । पशुगतचीरादि
साध्यत्वात् ‘पशवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रचयेऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तः
दर्शयितु माह—“तदाङ्गरिति । ‘अग्नयेव’ अपत्येच मिव ‘एताः
तिष्ठः ‘आङ्गतयः’ ‘ह्यन्ते’ । अस्तु को दोष इति तत्राह—
“अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं अप्रतिष्ठिततेति, तत्राह—“अदेवक
इति । यद्यपि सन्याकृत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्धा
भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति—“तत्र नेन
इत्यादि ॥ १० ॥

तत्र प्रसिद्धदेवताना मभावं दर्शयितु मनुवदति—“आकृत्य

१—‘श्वकारयावत्य माह’—इति च ।

२—“दृतीयं जपत्येव”—इति का० औ० सू० ७. ३. १७ ।

३—ते० सं० ७. १. ६. १ । “पूषेयं ह्येवं सर्वं पुष्यति यदि
किञ्च”—इति चैवैवोपरिष्ठात् (१७. ७. २. २५.) । “यत्राग्निपोषं
पुष्यति तत् पूषा भवति”—इति पूष्यो निर्धेयम् । निब १२. २. ५ ।
“गौष्याः यज्ञवः”—इति चोपरिष्ठादिचैव (५. २. ५. ७) ।

इति । “नात एकञ्चनेति । ‘अतः’ अस्मात् आकृत्या इत्येव-
मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे । इति
वदतोऽथ मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकृतिभेदादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि
मतिविहायाय माचेप इति । अनङ्गत्वपरिहार माह— “अग्निर्वा
इति । ‘सः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘अग्नौ’ प्रत्यक्षेण ‘जुहोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अद्वा इव’ प्रत्यक्ष मिव, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च ; ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रियोऽपि ‘अद्भेव’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याम्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं
प्रशस्यावशिष्टाकृतिप्रयुगाग्निदेवतात्रय माधानसम्बन्धेन प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयजूषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकृत्यै प्रयुज इति । ‘अये’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौ ‘यजे-
येति’ ‘आ जुवते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एव’ विश्वीर्यं ‘प्रयुज्जे’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुक्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावात् उभे अपि ‘देवते’ आकृतिप्रयुजौ, ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आधानेन विषयीकृते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयजूषि’-इत्युच्यते ॥

एव सुप्तरवाक्यान्यपि^१ योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“सरस्वत्यै पूषा इति । अत्र ‘पूषन्’-शब्दवाच्यानां पशूनां वज्रत्वात्
पृथङ्निर्दिश्यते— “पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १४ ॥

इत्य माधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आहुतिचयं पृथक् विधाय,

१— “भेदायै मनसेऽप्रये स्नाहेत्यादौनीति (१३ क०) यावत् ।

२— ५२ ए० ५ पं० प्रत्ययम् ।

प्रशस्य च चतुर्थीं माङ्गतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते—“अथ चतुर्थीं
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे—“एषा हेति ।
‘एषा’ षड्गित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’ ‘नेदीयः’ अत्यन्तं सन्निहितम् ।
कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कीर्त्तयति’, तस्मान्नेदीयः । तत्कीर्त्तनेन
यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तच्चाह—“आपो हीति ।
अभिषवसंयवनादिषाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्ताङ्गतिचतुष्टयस्याज्यस्याख्याः सुवेण होमः । तथाच सूत्रम्—
“श्रौद्धभणानि जुहोति स्याख्याः सुवेणाङ्गत्ये प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अथ यां पञ्चमी मिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्यं माह—“अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्टं
मित्यादिना । अथ मर्यः । दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि ‘यदाज्यं’ ‘ध्रुवायाम्’
अवशिष्टम्, ‘तत्’ पञ्चमाङ्गत्यर्थं ‘जुङ्गाम्’ अवनयेत् । एतदेक
मवन्तम् । अथाज्यस्याख्याः सकाशात् ‘सुवेण’ जुङ्गा सुपरि ‘त्रिः’
निनयति^२ । एवं चतुरवन्तं भवति । तच्च ‘यत्’ ‘द्वतीयम्’, ‘तत्’
‘आज्यविलापन्या अधि’ जुङ्गा उपरि उत्तानं सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्यामित आज्येन पूरयेत् । तथाच सूत्रम्—
“जुङ्गां ध्रौव माश्विथ द्विस्र स्याख्याः सुवेण द्वतीयं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. १६ ।

२— ‘त्रिरानयति’—इति च ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ ।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— “स जुहोति विश्वो देवस्येति” ॥ १८ ॥
 तं प्रशंसति— “सैषा देवताभिरिति । “पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः”—
 इति^१-श्रुतेः पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् ‘एषा’ ‘पङ्क्तिर्भवति’ । तद्योजयति—
 “विश्वो देवस्य”—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् ‘इदं’ मन्त्रवाक्यं^२
 ‘वैश्वदेवम्’ । गयनस्य सविहव्यापारत्वात् ‘नेष्ट’-शब्दश्रवणात्
 ‘साविचम्’ । “मर्त्ता वुरीत”—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात्
 ‘नैचम्’; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । बार्हस्पत्यमन्त्रेषु “द्रविणं
 घेहि चित्रम्”—इति द्युन्नसमानार्थस्य द्रविणस्य दाने दृष्टस्यति-
 सम्बन्धश्रवणात् “द्युन्नं वृणीत”—इत्यनेन बार्हस्पत्यम् । “पुष्यसे”—
 इति पोषणधर्मश्रवणात् ‘पौष्णम्’ इति ॥ १९ ॥

“सैषेति । ‘देवताभिः’ पङ्क्तिः भवति । ततः किं मित्यत
 आह— “पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ १० ॥

“अथ कन्दोदारा प्रशंसति— “तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्थं पञ्चानां माङ्गलीनां समुच्चयपञ्च सुक्ता पञ्चमी मेवैका
 जुहुयादिति केषाञ्चित् पञ्च माह— “तदाङ्गरिति” । इतराभ्यो
 यत् फलं तस्यैकथैव सिद्धेरकाने ‘एता मेव’ ‘जुहुयात्’ । तथापि
 ‘पूर्णा’ क्त्वा ‘जुहुयात्’, पूर्णाङ्गतिं कुर्यादित्यर्थः । यत् ‘पूर्णा’

१— वा० सं० ४. ८. १ । का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ ।

२— तै० ब्रा० २. ७. १०. २ ।

३— पूर्वस्यां कश्चिन्नायां (४८ ८० ७ पं०) प्रत्ययम् (वा० सं० ४. ८. १.) ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवज्ञता इतिवृष्ट्या ।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफलमाप्नोति । 'यत्' यदा पूर्वाङ्गतिमये 'सुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सुवेषैव होममकृत्वा आद्येन 'सुवम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आङ्गतिं पूर्वाङ्गतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—“एता मेव वा पूर्वां जुहुयात्”—इति ॥ २२ ॥

अचरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति—“तं वा अमुष्टुभेति । “दशप्राणाः”—इति । शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अवाञ्छौ द्वौ, इत्युपाधारणा गवः; मुख्यप्राणस्त्रैकः; इति प्राणानां दशत्वम् । 'आत्मा' देशः । 'एकचिंशः' पुरुषः । 'एतावान्' एकचिंशदात्मकः । 'पुरुषो यज्ञः'—इत्यस्योपपादनम्—“पुरुषसन्धितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुषसन्धितत्वं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते” । 'यावानेव यज्ञः'—इत्यस्य विवरणम्—“यावत्स्य माचेति । 'अस्य' यज्ञस्य 'माचा' । मौयत इति माचा, अत्रयवसमष्टिः, एकचिंशदात्मिका, 'अनया' “विश्वो देवस्य”—इत्यनया 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माथ्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

३— अष्टादशौ कण्डो द्रष्टव्यः (४८ पृ० ७ पं०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो चाहं निवारयन् ।
पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसौरीं^२ स्विदशतसुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोत्सां रुक्मशाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थी,
व्यभ्राणीद्विश्वकर्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं^३ धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो^४ राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^५ लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मङ्गत सुदा पाचसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसायणधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ ।

२— 'सप्तसौरीं'—इति ठ ।

३— 'मज्जडं'—इति ठ ।

४— 'प्राज्यबुद्धिर्'—इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽऽपस्तृ-
णाति । तयोरेन मुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनु-
योर्लोकयो रूपं तदेन मनयोर्लोकयोरुधि दीक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बद्धान्ते भवतः । सुम्बद्धान्ताविवु ह्रीमौ लोकौ
तर्गसमुत्ते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनौकृत्य
तयोरेन मुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽएकं भवति । तद्देषां लोकानां रूपं तदेन मेषु
लोकेषुधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रु-
णौव हुरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेन मेषु लोकेषुधि
दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकु मु तर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् । तदिमानेव लोकान
मिथुनौकृत्य तेषेन मुधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जाम्बात्
उपविशति । स युच शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भुवति
तद्देषु मभिसृश्य जपत्यूक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽऽति यद्

प्रतिरूपं तच्छिल्प मृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ इति । गुर्भो वा ऽणु भवति यो दीक्षते
स छुन्दाऽसि प्रविशति तस्मान्मन्त्राङ्गुलिरिव भवति
न्यक्त्राङ्गुलय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा मारभ इति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पातु मास्य यज्ञस्योद्वच इति ते मा गोपा-
यतु मास्य यज्ञस्य सऽस्थायया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति । शुर्मासि शुर्मं मे
यच्छेति चूर्मं वा ऽतत् कृष्णस्य तदस्य तुम्भानुषः शुर्मं
देवचा तुस्मादाह शुर्मासि शुर्मं मे यच्छेति नुमस्ते ऽश्वस्तु
मा मा हिःसीरिति श्रेयाःसं वा ऽणु उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तुस्मा ऽण्वैतद्यज्ञाय निरुते
तथो हैन मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तुस्मादाह नुमस्ते ऽश्वस्तु
मा मा हिःसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनाह्वं ऽद्वैवाग्र ऽआसीत् । अथ यद्य ऽणु
मध्य उपविशेद्य एनं तृचानुद्या हुरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा
पतिष्यतीति तथा हैषु स्यात् तुस्माज्जघनाह्वं ऽद्वैवाग्र
ऽआसीत् ॥ ९ ॥

* 'दक्षिणेन'-इति ग, घ ।

अथ मेखलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान-
बुल्य मविन्दत्ते* नान्यद् व्रताद्शन मुवाकल्पयन्तु
ऽएतामूर्जं मपश्यन्सुमार्तिं तां मध्यतु आत्मन ऊर्जं
मदधत सुमार्तिं तथा सुमाप्नुवंस्तथो ऽएवैषु एतां मध्यतु
आत्मन ऊर्जं धत्ते सुमार्तिं तथा सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति । मृद्वसदिति न्वेषु शाणी युष
वै प्रजापतिरुजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठ
मुल्ब मासीत्ते शणास्तस्मात्ते पूतयो व्वान्ति युद्वस्य जरा-
व्वासीत्तद्दीक्षितवसन मुत्तरं वा ऽउल्बं जरायुणो
भवति तस्मादेषान्तरा व्वाससो भवति स यथैवातः
प्रजापतिरुजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो
जायते गर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्† ॥ ११ ॥

सा वै चिवृद्भवति । चिष्टञ्चानं पशुवो ह्यन्नं पिता
माता यज्जायते तत् तृतीयं तस्मात् चिवृद्भवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्ग्रेनान्वस्ता भवति । व्वज्जो वै शरो व्विरक्षु-
स्तायै स्तुकासुर्गः सृष्टा भवति सा युत् प्रसख्वि
सृष्टा स्याद्युधेद् मन्या रुज्जवो मानुषी स्याद्युधपसख्वि

* “दीक्षिता न बुल्य मविन्दन् ते”-इति सा०-सम्मतः इति वेबरः ।

इहोपरिष्ठाभान्यत्रावैवं द्रष्टव्यम् (४. २. १; १. १; ६. १. २६.)

† ‘यज्ञात्’-इति ग, घ ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तस्मात् स्तुकासुर्गः सृष्टा
भवति ॥ १३ ॥

तां परिहरते । ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यङ्गिरसो ह्येता मूर्ज
मपश्यन्नुर्गम्रदा ऊर्जं मयि धेह्वीति नात्र तिररोहित
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीवि मुद्गूहते । सोमस्य नीविरसीत्युदीक्षि-
तस्य वा ऽश्रस्यैषाग्रे नीविर्भवत्यथात्र दीक्षितस्य सोमस्य
तस्मादाह सोमस्य नीविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णते । गर्भो वा ऽएषु भवति यो द्दक्षते प्रा-
वृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णते । विष्णोः शुर्मासि शुर्मं युजमानस्येत्युभयं
वा ऽएषोऽत्र भवति यो द्दक्षते विष्णुश्च युजमानश्च
यद्दह द्दक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्युजते तद्युजमानस्तस्मा-
दाह विष्णोः शुर्मासि शुर्मं युजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविषाणाः सिचि बध्नीते । देवाश्च वा ऽश्रुसु-
राश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितृर्हाय मुपेयुर्मन एव
देवा उपायन् वाच मसुरा यच्च मेव तद्देवा उपायन्
वाच मसुरा अमु मेव देवा उपायन्निमा मसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यच्च मब्रुवन् ! योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'स्येति'-इति ग, घ ।

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयुं वा ह्वैक्षत योषा वा ऽइयं वा-
गुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
ऽआरकादिवैवाग्र ऽआस्तयत् तस्मादु स्त्री पुःसोपम-
न्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽह्वयति सु होवाचारकादिव वै म
ऽआह्वयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवावाद् तस्मादु
स्त्री पुःसोपमन्त्रिता निपलाश मिवैवु वदति सु
होवाच् निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमाःसः
ह्वयत* ऽएवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षाच्चक्रिरे । योषा वा ऽइयं वाग्युदेनं न
युवितुहैवु मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
तस्मादु स्त्री पुमाःसः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्येति ताः
हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्त'-इति घ ।

† 'मेति'-इति ग, घ ।

‡ 'संस्कृते'-इति क, ख, वेबरदृष्टञ्च ।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्तुः स्वीकृत्याग्नावेव
परिगृह्य सर्व्वहूत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाः स या
मेवाम् मनुष्टुभाजुहवुस्तुदेवीनां तुहेवाः स्व्यकुर्व्वत ते-
ऽसुरा आत्तवचसो हेऽसुवो हेऽसुव इति व्यदन्तः पुरा-
वभूवः ॥ २३ ॥

तुचैता मपि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याः स स्नेच्छ-
स्तुस्मान् ब्राह्मणो स्नेच्छेदसुर्या हैषा व्यागेव मेवैष
द्विषताः सपुत्राना मादत्ते व्याचुं तेऽस्यात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव मेतद्देदां ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या
मिति ताः सुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाञ्चके । महद्वा इदतोऽभुं जनिष्यते
यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वाञ्चके । महावीर्या वा
इयं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै मेतो महद्देवाभुं
नानुप्रजायेत युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रथदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

* 'देवाः'-इति ग, घ ।

† 'वेद'-इति ग, घ ।

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाय यदेना मिन्द्र
 आवेष्ट्याच्छिनत्तुस्मादावेष्टितेव स यथैवात् इन्द्रोऽजायत
 गुर्भो भूत्वैतुस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गुर्भो
 भूत्वैतुस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बभ्राति । उत्तानेव वै योनि-
 गुर्भं विभर्त्यथ दक्षिणां भ्रुव मुपर्युपरि ललाट मुप-
 स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरुतो वा
 ह्येनां प्रविशन् विशत्यतो वा जायमानो जायते तुस्मा-
 दाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोस्त्रिखति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवै-
 तुज्जनयति यदा वै सुषुमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति
 युदो दुःषुमं भवति न तुर्ह्यात्मने च नालं भवति तुद्यज्ञ
 मेवैतुज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ नु दीक्षितुः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत
 गुर्भो वा ऽणु भवति यो दीक्षते यो वै गुर्भस्य काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेद्पास्य‡ मित्र्येत्ततो दीक्षितुः
 पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेतान् सिततो रेतान् सिसि
 पामनानि जनितोः स्वा वै योनी रेतो नु हिनस्येषा

* 'नात्'-इति ग, घ ।

† 'सीति'-इति ग, घ ।

‡ 'दुपास्यं'-इति क, ख, वेबरदृष्टम् ।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविषाणा तुथो हिन
मेघा न हिनस्ति तुस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणुयैव काण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृजो वै दण्डो विरक्षु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

श्रौदुम्बरो भवति । श्रुन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बर ऊर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्माद्श्रौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद्द्वै व्वीर्यं स युवावदेव
व्वीर्यं तावांस्तुद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छयस्व व्वनस्पत ऽऊर्द्धो मा पाच्छु-
हसु आस्य यज्ञस्योदुच इत्यूर्द्धो मा गोपायास्य यज्ञस्य
संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अत्र हैके । अङ्गुलीश्च न्युचन्ति व्वाचं यच्छन्त्यतो हि
किञ्च नु जपिष्यन् भवतीति व्वदन्तस्तुदु तथा नु
कुर्याद्यथा पुराञ्चं धावन्त मनुलिप्सेत तुन्नानुलभेतैव
ह सु यज्ञं नानुलभते तुस्मादमुच्चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्दीक्षितः* । ऋचं वा युजुर्वा साम वाभिव्या-
हुरत्यभिस्थिरु मभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारुभते तुस्मादमु-
च्चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच व्वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

* 'क्षितः'—इति ग, घ ।

अथ यद्वाचं युच्छति । व्वाग् वै यज्ञो यज्ञं मेवैतुदा-
त्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहुरति तस्माद् द्वैष व्विस्त्रष्टो
यज्ञः पुराङ्गवर्त्तते तुत्रो व्वैष्णवौ मृचं वा यजुर्वा जपेद्
यज्ञो वै व्विष्णुस्तुद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो द्वैषा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदित मेवैन मेतत्सुन्तं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-
ऽभूत् तुं गोपायतेत्येवैतुदाह चिष्कृत्व आह चिवृद्धि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याहु । अनङ्गेव वा ऽअस्यातः पुरा
जानं भवतीदुः स्याद् ब्रह्म रुक्षाःसि योषित मनुसंचन्ते
तदुत रुक्षाःस्येव रुत आदधतीत्यथाचाहु जायते यो
ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा व्वैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-
ज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतः हन्यादेनस्वी द्वैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दौचाकृतीर्विधायाथ कृष्णाजिनदौचा माह—“दक्षिणेनाहव-
नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्थं
'तयोरधि' 'एन' यजमानं 'दौचयति' । तद्गतं द्वित्वं प्रशंसति—
“यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

“सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे
भवतः, आस्तरणे । प्रकाशं कात्यायन आह—“आहवनीयं दक्षिणेन
कृष्णाजिने मांससहिते सूतान्ते तर्क्षसु पश्चादासञ्जनवती निद-
धाति”-इति^१ । “तर्क्षसमुते”-इति । यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः
सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे 'उते' 'परस्परं'
स्यूते भवतः, तथैकस्योपर्यपर मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि—
“अन्तर्मांसाभ्याम्बहिर्लोमभ्याम्”-इति^२ ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपत्र मुक्ता प्रशंसति—“यद्यु एक मिति । 'तत्'
'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम् ; अत एकेनापि दौचयेत् ।
'दिवः' द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांशस्तद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात्
कृष्णानां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरथेति । भूलोकस्वलोकयोर्मनुष्यैः
परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्व मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । “यान्धेवेति ।
'यान्धेव' लोमानि 'बभ्रूणि' बभ्रुवर्णानि, 'हरौषितानि' हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २० ।

२— व्याप० श्रौ० सू० १०. ८. १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्नरिचस्य रूपम्'; "नीचं नमः"-इति
लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्नकं सु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपत्रे 'अन्नकं
सु' अन्नप्रदेशे मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धि-
प्रदेशेन दिगुणौकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्—"एकं चेत् पश्चात्
पादद्विगुणम्"-इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीर्घार्थं सुपवेशनप्रकारं माह— "अथ जघनेनेति
कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वयं मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिण-
जाम्बाकः उपविशेत् । 'जाम्बाकः' सङ्कुचितजानुकः, आरुह्योपविशि-
दित्यर्थः । "दक्षिणं जाम्बाच्यास्ते पश्चादेनयोः"-इति^२ सूत्रम्
आसीनः तस्मिन्निष्ठान्मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव
मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः"^३ ॥

मन्त्रस्यं शिष्यपदं^४ व्याचष्टे— "यदा इति । 'प्रतिरूपं' प्रति-
कृतिः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । कौकिका हि हरितुरगादि-
प्रतिरूपं शिष्यमित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवक्त्वामप्रतिरूपत्वं तैत्ति-
रीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यष्कुक्तं कृष्णाजिनस्यैष साधो
यत् कृष्णम्"-इति^५ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २२ । 'जाम्बाक' नीचं भूमिस्युष्टं कालेति दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।

४— वा० सं० ४. ६. १ द्रष्टव्यम् ।

५— ते० स० ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— “ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति”—इति^१ । ‘वे’-शब्दोऽत्र अत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैत-
रेषकम्— “पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति”—
इति^२ । ‘ह्रन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘न्यक्ताङ्गुलिः’ सुष्टीकरणेन
सङ्घुचिताङ्गुलिः^३ । उक्तस्य चण सुपवेशनं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति—
“न्यक्ताङ्गुल्य इव हीति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । उदृक्-शब्दार्थं माह— “आद्य यज्ञस्येति ।
संख्याया इत्यर्थः । उत्तमा ऋक् ‘उदृक्’, तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति
साम्प्रदायिकम् ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति ।
“घर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘घर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’
‘देवता’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘घर्म’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन
स्वरूपेण गर्भासीति^४ कृष्णाजिनस्य स्तुतिः । हिंसापरिहारप्रसक्तिं
दर्शयति— “अथांस मित्यादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तकमेणा-
पराङ्मुखां प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्य मातृप्रकृतिविकारसम्बन्धितं गर्भं
दृश्यन्ते”—इति मुञ्ज० १. ३३६. २० ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३ । “गर्भो वा एष यद्विहित उक्तं वासः प्रोच्यते
तस्माद् गर्भाः प्रावृता जायन्ते”—इति च तै० सं० ६. १. ३. २ ।

३— “सुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तः श्रेते, सुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”—इति
च ऐ० ब्रा० १. १. ३ ।

४— परस्ताद् (१२ पं० २ पं०, १२ पं० १ पं०) प्रचल्यम् ।

५— वा० सं० ४. ६. २ प्रचल्यम् ।

“स जघनाद्धे इति । ‘सः’ आरूढः ‘जघनाद्धे’ कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव ‘अपे’ प्रथमम् ‘माषीत्’ । विपक्षे बाध माह— “अथ यद्ग्र इति । ‘यः’ ‘एनं’ मध्यप्रदेशं आरूढं ब्रूयात्, अन्यः ‘द्रस्यति’ दृप्तः कुम्भितगतिर्भविष्यति, ततः ‘पतिष्यति’ चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीनां माह— “अथ मेखला मिति । ‘परिहरति’ मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— “अङ्गिरस इति । ‘बल्लं’ बल्लाहं बल्लकरं वस्तु ‘नाविन्दन्’ । दौर्बल्ये कारणं माह— ‘व्रतात्’ तत्साधनात् पयसः ‘अन्यत्’ अग्रनं ‘नावाकल्पयन्’ यतः, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ । ‘ऊर्जू’ बल्लं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशि-
नष्टि— “समाप्ति मिति । सम्यगाप्यायते बल्ल मनयेति ‘समाप्तिः’ मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्यं माह— “सा वै श्राणीति । ‘सा’ समाप्तिः ‘श्राणी’ श्रणमयी भवेत् । ‘मृदी’ सुखसंस्पर्शा ‘असत्’ भवेत् । ‘इति श्वेव’ अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्द्धवलोपेक्षितत्वादित्यर्थः । श्रणवाससोहृत्पत्ति माह— “यच वा इति । ‘यच’ यस्मिन् काले ‘प्रजापतिः’ यज्ञसकाशादुत्पन्नः, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभृतस्य ‘नेदिष्ठम्’ अत्यन्तसन्निहितं ‘यदुश्व माषीत्’, ‘ते’ ‘श्रणाः’ अभवन् । ‘तस्मात्’ गर्भमालिन्यसम्भवात् ‘ते’ श्रणाः ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उल्बं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्^१ । “स उल्बावृतो गर्भो भवति”—इत्येतदारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्द्देशे बज्रवचनं ग्रणापेक्षम् । जरायुर्बहिर्वेष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दौचितेन धार्यं वस्त्रमभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्द्वीचितस्यापि गर्भत्वात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— “अन्तरं वेति । “स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूप मञ्जं पितृमातृपुत्रात्मना ‘चिष्टद् भवति’ यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणाकर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशाखामिश्रितत्वं विधत्ते— “मुञ्जवल्ग्रेनाम्बसा इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रज्जोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्रो वृचाय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अग्रौर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः”—इति^४ । मेखलायाः केशवेणीवस्त्रिमाणं विधत्ते— “स्रुकासगं सृष्टा भवतीति । ‘स्रुका’ केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोष माह— “सा प्रसल्वीति । ‘सा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रसल्वि सृष्टा’

१, ३— “गर्भो जरायुःकालत उल्बं जहाति जन्मना”—इति वा० सं०

१६. ७६. १ द्रष्टव्यम् ।

२— कान्दो० ब्रा० उप० ५. ६. १ । ऐ० ब्रा० १. १. ३ । निरु० ६. ६. ७ ।

३— तै० सं० ५. २. ६. ४ । “इन्द्रो— व्यभवत् । स्पष्टतृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम् । ०—० येऽन्तःशरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेष्वर्थापारेषु निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' षेन प्रकारेण
'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरञ्जवो मानुष्या भवन्ति, एव
मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसक्तवि सृष्टा' सव्य-
पाणिनोपरि व्याघ्रतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पिष्टदेवत्या स्यात्' ।
तस्मात् "सुकाशर्गं सृष्टेति उपसंहारः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो
ह्येता सूर्जं मिति । अथ 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविक्रि-
यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरसः सुवर्गे लोकं यन्त जर्जं
व्यभजन्त"—इत्यादि^१ । अथ कात्यायनः— "मेखलां वध्नीते वेणीं
चिह्नं शण्मुञ्जमिश्रा मन्तरां वासस जर्गसौति"—इति ॥ १४ ॥

यस्मान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नौवि मिति^२ । 'अघे'
सोमयागात् पूर्वम् । 'दौक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद्
दौक्षितो ऋषिचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोषुत इति । 'जर्णुते'
आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोषुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूचे^३ स्यष्ट उक्तः—
"शिरः प्रोषुते विष्णोः शर्मासौति"—इति । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अङ्गिरसः— व्यभजन्त । ततो यदग्रिष्यत् ते श्रारा व्यभवद्गुं वै
श्रारा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जं मेवावहन्ते"—इति तै० सं०
५. ४. २. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र एषः— वा० सं० ४. १०. २ ।

क्षमे प्रसिद्धः; अत्राभिमत मर्थं माह—“उभयं वा एष इति ।
दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह—“अथ कृष्णविषाण मिति^१ ।
‘मिषि’ सिग् वस्त्रान्तः^२, तच्च बध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थं
माख्यायिका माह—“देवास्य वा असुरास्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘पितुर्दायं’ पैत्रकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राप्ताः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञ मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अमू’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘इमाम्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्नाधीनत्वकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अब्रुवन्’— यज्ञ ! ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, त्वं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपामन्त्रयस्व’ सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि ‘त्वा’
त्वां ‘क्वचिष्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अब्रुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं
जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु ‘स्वयं वा
ह एव’ यज्ञः स्वयं मपि ‘ऐक्षत’ विचारितवान् । ईक्षणप्रकार
मनुवदति—“योषेति । ‘मा’ मा मपि ‘क्वचिष्यते’ अतः ‘उपामन्त्रयै’
अह मिति । उपमन्त्रिता ‘सा’ ‘अपे’ प्रथमवारम् ‘आरकात्’ आर

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३८ । मन्त्रस्वस्य — वा० सं० ४. १०. ३ ।

२— वसनस्य दशा इति यावत् ; अतएवाह स्पष्टम्— का० श्रौ० ७. ३.

२६ सूत्रे ‘दशायाम्’—इति । काण्डानां मुत्तरौये बन्धन माह्नातम् ।

मेव आरकम्,^१ तस्मादेव । लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम् । जातं
दृष्टान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः ‘ता सुपा-
मन्ववत’ । ‘सा’ अपि ‘निपलाग्र मिव’ निपतितपर्णं वृक्षादिक
मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरस्त्रालनेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा पलाग्रनिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । “तस्मादित्यादि
पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

“ते देवा इति । द्वतीयवारं त्वाङ्गतवती आकामं दृष्टान्तं
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईचाञ्चक्रिरे’ । कथम्? ‘इयं वाक् योषा’
खलु अस्तु नामेत्यत आह ‘यत्’ यस्मात् ‘एनं’ यज्ञं ‘न युविता’
न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः । एव मौञ्जित्वा, हे
यज्ञ ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् ! त्वम् ‘इह’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्तं’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मागतां’ वाचं ‘नः’ अस्माकं ‘प्रतिप्रभूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । साप्याकारिता ‘तदेव’ तत्र सङ्केत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

“तां देवा इति । ‘तां’ वाचं ‘देवाः’ ‘असुरेभ्यः’ ‘अन्तरायन्’
तथा वर्जितानकुर्वन् । ‘स्त्रीकृत्य’ चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगाद्योगात्
‘अग्नादेव’ ‘तां’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विश्वो देवस्य नेतुः”—इत्येतथा
अथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ‘अनुष्टुबुः’ । केवला

१—“सुरा घर्मप्रभेदिका”— इत्यमरः २. ७०. ३५ ।

किं न स्त्रीकृतवचन आह—“आऊतिर्हीति । आऊतिरूपेणाग्नौ दत्त मेव देवानां प्रिय मित्यर्थः । अथ ‘ते असुराः’ ‘आप्तवचसः’ देवेः स्त्रीकृतवचसः “हे अरयः हे अरयः”—इत्युच्चारयितु मशक्ताः “हेऽलवः हेऽलवः”—‘इति वदन्तः’ पराभूताः^१ ॥ ११ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाम्बिषयं नियम माह—“तचेति । ‘उप-जिज्ञासां’ ज्ञातव्यां, सन्दिग्धां वाचम्, ‘ऊचुः’ उक्तवन्तोऽसुराः । ‘स स्त्रेष्कः’ सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् स्त्रेष्कन मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स स्त्रेष्कः । ‘तस्मात्’ ‘न स्त्रेष्केत्’ स्त्रेष्को न भवेत्, तदीया मपार्थिव्यां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः । ‘असुर्यां’ असुरेस्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति—“एव मेवैष इति । ‘अस्य’ सपत्नाः, अनेन ज्ञात्वा अपहृतवचसः सन्तः ‘पराभवन्ति’ ॥ १४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह—“सोऽयं यज्ञ इति । अभिधानप्रकारः प्रदर्शयते—“मिथुनीति । ‘सम्बभूव’ सङ्गतोऽभूत् ॥ (१५ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इतः’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘अभ्वम्’ अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’ ‘जनियते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘मा’ मां ‘नाभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मीषिला अन्योत्पत्तिभयात् ‘सः इन्द्रः एव’ वाग्योन्व्यां स्त्रयं ‘गर्भो’ भूत्वा प्रविष्टः ॥ (१६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्त्तिक्याख्यानावसरे पातङ्गले महा-भाष्ये पत्स्यग्रायां चैत्रा श्रुतिबद्धता, परं तत्र तु ‘हेऽलवो हेऽलवः’—इति पाठः ।

“स ह संवत्सर इति ।) तत्र संवत्सर मुषित्वा अजायत । “मा मदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंसनाद्योपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् ‘अभ्वम्’ अपत्यं नोत्पाद्येत, ‘यन्मा मभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“तां प्रतिपरामृशेति ।) ‘प्रतिपरामृश’ योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘आवेक्ष्य’ हस्तेनावेष्टनं कृत्वा ‘अदधात्’ यज्ञग्निरसि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति । ‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा”— इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते । अतः प्रसिद्धो ‘यः’ ‘कृष्णः’ मृगोऽस्ति, ‘सः’ एव निदानेन ‘यज्ञः’, ‘तत्’ एव यजमानेन धार्यं ‘कृष्णाजिनम्’ तस्या वाचो ‘योनिः’ । ‘सा कृष्णविषाण’ यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति— “यदेना मिति । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्धमुखत्वं विधत्ते— “तां वा इति । योनिर्घद्यधोमुखं गर्भं विभ्रयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्; तस्माधर्त्यात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह— ‘दक्षिणां भुवम्’ आरभ्य खलाटश्लेषदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अथ सूत्रम्— “कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तथा कण्डूधनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरौश्रस्य योनिरिति”—इति । मन्त्रं व्याचष्टे— “इश्रस्येति । ‘अतः हि’

१— १ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. ३. १, वा० सं० २. १. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६, २०, ३१ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या घोनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणैः । गर्भप्रवेश-
निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूमोरुपरि समन्त्रक सुश्लेखनं विधत्ते— "अथोऽस्तिस्वतीति" ।
'हृषीः' हृष्टस्थलीः समृद्धग्रस्याः 'हृषीति' मन्त्रार्थः^१ । 'हृषीस्त्राधि'
—इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्^२ । 'एतत्' एतेनोऽस्तिस्वनेन । स्पष्टं मन्यत् ।
'यदा वा इति । 'यदा' खलु 'सुषमं' हृष्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं'
सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा
उक्तवैपरीत्येन 'दुःषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने'
स्वशरीररक्षणायापि न प्रभवति; का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

हृष्यविषाणया कण्डूयनप्रशंसनायै साधनान्तरं निन्दति— "अथ
न दीक्षित इति । 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं
काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् मृत्तिं प्राप्नुयात् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दीक्षितः पामनो
भवितोः' । 'पामा' विशर्चिका, मलर्यीयो नः^३, तद्वान् भवितुं समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितः स्वयं मेव पामनो भवति, किन्तु
तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृशं भवन्तीत्याह— "दीक्षितं वा अश्विति ।
विपक्षे दोष सुश्रुता स्त्रपक्षे तद्भावं दर्शयितुं माह— "स्त्रा वा
इति । हृष्यविषाणया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, शिंशा-
भावाय 'हृष्यविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः^४ ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३२ । २— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १०. ५ ।

३— पा० सू० ८. ३. ४८ । ४— पा० सू० ५. २. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ३. १० ।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— “अथास्मा इति । प्रहारसाधन-
त्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

“अदुम्बरो भवतीति । ‘ऊर्क्’ बलकररसरूपम् ‘अन्नम्’ ।
उदुम्बरस्योक्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आस्मात्— “देवा वा ऊर्जं
व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्”—इति^१ ॥ ३३ ॥

“मुखसन्धित इत्यादि^२ । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसन्धितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदृक्-
शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽसङ्गतं प्रदर्शितः^४ ॥ ३५ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमतः
कालः । स्वाभिमतत्वञ्चात्र ‘वाचं च यच्छन्ति’-इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षे मुपन्यस्य तेषा
मभिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्षे मुपसंहरति— “अत्र हैक इत्यादिना ।
‘अतो हि’ अस्माद् दण्डग्रहणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ‘न जपि-
ष्यन् भवति’, जप्यस्य च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्पन्नत्वादिति भावः ।
“यथा परास्य मिति । तेषां पक्षे दीक्षप्रदर्शनं परावृत्तस्य पुनर्ग्रहणं
दुर्घटं मिति ‘अमुचैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भपावनानन्तरं मेव कर्त्तव्यं
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१— “ऊर्जा अस्माद्य सुदुम्बरः”—इति ऐ० ब्रा० ८. २. ४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. २ । मन्त्रः— वा० सं० ४. १०. ६ ।

४— १२ ए० २पं०, ४२ ए० १पं०, ६६ ए० ६पं० ब्रह्मण्यम् ।

५— १. ३. २५, २७ कण्डिके (४२, ४३ ए०) ब्रह्मणे ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— “अथ यद् दीक्षित इति । चाञ्चस्व-
कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव
स्त्रियोपादानाम्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्मियमस्य भङ्ग इति प्रागेव
कर्त्तव्यम् । कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-
नोक्तवान्— “अथ वा मुष्टिकरणवाग्यमने”-इति^१ ॥ ३७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य
प्रयोजन माह— “अथ यदिति । ‘विष्णवी मृचं’ “इदं विष्णु-
र्विचक्रमे”-इत्येवमादिकाम्^२ ॥ ३८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— “अथैक उददतीति ।
‘एकः’ अध्वर्युः ‘उददति’ उच्चैरावेदयति । ‘अयं ब्राह्मणः दीक्षितः’
दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः ‘इति’ । ‘अयं
महावीर्यः’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्ता आवेदन मुक्तम् । “अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
त्रिरुचैः”— इति^३ । अन्यशब्दोऽध्वर्युमन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानवस्मात्
प्रतिप्रस्थाहपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचितः—इति कर्त्तोपा-
ध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य चावेदनवाक्यस्य चिरादृत्तिं विधत्ते—
“चिः क्तव इति ॥ ३९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— “अथ यद्

१— का० औ० सू० ७. ४. ४ । “आस्तमयाद् वाचं यच्छति”—इति
वाग्यमनकाकसीमा च तत्रैव (१३ सू०), इहाप्यस्युत्तरत्र (८९ सू०) ।

२— ऋ० सं० १. २२. १७ । वा० सं० ५. १५. १. ।

३— का० औ० सू० ७. ४. ११ ।

ब्राह्मण इति । 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जानं' जन्म 'अन-
 ज्ञेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनङ्गत्वे कारण माह— "इदं
 द्याऊरिति" । 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'आऊः' अभिज्ञाः । यतो राक्षसाः
 स्त्रियम् 'अनुसप्तन्ते' अनुसंभवयन्ति, गर्भाधानसमये 'रेतः' च
 'आदधति', अतो योनितो जन्ते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-
 शब्दव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्याोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं
 ब्राह्मणः"—"इत्येवं ब्रूयात्"^१ । यज्ञजन्मप्रशंसार्थं कश्चिन्नियम माह—
 "न सवनकृत मिति । 'सवनकृतं' अभिषवकर्त्तारं यष्टारं चैवर्णिके
 व्वन्यतम मपीत्यर्थः । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥
 ४० ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकारण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकारण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्याराजन्ययोरपि ; श्रुतेः"—इति का० ७. ४. १२

२— "कण्डिकासप्त १२४"—इति च । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा०
 २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४८ क०
 सङ्गजनया १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । सु व्वाचंयमु आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्व्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्मथ यदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुमभरन्धु-
थायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
दौक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

* 'तेन'-इति क ।

† 'यज्ञः'-इति ग, घ ।

ता मुस्तमिते व्याचं व्विसृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सरु एते ह्येनं परि-
श्रुवमाने कुरुतः सोऽहं न दौक्षिष्ट स रुचिं प्रापत्स
यावानेषु यज्ञो यावत्यस्य माषा तावन्त मेवैतुदासा
व्याचं व्विसृजते ॥ ४ ॥

तद्वैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा व्याचं व्विसर्जयन्त्युषानुषास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् क्व ते
स्युर्युग्मेघः स्यात्तस्माद्युचैवानुषास्तमितं मुन्येत तदेव
व्याचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो वैके व्याचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
यज्ञ माषाययामो यज्ञः सुन्दध इति व्वदन्तस्तदु तथा
न कुर्यान् ह सु यज्ञ माषाययति न सुन्दधाति यु
एतेन व्याचं व्विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं व्विसर्जयेत् । व्रतं कणुत व्रतं कणु-
तामिर्ब्रह्मामिर्युञ्जो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याष
यज्ञो भवत्येतद्विर्यथा पुरामिहोचं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञः
सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सुन्तनीति
सुन्ततु ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै चिष्कृत्व आह
चिष्टिहु यज्ञः ॥ ७ ॥

अथामि मथावृत्य व्याचं व्विसृजते । न ह सु यज्ञ

माप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्वाचं व्विसृज-
ते सु प्रथमं व्याहरन्सत्यं व्वाचोऽभिध्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्मामिदं ब्रह्म इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या यजेरन् यद् व्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतं अपयन्ति । देवान्वा ऽएष उपावर्त्तते
यो द्दौक्षते सु देवताना मेको भवति श्रुतं वै देवानाः
हविर्नाश्रुतं तस्माच्छ्रपयन्ति तद्देशे एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्युद्देशे एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्थैषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्व्विदुश्च
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्मथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽष्टषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
युधायुं यज्ञः सुभृत एष वा ऽश्रुच यज्ञो भवति यो द्दौक्षत
ऽएष ज्ञानं तनुत ऽएष एनं जनयति तद्युद्देशाच्च यज्ञस्य
निर्द्दौतं यद्द्विदुग्धं तद्देवैतत्पुनराप्याययति युद्देशे एव

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'नाम्नौ'—इति ग, घ ।

व्रतयति नाम्नौ जुहोति न हाप्याययेद्यदमौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु हैव मन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दृक्षकृतवो
व्यागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
व्यिश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्भैके । प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्त्यभा-
भ्यां रुसाभ्यां युदेवाच्च यज्ञस्य निर्वृतिं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति वृदन्तो युद्यु व्रतदुघा न दुह्वीत
युस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतद् ह्येवास्यैता
उभौ व्रीहियवावन्वारभ्यौ भवत इति तदु तथा न
कुर्यान्न ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु उभौ
व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेह्यविर्वा अ-
स्यैता उभौ व्रीहियवौ भवतः स युदेवास्यैतौ ह्यविर्भ-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारभ्यौ भवतो युद्यु व्रतदुघा न
दुह्वीत युस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्भैके । प्रथमे व्रते सर्वौषधुः सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दीक्षित मार्त्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
युष्वा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्यान्मानुषः
ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृङ्गं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्

* 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

व्यङ्गं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मार्त्तिर्विन्देद्युनैवातः
कामयेत तेन भिषज्येत् सुमार्त्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दुग्ध मपररात्रे प्रातर्दुग्ध मपराह्णे व्याकृत्या ऽएव
दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसद्दश ऽइति मानुषाय वा ऽएष पुरा-
शनायावनेनित्तेऽथाच दैव्यै धिये तस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसद्दश ऽइति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो
दक्षकतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्षट्कतः हुतु मेव मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते । आचुः पीता
भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तुर्दरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयस्मा अनमौवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-
वृध इति देवान् वा ऽएष उपावर्तते यो दीक्षते सु देव-

* 'पुण्या'—इति ग, घ ।

† 'इति'—इति ग, घ ।

तानामेकी भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरुथैतद् व्रत-
 प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति
 तस्यो वैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतद् मिथ्याकृतं
 भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह आचाः पीता भवत
 यूय मापो ऽश्रस्माक मन्तुरुदरे सुशेषा । ता अस्मभ्य
 मयश्ना अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-
 वृध इति स यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
 देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुवेद युद् व्रतप्रदो व्रतं मुपोत्सि-
 ञ्चेत्* ॥ १९ ॥

अथ यच्च मेक्ष्यन् भवति । तत् कृष्णविषाणुया लोष्टं
 वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरित्तीयं वै पृथिवी
 देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिच्छा तस्या एत-
 दुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मधायज्ञियः शरीर मभिमेहत्यपो
 मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽश्रुत एत्यापञ्च रेतश्च स
 एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मः होमुचः स्वाहाकृता
 इत्युद्गस इव षोता मुञ्चन्ति युदुदरे गुष्टितं भवति
 तस्मादाहाः होमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
 शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः हविवी माविशतेत्ये-
 वैतदाह ॥ २० ॥

* 'क्षित्'—इति ग, घ ।

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सुम्भवेतीयं वै
 पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिच्छा
 तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मुद्यायज्ञियः शुरीर
 मुभ्यमिच्छता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
 तस्मादाह पृथिव्या सुम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथाम्रये परिदाय स्वपिति । देवान् वा ऽएष उपाव-
 र्तते यो द्दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः
 स्वपन्त्यनवरुद्धो वा ऽएतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां
 व्रतपतिस्तस्मा ऽएवैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वः सु
 जागृहि व्ययः सु मन्दिषीमहीत्यग्ने त्वं जागृहि व्ययः
 स्वपस्याम इत्येवैतदाह रुक्षा णो ऽश्रुप्रयुच्छन्निति गोपाय
 नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युधेतः
 सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा एषुं नः कुर्बित्येवै-
 तदाहुः ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति । तदाचयति
 पुनर्मुनः पुनरायुर्मि ऽश्रागन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
 ऽश्रागन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽश्रागन्निति सुर्वे इ वा
 ऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
 पुनः सुङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मुनः पुनरायुर्मि ऽश्रागन्

* 'वेति'—इति ग, घ ।

† 'दाह'—इति ग, घ ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽग्नागन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं
 म ऽग्नागन् । वैश्वानरो ऽश्रुदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
 दुरितादवद्यादिति तद्यदेवाच स्वप्नेन वा येन वा
 मिथ्याकर्म तस्मान्नः सुर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
 तस्मादाह वैश्वानरो अश्रुदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
 दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दीक्षितः । अवृत्यं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
 तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमौणात्यक्रोधो ह्येव दौक्षित-
 स्वाग्निर्वै^१ देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
 व्रतपा असि देव ऽग्ना मुर्त्येष्वा^२ । त्वं यज्ञेष्वीद्य ऽइति
 तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
 भवति नु व्रतं प्रमौणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
 असि देव ऽग्नामुर्त्येष्वा^३ । त्वं यज्ञेष्वीद्य इति^४ ॥ २४ ॥

अथ युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति । तस्मिन् वाचयति
 रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएत-
 द्युते युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
 रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
 हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्हाता व्वस्वदा-

* 'दिति'- ग, घ ।

† 'मुर्त्येष्वा'-इति ग, घ ।

‡ 'मुर्त्येष्वा'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

दिति तयो हास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दानाय
भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । द्दौक्षित व्याचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्याचं व्विसृजते पुरोदयादाह द्दौक्षित व्याचं
यच्छेति ता मुदिते व्याचं व्विसृजते सुन्त्या ऽएवाह-
रुवैतद्राव्या सन्तनोत्यहा रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चुरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युच चुरन्त मभ्युस्तमियाद्राचरेनं तुद-
न्तरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह् एनं तुदन्तरियान्नाञ्च
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्य† मेवैतस्मान् पुरावभ्युदपो
ऽभ्यवेयान्नैन मभिवुर्षेदुनवक्लृप्तः ह तद्यत् पुरावभ्युद-
पोऽभ्यवेयाद्युद्वैन मभिवुर्षेदथ परिह्वालं व्याचं व्वदति
नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्याचं व्वदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
स्यादिति तु यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुहृतो
निर्ह्वयेयुर्विदुह्य यज्ञं युपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ
युदेनेनायोपयंस्तस्माद्युपो नाम ॥ २८ ॥

* 'रात्रिम्'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुप्य'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

तद्वा ऽणुषीणा मनुश्रूत मास । ते यज्ञः सुमभरन
 युथायुं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽणुयज्ञः सुभरति* यो
 धीक्षते व्वाग् वै यज्ञस्तद्युदेवाश्च यज्ञस्य निर्व्वीतं यद्दि-
 दुग्धं तद्देवैतत् पुनराप्याययति युत् परिह्वालं व्वाचं
 व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न हाप्याययेद्यत् प्रसृतां
 मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्वाचं व्वदति
 नु मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २६ ॥

स वै धीक्षते । व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
 धीक्षते यज्ञो हि व्वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्युधीक्षित
 इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— “वाचं
 यच्छतीति” ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वै देवा
 इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम्” ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुभरति’—इति च पाठो वृष्टो डा०-वेवरेण ।

† ‘प्रसृतां’—इति ख, ‘प्रसृताः’—इति ग, घ ।

१— का० औ० सू० ७. ४. १३ ।

२— १. ५. १. १. (१ भा० ४०५ पृ०) ।

वाग्विमोक्तं विधत्ते— “ता मस्तमिते वाच मिति^१ । अस्तम-
यानन्तरभावित्वं वाग्विमोक्तस्य प्रशंसति— “संवत्सरो वा इति ।
‘एते’ एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिस्रवमाने’ पुनःपुनरावर्त्तमाने ‘एवं’
संवत्सरं ‘कुर्वतः’ निष्पादयतः । ‘सः’ उक्तलक्षणः ‘प्रजापतिः’
पुरा स्वयज्ञसमये ‘अहन्’ अहनि ‘अदीक्षिष्ठ’ लुङ्, दीक्षितवान् ।
कृतदीक्षः ‘सः’ प्रजापतिः, ‘रात्रिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दीक्षितो-
पलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्तं मन्ववर्त्तयदित्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तं
वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञः’ संवत्सर-प्रजापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अस्य’ च ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्तं’ सकल
मपि ‘एतत्’ एतेन नियमेन ‘आप्ता’ ‘वाचं’ विसृष्टवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्विमोक्ते केषाञ्चित् पञ्च माह— “तद्वैक इति^१ । ‘अथ’
नञ्चदर्शनकाले । ‘अनुष्ठ्या’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूत्रं
‘अस्तमितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । त मिमं पञ्च दूषयति— “तद्
तथेति । ‘ते’ तथानुष्ठातारो यदि ‘मेघः’ नञ्चाच्छादकः ‘स्यात्’,
तर्हि ‘क स्युः’ कुत्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठ्या’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्येत’ तदैव परि-
त्यजेत्, न नञ्चोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्वविषये केषाञ्चित् पञ्च मनूय निराचष्टे— “अनेनो हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १४ ।

२— पा० सू० ३. २. ११० ।

३— “न पुरा नञ्चोदये वाचं विद्वजेत्”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. १६. १ ।

इति^१ । यज्ञाप्यायनसन्धानयोस्तन्मन्त्रो^२ स्फुटमप्रतिभानात् 'न
ह'-इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

“अनेनेवेति । “अग्निर्ब्रह्मेत्यादिः पृथग् मन्त्रो वाग्विसर्जनार्थः^३ ।
तथा च सूत्रम्— “व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं चिरुत्काग्निर्ब्रह्मेति
सकृदिति”-इति^४ । व्रतकरणं प्रशंसति— “एष हीति । ‘एषः’
व्रताख्यः पदार्थः ‘अच’ दीक्षाकाले ‘यज्ञः भवति’ । तथा ‘एतत्’
एव व्रतं ‘हविः’ अपि भवति । ‘यथा’ ‘पुरा’ दीक्षादिव्रतात्
पूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्’, एव मिदम् । यथा हापस्तम्बः— “न त्वेव न
व्रतयेद्दग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”-इति^५ । अत एतद्ब्रताख्येन ‘यज्ञेन’
प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञं’ व्रताख्यं ‘सम्भृत्य’ एकी-
कृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोमं मेतेन विस्तारितवान्
भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसन्धानसम्भवाद्दथं पञ्च एव अथा-
मित्यर्थः । विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्यं मित्याह— “सन्त
मिति ॥ ७ ॥

वाग्विभोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्यं इत्याह— “अथाग्नि मिति^६ ।

१— का० औ० सू० ७. ४. १६ ।

२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुवोरिति— वा० सं० ३. ५. १; ३७. १; ३६. ३. १ ।

३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्रः, अग्निर्ब्रह्मेत्यपर इति भावः । मन्त्रावेतौ—
वा० सं० ४. १२. १, २ द्रष्टव्यौ ।

४— का० औ० सू० ७. ४. १५ ख, ग ।

५— आप० औ० सू० १०. १६. ११ ।

६— का० औ० सू० ७. ४. १५ क ।

इत्त मयं व्यतिरेकेण प्रशंसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भृशुवः-
 खरित्यनेन’ । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्यव-
 हारस्थादावग्निर्ब्रह्मेति’ ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; “सत्यं
 ब्रह्म”-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— “न हि
 मनुष्या इति ॥ ९ ॥

“अथास्मा इति । “शृतं वा इत्यादि । ‘शृतं’ पक्षम् । ‘वै’-
 शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 “यः शृतः स सदैवस्तस्मादविदहता शृतङ्कृत्यः सदैवत्वाय”-इति’ ।
 ‘तत्’ शृतं शीरम् ‘एष एव’ पिबत’ । एवकारव्युदसनीय माह—
 “नाग्नाविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— “यज्ञेन
 वा इति । गतम्’ । देवैराच्छादितस्यापि पयोम्रतस्य तदवगच्छन्निः-
 पूर्वोक्तार्धिभिः सम्भृतत्वाद्नेनापि सम्भर्त्स्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“तद्वा ऋषीणा मिति । ननु सर्वं अपि हविरग्नावेव ह्यते,

१— वा० सं० ३. ५. १; ३७. १; ३६. ३. १ ।

२— वा० सं० ४. ११. २ ।

३— “यो विदग्धः स नैर्हतो योऽशृतः स रोद्रो यः शृतः ०—० सदैव-
 त्वाय”-इति तै० सं० २. ६. ३. ४ ।

४— का० श्रौ० ७. ४. २० सू० प्रथमम् ।

५— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ प०) प्रथमम् ।

किं मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दौषितस्याप्यग्नित् सुपपादयति— “एष वा अचेति । ‘यज्ञ’-शब्देनाचाग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्य’ ज्योतिष्टोमस्य ‘यत्’ ‘निर्द्धीतं’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदुग्धं’ विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘पुनः’ आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न हेति । “जुहुदु ह्यैव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— “इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुजः’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं ‘दक्षकतवः’ दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘एतासु’ ‘देवतासु’ प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि ‘ऊतं भवति’ । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव ऊतं भवेत्, आत्मनि त तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्मात्सुऊत्यान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकं मेकेषाञ्चित् पद्य माह— “तद्वैक इति । ‘प्रथमे व्रते’ प्रथमव्रतार्हे चोरे निर्द्धीतविदुग्धयोरप्यङ्गयोराप्यायनाद्योभयोरपि समाधानाद्योभयाबापे सति उभे अपि हविषी अन्वा-

रश्मे भवत इति तेषा मभिप्रायः^१ । तन्निषेधति— “तद्विति ।
 उभयावापस्याप्रयोजकता माह— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
 तत्राह— “तस्मादन्यतर मिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः
 कथं सिद्धतीति, तत्राह— “हविर्वा अस्त्रेति । दर्शपूर्णमासयोर्ब्रौहि-
 यवयोर्हमयोरपि हविष्करणत् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
 अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । व्रतधुग्दुग्धाभावे
 किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ब्रौहियवाग्वावन्वारम्भौ,
 ‘अतः’ अनयोर्ब्रौहियवयोर्मध्ये ‘यस्यैव’ व्रतं ‘कामयेत’, ‘तस्य’ एतद्
 ‘व्रतं’ कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— “तद्विके इति । कश्चित्तु
 प्रथमव्रत एव यत् (‘सर्वौषधम्’) ब्रौहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च
 (‘सुरभि’) सुगन्धि पिप्पलादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
 सति उत्तरत्र दीक्षितस्थान्तीं सत्यां यादृशाया आर्त्तैर्यदौषध मिति
 तत् कामयेत, तत् चौरै प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा सति
 प्रथमव्रते सर्वौषधस्यान्वारम्भत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता
 भवतीति तेषा मभिप्रायः^४ । तन्निराचष्टे— “तद्विति । तथा सति
 यथा मनुष्या औषधं चौरै प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात् ।

१— का० श्रौ० ७. ४. २२ सू० द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० ७. ४. २१ सू० द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० ७. ४. १६, २३ सू० द्रष्टव्ये ।

४— का० श्रौ० ७. ४. २४ सू० द्रष्टव्यम् ।

तस्य यज्ञविसृष्टम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रिया कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पूर्तिः 'पुण्या' इष्टा, तस्माद्-
 श्वारभ्येनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अग्नेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-
 पक्षो निरस्तः आर्त्तरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् ।
 अत्र सूत्रम्— “प्रथमे व्रते त्रौह्यवयोरन्यतर मावपत्युभावेके
 एकतरव्रत मदोहे^१ सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके”-इति^२ । आवपेदिति
 शेषः ॥ १५ ॥

“अथास्मा इत्यादि । मानुषकास्त्रातिक्रान्तौ कौ कास्त्राविति,
 तौ दर्शयति— “सायन्दुग्ध मित्यादिना^३ । “व्याहृत्या एवेति ।
 ‘व्याहृतिः’ व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयिष्टकं यजमानकर्त्तृक मुदकोपस्यर्गं विधत्ते—
 “अथास्मै व्रत मिति” । श्रौतिकाग्रनाथ हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-
 णावनेजनं युक्तम्, तत्रापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाग्रन-
 त्वात् “दैवीं धिय मिति” मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात्
 पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-
 साधारणता माह— “स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते— “अथ व्रतं व्रतयतीति” । मनो-

१— “तद्व्रत मदोहे”—इति मुद्रित-का-श्रौ-सू-पाठः ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. २१-२४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३०, ३१ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३२ ।

५— वा० सं० ४. ११. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३३ ।

जातादृशो व्याख्याताः^१ । यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हवि-
र्द्धतं भवति, एव मन्त्र समन्वयकं व्रतं स्नाहाकृतत्वात् ऊत मेव
भवतीत्यर्थः^२ ॥ १८ ॥

“अथ व्रतं व्रतधित्वेति^३ । समन्वयकनाभ्युपसर्गनस्य प्रयोजन
माह—“देवान् वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः स्कन्दनाथो-
ग्यत्वाद् दौक्षितस्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्द-
नादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्यायं मन्त्रः^४, प्रायश्चित्त
मित्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पथसा मितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्र-
पीतलस्योदरान्तःप्रवेशस्य च प्रार्थनात् उदकोपसर्गनमन्त्रवत्
नाभ्युपसर्गनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्य माह—“स यावत् किय-
दिति । नाभ्युपसर्गनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्त्तव्यत्वे कारण
माह—“कस्तदिति । ‘उपोत्सिञ्चेत्’ सर्वतो विकिरेत् ॥ १९ ॥

दौक्षितस्य मूचोत्सर्गं विशेष माह—“अथ यत्नेति । ‘यत्र’
यस्मिन् प्रदेशे ‘मेच्छन्’ मूत्रसेकं करिष्यन् ‘भवति’ । ‘किञ्चिदा’
सोप्राभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा ‘कृष्णविषाणया’ ‘उपहन्ति’
उपाददीतेत्यर्थः ; “सोढं वा किञ्चिद् वा”-इति^५-सूत्रात् । तत्र
मन्त्र माह—“इयं त इति^६ । व्याख्ये—“इयं वा इति ।
पृथिव्या देवघजनार्हत्वं हतवान् भवतीत्यर्थः । मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (६७ पृ०) १३—कण्ठीभाष्ये द्रष्टव्याः ।

२— वा० सं० ४. ११. ४ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३५ ।

४— वा० सं० ४. १२. १ । ५— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३६ ।

६— वा० सं० ४. १३. १ ।

“अपो मुञ्चामीति^१ । ‘अतः’ अस्मान्मूत्रद्वारात् अत्रेतसोऽभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेषो-
 च्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिद्वयेः । तथा च
 कात्यायनः— “अपो मुञ्चामीति मेहतीति^२ । द्वितीयभागं
 व्याचष्टे— “अंहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन सङ्घैवेता मूत्ररूपा
 अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः ; तस्मादंहोमुच इति पठेत् ।
 “स्वाहाकृताः”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य सोऽस्य पुनःप्रक्षेपमन्त्रब्राह्मणं
 पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्त्रीकृतसोऽह ! त्वं ‘पृथिव्या’ ‘सम्भव’ सङ्गतो
 भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन^३ या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्त्रीकृता, सा
 * पुनः—स्नापिता भवति^४ ॥ २१ ॥

द्वैक्षितस्य स्नापकाले अग्नये परिदानं माह—“अथाग्नय इति ।
 ‘परिदानं’ रक्षणार्थं दानम् । परिदाने प्रसक्तिं दर्शयति— “देवान्
 वा इत्यादिना । अत्र “अग्ने त्वम्”—इति,^५ एतन्मन्त्रपाठ एव
 परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह—“अग्ने त्व मिति । हे ‘अग्ने !’
 ‘त्वं’ ‘सुजागृह्’ मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः ।
 “मन्दिषीमहि”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘स्वस्थामः’—इति
 स्नापविधाते सति मोदस्वैवाभावादेवं प्रार्थ्यते । “अप्रयुच्छन्”-

१— वा० सं० ४. १३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३७ ।

३— वा० सं० ४. १३. ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३८ ।

५— वा० सं० ४. १४. १ ।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । “युष्क प्रमादे” ।
 “यथेति इति । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् स्थापानन्तरं ‘स्वप्ति’ क्षेमेण,
 ज्वरशिरोग्रहादिराहित्येन यथा ‘प्रबुद्ध्यामहे’, तथा ‘कुर्विति’
 मन्त्रभागः ‘आह’ इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्वैषितस्य स्थापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्त्रकं अपं विधत्ते— “अथ यचेति । ‘यच’ यस्मिन् काले ‘तत्’
 तदा मनश्चादेः पुनःप्राप्तिप्रमथनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 “सर्वं ह वा इति । ‘प्राण एव’ ‘न’, अपक्रामतीति शेषः । प्राण-
 स्थाप्यपगमे सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 ‘प्राणः’ प्राणेश्चिद्यम् । ‘आत्मा’ बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 माह— “वैश्वानर इति १ । ‘स्वप्नेन वा’ साधनेन ‘येन वा’ अन्ये-
 श्चिद्यद्वारा मल्लनिर्गमनादिनिमित्तेन ‘मिथ्या’ अशास्त्रीयम्, ‘अकर्म’
 हतवन्तः स्म । स्पष्टं मन्यत् ॥ २३ ॥

“अथ यदित्यादि । ‘अत्रत्यं’ अत्रतं दौक्षा, अत्रविरोधि व्यर्थं
 वचनं मभिवदेत् । क्रोधं करोति ‘वा’, ‘तत्’ तेनोभयेन ‘मिथ्या-
 करोति’ । तावता को दोष इत्यत आह— ‘अत्रतं प्रमीणाति’
 हिनस्ति । क्रोधस्य द्वैषितेन वर्ज्यता माह— “अक्रोधो हीति ।
 “अग्निर्वा इत्यादि । अत्रहिंसासमाधानाय ‘एतत्’ एतेन, “ल मग्ने

१— भा० प० २१४ भा० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३६ ।

३— वा० सं० ४. १५. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४० ।

व्रतपाः”-इत्यनेन^१ साक्षाद् व्रतपतिम् (‘त मेव’) अग्निं मेव (‘उपधावति’) रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्- “त मग्न इत्याह क्रुद्धा, अन्नस्य वा व्याहृत्य”-इति^२ ॥ १४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाचं मन्त्रं विधत्ते- “अथ यद् दीक्षितायेति^३ । ‘अभिहरन्ति’ धनं प्रयच्छन्ति । ‘वाचयति’ अध्वर्युः^४ । दाने सोमसम्बन्धस्य कः प्रसङ्ग इति, तथाह- “सोमो ह वा इति । ‘असौ दीक्षिताय’ ‘एतत्’ धनं खलु ‘युते’ मित्रयति, ‘इयत् तदिति’ प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते^५ । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह- “आ नो भूय इति । न केवलं मिथत्परिमित मेव, किन्तु ततो ‘भूयः’ अन्यदपि ‘आहर’ इति, मन्त्रः ‘आह’ इत्यर्थः । “देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सविषाभ्यनुज्ञातत्वात् खलु धनं दक्षिणाहं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदयकाक्षयोः प्रतिदिवसं सन्ध्यामापततः प्रागेव “दीक्षित ! वाचं यच्छ”-‘इति’ सम्येष अध्वर्युर्नूयात् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जनं मिति स्नातगन्धप्रदर्शनम्- “अहरैवैतदिति^६ ॥ १६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्नानानादन्वेष सञ्चारं स्नापं च

१- वा० सं० ४. १६ १. ।   २- का० श्रौ० सू० ७. ५. १, २ ।

३- का० श्रौ० सू० ७. ५. १, ४ ।

४- तन्मन्त्रपाठस्य-वा० सं० ४. १६. २ ।

५- विशेषतस्तु तै० सं० १. २. ३. २ सा० भा० प्रकृतम् ।

६- का० श्रौ० सू० ७. ४. १० ।

निषेधति—“नैन मिति । विपक्षे बाध माह—“स वदिति ।
 राषेरङ्गस्य सायम्नातःकालायोरभयोरपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
 स्थापयोः करणे ऋच्छयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-
 त्यर्थः । “न प्रायश्चित्तिरस्तीति” । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्थाप-
 योर्निषेधस्यावश्यकत्वं युक्तं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ‘एतस्मात्’
 सञ्चारस्थापात् ‘प्रतिगुण्य मेव’ रक्षणं कर्त्तव्यं भवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
 श्यपर्यन्तं जलावगाहनं मभिवर्षणं च वर्जनीयं मित्याह—“न
 पुरावभ्यादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभ्याभिषेकस्य दीक्षितता-
 विमोक्षणार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविघातकत्वात्
 तत् ‘अनवकृत्तम्’ अविहितं मित्यर्थः” । अभिवदनप्रसूते सत्यपि
 दैवी” मेव वाचं वदेत् मानुषं मित्याह—“अथ परिष्काल मिति ।
 ‘परिष्कालम्’ परिष्णीतां संस्कृता मित्यर्थः । “ऋक्षं ह्यलं चक्षणे”^४ ।
 ‘प्रसृतां’ सर्वत्र व्याप्तान्, ‘मानुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
 वदेत् । तथा चापस्तम्बः—“परिणयेन मानुषीं वाचं वदति”—
 इति^५ ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । ‘यत्र एवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न
 भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति’—इति चात्र वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५. ।

३— ‘दैवी मेव वाचं वदेत् अथपरिष्कालपरिष्णीतां संस्कृता मित्यर्थः’—
 इति छ-पाठः ।

४— भा० प० ८०७, ८०८ श्लो० ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १२. ६ ।

एतदेव प्रशंसितु सुपोद्वात माह— “यज्ञेन वा इत्यादिना ।
एतदसकृद् गतम्^१ ॥ १८ ॥

“तद्वा इति । औपोद्वातिक माह— “एवं वा इति ।
यज्ञाप्याधनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिक्लृत्वागव्यवहारः कर्त्तव्य
इत्यर्थः^२ ॥ १९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— “स वै धीक्षित इति^३ । प्रसङ्गाद्
दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— “धीक्षितो” ह वा इति । ‘यत्’ यस्मात्
‘दीक्षित इति नाम’, तादृशी दीक्षा वाक्याधेति वाक्यस्युक्तिः ॥
३० ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०) ।

२— का० औ० सू० ७. ५. ६ । ‘परिक्लृत्वा कौमलम्, षड् ऋचनम्’—इति

३— ‘दीक्षित इति’—इति छ, च ।

[तत्र या० ३० ।

४— ‘दीक्षितो’—इति छ, च ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । देवा ह वा
अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषा
मियुं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्नु मयि यज्ञं तन्वाना
मां यज्ञादन्तरीयुरिति तः ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

ते होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञ मत्स्महि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्त-
रगाम सा न इयु मेव यज्ञ ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
मेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यन्नु त्वय्येव यज्ञ मत्स्महि कथं नु
नोऽमुहत् कथन् प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्त-
गात् सा वोऽह मेव यज्ञ ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताथ
यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । तवैव प्रायणीयस्तवोदयनीय
इति तस्मादेषु आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य
उदयनीय इयुः होवादितिस्ततो यज्ञ मपश्यंस्तु मत-
न्वत् ॥ ६ ॥

स युदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

दुष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रौञ्चानि तं तनवाऽऽदिति तुस्मादादित्यं
चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुत्तः इविरासीद्-
निष्ठा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पृथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । ता मयजन् वाग्
वै पृथ्या स्वस्तिर्व्वर्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञु मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्त्स युदाग्नेयं
यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्धद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदाग्नेयं तदपश्यं-
स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्त्स युत्सौम्यं
यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्धडा ऽऽर्द्रं यज्ञस्य तुत्सौम्यं तद-
पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
सविता पशुवो यज्ञस्तद्यज्ञु मपश्यंस्तु मतन्वताथ यस्यै
देवतायै इविर्निरुत्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽऽताः† । पृश्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो
मुग्ध आसीत् पाङ्गो वै सु आसीत्तु मेतुभिः पृश्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

ऋतुवो मुग्धा आसन् पृश्च । तानेतुभिरेव पृश्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

* 'देवता'-इति ग, घ ।

† 'ऽऽताः'-इति ग, घ ।

दिशो मुग्धा आसन् पृच्च । ता ऽएताभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पुथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मा-
दुचोत्तरा हि व्याग्* वदति कुरुपञ्चालवा व्याग्धेषु
निदानेनोदीचीः५ च्छेतया दिशं प्राजानन्नुदीची च्छेतस्यै
दिक्† ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च मुञ्चत्योपासते प्राचीः५ च्छेतेन दिशं प्राजा-
नन् प्राची च्छेतस्य दिक्† ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः५ । सोमेन प्राजानंस्तस्मात् सोमं
क्रौतुं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम
इति दक्षिणाः५ च्छेतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा च्छेतस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीची मेव दिशः५ । सविचा प्राजानन्नेष व्वै
सविता यु एष तुपति तस्मादेषु प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीः५
च्छेतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची च्छेतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा
ऽअदितिस्तस्मादस्या मूर्द्धा ओषधयो जायन्त ऽऊर्द्धा

* 'दुचोत्तरा व्याग्'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'दिक्'-इति ग, घ ।

‡ 'दिक्'-इति ङ, घ ।

व्युनस्यतय ऊर्द्धाः५ चोतया द्विशं प्राजाननूर्द्धा चोतस्यै
दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यन्नुस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते
हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तुदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तुदुदयनीयस्य
बर्हिर्भवतीति तुदपोद्धृत्य निदधाति† ताः५ स्थालीः५
सुक्ष्मकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ यु ऽएव प्राय-
णीयस्यत्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यत्विजो भवन्ति
तद्युदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तुदु तथा न कुर्यात् । काम मेवैतद्द्विर्ननुप्रहुरेदेवं
मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्यु ऽएव प्रायणीयस्य-
त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यत्विजो भवन्ति युद्यु तु
व्विप्रेताः स्युरुप्यन्यु ऽएव स्युः स यद्द्वै समानीर्द्वैवता
युजति समानानि हवीः५षि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधति'—इति क, ङा०-वेबर-वृत्तम् ।

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* यजति । पुञ्चोदयनीये
तस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुलयः पुञ्चेत्यात्तुच्छ्वन्तं† भवति न
पुत्रीः संयाजयन्ति पूर्वाङ्गं‡ वा ऽश्रुन्वात्मानो बाहू पूर्वाङ्गं
मेवैतद् यच्चुस्याभिसंस्करोति तस्माच्छ्वन्तं‡ भवति न
पुत्रीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः; अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं॑ संविधत्ते—“आदित्यं चहं प्रायणीय
मिति । अदितिर्देवता अस्वेति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता
अस्वेति; उत्तरचादितेः संस्त्रयमानत्वात् । सास्य देवतेत्यर्थं प्राग्दी-
व्यतीयो ष्यः१ । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच
तैत्तिरीयकम्२—“स्वर्गं वा एतेन लोकं सुपप्रयन्ति यत् प्रायणी-
यसत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”— इति३ । अथ तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘च्छ्वन्तं’—इति ग, । ‘च्छ्वन्तं’—इति घ ।

१— “दीक्षान्ते प्रायणीयम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ४. २. २४, ४. १. ८ इ, ५५ ।

३— स्यादथ “इतरयकम्”—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ प्रष्टव्यम् ।

त्वाञ्चोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “सौथं चरुं निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोर्बभयोरपि विधाने विधेयत्वेविधात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविभिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अथाग्नेयाष्टाकपाक्षोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोहं सुपन्य-
स्यति— “देवा ह वा इत्यादिना । “यज्ञं तन्वाना इत्यादि ।
अचेदमा सर्वदा सर्वजनसन्निहिता पृथिवी परामृश्यते । ‘अस्यां’
पृथिव्यां ‘यज्ञं’ विस्तारयन्तो ‘देवाः’, ‘इमां’ पृथिवीं ‘यज्ञात्’
‘अन्तरीयुः’ अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इयं’ पृथिवी
‘एषां’ देवानां ‘यज्ञं मोहयाञ्चकार’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास,
यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । “कथञ्चु मपीत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्षणम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न
प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निखीतम्,
तद्दर्शयति— “ते होचुरिति । “अतंस्महीति । अतनिष्पद्ये, तन
मकार्णित्यर्थः । “तनु विस्तारे” —इत्यस्मात्कुञ्जि क्कान्दस इडभावः ।
‘कथं नु’ केन खलु कारणेन ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमुहत्’ सुगधः
अदृश्योऽभूदित्यर्थः । कुञ्जि युवादित्वाद्ङ् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । “अन्तरगामेति । अन्तरिता मरुभाषि । “इणो
गा कुञ्जि”—इति^१ गादेशः । “गातिस्था”—इति^२ षिचो कुक् । “सा
न इति । ‘सा’ ‘इयम्’ पृथिवी ‘एव’ कृतापराधानां ‘नः’ अस्माकं

१— त० उ० १४० ।

२— पा० सू० १. १. ५५ ।

३— पा० सू० २. ४. ४५ ।

४— पा० सू० २. ४. ७७ ।

‘यज्ञम् अमृसुहृत्’ यज्ञविषयं मोह मज्ञानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुङि “(णिञिद्रुसुभ्यः)”-इति श्लेषकादेशः । ‘इमा मेव’ पृथि-
वीम् ‘उषधावाम’ कृत्रेण इविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते ! त्वय्येव यज्ञम्
अतस्माहि । ‘कथं नु’ कस्मात् कारणात् ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘असु-
हृत्’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रश्नसमाप्ति ॥ ४ ॥

“सा होवाचेति । हे देवाः ! यूयं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘मा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागरहितां मा कृणुध्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अह मेव’ ‘वः’ युष्माकं ‘यज्ञम्’ ‘अमृसुहृत्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रष्टव्यं’, तं ‘भागं’ मदर्थं कल्पयत ।
‘अथ’ अनन्तरम् । एवं मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागकृत्तिं दर्शयति—
“तथेति । “देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयास्थौ सोमयागस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाच्चानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्देवतावित्यर्थः ।
उपपादित मर्थं सुपसंहरति—“तस्मादेव इति । अत्रोदयनीययाग-
स्थादितिदेवताकल्पप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु “देवा इ वा
अस्या मित्यादौ’ ‘इदं’-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथं मदिते-
र्देवतात्ववर्षणं मित्यत आह—“इयं होवादितिरिति । दितिः
खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः ‘इय मेव’ पृथिवी ‘अदिति’-

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्त्रेण परिपठितम्—
 “अदितिः, इळा, निर्घृतिरिति” । अत एव तैत्तिरीयके— “इयं
 वा अदितिः”—इति^१ । यन्तूपरिष्ठात् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्वचन
 माकाशते— “स यद्यदेवासृजत तत्तदन्तु मभियत, सर्वं वा अन्तौति
 तददितेरदितित्वम्”—इति^२, तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् ।
 स्नात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं मन्तौत्यदितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञ मपशंसत मतन्वतेति । ‘ततः’ तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्क-
 कल्पनात् । स्पष्ट मन्वत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्वं सुपपाद्य प्रकृते
 योजयति— “स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद्
 यामोहविषयता मापन्नस्य कृत्स्नस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय सम्पद्यते ।
 तद्दर्शनं मपि किमर्थं मित्यत आह— “यज्ञं दृष्ट्वेति । सोमसाध्यं ‘यज्ञं’
 प्रथमं ‘दृष्ट्वा’, पश्चात् तत्साधनं सोमं ‘क्रीणाति’ सोमविक्रयिणः सका-
 श्नात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण^३ स्त्रीकरवाणि ।
 तेन च क्रीतेन सोमेन ‘तं’ सोमसाध्यं यज्ञं ‘तनवै’ विस्तारयाणि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्त्रेण; अपि तु निघण्टुसमाज्ञायक्यतेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ७ ।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (= ऋ० आ० उ० १. २. ५.) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे इत्य० ३ ब्रा० १ क० इत्ययम् ।

तद्वैतभूतं प्रायणीययागं निगमयति— “तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययागं विधायान्यांसुरो यागान् विधित्सुसोषां काल माह— “तदा इत्यादि । “निरुत मिति, इविः- संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य इविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अनिष्टा’ अकृत- यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणास्यतस्यो देवता यष्टव्या इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम- यागस्य विधि मर्थवादेनोच्यति— “अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभागा- नन्तर्यं । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनो- ऽप्यसूचयत्— “शंखन्तेय मनाज्यभागेति^२ । अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्भेनापि दर्शितम्— “खिष्टकृतं षष्ठ मिति^३ । यदि ह्या- ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्त्रस्यादयः पञ्चेति खिष्टकदष्टमः स्यात् । नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसङ्गावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविद्वाज्येन देवतास्यतस्यो यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्निं सोमं सवितारञ्च”—इति^४ । “पथ्या स्वस्तिरिति । ‘एभ्यः’— इति “वृथ्यर्थानां प्रीथमाणः”—इति^५ चतुर्थी ।

१— ये० ब्रा० १. २. १ इष्टव्यम् ।

२— आश्व० औ० सू० ४. १. २, ३ ।

३— आप० औ० सू० १०. २१. १२ ।

४— का० औ० सू० ७. ५. १५ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्रक्षिम्' 'अप्यनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्रक्षिः'— इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या' । "धर्माप्यर्ध-
न्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'स्रक्षिः' शोभनरूपेति । 'पथ्या-स्रक्षिः'-
अभ्यनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अत-
स्तस्या दग्नेन 'यज्ञम्' एव 'अप्यनयन्' । एवं पुराहृतप्रतिपादनेन
पथ्या स्रक्षिः प्रथमं यदुच्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सुञ्जयति— "अथैभ्योऽग्नि-
रिति । 'आग्नेयम्'—इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्कं मिति ।
यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्ने-
यम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य द्वितीययागस्य विधिं सुञ्जयति— "अथैभ्यः सोम
इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं'
सोमदेवत्वम् । "सोमाह्वरणं"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं'
रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्ज्ञौषोमो-
भिमानिदेवते । एतच्च प्रागप्यास्तातम्— "द्वयं वा ऽर्द्रं न द्वितीय
सख्यार्द्रस्यैव शुष्कस्य"—इत्यादिना^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४. ४. ६२ ।

२— "पथ्या स्रक्षिः, पथ्या अन्तरिक्षं तन्निवासात्"—इति, "स्रक्षी-
विनाग्निनामास्तिरभिपूजितः सु स्रक्षीति"—इति च याज्ञीक-
निर्वचनम् (११. ४. ११, ३. ४. ४.) ।

३— पा० सू० ४. २. ३० ।

४— १का० ५प्र० २३ा० २३क० (१ भा० ४१८८०) ।

अथ सावित्रस्य षतुर्थयागस्य विधिमुक्त्वति— “अथैभ्यः सवि-
तेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेथंप्रेरकयो-
रभेदं विवक्षित्वा ‘सविता पशवः’-इति तादात्म्यपदेशः । सवितुस्य
पशुप्रेरकत्वं “देवो वः सविता प्रार्पयतु”-इति^१-मन्त्रवर्णादव-
गम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्या-
पादानत्वेन च यज्ञात्मकाः । यस्मादेवं षतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं
यज्ञं मपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमास्यतप्तो देवतास्यिकीर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आच्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एव माज्य-
हविष्कांस्यतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिर्घनेन हविषा अदिति-
र्यष्टव्येत्याह— “अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमी
मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये
अदितिथागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— “ता वा इति । ‘एताः’ पथ्या-
खस्त्राद्याः । ‘मुग्ध आसीत्’ मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अस्तेर्हि
लिङि “अस्तिचित्तोऽष्टके”-इतीट्^१ । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः ; तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते ; तद्योगाद् ‘यज्ञः
पाङ्क्तः’ । तद्योगस्य तैत्तिरीयके स्पष्टं भाष्यातः— “धानाः करम्भः
परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्”-इति^२ । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं हविष्यङ्क्तिं
वेद”-इत्यादिना बह्वश्रं भाष्यातम्^३ ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ ।

२— पा० सू० ७. ३. ६६ ।

३— तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

अतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “अतस्य सुग्धा इति । हेमन्तशिग्रिरावेकीकृत्य अदूर्णां पञ्चत्वम् । तथा चैतरेयकं प्रागुदाहृतम्— “हेमन्तशिग्रिरथोः समासेनेति^१ । अतुपरिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालसाधो यज्ञो विकल्पः स्यात्, अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति स्तुतिः ॥ १३ ॥

दिग्भोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “दिग्भो सुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः ‘पञ्च दिशः’ ‘सुग्धा आसन्’ ध्यामूढा अभवन् । गत मन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कौटुष्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-
ज्ञातां दिशं प्रदर्श्यापपादयति— “उदीची मेवेति । यस्मादेवं पथ्या-स्रक्ष्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, ‘तस्मात्’ ‘अत्र’ अस्मिन् श्लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’ उत्तरा ‘वाग्’ ‘वदति’ शृंगं शब्दायते ; अत्युन्नतसभाषणस्य तत्रो-
पलम्भात् । “देवमनुष्येत्यादौ^२ परिगणनाभावेऽपि बह्वक्षयज्ञणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि चा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु,
कुतः पथ्या-स्रक्ष्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह— “वाग्घीति ।

‘एषा’ पथ्या स्रक्षिः, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा सती ‘वाक्’ एव ; “वाग्वै पथ्या स्रक्षिः”—इति श्रुक्तम्^३ ; अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १. १. १. ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— “वाग्वै पथ्या स्रक्षितस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदस उ एव यन्ति वाचं शिञ्जितुं यो वा सत आगच्छति तस्य वा शुभ्रवन्त इति ह स्माहैवा वाचो दिक् प्रज्ञाता”—इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिशि वाचः प्रसिद्धिर्धुक्तेति भावः । 'दि' यस्माच्चैवंम् 'एतथा'
'उदीचीं दिग्' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^१;
एतस्याः पथ्याथाः स्वसोः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्योपपादयति—
"प्राची मेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिग्ने ज्ञानचेतुः, तस्मात्
'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च सुदृढोपासते'
अग्निहोषधोमादिरूप सुपासनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः 'प्राचीं
दिग्म्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची
दिक्' स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यथास्माद्यते— "प्राची दिग्निर्देव-
तेति" ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्योपपादयति—
"दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता,
'तस्मात्' उपरवदेशे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽगसा 'परि-
वहन्ति' । "दक्षिणांदाच्"—इत्याच्^२ प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणदिक्-
प्रवर्तनाद्धेतोः वस्तीरूपः 'सीमः' 'पितृदेवत्यः' । पितृदेवताकदक्षिण-
दिक्प्राप्तेः सीमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्यति— "प्रतीची
मेवेति । 'एवः' स्वर्थः 'प्रत्यङ्गिति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

२— कौ० ब्रा० ७. ६ ।

३— पा० सू० ५. ६. ३६ ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिग्ग सुपन्यस्यति— “ऊर्द्धां मेवेति । घस्माद् भूम्या सुत्पन्नाः ओषधिवनस्यतथ ऊर्द्धमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्धदिक्परिज्ञानं युक्तमित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्ग्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुद्वयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताच्चाह— “शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्वव्यहारः । ‘एते हविषी’ एतौ यागावित्यर्थः ; यागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दग्धनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम् ॥ २० ॥

उक्तं बाहुत्वमुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— “तदाहुरिति । सङ्घेपोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति— “यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थानमित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— “तदपोद्धृत्येति । प्रहरणं मङ्गला बर्हिषोऽद्धृत्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्यात्सौमेचणयोरप्युदयनीयार्थं भवस्थानमाह— “तां स्यात्सौमेति । या प्रायणीयस्य स्यात्सौ, ‘तां’ ‘सचामकर्षाम्’ ; अग्निबंधोगेनाम्नरीषद्दग्धस्यैः ‘चामः’, तस्यै ‘कषी’ लोपः, तस्यहिता मित्यर्थः । “आथो मः”—इति^१ निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य एवमसन्मितत्वं वक्ष्यतीहैवानुपपन्नम् (अ० ५. ब्रा० ३.) ।

२— पा० सू० ८. २. ५३ ।

मत्वम् । 'मेच्छणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम् । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा स्थास्या सह निदध्यादित्यर्थः । अत्विगैक्यं च
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि वाङ्मोः
स्वरूपं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । सादृश्य मेकदेशेनापि भवतीति तद् विप्रैष्यते— "स्वरू-
पाविति ॥ ११ ॥

उक्तो बर्हिर्वाद्यैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह— "तद् तथेति ।
"एवं मेच्छण मिति । बर्हिर्वदग्नौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्थाक्षी' 'निर्णिष्य'
क्षामकर्म मपि प्रगमय्य अत्विजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा
मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि-
तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्यैकरूप्यं किञ्चिन्बन्धन मित्याह— "य यदिति ।
'यदे' यदेव बर्हिर्वागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन
भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिर्वा-
द्यैकरूप्यं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानी मपि

१— "अग्नौ मेच्छण मभ्यादधाति इतीहैव गतं पुरस्तात् (२. ४. २.
१३.) । सामिधेनोक्ताष्ठानि पञ्चदश, द्वे आधारसामिधौ अनुयाजसमिदेकेति
त्रयः परिध्वजः, उपवेशो मेच्छणं दृष्टिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः ।
तत्र प्रादेशमात्रं हविरवदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखड्ग'
मेच्छण सुष्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३. १०. ४, ३. ७. ४.
६.) सा० भा० । "इष्टजातीय मिथ्यार्द्धप्रमाणं मेच्छणं भवेत् । हतं
चाङ्गुष्ठपृथ्वय मवदानक्रियाच्छमम्"—इतिकर्म-प्र० २. ५. १४ । "मेच्छणेन
जुहोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ७.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेच्छणं
घ होमसाधनत्वाद् वैकृत्यं पात्राग्र मपि भवतीति च याज्ञिकदेवः ।

मनुष्याणां 'बाह्व सङ्ख्यौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि—
 "सहमेसणवर्हिर्निदधात्युदयनीयायै, सलेपं सहं प्रमृष्टं मेक्षणं,
 प्रखालयति वा सहम्, अनुप्रहरतौतरे, त एवर्त्विजो, विप्रेतेष्व-
 न्येऽपि"—इति । 'इतरे' वर्हिर्मक्षणे ॥ १२ ॥

देवतैश्चाभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "स वा इति ।
 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पञ्चलाङ्केतोः 'इत्या' इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पञ्चाङ्गुल्यः' संभ्रम्ने ।
 सप्तद्वय मभिनीय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 मावेष्टिवत् साकशेनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— "तच्छब्दं
 भवतीति । अन्तग्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— 'न पत्नीः संयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय-
 नीययोर्बाह्वनिष्पणादयुत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्यं मित्याह— "पूर्वाङ्कं
 वा अन्वात्मनो बाह्व इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वाङ्कं मनु' 'बाह्व'
 वर्त्तते, न संवाङ्गे ; अतः 'एतत्' एतेन तदुभयं च संख्यन्तानुष्ठानेन,
 यज्ञस्य 'पूर्वाङ्कं मेव' संकृतवान् भवति" ॥ १२ ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

इतीथकाण्डे द्वितीयाध्याये इतीथं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १६-२१ ।

२— "शंखनं भवति"—इति च का० श्रौ० सू० ७. ५. २२ । एतदुत्तरं
 त्विह बहुविधाराः कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसौत् । अयेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
त ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्धिरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तुस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वां विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रुच्यते
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पर्य-
मोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्याच मेवैभ्यः
प्रुह्णवाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो
व्याचं प्राह्णवन्सैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्याब्रुवन् । सोमो युष्माकं व्या-
गेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागामैना
मभीषुहेव नैष्ट व्विह्वयामहा ऽइति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । व्येदानेव प्रोचिर ऽइति वै व्ययं
व्विमेति व्ययं व्विमेति ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'-इति ग, घ ।

† 'विमेति'-इति ख, 'विमेति'-इति ग, घ ।

अथ देवाः* । व्वीणा मेवु सृष्ट्वा व्वादुयन्तो निगायन्तो
निषेदुरिति वै ते व्वयं गास्यामां इति त्वा प्रमोदयि-
ष्यामह ऽइति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोष
मुपाववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शुःसद्भ्यो नृत्तं गीतु मुपाववर्त्त
तस्मादुप्येतुर्हि मोषसःहिता एव योषा एवः हि
व्वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अन्नु योषास्तस्माद्यु एव
नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवेता निमिञ्चतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेषासीत् । सोमश्च व्वाक् च स
यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्युनागतेन
ह वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन युजते ॥ ७ ॥

अथ यद् भ्रुवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां
चतुष्कृत्वो व्विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय
जुहोति क्तस्नेन पुयसा जुह्वान्तीति समानुजन्म वै पुयश्च
हिरण्यञ्चोभयुः ह्यभिरेतसम्† ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति । एषा ते शुक्र तनूरेतदुर्च इति
व्युर्चो वा ऽएतद्यद्विरण्यं तथा सुम्भव भ्राजं गच्छेति स
यद्दाह तथा सुम्भवेति तथा सुम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं
गच्छेति सोमो वै आद सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'गमिष्याम'—इति कं ।

‡ 'ह्यभिरेतसं'—इति ख, 'ह्यभिरेतसः'—इति ग, घ ।

तां युथैवाद्देवाः* । प्राह्विष्वन्सोम मुच्छैषु मेवैना
मेषु एतत् प्रह्विषोति सोम मुच्छ व्वाग् वै सोमक्रयणी
निदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतुया सोमं
क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसूत्येतुह वा अस्या रुकं नाम यञ्जु-
रसूति धृता मुनसेति मुनसा वा इदं व्वाग् धृता मुनो
वा इदं पुरुस्तादाषु इत्थं व्वदु मैतुद्वादीरित्यलुग्ल
मिवां ह वै व्वाग्वदेद्यन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा व्विष्णाव इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य
मच्छेम इति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इति सत्युप्रसवा
न एधि सोमन्वोऽच्छेहीत्येवैतदाह तुन्वो यन्म मशीय
स्वाहेति सु ह वै तुन्वो यन्म मञ्जते यो यञ्जुस्योहुचं
गुच्छति यञ्जुस्योहुचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति । तुन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† '०लुघ मिव'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

‡ एतदन्तरम् "अर्द्धप्रपा० ६४"—इति क-ख-प्रकाशयोः ।

§ 'दाह'—इति ख ।

स यत् सुहिरण्यं जुह्यात् पुरागु द्वैवैतन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रुष्टञ्ज्यात्तन्न मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत* ॥१३॥

सोऽपोद्धरति । शुक्रु मसि चन्द्रु मस्यमृत मसि वैश्वदेवु
मसौति कृतस्त्रेन पयसा हुत्वा युद्देवैतत्तदाह शुक्रु
मसौति शुक्रुः चेतुचन्द्रुमसौति चन्द्रुः चेतुदमृत मसौत्व-
मृतुः चेतुद्वैश्वदेवु मसौति वैश्वदेवुः चेतुत् प्रमुच्य
तुणं बर्हिष्युपिसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रुबधीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्घृहीत माज्यं गृहीत्वा । अम्बारभस्व
यजमानेत्याहुपोर्षुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः
सोमक्रयख्यपतिष्ठते तत्प्रहिता मेवैना मेतुत्सती
प्राहैषीदाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-
प्रैषीत् प्रीतया सोमं क्रीणानीति† ॥ १५ ॥

अथोपनिष्कम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासौति
चित्तं वा ऽइदं मुनो व्वागनुवदति धौरसि दुक्षिणेति
धिया धिया चेतुया मनुष्या जुज्युषन्त्युःनूक्तेनेव प्रका-
मोद्येनेव गाथाभिरिव तुस्मादाह धीरसौति दुक्षिणेति

* 'मभिगम्येतु'—इति ख, 'मभिगम्येतुः'—इति ग, 'मभिगम्येतुः'—इति घ ।

† 'गृहीत्वा । अम्बारभस्व'—इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'—इति ख, 'क्रीणानीति'—इति ग, घ ।

§ 'जुज्युषन्त्यु'—इति सा०—सम्मतो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा क्षत्रियासि यज्ञियासौति क्षत्रिया ह्येषा
 यज्ञिया ह्येषादितिरस्यभयतःशौष्णीति स युदेनया
 समानः सुद्विपय्यासं व्वदति यदुपरं तत् पूर्वं कुरोति
 यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशौष्णीं तुस्मादाहादिति-
 रस्यभयतःशौष्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति । सुप्राची न रधि
 सोमं नोऽच्छेद्द्वीत्येवैतदाह सुप्रतीची त रधि सोमेन नः
 सह पुनरेद्द्वीत्येवैतदाह तुस्मादाह सा नः सुप्राची
 सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

मिचुस्त्वा पदि बध्नीता मिति । व्वरुण्या वा ऽरषा
 यद्रुज्जुः सा यद्रुज्जाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यहुनभि-
 हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽश्रवरुण्यं युन्मैचः सा
 यथा रुज्जाभिहिता यतैव मस्यैतद्भवति यदाह मिचुस्त्वा
 पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्यात्विति । इयं वै पृथिवी पूषा यस्य का
 ऽइय मुध्वन् गोप्त्री भवति तुस्य न का चनु ह्वला भवति
 तुस्मादाह पूषाध्वनस्यात्विति* ॥ १९ ॥

हुन्द्रायाध्यक्षायेति । स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदा-
 हुन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मनु पितानु

* 'त्विति'-इति ख, 'त्विति'-इति ग, घ ।

श्वाता सुगर्भोऽनु सखा सुयूथ्य इति सा युक्ते जुम्भ तेव
 मोऽनुमता सोम मुच्छेहीत्येवैतदाह सा देवि देव मुच्छे
 हीति देवी ह्येषा देव मुच्छेति यद्वाक् सोमं तुस्मादा
 सा देवि देव मुच्छेहीतीन्द्राय सोम मित्तीन्द्रो वै यश्चसु
 देवता तुस्मादाहुन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्वित
 प्रणाशायैतदाह रुद्रः हि नाति पशुवः स्वस्ति सोम
 सखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवै
 तदाह ॥ २० ॥

तां युथैवाद्दो देवाः* । प्राहिण्वन्त्सोम मुच्छु सैनान्त्सा
 सोमेनागच्छदेव मेवैना भेषु एतत् प्राहिणोति सो
 मुच्छु सैनः सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां युथैवाद्दो देवाः† । व्यङ्गयन्त गन्धर्वैः सु
 देवानुपावर्त्तैवु मेवैना मेतद्युजमानो ध्विङ्गयते स
 युजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची ि
 मनुष्याणां दिक् सो ऽएव युजमानस्य तुस्मादुदीचीमत्या
 कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'देवाः'—इति ग, घ ।

सोमकथं विधातु माख्यायिका माह— “दिवि वै सोम इत्या-
दिवा । “दिवि वा इति । ‘वै’-शब्देन “द्वितीयस्या मितो दिवि
सोमः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घीत्यते । ‘इह’ भूमौ ‘देवाः’
आवृत्तिरिति शेषः । सोमागमनप्रयोजनम्— “तेनागतेन यजेम-
हीति । “त एत इत्यादि । परध्यामोहनकारिणी शक्तिः ‘माया’ ।
‘ते’ देवाः ‘एते’ द्वे मायाभिरूपे स्त्रियां सोमरक्षकाणां गन्धर्वाणां
व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा चोत्तरब्राह्मण्यते— “त एते
मावे असृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीञ्च कद्रूः”-इति^१ ।
शोढमैचावरुणादीनां शंसनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्यताः
शोषीयादयः । ते खलु पुरा दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे
आवृते सति तेज इह भूमावागत्य देवेभ्यो लम्बवराः सन्तोऽप्यापि
सोमरक्षणाय धिष्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते— “त
मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्यता इमा शोषाः”-इति^२ ।
तेषां (‘धिष्यतानां’) ‘ब्राह्मणे’ व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्,
सुपर्णीकद्रोर्दृष्टारम्भः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः^३ । तत्र हि माया-

१— तै० सं० ३. ५. ७. २ ।

२— इहैव बछेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कथ्यी प्रकथ्या ।

“इयं वै कद्रुरसौ सुपर्णी लम्बासि सौपर्ण्ययाः”-इति तै० सं० ६. १.

६. १ । महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च बछे खन्धे एषा
कथा पञ्चविंश, वस्तुतो रूपकमूर्त्तैवेति निर्मूलैव ।

३— इहैव बछ-द्वितीयस्य नवम्यां प्रकथ्यम् ।

४— “इतद् व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रव मिति”-इतीहैव काण्डे ६. २. ७ ।

मथोः सुपर्णीकद्रोहत्पत्तिः, तथोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-
निमित्तकः समथबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रवाथ सोमोपहरणार्थं हृन्दसां सुपर्णाः सकाग्नादुत्पत्ति-
र्गावध्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे
पञ्चमप्रपाठकादौ “विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः”—इत्याद्युपक्रम्य,
“दिवि वै सोम आसौदयेह देवास्ते देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आशास्त्रन्ते ॥ १ ॥

“तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्थाच्च सुपर्णा निर्मितता
‘गायत्री’ हृन्दोदेवता पच्छिरूपेण दिवि स्थितं ‘सोमम्’ ‘अच्छ’
अभिसुख मगमत् । ‘आहरन्थे’ आहरन्त्यास्तस्याः स्मभूतं सोमम्,
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२, ‘विश्रावसुः’ नाम ‘गन्धर्वः’ ‘पर्शमुष्यात्’ अप-
जहार । ततः ‘ते देवाः’ ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्तात्’ युक्तोकात्
‘सोमः प्रच्युतः’, ‘अथ’ ‘नः’ अस्मान् ‘नागच्छति’ ; ‘गन्धर्वाः’
विश्रावसोर्श्रत्याः ‘वै’ मूनं ‘पर्शमोषिषुः’ श्लेष मकार्पुः ‘इति’ ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । योषितः कामयन्त इति ‘योषित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रक्षिण्वाम’ प्रेषयाम । वाचं
प्रेष्यता मभिप्रायः— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

“ते गन्धर्वा इति । सोम सुपायेनामयन्ती स्वथ मपि प्रति-
निवर्त्तयिष्यत इति ‘सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्वाभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह ‘आगात्’

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः ! 'एनाम्' 'इह' आगताम् 'अभीषहे' । 'ब'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहन मभीषट्, अभिभवः । तेन वस्त्रात्कारेण 'मा मैष्ट' मा प्राद्वार्षत^१ । "न माङ्गयोगे"^२-इत्यङ्गभावः । 'विष्क्यामहे' दूयं वयं च वाचं विविधमाकारयामः ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणां माह्वानप्रकार माह— "तस्मै गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचनं मकुर्वन् । तस्या वाचो वशीकरणायेति शेषः । एव मिदं ब्रुवतां तेषां मभिप्रायः— "इति वै वयं विद्महेति । एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम इति, अथ सुपायः सर्वेषां स्त्रीकीयानां मभिमत इति प्रदर्शयितुं वीक्ष्यामिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्त्रीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीणां मेवेति । 'वीणां वादयन्तः' निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनिमुत्पादयन्तः, तदनु स्वयं 'गायन्तः' निषेदुः उपसम्भाः । "इति वा इति । एवं खलु 'ते' लदर्थं 'गास्यामः' । न केवलं मीढृशं गानमस्माकं किन्तु हे वाग्देवते ! 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवमकारेण खलु तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपवावर्षत' उपवावर्षते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'स्तुश्रव्यः शंस्रव्यः' स्तोत्रश्रव्यरूपं वेदानुवचनं कुर्वन्त्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्तं' गीतम्' शोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरण्याच

१— 'मा प्राद्वार्षत'-इति म ।

२— या० सू० ६. ४. ७४ ।

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' व्यर्थं मेत्रोपाहृता । सुत-
शस्त्ररूपपरित्यागस्थानौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीषां
मोघस्त्रभावत्वं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां'
वाचम् 'अनु' 'अन्याः' अपि योषितः । अप्रकृत मपि नर्त्तनं
गानवत् स्त्रीष्वामोहसाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एताः'
योषितः 'निमिञ्जतमा इव' विशेषणैकौभूताः, अत्यन्त मनुरक्ता
भवन्तीति शेषः । अथ मर्थः सर्वोऽप्येतरेयत्राङ्गणे "सोमो वै राजा
गन्धर्वेष्विति खण्डे प्रपञ्चितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानधिद्वार्यं मनूद्यं सोमक्रयं विदधाति— "तदा
एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्त्र माषीत्, तस्मात्
'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् ।
अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः । आगत्या अपि
प्रसोजन माह— "आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हता
माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात्
अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्धोमं विदधाति— "अथेति ।
'भुवायाम् आञ्चं परिशिष्टं' प्रायणीयार्थं सुपयुज्य यद् घृतं भुवाया
मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुङ्गां' 'चतुष्कृतः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'वर्हिषा'
दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुङ्गाम् 'अवधाय' आधाय जुङ्गयात् । तथा
च कात्यायनः— "शाखादाराण्यपिधाय प्रौवं जुङ्गां चतुर्विंशत्याति

१—१. ५. १ (१ भा० १६७ प०) ।

२— 'इदानीं' :—० मनूद्यं—इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्थं मनूद्यं'—इत्येव न ।

बहिस्तृणेन हिरण्यं बध्नावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरण्यावधान-
प्रयोजनम्—“कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आञ्जं पयः ।
सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यत
आह—“समानजन्म वा इति । ‘पयश्च हिरण्यञ्च’ इति वस्तुद्वयं
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकचोत्पन्न मित्यर्थः । कथं समानत्वं
जन्मनः ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतसम्’ अग्निः रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “अन-
सन्तान्पुंसकाच्छन्दसि”—इति^२ अच् प्रत्ययः समासान्तः । पयसो-
ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य—
“ता सु ह्यग्निरभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्भूव तस्यां
रेतः प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्”—इति^३ । हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं
तैत्तिरीये—“आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्”—इति^४ ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति—“स हिरण्य मिति । ‘सः’
अर्धयुः । हिरण्यनिधानमन्त्रं चेधा विभज्य व्याचष्टे—“एषा त
इत्यादिना^५ । हे ‘शुक!’ ‘एषा’ एतद्धिरण्यं ‘ते’ ‘तनूः’ शरीरम् ।
तन्पेषेचया स्त्रीस्त्रिङ्गता, अथवा ‘एषा’ जुङ्गरिति व्याख्येयम् ।
‘एतत्’ एव आञ्जं तव ‘वर्चः’ तेजः । शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्येयभागद्वयं सुपादाय प्रथमभागस्य ‘सम्भव’-शब्दस्थार्थं माह—

१— का० औ० सू० ७. ६. ७, ८ । २— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— २ अध्या० ४ ब्रा० १५ क० । ४— तै० ब्रा० १. १. ३. ८ ।

५— “एषा ते”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १ ।

“यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्रः, ‘एतत्’ एतेन ‘तथा सम्यच्यख’— ‘इत्येवाह’ । अत्र सम्यर्क एकीभावः । ‘भ्राट्’-शब्दार्थ माह— “सोमो वै भ्राडिति । भ्राजमानत्वात् ‘भ्राट्’ सोमः ; अतः “आज्यं भ्राजं गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः,— हिरण्यसंस्कृताज्यसोमः सोम-क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता माङ्गतिं सोमक्रयणी-प्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयंस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजन माह— “तां यथैवेति । ‘अदः’ व्यवहितकाले ‘तां’ वाचं ‘प्राहिण्वन्’ गन्धर्वापहतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव मेव’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह— “वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘निदानं’ वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति^१ । “जू-सीत्यादिना मन्त्रस्य^२ ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभिव्याख्यातः । ‘जू’-इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘जूः’ । ‘अस्याः’ वायुपायाः सोमक्रयण्याः प्रतिज्ञातम् । मनसो वागाधारत्वं सुपपत्त्या साधयति— “मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति ‘वै’-शब्देन “यद्वै मनसा ध्यायति तदाचा वदति”— इत्यादि^३-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । “इत्थं वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्मनो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ । २— वा० सं० ४. १७. १ ।

३— शत० ब्रा० १२का० ६अ० १ब्रा० १३क० ।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्यमिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । व्यतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— “अलग्नमिवेति । ‘अलग्नमिव’
वक्तव्यपदार्येण सहासंसृष्टमिव ; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

“जुष्टा विष्णव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमतमर्थमाह—
“जुष्टा सोमाद्येत्येवैतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“तच्चर्यानां प्रीयमाणः”—इति^१ जुष्टतियोगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिसुखम् ‘इमः’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमाद्येत्याहेत्यर्थः । ‘सत्यसवसः’ सत्यानुज्ञायाः ‘तस्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रसवे’ अनुज्ञायां सत्यामिति मन्त्रभागस्यार्थः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यमाह— “सत्यप्रसवा न एधीति । चरम-
भागस्य तात्पर्यमाह— “तन्वो यन्त्वमिति । ‘उदृक्’ उच्चमा-
च्छक्, उदृक्तया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते ; अतो ‘यः’ यज्ञसमाप्तिं
‘गच्छति’, ‘सः’ एव ‘तन्वो यन्त्वम् अनुते’ ॥ १२ ॥

हिरण्यस्थापोद्धारं विधाय प्रशंसति— “अथ हिरण्यमिति^१ ।
प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यस्थापोद्धारणे मनुष्येषु हिरण्य-
स्थापनं च कृतं भवति । विपचे बाधदर्शनेन विहितमर्थं प्रशंसति—
“स यत् सहिरण्यमिति । ‘सहिरण्यं’ हिरण्येन सहितमाज्यम् ।
‘पराक् प्रवृज्यात्’ अपुनरागमनं ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वर्जयेत् ।
अस्तु, किं तत इत्याह— “तन्नेति । ‘तत्’ तर्हि ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्यं’
‘न’ अनुवर्त्तते ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुद्य मन्त्र माह— “सोऽपोद्धारति शुक्र मधीति” ।
हे हिरण्य! त्वं ‘शुक्रं’ दीप्तम् ‘असि’, ‘चन्द्रं’ सर्वाङ्गादकम् ‘असि’,
‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘असि’; अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-
दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो
होमानन्तरं कार्यं मित्याह— “कृत्स्नेनेति । प्रागेव यद्यपोद्दरेत्
तदा हिरण्णात्मकस्य पयसोऽभावात् आभ्यं रूपं पयसोऽकृत्स्नं स्यात्,
तस्मादुच्यते— “कृत्स्नेनेति । मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न
स्तुत्यर्थं मित्याह— “यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एष मन्त्रः ‘आह’ । यद्यपि हिरण्य
माग्नेयं तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते । “प्रमुच्य ढण मिति ।
हिरण्ये बद्धं ढणं विमुच्य, ‘बर्हिषि’ अपिसृज्य, पुनः ‘सूत्रेण’
बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्— “हिरण्यं मुद्भृत्य वेद्यां ढणं विदधाति
सूत्र-बद्धं हिरण्यं कुरुते”—इति” ॥ १४ ॥

“अथापर मिति । पूर्वोक्तप्राथम्यशेषादेवान्यतः ‘सत्सुगृहीत
माज्यं गृहीत्वा’ ‘यजमान अन्वारभस्व’-‘इति’ ब्रूयात्” । अध्वर्यो-
रनुस्पर्शाऽन्वारम्भः । ‘शालाद्यै’ शालायाः ‘अपोर्णुवन्ति’, द्वाराणीति
शेषः । सूत्रकारेण “शालाया द्वाराण्यपिधाय”—इत्युक्तत्वात्” । पूर्वं
विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्वी” । ‘द्वारे’ आहवनीयात्
प्राक्तने, सोमक्रयार्थं ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदेशे ‘सोमक्रयणी’ गौः

१— वा० सं० ४. १०. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. १३ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । सोमक्रयणवस्थापनं प्रशंसति— “तत्प्रहिता मिति । ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘एनां’ सोमक्रयणीं ‘तत्प्रहिता मेव सती’ तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा सती ‘प्रहिता मेव’ इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरितां सती मेवैताम् ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राहैषीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्या इतरगोसाधारण्यं वारयति— “वाम्बै सोमक्रयणीति । “ता भेतयेति । ‘तां’ वाग्रूपं सोमक्रयणीं यस्मात् ‘एतया’ पूर्वविहितया “धूरसि”—इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्रेषीत्’ अध्वर्युः प्रेरितवान् । कथा बुद्ध्या? ‘प्रीतया’ त्वप्रया ‘सोमं क्रीणातीति’ ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति^२ । ‘उपनिष्क्रम्य’ शास्त्रातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “चिदसि मनाषीत्यादिना^३ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकशेन व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्य मस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्वविदितप्रकारेण ‘चित्तं’ ‘मनः’; मनसा ‘वागनुवदति’, चित्तेन ज्ञानम् । मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे सोमक्रयणि ! त्वं चेतनावस्थापना सती ‘चिदसि’, तथा मननेन ‘मना’ अपि ‘असि’ । धीरूपत्वसमर्थनम्— “धिया-धियेति । ‘धिया’ इत्थं वदिव्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा वा । धौरिति कर्मनाम^४ । ‘जिञ्छूषन्ति’ जीवितु मिञ्छन्ति मनुष्याः ।

१— “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणीं तिष्ठति”—इति का० श्रौ० ७. ६. १४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५ ।

३— वा० सं० ४. १६. २० ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यस्मात् सनन्तादुठि कृते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयं मेव दर्शयति— “अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकामोद्यम्’ इच्छया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगौत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितुं मिच्छन्ति, अतो धीरशीत्युक्तम् । सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साचात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । चञ्चं बलं तदर्हतीति ‘चत्रिया’ गौः । पयश्चादिमाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चञ्चं सोमः; “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, चत्रियत्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतानि देवतया चत्रियाणोन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः”-इत्यादि^२ । अतस्तत्सम्बन्धात् चत्रियैवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धं मेव । “अदितिरसौति । हे सोमक्रयणि ! वस्तुतो वायूपा लम् ‘उभयतः-ग्रीष्णीं अदितिरसि’ प्रदेशद्वयग्निरायुक्ता अखण्डनीया गौरसि । कुत एतदित्यत आह— “स यदिति । ‘सः’ वक्ता ‘यत्’ यस्मात् ‘एनया’ अदित्या उभयतः-ग्निरस्त्वया” निमित्तभूतया ‘समानम्’ एकं मेव ‘सद्’ वाक्यं ‘विपर्यासं’ व्यत्यासेन ‘वदति’ । तथाहि— “भुङ्क्ष्व देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र !”-इत्यादौ ‘यदेवापरं

१— आ० प० ५६२ धा० ।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १ । अत्रापि ३. ३. ३. १ ।

३— उपरिष्ठात् १४. ४. २. २३—२७ ।

४— ‘उभयग्निरस्त्वया’-इति ग ।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि^१, 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' "देवदत्त ! भुङ्क्ष्व"—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्माद्वाग्रूपां सौमक्रयणीम् 'उभयतः-
 श्रोष्णीं अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, सामीत्यर्थः^२। तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरस्युभयतः-श्रोष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना
 मादित्य उदयनीयः"—इति^३ ॥ १६ ॥

"सा नः"—इति^४ मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'—इत्यर्थं इति
 व्याचष्टे— "सा नः सुप्राचीति। सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्धजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव। यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि
 सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वैत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मिचस्व्वेत्यादि। मिचदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुण्य वा इति। पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्^५ वरुणदेवताका
 'रक्नुः'। 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्दोषपरि-
 हाराय मन्त्रे मिचकर्त्तृकपादबन्धन मित्याह— "एतद्वा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-
 रूपेण^१—इति ग।

२— "दे श्रोष्णीं प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्तः (निरु० प० १३. ७.)।

३— तै० सं० ६. १. ७. ६।

४— वा० सं० ४. १६. १।

५— "उदुक्तं वरुणं पाश मस्मादवाधर्मं वि मध्यमं अघाय (ऋ० सं०
 १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुतेः।

मिति । “सा चयेति । दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् बन्धनं भवत्येवेति समर्थते ॥ १८ ॥

“पूषाध्वन इत्यादि । पोषणात् ‘पूषा’ ‘पृथिवी’ । “यस्य वा इय मिति । ‘अध्वन्’ अध्वनि । ‘कृला’ “कृल चलने”^१ । ‘प्रच्युतिः’ विनाशः । यस्मात् पूषा रचितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, ‘तस्मात् ‘पूषा-ध्वनः’-इत्याह’ मन्त्रः । पूषाणो मार्गाणां कर्तृत्वं “पूषा त्वेतो नयतु”-इत्यादि^२मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

“इन्द्रायाध्वन्नायेति । अध्वन्ः स्वामौ, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा पालित्यर्थः । सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयणा अपि तत्स्वामित्वम् । ‘स्वध्वन्ना असत्’ एषा शोभनस्वामिका भवेत्,— इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एव माहेत्यर्थः । “अनु त्वा मातेत्यादि^३ । हे सोमक्रयणि । ‘त्वा’ त्वां मात्रादिवन्धुवर्गः क्रयार्थं गमनम् ‘अनुमन्यताम्’ अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्यार्थः । ‘सगर्भः’ समानगर्भभवः, अनेन ‘भ्राता’ विशिष्यते । ‘सयूथः’ यूथं सजातीयानां सङ्घः, समाने यूथे भवः ‘सयूथः’, तादृशः ‘सखा’ च ‘अनु’ मन्यताम् । “यत्ने जन्मेति । तादृश्यास्तव सम्बन्धि ‘यत्’ तव ‘जन्म’ जायत इति जन्म, मात्रादिवन्धुवर्गः, ‘तेन’ ‘अनुमता’ । “सा देवि”-इत्यत्र^४ सोमस्य देवलं विधित्सितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम् । सोम-क्रयणा देवीत्वं न स्तुत्यर्थं मित्यवगमयितुं “यद्वाक् सोम मित्युक्तम् । “इन्द्राय सोम मिति । सन्पादये इति शेषः । अतो ‘देव मच्छे-

१— स्वा० प० ८०५ घा० ।

२— ऋ० सं० ८. ३. २५ ।

३— वा० सं० ४. २०. १ ।

४— “सा देवि देव मच्छेह्वीन्द्राय”-इति मन्त्रापरशब्द (वा० सं० ४. २०.) ।

हीति' पूर्वचाम्बयः । “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता”-इति । ‘यज्ञस्य’ तस्याधनस्य सोमस्य ‘इन्द्रो देवता’ । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्राय हि सोम आह्वियते”-इति^१ । “इन्द्रस्या वर्त्तयत्विति । इन्द्रस्य पशुधिपतित्वात् स्वयं मग्दन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधानं तस्या अप्रणाशाय भवति । कथं हिंसाप्रसङ्ग इति तत्राह— “इद्रं हीति । ‘नाति’ वर्त्तत इति शेषः । “स्वप्ति सोममखेति । “स्वस्तीत्य-विनाशनाम”-इति निरुक्तम्^२ । उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः चेमेण सोममखा यस्य, तेन सहितः पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २० ॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां विभज्य तात्पर्यं मभिधायेदानीं कृत्स्न-मन्त्रतात्पर्यं माह— “तां यथैवादो देवा इत्यादिना । सोमक्रयणा वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्याः सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवैः कृतं सोमानयनार्थवाक्प्रेषणस्थानौच्यम्, पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाङ्गानस्थानीय मिति सङ्ग-हार्थः ॥ २१ ॥

“तां यथैवाद इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्वं मित्यर्थः । ‘गन्धर्वैः’ सोमपाक्षैः विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं ‘व्याङ्गयन्त’ विविध माङ्गयन् । गन्तव्यद्वारदेशस्थायाः^३ सोमक्रयणाः उदक्प्रायणं मार्थ-वादं विधत्ते— “ता सुदीची मिति” । ‘उदीची मत्याकुर्वन्ति’ उदङ्मुखा यन्ति, अध्वर्युः प्रमुखाः । ‘सो एव’ सैव मनुष्यान्तर्वर्त्ति-त्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ २२ ॥ ३ [२. ४.] ॥

१— तै० सं० ६. १. ७. ११ । २— गिर० ६. ४. ४ ।

३— ‘वाङ्गयन्तदेशस्थायाः’-इति ग० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. १६ इत्यथम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो षाडै निवारयन् ।

सुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुष्ठापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्तान्धौ पञ्चसौरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोत्थां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः^१ सिङ्गनार्यो,^२
 व्यश्राणोद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 क्वापांसीथं क्वावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— 'सायणः'—इति स्यात् ?

२— 'सिङ्गनार्यः' स्यात् ? सिङ्गणदेशस्य राजेति तस्यार्थः सम्मद्येत ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदात् पूर्वत्रैव ब्रह्मणा इतीतो न लेख्याः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । वृङ्क्ते ऽएवैना मेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्रामति युञ्ज वै व्याचः प्रजातानि
छुन्दाःसि सप्तपदा वै तेषां पराङ्घ्रां शुक्लरी ता
मेवैतत्परस्तादव्वाचीं वृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्रामति ॥ १ ॥

स वै व्याचु एव रूपेणानुनिक्रामति । वृख्यस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति व्वस्वी ह्येषादित-
ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिश्चा
सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधु-
नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो व्वसुभिराश्वक ऽइत्युप्र-
णाशयैतदाह रुद्रः हि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽअनग्नावाहुतिर्ह्यतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तयो ह्यस्यैषाग्निमुत्वेवाहुतिर्हुता भवति व्वज्रो
वा ऽआज्यं व्वज्जेणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताः स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

* 'पशुवः'-इति ग, घ ।

सु जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्षीतीयं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽदिति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतीडायास्पदु मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्वा ऽड्डा गोर्हि पदे जुहोति घृत-
 वत्स्वाहेति घृतवद्धोतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति । व्वजो वै स्फ्यो
 व्वज्रेणैवैतत्परिलिखति चिष्कृत्वः परिलिखति चिवृतै-
 तद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्युनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्येवै-
 तदाहाथ समुल्लिख्य पदुः स्थाल्याः संवपत्यस्मे ते बन्धु-
 रिति युजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । युच वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरौ-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति
 तुदग्निः सुन्दधाति तुस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतदाह तद्युजमानः
 प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशुवो वै रायो मयि पशुव
 इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानं मुपस्पृशति । मा व्वयुः राय-
स्योषेण व्वियौष्मेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानुं
नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्थ्यै पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पुत्थ्यै प्रतिष्ठा
तद् गृहेष्वेवैना मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मात्
पुत्थ्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्वाचयति । तोतो राय इत्यथैनाः सोम-
क्रयण्या सुह्यापयति व्वृषा वै सोमो योषा पुत्थ्येष वा
ऽश्च सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तुस्मादेनाः सोमक्रयण्या सुह्या-
पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमत्ये देव्या धिया सन्दृक्षणयो-
रुचक्षसा । मा म ऽत्रायुः प्रमोषीर्मे ऽत्रहं तव व्वीरुं
व्विदेय तव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो
वै व्वोरुः पुत्रुं व्विदेय तव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बधूः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयणी युचां वा
ऽदुन्द्राविष्णुं चेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ ।

† 'सा या०—० ऋषयो । यत्र'—इति क ।

तां वेधा प्राजनयतां तुस्माद्योऽप्येतर्हि वेधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयण्यथा या
रोहिणी सा व्वार्चघ्नौ या मिदः राजा सङ्गामं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या या
मिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४† ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी‡ । सा सोमक्रयणी स्याद्
युदि॥ बभ्रुं पिङ्गाक्षीं नु विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न
विन्देद्रोहिणी व्वार्चघ्नौ स्याद्रोहिण्यै हु त्वेव श्येताक्ष्या
ऽआशान्नेयात्॥ ॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्वाग्वा ऽएषा निदानेन युत्सोम-
क्रयण्ययातयाक्षी वा ऽइयं वागुयातयाम्नुप्रवीता तुस्माद्
प्रवीता स्यात् सा स्यादुवण्डाकूटाकाणाकणालक्षिता
सप्तशपा सा ह्येकरूपैकरूपा ह्येयं व्वाक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । † 'सा या ०—० क्रयणी । अथ'-इति क

‡ इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"-इति सर्व-पुस्तकेषु ।

§ 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । ¶ 'सा या ०—० स्यात् । यदि'-इति क

॥ 'ऽआशान्नेयात्'-इति वेबर्-दृष्टोऽपि, 'आशां नेयात्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयणनुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरू-
यन्ते । तत्र, सोमक्रयणा अनुक्रमणं विधत्ते— “सप्त पदानौति ।
“अनुनिक्रामतीति^१ । सा यदा प्रथमं पदं निष्कामति, तदा तदनु
अध्वर्युः स्वयं मपि प्रथमं पदं निष्कामेत् ; द्वितीयं मनु द्वितीयम् ।
तत्र ‘वृक्ले’ केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, आवर्जितवान् भवति ।
सप्तसङ्ख्यं प्रशंसति— “यत्र वा इति^२ । ‘यत्र’ क्वन्दासु सुत्पत्तिक्रान्ते
‘वाचः’ सुपर्णानुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि
क्वन्दांसि । वाचः सकाशात् क्वन्दासु सुत्पत्तिरुत्तरत्र “वागेव
सुपर्णी”-इत्यभिधायः “तथेति सा क्वन्दांसि ससृजे”-इत्यावाता^३ ।
तेषां क्वन्दासां ‘पराह्यां शकरी’ । पराह्यं उपरि भागे भवा
पराह्यां, “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च”-इति^४ यत् । शकर्याः सप्तपदत्वं
प्रसिद्धम्^५ । “परस्तादर्वाचीं वृक्ले”-इति । पदादिक्रमेण ‘परस्तात्’

१— अनुनिक्रमणं पदोपरि पदनिधानम् । यत्र सोमक्रयणो पदं निदधाति,
तत्र हयोः पदयोर्निधानं मिति शास्त्रदीपिकाव्याख्याने सोमनाथ-
दीक्षितः (४. १.) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

३— ईश्व० ब्रा० १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या ।

४— पा० सू० ४. ३. ५ ।

५— “सप्तपदा शकरी”-इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८. २ ।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां प्रकरीम 'अर्वाधी
वृद्धे' आटुङ्गे, स्त्राभिमुख मावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमणं समन्त्रकं कर्त्तव्यं मित्याह— “स वै वाच इति ।
अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थं
मित्याह— “वस्त्री ह्येषेत्यादिना^१ । वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः ।
‘अदितिः’ प्राथणौद्योदयनीयदेवता । ‘चन्द्र’-शब्देनाल्हादकत्वादि
सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्वं वस्त्रादीनां स्वरूपं मयि । तदपेक्षितं
सोमसाधनत्वात् ‘वस्त्री ह्येषा’-इत्यभिधानम् । ‘रम्णात्’ रमयत्^२ ।
“रसु क्रीडायाम्^३”, व्यत्ययेन आ^४ । वृहस्यतिस्त्वित्यस्यार्थं माह—
“ब्रह्म वै वृहस्यतिरिति । ‘वृहस्यतिः’ वृहतो मन्त्रस्य पालयिता
तदभिमनी देवता, गच्छतीं त्वां ‘सुन्ने’ सुखकरे । यत् सुखकरं
तत् साधु; अतः “सुन्ने रम्णात्”—इति यदाह, तेन ‘साधुना
मार्गेण ‘आवर्त्तयत्वित्येवाह’ । “रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे
सोमक्रयणि ! तव सुखं ‘वसुभिः’ सहितो ‘रुद्रः’ ‘आचके’ काम-
यते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोग
दर्शयति— “अप्रणाश्रायेति । शिष्टं गतम्^५ ॥ २ ॥

“अथ सप्तमं पदं मिति^६ । यजमान मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष
‘पर्युपविशन्ति’-इति बह्वचनम्, ‘परि’ परितः । ‘सः’ अध्वर्युः

१— वा० सं० ४. २१ ऋच्यः ।

२— “रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा”—इति निरु० १०. १. ६

३— आ० व्या० ८५३ धा० ।

४— पा० सू० ३. १. ८५ ।

५— १४७ ए० ५ पं० ।

६— का० औ० सू० ७. ६. १८ क ऋच्यम्

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— “न वा अग्न्याविति । हिरण्य-
स्वाग्निरेतस्त्वं प्रागृक्तम् । होमसाधनं माज्यं प्रशंसति— वज्रो वा
इति । “घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मघ्नन्”—इत्यादि श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । ‘सृणुते’ हिनस्ति,
‘तां’ पदप्रदेशस्थां मृद मित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्वयं होमं विधत्ते— “स जुहोत्यदित्या इति” ।
अथ मर्थः । हे आज्य ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘अदित्याः’ पृथिव्याः ‘मूर्द्धनि’
मूर्द्धनि ‘आजिघर्मि’ सर्वतः चारयामि, जुहोमि । “घृ चरण-
दौष्टोः^१”, अत्र चरण मर्थः । कीदृशे ? ‘पृथिव्याः’ अवयवभूते
‘देवयजने’ देवा इज्यन्ते अचेति देवयजनम् । ‘घृतवत्’ घृतोपेतम् ।
‘इडायाः’ गोः । इडेति गोनाम^२ । तस्याः सोमक्रयस्थाः ‘पदं’
पादनिधानं मस्ति । अत इदं ‘स्वाहा’ स्वाङ्गतं मस्तु^३ । इडापदस्य
घृतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “यदेवास्यै पदात् घृतं मपीक्षत
तस्मादेव माह”—इति^४ । मन्त्रं व्याचष्टे— “इयं वै पृथिव्यदिति-
रित्यादिना । ‘घृतवत्स्वाहा’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— “घृतवद्घृत-
दिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागपाठेन घृतयुक्तं मेव सत् पुनराज्येन
चापि संयुक्तं स्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै० सं० ६. २. १. ७ । इहाप्युत्तरत्र “वज्रो वा आज्यं मेतेन वै देवा
वज्रोवाज्येन पुरः प्राभिन्दन्”—इति ४. ४. ६ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. १८ ख । ३— जु० प० १४ धा० ।

४— निघ० २. ११. ७ । ५— मन्त्र एषः वा० सं० ४. २२. १ ।

६— तै० सं० ६. १. ८. ५ ।

पादस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते— “अथ स्फ्य मादायेति^१ । स्फ्यस्य वज्रलं तैत्तिरीयैः स्पष्ट मान्नातम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स चेधा व्यभवत्; स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्”—इति^२ । परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— “त्रिः क्वल इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— “स परिलिखतीति^३ । ‘अस्मे’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने’-इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ । सप्तमपदपांशोः स्थास्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ समुत्तिष्ठेति^४ । हे पदपांशो ! ‘ते’ तव ‘बन्धुः’ स्नेहबन्धुः ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थः^५ । “सुपां सुलुक्”—इत्युभयत्र सप्तम्याः शो-भावः^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति^७ । परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रशंसति— “यचेत्यादिना । खननं शिंषात्मकत्वात् कूरीकरणम्, अपान्मसौष्णनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अतः ‘शान्त्या अग्निः’ शान्तिरूपाभिरग्निः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदङ्गिरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । “पदं प्रयच्छतीति^८ । ‘पद’ स्थालीसं

१— का० औ० सू० ७. ६. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— तै० सं० ६. १, ३. ११ । ३— वा० सं० ४. २२. २ ।

४— का० औ० सू० ७. ६. २० द्रष्टव्यम् । ५— वा० सं० ४. २२. ३ ।

६— पा० सू० ७. १. ३६ । ७— का० औ० सू० ७. ६. २१ क ।

८— का० औ० सू० ७. ६. २१ ख ।

पदपांशुम् । 'रै'-शब्दार्थं माह— "पशवो वै राय इति । 'त्वि'-
इत्येतत्^१ सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे— "त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पांशोः समन्त्रकं प्रतिग्रहं विधत्ते— "तद्यजमान
इति^२ । 'मे रायः' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'वयं वियौष' इति^५ पूजार्थं
बहुवचनम् । वियुक्ता मा भूत्वा यौषेति । "यु मिश्रणामिश्रणयोः^६—
इत्यस्य ऋद्धिः मायोगादङ्गभावः^७ ॥ ९ ॥

"अथ पत्न्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायनः— "हत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति"—इति^८ । पत्नी खलु
प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठायै एकत्वादेक-
वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेवं पत्न्यपीत्यर्थः ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपांशुपतनीम् । 'तोतः'—इति तोक-
समानार्थः । 'रायः' धनानि, 'तोतः' पुत्रः, स्त्रीकरोत्वित्यर्थः । यद्वा
'तोतः' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेषः^९ । "अथैनां सोमक्रयष्येति ।
'एनां' पत्नीं 'सोमक्रयष्या' 'सञ्ज्ञापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी
सेयम्, तथा पत्नी मनेन मन्त्रेण दग्धयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्^{१०}
सोमक्रयष्याः कर्मत्वाभावः । सञ्ज्ञापनं प्रशंसति— "वृषा वा इति ।

१— वा० सं० ४. २२. ४ ।

६— अदा० प० २३ धा० ।

२— का० औ० सू० ७. ६. २२ ।

७— पा० सू० ६. ४. ७४ ।

३— वा० सं० ४. २२. ५ ।

८— का० औ० सू० ७. ६. २४ ।

४— का० औ० सू० ७. ६. २३ ।

९— वा० सं० ४. २२. ७ ।

५— वा० सं० ४. २२. ६ ।

१०— पा० सू० १. ४. ५२ ।

“वृषा वै सोमः”—इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह—“एष वा अचेति । ‘अच’ सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयस्थाः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव ‘एषः सोमः’ । सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुंलिङ्गत्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः समन्वयेन उत्पादनसमर्थं ‘मिथुन सेव’ सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

“स सङ्घ्नापयतीति । सङ्घ्नापनमन्त्रं पठति— “समख्ये देवेत्यादिना^१ । अच कात्यायनः—“एनां वाचयति सोमक्रयस्था च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति^२ । मन्त्रस्थाय मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता^३ । अतो वायूपया सोम-
क्रयस्था समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “ख्या प्रकथने”—इत्यस्य^४ लङुत्तमैकवचने “अस्यतिवक्ति”—इत्यादिना^५ अङ्, कर्मणि द्रष्टव्यः ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणासि यज्ञियासि”—इति प्रागुक्तत्वात्^६ दक्षिणापि सोमक्रयणी । अतः ‘उरुचक्षसा’ प्रभृतदर्शनया तथा समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमक्रयणि ! ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अहं’ अह मपि ‘तव’ आयुः मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि!’ ‘तव’ ‘समृद्धि’ सन्दर्शने सति ‘वीर’ पुत्रं ‘विदिथ’ लभेय । अथं मन्त्र आग्नीःपर इत्याह— “आग्निष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थं माह— “पुत्रो वै वीरः”—इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६ ।

३— पुरस्तात् २. ४. १६ (१३३ प०) ।

४— अदा० प० १० ५० धा० । ५— पा० सू० ३. १. ५२ ।

६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रस्थाख्याने पुरस्तात् २. ४. १६ (१२२ प०) ।

सोमक्रयस्या लक्षण मभिधातु माह— “सा या बभ्रुः पिङ्गा-
 क्षीत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठ्यभिधातु माख्या-
 यिका माह— “यच्च वेति । गोसहस्रदक्षिणाविभागसमये ‘सहस्रं’
 चेधा ‘स्यैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ अतिरिक्तां ‘चेधा’
 वधुदणरोहिणीरूपेण चिबिधां ‘प्राजनयताम्’ उदपादयताम् ।
 उपादानप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट मास्नातः— “ता मधु प्रावे-
 ग्रयन्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गल्लैकहायनी रूपं कृत्वा
 चयस्तिग्रता च चिभिस्स ग्रतैः सहोदैत्” —इत्यादिना^१ । अतः
 ‘एतर्हि’ इदानीं मपि ॥ १३ ॥

चिबिधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन सोमक्रयणीत्वं
 प्रदर्शयितुं तद्विभाग माह— “सा येति । ‘बभ्रुः’ चतुर्वर्णा, पिङ्गले
 अक्षिणी यस्याः सा ‘पिङ्गाक्षी’, ‘सा’ सोमक्रयणार्हत्वात् ‘सोम-
 क्रयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘वार्चग्री’ वृचहा इन्द्रः,
 तद्देवत्या । इदानीं ततो ‘राजा सङ्ग्रामं जित्वा’ परकीयाद् राज्ञात्
 ‘यां’ रोहिणीम् ‘उदाकुर्वते’ स्वीकरोति^२, सा वार्चग्रीत्यर्थः ।
 ‘शेताक्षी’ कृष्णलोचना, ‘सा पितृदेवत्या’ । ‘इदं’ इदानीं ‘पितृभ्यः’
 अर्पाय ‘न्नन्ति’ ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— “सा
 येति । बभ्रु-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्या । तदभावे ‘अरुणा’ अव्यक्तरागा ।
 तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि श्येताक्षी स्यात्, तादृश्याः ‘आश्राम’
 अपि ‘नेघात्’ न कुर्यात् । तच्च कात्यायनः— “सोमक्रयणी तिष्ठ-

१— तै० सं० ७. १. ६. २ ।

२— ‘वशीकुर्वते’—इति च-पाठः ।

त्यल्लचिताव्यङ्गाप्रवीतारञ्जुबद्धा बधुः पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽदणा,
अरूणाभावे रीहिण्यश्वेताक्षी”-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अत्रस्थानं सार्थवादं विधत्ते— “सा
स्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकान्द्यजनखादनेषु^२”, अत्र प्रजनन
मर्थः । ‘अप्रवीता’ अगृहीतगर्भेत्यर्थः । ‘अयातयाक्षी’ अगतरसा ।
बहुभिरसहृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः
सोमक्रयण्या वायूपत्वाद्यातयाम्ब्या भवितव्यम्^३ । अत एकहायनी-
परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह— “अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णुः, ‘अवण्डा’ तद्विपरीता
भवेत् । एव सुत्तरत्रापि । ‘कूटा’ एकशृङ्गी, ‘काणा’ एकाक्षी,
‘कर्णा’ द्विभ्रुकर्णा, ‘लचिता’ तन्नायःशलाकया विहिता, ‘सप्त
शपा’ एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीना; उक्तदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ उक्तदोषवर्जितत्व सेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः^४ ॥ १६ ॥
४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ ब्रह्मणम् । २—अदा० प० १८० घा० ।

३—“वाग वा एषा सोमक्रयणी”-इति तै० सं० ६. १. ७. ८ ।

४— तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७. १६—१६ ब्रह्मणम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

पदुः समुष्य पाणी ऽश्रवनेनित्ते । तद्यत्पाणी ऽश्रवने-
नित्ते वृज्रो वा ऽआज्यः रेतः सोमो नेदुज्रेणाज्येन
रेतः सोमः हिनसानूति तस्मात् पाणी ऽश्रवने-
नित्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं बध्नीते । द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय
मस्ति सत्युश्चैवानृतं च सत्यु मेव देवा अचृतं मनुष्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन
सोमं पुराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं
बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहन माहर सोमपर्याणुहन
माहरोष्णीष माहरेति स युदेवु शोभनं तत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनुः ह्येतस्य*
वासः स यो हैनः शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य
आह युदेव किञ्चेति युद्धैव किञ्च भवति तस्माद्युदेवु
शोभनं तत्सोमोपनुहनः स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

युद्युष्णीषं विन्देत् । उष्णीषः स्याद् युद्युष्णीषं नु†

* 'द्येतस्य'-इति ग, घ ।

† 'न'-इति ग, घ ।

विन्देत्सोमपर्याणुहनस्यैवु ह्यङ्गुलं वा* त्यङ्गुलं वावहन्ते-
दुष्णीषभाजनु मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहनां
मादत्ते यु एव कुश्च सोमपर्याणुहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भु उपनि-
हितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्वाचयति । एषु ते गायत्रो भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाः[†]
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएषु
क्रौयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः
साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् युदभिषुष्वन्ति तु
मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रौणामि छन्दसाः
साम्राज्याय नु बधायेत्यथेत्य प्राङ्मुपविशति[‡] ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसौति स्व इवु ह्यस्यैतद्
भवति यदागतस्तस्मादाहास्माकोऽसौति शुक्रस्ते ग्रह[॥]
इति शुक्रः[॥] ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहौष्यन् भवति विचित्रत्वा
विचिन्वन्विति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

* 'वा'-इति वेबर-वृष्टः ।

† 'सोमोपनुह'-इति ग, घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोनामानाः'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

§ 'प्राङ्मुपविशति'-इति ग, घ । ॥ 'मृष्टह्य'-इति क, सा०-सम्मतश्च ।

अथ हेके । तृणं वा काष्ठं वा विष्वा*पास्यन्ति तद्
 तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधयोऽन्नं वै
 क्षत्रियस्य विद् स युथा ग्रसितु मनुहायाच्छुच्य परास्ये-
 देवं तत् तुस्माद्भ्येषु मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्त्यति
 तद्य ऽण्वास्य विचेतारस्तु ऽणं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं
 वोद्गदशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं
 मिमीते तुस्मान्माचा मनुष्येषु माचो† यो चाप्यन्या-
 माचा ॥ ९ ॥

सावित्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता
 तथो हास्मा ऽण्णु सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥ १० ॥

अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सुर्वाणि छन्दाःशिसि
 यदुतिच्छन्दास्तथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्भित्तो भवति
 तुस्मादुतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । अभि त्वं देवुः‡ सवितार मोण्योः कवि-
 क्रतु मुर्चामि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रियु मतिं कविम्† ।

* 'भिस्वा'-इति सा०-सम्मतः ।

† 'प्राचो'-इति क, ख ; सायणासम्मतोऽयं पाठ इति डा० वेबरश्च ।

‡ 'कवि'-इत्यनुस्कारान्तः पाठः क-ख-गुस्तकयोः, डा०-वेबर्-वृत्तश्च ।

ऊर्द्धा युस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्वाभिः । एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-
रेतुया द्वाभ्या भेतयैक्यैतुयैवैक्यैतुया द्वाभ्या भेतुया
तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते । स युदुदाचं न्याचं
मिमौत इमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभिर्भिमिमीते*
सुःस्त्रिष्टा इव ह्रैवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देवोदाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नुानावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देवोदाचं न्याचं मिमीते । विराज सेवैतदूर्वाचीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं व्यहत्यूर्वाची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युद्दशकृत्वो मिमीते । दृशाक्षरा वै विराद्
वैराजः सोमस्तुस्माद्दृशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* '० भिमिमीत'-इति च डा०-वेवर्-दृष्टः पाठः ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्यान्तानुष्णीषेण
व्विग्रथनाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
यद्वेदेः शिरश्चासौ चान्तरोपेनित मिव तुदेवास्यैतत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
न्विति त मुयतौव वा ऽएन मेतत् समायच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्यैतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्विति तुः सोमविक्रियिणे प्रयच्छत्यथातः पुणन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वर्योः पाचे पांसुप्रचेपानन्तरं
हस्तप्रचालनं विधत्ते— “पदं समुप्येति^१ । अवेनेजन मुदकेन शोध-
नम् । उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
इति । “द्यतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मन्नम्”—इति श्रुतेः^२
आज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वाषधीयत्वेनाम्ना-

* ‘पुणनस्यैव’—इति ग, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ क ।

२— तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ प्रकथ्यम् ।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिंसानर्ह-
त्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहाराथावनेजनं
कर्त्तव्य मिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनं विधाय प्रशंसति— “अथास्या
मिति^१ । ‘अस्याम्’-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यात्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधा-
नम् । उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्^२ । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘अंशूनुपसृग्नानि’ अभिषवाप्यायनादिषु । तेन ‘सोमं’ ‘पराह-
णानि’ व्यापारयाणि । उपसृग्नाद्युपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः ।
पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्पं कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्यं
बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु वा^३”-इति^४ ॥ १ ॥

सोमार्थं मध्वर्योः सम्प्रेषं दर्शयति— “अथ सम्प्रेष्यतीति^५ ।
सोम उपनह्यते येन तत् ‘सोमोपनहनं’ सोमबन्धनवस्त्वम् । ‘सोम-
पर्याणहनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः । ‘उष्णीषं’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । ‘घद्’ वस्त्रं
‘गोभनं’ बद्धमुख्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहनं कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायनः— “गोभनं सोमोपनहन मिति^६ । आपस्तम्बस्तु क्षौमं
कर्त्तव्य मित्याह— “क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा”-इत्यादिना^७ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ख । २— पुरस्तात् १२०. ८०. १४ पं० ।

३— ‘घ’-इति जर्मन्-मुद्रितपाठः । ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १ । ६— का० श्रौ० सू० ७. ७. १ ।

७— आप० श्रौ० सू० १०. १४. ७ ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह—“वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छा-
दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रा-
दिना स्त्रयं शोभते । विपर्यये चेप माह— “अथ य आहेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्त्रयं यत् किञ्चिद्
भवति, लोकोरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नाद्यं
निघम इत्याह— “यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— “यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्त्रांशः ‘उष्णीषभाज-
नम्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमकथस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादान मध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह—
“अध्वर्युर्वेति^४ । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न निघमः^५ ॥ ४ ॥

“अथागोपेति । ‘अगोण’ प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे
इत्यर्थः । ‘विचिन्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेशांश मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘ब्राह्मणः’ सोम-
विक्रयी निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^६ । ‘प्राज्ञः’ सोम-
क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— ‘वासोमात्र मानयेति’—इति क्व ।

२— ‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, क्व ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ५ ।

५— अत एव सूत्रितं कात्यायनेन ‘अन्य इतरे’—इति (७. ७. ६.) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ७ ।

“तदायत्स्विति । ‘आयत्सु’ ष्ट्विग्यञ्जमानेषु क्रयदेशं समा-
गच्छत्सु अर्ध्वर्युर्ध्वजमानम् “एष ते”—‘इति’ असुं ‘वाचयति’
वाचयेत् । अय मर्यः । हे सोम ! ‘ते’ तव भागः । ‘गायचः’ प्रात-
स्त्ववने गायत्या सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रौढ्यर्थ एव
तव क्रयो न बधार्थ इत्यभिप्रायः । ‘इति’ एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं
‘मे’ वचनं ‘सोमाय’ ‘ब्रूतात्’ हे अर्ध्वर्यो ! ब्रूहि । एव मुत्तरयो-
रपि दृष्टव्यम् । “गायचं प्रातस्त्ववनं”—“चैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्”—
इत्यादिश्रुत्या^१ प्रातस्त्ववनादीनां गायत्र्याद्यभिमानान्तस्त्ववनादीनां
गायत्र्यादिसम्बन्धः । ‘ह्रन्दोमाः’ चतुर्विंशत्सुत्वारिंशाष्टत्वारिंशाः,
तेषां ‘ह्रन्दोमानां’ ‘साम्राज्यं गच्छ’ । स्तोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्या-
साम्याद् गायत्र्यादयः ‘ह्रन्दोमाः’, तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवन-
चयप्राप्तिरेव ; “गायचं प्रातस्त्ववनम्”—इत्यादिश्रुतेः^२ । श्रिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रश्नसति—“एकं वा एष इति । ‘एषः’ ‘क्रीयमाणः’
क्रवेषु सत्याद्यमानः सोमः ‘एकं वै’ एकं खलु प्रयोजनम् ‘अभि’

१— वा० सं० ४. २४. १ ।

२— ‘स्तुत्यात्मक मेव वचनं मे सोमाय’—इति क्व ।

३— तै० सं० २. २. ६. ५ । छा० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— ‘ह्रन्दोभिर्गायत्रीचिष्टुवजगतौभिरक्षरसङ्ख्याद्वारेण उपमीयन्ते इति
चतुर्विंशत्सुत्वारिंशाष्टत्वारिंशाः—इत्यादिः सायनरात्रौ ब्रह्मणः (ऐ० ब्रा०
५. ३. १.) । तदेवं चतुर्विंशत्सुत्वारिंशाष्टत्वारिंशाः सायनरात्रौ
स्तोमाश्चन्द्रोमा ज्ञेयाः । तेषाञ्च विधायकवचनानि सामब्राह्मणे
समासात्तानि (३. ८. ६-११, १२, १३.) ।

५— द्वितीया टीप्पणौ ब्रह्मण्या ।

सृष्ट्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'हृन्दसां राज्याय' तत्राप्राये । न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय' । प्रोत्साहनस्यार्थवत्तायै बाधप्रसक्तिं दर्शयति— "न्नन्ति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोम-भौत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' हृन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह' । किं मिति 'हृन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न बधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति' ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति" । "आस्माकोऽसि" —इत्यादिना^१ सोम मभिमृशेत् । हे सोम ! त्वम् 'आस्माकोऽसि' आस्माकं सम्बन्ध्यसि । "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"—इत्यण्, तत्सञ्जियोगेनास्माका-देशश्च । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्र इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्राख्यः, 'ते' 'गृह्णाः' गृहोतव्यः । "प्रत्यपिभ्यां गृहेः"—इति^२ अनुपसृष्टादपि गृहेऽन्वयः क्वप्, याञ्च इत्यर्थः । "अमात्योऽसि शुक्रस्ते गृहः"—इति तैत्तिरीयकम्^३ । 'विचितः' विचयनस्य शोध-नस्य कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु^४ । विचिन्वद्भिरेव विवेके सति वैगुण्यासम्भवात् सर्वलं कात्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पचान्तर मुपन्यस्य निराचष्टे— "अथ हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ६ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ६ ख ।

३— वा० सं० ४. २४. २ ।

४— पा० सू० ४. ३. २ ।

५— पा० सू० ३. १. ११८ ।

६— तै० सं० १. २. ६. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १० ।

इति^१ । 'अथ' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'दृषणं वा काष्ठं वा'
 'भित्वा' सोमसकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अथ चैकं दोष
 माह—“क्षचं वै सोमः इति । सोमस्य क्षचत्वं श्रूयते—“थान्येतानि
 देवेषु क्षचाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः”— इत्यादिना^२ । इयं प्रसिद्धिः
 “क्षचं वै”—इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'यमितं' यस्तम्, भुञ्जितम्^३
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्येत्' बहिः
 प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं दृषणादिकं सोमस्यान्तम्, 'तस्मात्' स्वयं
 मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्गं मेव कुर्यात् ; शोधनार्थन्तु 'विचिन्व-
 न्मिति' पठेत् । अथ सूत्रम्—“प्राङ्मुपविश्यास्माकोऽसीति सोम
 माक्षभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके”—इति^४ ॥ ८ ॥

“अथ वास इत्यादि । 'वासः' सोमोपहननार्थं दशावस्त्रायम् ।
 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागय सुदगयं वेत्यर्थः^५ । आस्तृते वाससि
 सोमोन्मानं विधत्ते—“तद्राजानं मिमीते”—इति^६ । 'तत्' तत्र
 वाससि । 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा'
 षष्ठवत्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः । मात्रा यैवात्र सोमे,
 सा मनुष्येषु ; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव ;
 अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिष्टगृच्छादिगता, सापि
 सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१४. ४. २. १३.) प्रकृत्यम् ।

३— 'भुञ्जितम्'—इति क्व ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ९-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. १३ ।

विधीयमानोन्मानमन्त्रं देवताद्वारा प्रशंसति— “साविद्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविषयानुज्ञा-
प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं क्वन्दः प्रशंसति— “अतिष्कन्दसेति । अष्टिरतिशङ्करौ
वास्य क्वन्दः, अतोऽतिष्कन्दस्त्वम् । एतस्मिन् क्वन्दसि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाधस्तनानां क्वन्दसा मुत्पत्तेः सर्वष्कन्द-
स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विधत्ते— “स मिमौतेऽमित्यं देव मिति^१ ।
मन्त्रस्थाय मर्थः । ‘त्यं’ तं ‘सवितारं’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
सम्बन्धः । कौटुम्भम् ? ‘ओष्णोः’ अविद्योः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्तमान मित्यर्थः । ‘कविक्रतुं’ क्रान्तकर्माणम्, ‘सत्यसवं’ सत्यानु-
ज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां फलानां धारकम्, ‘अभि’ अभितः
‘प्रियम्’, ‘मतिं’ मननवन्तम्, ‘कविं’ क्रान्तप्रज्ञम् । ‘यस्य’ सवितुः
‘अमतिः’ अन्येषा मविषया मतिः, ‘भाः’ च; अथवा अमतिविश्रे-
षणम्, भासमाना सा ‘ऊर्द्धा’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सवीमनि’ प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थं मित्यर्थः । स
तादृशः ‘स्वरणः’ श्रोत्रनगमन आदित्यः ‘हृषा’ हृषया ‘हिरण्य-
पाणिः’ सन् ‘अमिमौत’ मिमौते, सोमोन्मानं करोति, करोति-
त्यर्थः^२ ॥ १२ ॥

दशकल उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशङ्कानप्रकारं दर्शयति—

१— वा० सं० ४. २५. १ ।

२— निब० ६. ३. ३ द्रष्टव्यम् ।

“एतया सर्वाभिरिति’ । ‘एतया’ “अभि त्वं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभिः’ अङ्गुलीभिः पञ्चभिः मिमीते । ‘एतया’ एव ‘चतसृभिः’
 अथङ्गुलीभिः मिमीते । एव मवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं
 मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं
 मिमीते । एवं दशवार मुन्माय, अनन्तरं पाणिद्वयं ‘समस्य’
 अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवार मभिमितस्य सोमस्योपरि ‘आवपति’ ।
 शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्— “सर्वाभिः प्रथम मङ्गुष्ठप्रभृति
 चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयञ्चाञ्जलिना दशम मन्यदाष्ठा-
 वपश्रुतेः”—इति । मानस्य दशमङ्गुल्या स्तयमानत्वादाधिक्ये सति
 दशमङ्गुलाविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशम मन्यदेति विकल्पि-
 तम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते योऽर्थमिद्धो मान-
 विषयः समञ्चनप्रसारणभावः, त मनूद्य बद्धधा प्रशंसति— “स वा
 उदाचं न्याच मित्यादिना । ‘उदाचं न्याचम्’ अङ्गुलीः समस्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ तेनोक्तप्रकारमानेन ‘अङ्गुलीः’ ‘नानाजानाः’
 पृथक्-पृथक्-जन्मवयः ‘करोति’; कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ यत् सहेति । ‘सर्वाभिः’ संहताभि-
 रङ्गुलीभिः दशवार मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति ‘संश्लिष्टाः’
 परस्परसंहता एवाङ्गुल्यो ‘जायेरन्’ ॥ १४ ॥

“यदेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘नानावीर्याः’
 पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः ‘करोति’ ॥ १५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युम-
तीति । ‘एतत्’ एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्कन्दोदेवता मेव
ऽङ्गाद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः ।
॥ सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यहेति । ‘अह’-इति विनिग्रहार्था
नेपातः^१ । ‘पराचौ’ पराग्नूता ऊर्द्धमुखी सती, उदञ्चनसामर्थ्येन
यज्ञं सोमरसं ‘देवेभ्यः’ ‘वहति’; तथैव ‘अर्वाची’ अवाङ्मुखी
सती, समञ्चनसामर्थ्येन ‘मनुष्यान्’ ऋत्विगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो
दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशमङ्गाकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन
ऽङ्गाद्वारा विराट्सम्बन्धाद् ‘वैराजः’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । ‘अन्तान् समुत्पार्थ’ अधःप्रसा-
रितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (उच्चं^२) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
पन्थिं कुर्यात्^३ । तत्र मन्त्रः— “प्रजाभ्यस्वेति” । ‘प्रजाभ्यः’ सद-
स्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण यथनं प्रशंसति— “स यदेवेद
मिति । शिरस अंसयोश्चान्तराक्षप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते,
एवं पन्थिकरणेन^४ कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

पन्थिमध्ये सुषिरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ मध्येऽङ्गुष्ठेति ।
मध्ये सोमपन्थिमध्ये सुषिरप्रदानेन ‘प्राणन्तं’ ‘तं’ त्वां सर्वाः ‘प्रजाः’
अपि ‘अनु प्राणन्तु’ इति । ‘समायच्छन्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— निब० १. २. ४ द्रष्टव्यम् । २— एषोऽधिकपाठः क्-पुस्तकमात्रे ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २० ।

४— वा० सं० ४. २५. २ ।

५— ‘पन्थीकरणेन’-इति ड, च ।

‘अथतीव’ स्लापयतीव ‘अप्राणं’ सोमं प्राणरहितम् ‘इव’ करोति’,
 अतएव उपद्रवसम्भवाद्भेदोः तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूपं
 ‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मात्’ प्रजास्त्विति^१ मन्त्रं पठेत् । ‘तं’ सोमो-
 पनहनवस्त्रे बद्धं सोमं ‘सोमविक्रयिणे प्रयच्छति’^२ । अथातः पणन-
 स्त्रैव, विधिरुच्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदं
 सद्यत्सुर्वं पणत्यः सु आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ते सोमो
 राजा इदं क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणा-
 नीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलुया ते क्रीणा-
 नीति भूयो वा ऽश्रुतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. २१ ।

८— वा० सं० ४. २५. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २१ ।

वक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोर्वै† प्रतिधुक्‡ । तस्यै शृतं तस्यै शुरस्तस्यै दधि
स्यै मस्तु तस्या ऽत्रातुश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं
तस्या ऽत्रामिक्षा तस्यै व्याजिनम् ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा ऽश्रुतः सोमो
राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दृश
श्रीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेर्हुँन ते गुवा ते क्रीणा-
मीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्युशसि
प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु ऽत्राह । चन्द्रं ते व्वुस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परुः सम्पादयन्ति तस्मादिदुः सक्तसुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युष युदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदा-
चुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि
सोमो ऽथैतदध्वर्युर्गुं महयति तस्यै पुशयन्वीर्याणि

* 'ध्वर्युः'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिधुक्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्याजिनम्'—इति क, 'व्याजिनश्'—इति ग, घ ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयी* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्वः पुणते । संवत्सरुसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽञ्चतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्
पुञ्चकृत्वः पुणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणा-
मीति शुक्रः ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृत ममृतेनेत्यमृतः ह्येतदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रुकम्पयति । सग्मे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति सु आत्मन्नेव व्वीर्यं
धत्ते शरीर मेव सोमविक्रयी हरते तत् तुतः सोम-
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति । तुपसस्तनु-
रसीति तुपसो ह वा ऽएषा प्रजापतेः सुभूता युदजा
तस्मादाह तुपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्वर्णं इति सा यत्
क्षिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः परमेण

* 'सोमविक्रयी'—इति म, घ ।

पशुना क्रीयस इति सा यत् षिः संवत्सरस्य व्विजायते
तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मुवैतदा-
शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानौत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
मादत्त ऽआजा ह वै नामैषा यदुजैतया ह्येन मन्तत
आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न एहि समिचध इति
शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं युजमानस्य दक्षिण
ऽजरौ प्रत्युच्च वासो निदधातौन्द्रस्योरु माविश दक्षिण
मित्येष वा ऽअचेन्द्रो भवति यद्युजमानस्तुस्मादाहेन्द्र-
स्योरु माविश दक्षिण मित्युशुन्नुशुन्त मिति प्रियः प्रिय-
मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवुः शिव मित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणानुदिशति । स्वान भ्राजाह्वारे-
बुभारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान्वक्षच्छं मा वो दभन्निति† धिषण्यानां वा ऽएते
भाजनेनैतानि वै धिषण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
द्वन्दिक्षत् ॥ ११ ॥

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मतः ।

† 'मा दभन्निति'-इति साः-सम्मत इति डा० वेबरः ।

अथाचापोर्णते । गर्भो वा ऽणु भवति यो द्रौक्षते
 प्रावृता वै गर्भा उरुबेनेव जरायुणोव त मुचाञ्जीजनत
 तुस्माद्पोर्णत ऽणु वा ऽश्रुच गर्भा भवति तुस्मात्
 पुरिवृतो भवति पुरिवृता इव हि गर्भा उरुबेनेव
 जरायुणोव ॥ १२ ॥

अथ व्वाचयति । पुरि माम्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा
 सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽणु मेघ आगच्छति स आगत
 ऽउत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तुस्यो ह्येषा
 प्रायश्चित्तिस्तुथो ह्यास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति नु व्रतं
 प्रमीणाति तुस्मादाह पुरि माम्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा
 सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुषा स्वायुषो-
 दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽणुऽनूत्तिष्ठति यः
 सोमं क्रीतं तुस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां२॥‡
 ऽअन्विति? ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
 पुन्या मपद्महि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन व्विश्वाः पुरि
 द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'ममृतां२'-इति क, ख ।

§ 'अन्विति'-इति ग, घ ।

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्
 विभयाच्चक्रुस्त ऽएतद्युजः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त ऽएतेन
 युजुषा नाप्रा रक्षाःस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाप्रे
 निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तद्यो ऽएवैषु एतेन युजुषा
 नाप्रा रुक्षाःस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाप्रे निवाते
 स्वस्ति सुमाश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
 गा मनेहसम् येन व्विश्वाः पुरि द्विषो वृणुक्ति विन्दुते
 वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति । अन्नसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन
 मेतत् तुस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्यनसोदावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ युदपा मुन्ते क्रीणाति । रुसो वा ऽश्रापः सुरस
 मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति सुशुक्र मेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
 युदजा भवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ युञ्जेनुर्भवति
 साशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ युन्मिथुनौ भवतः सुमिथुन
 मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-
 र्दशभिरा वै व्विराड् वैराजः सोमस्तस्माद् दशभिरेव
 क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

* 'तन्वानाः'-इति ।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति^१ । ‘पणते’ व्यव-
हरेत् । ‘तस्मात्’ सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् ‘इदं’ इदानीं मपि
‘सर्वं’ दधिमध्वादि वस्तु ‘सक्तत्’ ‘पण्यं’ लोके पणितव्यं भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— “स आहेत्यादिना^२ । ‘सः’ अध्वर्युः
“क्रयस्ते सोमो राजा^३” इति^४ पृच्छेत् । ‘क्रयः’ क्रयार्थं प्रसा-
रितः । “क्रयस्तदर्थे”—इति^५ ‘क्रय’-शब्दो निपातितः । प्रश्नार्थं
मुनिः^६ । ‘क्रयः इति सोमविक्रयी’ प्रतिब्रूयात् । ‘तत्’ तर्हि ‘ते’
तव स्वभूतं सोमं ‘क्रीणानि’ इति^७ अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा ‘क्रीणीहि’ इति^८ उक्तोऽध्वर्युः ‘कलया’ गोरेक-
देशेन ‘ते’ तव सम्बन्धिनं सोमं ‘क्रीणानि’ इति^९ ब्रूयात् । स
विक्रेता ‘अतः’ अस्मात् कलासूचणात् ‘भूयः’ प्रभूत मधिकं मूल्य
मर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्त्व मावि-
ष्करोति— “महांस्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्य मर्हति, तर्हि
कृत्स्ना गौर्दातव्या भवति, तथा सति ‘गोर्महिमा महान्’ इति^{१०}
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कथं महत्त्व मिति तद् दर्शयति— “गोर्वा इत्यादिना^१ ।
‘गोः प्रतिधुक्^२’ सद्यो दुग्धम्, इद मेकं वीचम् । ‘तस्यै’ तस्याः
‘अतः’ पक्कं पयः । ‘गरः’ पक्कचौरस्योपरि सारभूतम् । घनीभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ८. २ ।

३— पा० सू० ६. १. ८२ । ४— पा० सू० ८. १. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३-७, ८ क । ६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ख ।

७— ‘प्रतिधुक् धारोष्णं पयः’—इति या० दे० ।

मन्वास्त्रादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूत सुदकं 'मस्तु' ।
 'आतञ्जनं' दधिभावकारणम् । तस्मै पद्यसि दधानयने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिषा' । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् ।
 एवं दशविधानि^१ गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

“शफेनेति । द्वितीयवारकथे 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्^२ ।
 'शफः' पादाद्यस्यार्द्धभागः । 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिधुगादिक मित्यर्थः । तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । “भूयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्” । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्^४ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीतः' 'इत्याह' ; उचितमूख्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वयांसि प्रभ्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्^५ ॥ ३ ॥

“स आह्वेति । 'वयः'—शब्दार्थं स्वय मेवाह— “चन्द्रं त इत्या-
 दिना । 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्^६ 'चन्द्रम्' आल्हाद-

१— घृत-नवनीतयोः परिचयो बहुचोक्त इतोह नोक्तिखितः ; ताभ्यां
 सद्यैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति ज्ञेयम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

३— १७०८० ११५० । का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ ।

४— “प्रन्नान्ते प्रन्नान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२ । अत्र 'भूय
 यथातः सोमो राजाह्वीतोष मन्त्र उच्यते'—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३ । 'वयांसि अन्यान् पशून् द्यागादीन्'—इति ।

७— निघ० १. २. २ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्रं ते इति सोम मासन्ध वाचयति”—इति कात्यायनः^१ । ‘अन्याः तिस्रः’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— “स यदर्वागिति । ‘अर्वाक्’ सन्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, ‘परः’ परस्तात् ‘सन्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सन्पादन-काले तु ‘परः’ देयं मुख्यं अधिकं कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वं पण्यं’ वस्तु ‘सह्यत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘परः’ ‘सन्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां सुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारणं माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महितः’ महत्त्वोपेतः खलु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देवः’ खलु; दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्त्रीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^२ । अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्युः’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्मै’ तस्याः ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनसा क्रौणा-नौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कक्षाशपादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकाल इति । स्पष्टं नेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिदशसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने सति यजमानं

१— का० श्रौ० ७. ८. १४, १५ सूत्रयोः प्रसितार्थकथनं मिदम् ।

२— पुरस्ताद् द्रव्यम् (११६ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुकं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्याय मर्थः । ‘शुकं’
 ‘दीप्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुकेण’ दौत्रेण ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुकचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुकं त्वा शुकेणेत्यादिना ।
 स्यष्टोऽर्थः । अत्र सूचम्— “स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते हागास्तो
 धेनुस्तो मियुनौ ते गावौ तिस्रस्तोऽन्याः शुकन्वेति हिरण्य मासभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकल्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकल्पयति’ हिरण्येन प्रसो-
 भयति । मन्त्रगतं^३ ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 अलिग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सग्मः’ यजमानः,
 तस्मिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिप्रकल्पयति”—
 इति सूचम्^४ ।

“तद्यजमान मित्यादि^५ । ‘तत्’ अभिप्रकल्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्ते ते”—इति^६ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्ते’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वान् तत्स्त्रीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० औ० सू० ७. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० औ० सू० ७. ८. १६ ।

५— का० औ० सू० ७. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्त्रीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अध्वर्युस्या मालभ्य स्थितं यजमानं “तपसः सूतुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः । हे अजे ।
त्वं ‘प्रजापतेस्तपसः’ ‘तनूः’ शरीर मसि; तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापतेः वर्णोऽसि’; “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^४ ।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरमाख्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे चिर्जाय-
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमः पशुः’, तेन क्रीयसे ।
हे सोम ! अतोऽहं तवानुपहात् ‘सहस्रपोषं’ पुत्रपौत्रादिरूपेण
बहुविधपुष्टिं प्राप्नुवामीति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नीःपरता माह— “आग्निष मेवैतदिति । आशासन-
प्रकार मेव दर्शयति— “भृमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाह्व क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्द्दिशति—
“स वा अनेनेति । “अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सव्येनाजां प्रथच्छन्;

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८ ।

२— वा० सं० ४. २६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १. १. २, ५; ५, ६ इत्यादिषु ब्रह्मण्यम् ।

‘मिचो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते”—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“अजा इ वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘अजत्’ आभिमुख्येनागच्छति । आजनसाधनत्वात् ‘अजा’ वस्तुतः; ‘ता’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मिचो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमिचधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मिचः’ मिचभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मिचशब्दार्थं माह—“गिवो नः शान्त इति । गिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । ‘तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तचान्तर्द्धार्यकं ‘वासः’ प्रत्युच्चं प्रसार्थं, तच्च सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योह मिति^४ । ‘अच’ अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्वतन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योह मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागात्पार्थं माह—“उग्रशुश्रन्त मिति^५ । “वग्र कान्तौ”^६ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूह माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रशिद्धम्, अतः ‘उग्रशुश्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—‘इति’ ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१—का० श्रौ० सू० ७. ८. २० ।

२—वा सं० ४. २७. १ ।

३—“आदायागते (अर्धैर्षी) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)”—इतिचेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.) ।

४—वा० सं० ४. २७. १ ।

५—आदा० प० ७० धा० ।

“स्योनः स्योन मिति । स्योन मिति सुखनाम^१ ; सुखस्य श्रिवा-
त्मकलात् ‘श्रिवः श्रिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति^२ । हे स्नानभ्राजादयः ! ‘वः
पुष्पाकम् ‘एते’ ‘सोमक्रयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते
अतः ‘तान्’ क्रयसाधनपदार्थान् ‘रक्षध्वम्’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान्
‘मा दभन्’ मा हिंसिष्ठाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— “धिष्यद्यानां वा एते भाजनेनेति
भाजयतीति भाजनं स्नानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘एते
स्नानादयो ‘धिष्यद्यानां’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्यद्यसम्बन्ध
इति तत्राह— “एतानि वै धिष्यद्यानां नामानीति । स्नानादयो
धिष्यद्यानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनार्था
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्यद्यानाम्’ एव, न तु स्नानादयः सोम-
रक्षकाः ; अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्यद्यानाम्’ इति तत्राह—
“एतानि वा इति । तथा चोक्तरक्ष वक्ष्यति— “त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

३— अग्नीनां माश्रयभृता मृदा निर्मिताः सप्त स्वल्पवेदिका धिष्यद्यान्य-
च्यन्ते । तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— “आग्नीध्रियं पूर्वम्,
सिक्तताश्चोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३७.) सर्वत्र, घट् सदसि,
प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वैर्गौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य,
होतृधिष्यद् मुक्तरेश चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोहनेऽङ्घ्रा-
वाकानाम्” —इति ८. ६. १६-२१ । धिष्यद्गनिर्वचनादिकं १
निघ० ८. १. ४ प्रत्यक्षम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्याः”-इति^१ । ‘तान्येव’ दश क्रयद्रव्याणि
‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’-इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्ण्य-
भूतेभ्यः स्नानादिभ्यः ‘अन्दिच्चत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
“ग्रल इगुपधाद्”-इति^३ क्वः । अत्र सूत्रम्- “स्थानभाजेति
जपति”-इति^४ ॥ ११ ॥

“अथाचापोर्णत इति^५ । “उल्लवेनेव जरायुणेवेति । धृतस्य
शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति । उभयत्रेवशब्दो वाक्या-
लङ्कारार्थः । ‘उल्लव’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ वाह्य माव-
रणम् । तथाच प्रागान्नातम्- “अन्तरं वा उल्लवं जरायुणो
भवति”-इति^६ । स्पष्ट मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अत्र’
अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवारणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
प्रावरणे पश्चादपवारणं युज्यते । तद्देशे कुत इत्यत आह- “एष वा
अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥ .

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माग्ने दुश्चरितात्”-इति
अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्थः । ‘मा’ मां दुश्चरितात्
सकाशात् ‘परिबाधस्व’ चायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१-इहैव काण्डे ईप्र० २ब्रा० ६कण्ठी द्रष्टव्या ।

२- तु० उभ० ३ घा० ।

३- पा० सू० १. १. ७५ ।

४- का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

५- का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ।

६- २. १. ११ (६० प्र०) द्रष्टव्यम् ।

७- का० श्रौ० सू० ७. ६. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आसीनं वा एन मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एषः’ सोमो राजा । अष्टस्यागमनात् प्रागेवोत्यानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यान्निश्चयाकरणम् ; तच्च ‘प्रतं’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति ; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्वार्थः^३ । ‘आयुषा स्त्रायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्थाम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । सोमांशून् ‘अनु’-सृत्य ‘उदस्थाम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति^४ । आरोहण्यत्रेति ‘आरोहणं’ शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थः । वयं ‘पन्थां’ पन्थानं ‘प्रत्यपद्यहि’ प्रतिपद्येमहि । कीदृशम् ? ‘स्वस्तिगां’ शोभनगमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘येन’ पथा गच्छन् पुरुषो ‘विशाः’ ‘द्विषः’ द्वेषून् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, तं प्रतिपद्येमहौति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. ३ ।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २ ।

४— “उत्थान मनःप्रतिगमनं च गृह्यीतसोम एव यजमानः करोति”-इति “उत्तरे च (७. ६. २)”-इति सूत्रव्याख्याने या० दे० ।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २६. १ ।

अमुं मन्त्रं माख्याधिक्या प्रशंसति— “देवा ह वा इति । पुरा किल ‘देवाः’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वानाः’ असुराद्यासङ्गेन भौताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजुः’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाद्वा रक्षांसि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं चेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः-प्रयोगेणोक्तलक्षणं चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं मेवविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं क्रथात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात् ‘अनसा परिवहन्ति’ ; अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेवं कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कृष्टचेचं प्रति ‘वीजं शीर्षां हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “शीर्षां सोमं कृत्वा पाणि मन्तुर्ह्यय प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं समङ्गि धौतम्, प्रउगासोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्त्रिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्त्रिन्नासोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— वा० सं० ४. ३०. १ ।

३— वा० सं० ४. ३०. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— “अथ यदपा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्धिरण्यं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘सशुकं’ शुक्रेण दीप्या सहितं सन्तं क्रौतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सत्वचसं’ क्रौतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजया’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वा माशिरस्य
 क्षीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः साशिरो भवति ।
 ‘अथ यन्निधुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः^१ ॥ १८ ॥ ६ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अथ “हिरण्यं सहसाच्छिद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायनः (७. ८. २७.) । “प्रदक्षिणं सोमक्रयणी माद्व्यान्यया
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिच्छति, यदि सोमविक्रयी प्रति-
 विवदेत एषतैर्न वरत्राकाण्डेनावक्षार्यं नाशयेयुः, लकुटैर्भ्रंस्तीर्थिकै,
 नित्यवदेके वधं समामनन्ति”—इत्याह आपस्तम्बः (१०. २७. ५-८.) ।
 “सोमविक्रयियो किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसौति
सोऽसावेव बन्धुरुथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वुै पृथिव्युदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तुदस्या मुवैन
मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवुं मभिपुद्य व्वाचयति । अस्तभाद् द्यां वृषभो
ऽअन्तरिक्ष मिति देवा इ वुै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एन मेतज्ज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैवुं'-इति सायणसम्मतः पाठः ।

याऽस मेव व्वधाच्चक्रुय्यदाहास्तभाद् द्यां वषभो ऽञ्चन्त-
रिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमां-
ल्लोकां न्नास्पृणोति तस्य हि नु हन्तास्ति नु बधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‡ । तदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तस्य हि नु हन्तास्ति न बधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि
सम्राडिति॥ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तदस्मा ऽददः
सुर्व मनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति॥ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाप्रा
रुक्षाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽणु भवति तिरु इव

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'नेमांलोका'-इति ग, घ ।

‡ 'इति'-इति ग, घ ।

§ 'सम्राडिति'-इति क ।

॥ 'सम्राडिति'-इति क, 'सम्राडिति'-इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'-इति ग, घ ।

वै गर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याणङ्गं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याणङ्गं तस्माद्द्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । व्वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्वनेषु
ह्रीद मन्तरिक्षं व्विततं व्वक्ष्वाग्रेषु व्वाज मुर्वत्सु पय
उस्त्रियास्विति व्वीर्य्यं वै व्वाजाः पुमांसोऽव्वन्तः पुःस्वे-
वैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्त्रियास्विति पयो ह्रीद मुस्त्रि-
यासु हितुः ह्वत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विस्त्रग्नि मिति ह्वत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विस्त्रग्नि मिति व्विष्णु ह्ययं
प्रजास्त्रिर्दिवि सूर्य्यं मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु ह्वि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य्यं मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं यद्यु ऽएकं भवति कृष्णा-
जिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः‡
सूर्य्यस्य चुक्षुरारोहाम्नेरक्षणः कनीनकम् । यच्चैतशेभि-
रौयसे भ्राजमानो व्विपश्चितेति सूर्य्यं मेवैतत् पुरस्तात्
करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाम्ना रुक्षांस्यपद्मन्नेत्यथाभयेना-
नाश्रेण पुरिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतत्पर्याणङ्गं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽणुषोऽभ्यारोहाद्भवति को
ह्येत मुहृत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युच वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायत्य पर्णं
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राजस्तुत्यतित्वा पर्णो
ऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदि-
हाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानद्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरौ वा कृष्णास्तु च विद्याद्विष्यत्यैषुमः पर्जन्यो
व्युष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उसावेतं धूर्षाहावित्युसौ हि भवतो
धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्रू ऽदिति
युज्येते ह्यनश्रू ऽदित्युनात्ताविति तद्वीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युथैनावन्तः
नाप्रा रुक्षांसि नु द्विशस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्या'-इति क, डा०-वेवरेणान्यत्र वृष्य; श्रूयते चोत्तर

. (४. १. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्यायै'-इति ।

अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपालम्ब* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सीमाय पर्युच्छ्रमाणायेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्याचयति । भद्रो मेऽसि प्रुच्यवस्व भुवस्पत
ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भुवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वं राज्ञो ऽभिवदति
भद्रो हि भुवति तुस्मादाह भद्रो मेऽसूति प्रुच्यवस्व
भुवस्पत ऽइति भुवनानाः‡ ह्येष पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अघायवो विदन्ति युथैन मन्तरा नाप्रा
रुक्षाःसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽण्वेन मेतुद् भूतं
प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तुन्नाप्रा रुक्षाःसि नान्ववयन्त्ये-
तद् व्ययसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपालम्ब'—इति पाठोऽपि डा०-वेवरेण वृष्टः ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'—इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'—इति, 'प्रपातयति'—इति च वृष्टौ डा०-वेवरेण ।

अथ शुरीर मेवाश्ववहन्ति । यजमानस्य गृहान् गच्छ
तुन्नौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । युथा येभ्यः पक्ष्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यन्नं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ५ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिष्टञ्चि यन्नः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-
दाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेघ वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिनुहल्यायै जारेति तद्या-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमीदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रुञ्चैतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञात‡ यज्ञौतम ब्रुवाणेति स यदि काम-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे? सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्ह्युचोभयैरुर्यो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'—इति क, डा०—वेवरेयान्यत्र दृष्टञ्च ।

† 'यन्नः'—इति म, घ ।

‡ 'गोपज्ञात'—इति म, घ ।

§ '०त्यहे'—इति क ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'—इति म, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्ज्जम्भ
ऽआदधाते यो द्दौक्षत ऽआग्नावैष्णवुः ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो द्दौक्षते तुदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते
तत्पशुनात्मानं निष्प्रौणीते ॥ २१ ॥

तद्भैके । आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्यय मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः सह सद्भ्यां निष्क्रेष्यामह ऽइति व्वदन्तस्तदु
तथा नु कुर्याद्युच वा ऽएतौ क च तुत् सुहैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देव-
तयोरुसमदे कृष्णसारङ्गः‡ स्यादित्याहुरेतुञ्जोनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुथो ऽअपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य व्वरुणस्य चक्षसे
महो देवाय तुदतुः सपर्यत । दूरेदुग्ने देवजाताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसतेति नम एवास्मा
ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ । † नास्त्येवत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'सुहैव'—इति ग, घ । § 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वरुणस्योत्तुम्भन
 मसीत्युपस्तुम्भनेनोपस्तभाति व्वरुणस्य स्कम्भसुर्जनौ स्थ
 इति शम्ये ऽउहृहति स यदाह व्वरुणस्य स्कम्भसुर्जनौ
 स्थ इति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि भवति यत् सोमः
 क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दौ माददते । द्वौ वा ऽअसौ
 मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य
 सक्तसुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

अदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
 यस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति । अच वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः
 सोमस्तुस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यचो ऽएव रेतस आशयो
 रेतः सोमस्तुस्मादचदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वरुणस्य ऽअतसुदन्यसौत्युष
 कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वरुणस्य ऽअतसुदन मसीत्युथैन
 मासादयति व्वरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति स यदाह
 व्वरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि
 भवति ॥ २९ ॥

* 'क्रीतः'—इति ग, घ ।

अथैनं शालां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते व्विश्वा परिभूरस्तु
 यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो ऽवीरहा प्रचरा
 सोम दुर्व्यानिनि यद्वा वै दुर्व्या गृहान्नः शिवः शान्तो
 ऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अत्र हेके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राक्ष
 ऽग्रागतायोदक् माहुरेदेव मेतदिति व्वदन्तस्तुदु तथा
 नु कुर्यान् मानुषुः इ ते यज्ञे कुर्वन्ति बृद्धं वै तुद्यज्ञस्य
 युन् मानुषं नेद् बृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोप-
 निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—
 “नीडे कृष्णाजिन मिति” । “उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः”—इति
 वक्ष्यति । तदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नीडे’ । परितः
 प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्^१ ‘कृष्णाजिनम्’ प्रसा-
 रयेत् । हे कृष्णाजिन! त्वम् ‘अदित्याः’ भूम्याः लघूपम् ‘अधि’ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ ।

२— नवमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०) । कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति ह ।

४— वा० सं० ४. ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्मात्स्वकृत्स्नानीय मित्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अचातिदिशति—
“सोऽसावेव बन्धुरिति । योऽधौ अवहननप्रस्तावगतः— “इयं वै
पृथिव्यादितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग् यदिद् मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
दित्यास्त्वगभीति” —इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘सः’ एवास्य ‘बन्धुः’
समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति^३ । ‘एनं’ सोमम्
‘आसादयति’— “अदित्यै सद इति^४ । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
अदित्याः सम्बन्धि ‘सदः’ सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वाण्यदत्तेन
प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात् ; इति भावनया कृष्णाजिने
आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं
मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एनं’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आसन्नभ्य ‘वाचयति’
अध्वर्युः । “अस्तध्नाद् द्या मिति सोम मालम्भ्य वाचयति”— इति^१
सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्थः^२ । ‘वृषभः’ अर्पां वर्षिता सोमः । अथवा
वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्यां’ दिवम्
‘अस्तध्नात्’ सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान् । तथा ‘अन्तरिचम्’
अस्तध्नात् । किञ्च ‘पृथिव्याः’ ‘वरिमाणं’ परिमाणमहत्त्वं मपि
‘अभिमीत’ इत्यती पृथिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘ससाद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

४— वा० सं० ४. ३०. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ ।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३ ।

सम्प्राजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'अतानि' आयुस्सन्नादादिकर्माणि
'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

असुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य' व्यापष्टे— 'देवा ह वै यज्ञ
मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
प्रसूते कर्माणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्देशात्, तत्परिहाराय
'व्यायस' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तन्नाद्
शां वृषभोऽन्तरिच मिति', 'स पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
श्रवणात् ॥ २ ॥

"अमिमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा
सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आस्पृषोति' सर्वतो बलिनः
कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्थापत्त्या दृढयति— "तस्य ह्यीति ।
इन्तुर्हननस्य च लोकप्रधानःपातित्वात् तस्य चैतदार्यपत्य मित्यर्थः ।
'आस्पृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-
माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“आसीददिति । तृतीयपादस्यापि ब्रह्मप्रकाशनरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवाच पुनः पठितम् ; “तदेनेनेमांसोक्तान्”—
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेद् सर्वम्”— इति विशेषः ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्मा
इदं सर्वं मनुवर्तन् करोतीति । ‘इदं सर्वं’ भूतजातम् ‘अनुवर्तन्’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कर्तारं ‘प्रत्युद्यामिन्’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साङ्ख्यं सोमस्य वेष्टन-
साधनं वासः ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— “नेदेन
नाद्वा रक्षासीति । ‘नेत्’-इति परिभये । तथाच यास्कः— “नेत्येष
इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये”—इति^१ । यदि पर्याणहनं न
कुर्यात्, तदा ‘नाद्वा’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एनं’ ‘प्रमृशानं’
‘प्रमृशेयुः’, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स पर्याणह्यति^२ वनेषु व्यन्तरिष
मिति^३ । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिषं’ ‘विततानं’ सोमो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अर्वत्सु’ अरण्यवत्सु

१— निह० १. ३. ६ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. ६ ।

३— वा० सं० ४. ३१. १ ।

पुरुषेषु योग्यम् । 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते । 'उस्त्रिया'—
इति गोनाम^१ । तासु 'पयः' । 'हृत्सु'—इति प्राणिवङ्गलापेक्षया
बहुवचनम् । तत्र 'हृत्सु' 'क्रतुं' सङ्कल्पम् । 'विचु' प्रजासु 'अग्निम्'
भुक्तस्थान्नपानस्य पाकसाधन मग्निम् । 'दिवि सूर्यम्' । 'अद्रौ'
जातावेकवचनम्^२ ; पर्वतेषु 'सोमम्' । 'वरुणः' पापनिवारकः,
सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

'वन'-शब्दस्थार्थान्तरभ्रमं व्युत्सयन् वनेष्वन्तरिचविस्मरणं लोक-
मिद्धु मित्याह— 'वनेषु हीदं वितत मन्तरिचं वृक्षापेक्षिति ।
यद्यपि सर्वचान्तरिचं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षापे
पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव मुक्तम् । अर्वत्सु पुंस्त्वसम्भवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज मर्वत्सु"—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उस्त्रियाहृदादिषु पयःक्रवादिस्थितेर्लोक-
प्रसिद्धिः 'पयो हीदम्'—'हृत्सु स्यं क्रतुः'—इत्यादि 'हि'-कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

"अथ यदि द्वे इति । दौचायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने'
स्त्रीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भवति ।
नद्वस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः^३ ; तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं
भवतीत्यर्थः । द्वितीयास्त्राभे उपाय माह— "यद्यु एकं भवति,
कृष्णाजिनघीवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— पा० सू० १. २. ५८ ।

३— 'युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे स्ववलययति ध्वजस्थानीयम् । अत्रानसो
वाससा वेष्टन मिति केचित्'—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चक्षुरिति^१ । तथाच सूत्रम्—“कृष्णा-
जिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनधोरन्यतरत्, एकश्चेद्
ग्रीवा अवकृत्य”—इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे कृष्णाजिन! त्वं
‘सूर्यस्य’ ‘चक्षुः’ चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः । उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्धं दिग् मारोहेत्यर्थः । तथा
‘अग्नेः’ देवस्य सम्बन्धि ‘कनीनकम्’; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः
कनीनिका, ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरक्ष्णः’ कनीनिकास्थान मन्त्र-
रिचम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः । अनस उपर्यारोहे सति एतदु-
भयारोहणं सम्पद्यते । ‘यत्र’ यस्मिन्नारोहे सति ‘एतग्नेभिः’ अग्नेः
‘ईयसे’ गच्छसि ‘विपश्चिता’ मेधाविना सोमेन सह ‘भ्राजमानः’
दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—“सूर्य मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चक्षुः’—इत्यभिधानेन ‘सूर्य मेव’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ कृत-
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह—“सूर्यः पुरस्तान्नाष्टेति । ‘नाष्टा’
नाष्टाणि, यज्ञनाशकानि ‘रचांसि’ हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति ‘अभयेन’ नाशकरहितेन मार्गेण सोमं ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
सम्बन्धिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युच्यते, चुबुकप्रमाणे^३ ‘भवतः’ ।
अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्यं सूत्रयामास—

१— वा० सं० ४. ३२. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६, १० ।

३— अन्तस्थ‘व’मध्यपाठशुक्लपुस्तके । स्यात् ‘चिबुकप्रमाणे’—इत्येव ;

“अधस्ताच्चिबुकम्”—इति ह्यमरः ।

“प्रयुगाच्चोद्धते फलके भवतः”— इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’ तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुब्रह्मण्यः’ (भृथिष्ठ एव सन्^२) ‘प्राजति’ प्रेरयति अनङ्गाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति—“अथान्वेति । करितुरगाद्याहूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः ‘अथान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’? न कोऽपौति ॥ ९ ॥

“पलाशशाखाया प्राजतीति । भृथिष्ठास्त्रेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वथन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—“यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यात मिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मासीत्, ‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति पलाशशाखाया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—“अथानङ्गाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
हृष्णत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णसाभ्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१ -- का० श्रौ० सू० ७. ९. ५ । तत्रापि ‘प्रउगात्’—इति खरमध्यपाठ
एव, न त्वन्तस्थमध्यः ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— कृ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

५— प्रतोदस्थानीययेति भावः । ‘अनङ्गाहौ बलीवहौ’—इति या० दे० ।

‘दृषमः’ अस्मिन् संवत्सरे ‘पर्जन्यः’ बह्वृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति एतत् उ विज्ञानम्’ दृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मन्त्रयोजनं विधत्ते— “अथ युनक्तुस्त्वावेत मिति’ । मन्त्रस्त्राय मर्थः^१ । हे ‘उस्यौ’ अनङ्गाहौ ! युवां वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौदृशौ युवाम् ? ‘धूर्वाहौ’ धुरं मोढुं समर्थौ । तादृशौ युवां ‘युज्येथाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते— ‘अनश्रू’ अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहणौ’ शूद्राद्येण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनङ्गाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह— “स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “उस्यौ हि भवतावित्यादिना । उतस्त्वाविणावनयोर्भोगावित्युस्यौ । एषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देन द्योत्यते । धूर्वाहावित्यस्य तात्पर्यं “धूर्वाहाविति । आर्त्तेश्वश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनश्रू’-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’ ‘उत्सावेतम्’-इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । “स्वस्ति यजमानस्य”-इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— “यथैनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनङ्गाहौ ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गं ‘नाङ्गाः’ हिंस्राः ‘न हिंस्युः’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ११ ।

२— वा० सं० ४. ३२. १ ।

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपल्लव्य
 मालम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । त मालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युह्यमाणाय”—इति
 वा । अनुवचनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं
 यत् कर्तव्यम्, तत् परिवहण मेव; तच्च क्रयानन्तरभावौत्यन्यतरो-
 पादानेऽन्यतरस्वार्थात् मिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति^१ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युह्यमाणयेति वा” इति^२ ॥ १३ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्जमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम! त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्याण-
 करोऽसि, स्तुत्यो वा । हे ‘भुवस्पते’ भुवनानां पालक! त्वं
 ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ ‘अभि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकूलाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “इन्द्रसि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^४ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायवः’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘श्नेनः’ शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३४. १ ।

४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

‘भूत्वा’ स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् ‘परापत’ उद्गच्छत, यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तत्र ‘नौ’ आवयोः, तव च मम च ‘संस्कृतं’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— “भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः’ सोमः, यस्माद् ‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽसावेव यजमानस्य भद्रकारी, ‘तस्मात्’ ‘अन्यं’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘अयं’ यजमानः ‘न आद्रियते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि— “अथस्य राजान इति । ‘सभागाः’-इत्यनेन राजा मनतिक्रमणीयत्व मुक्तं भवति । अपिः सम्भावनायाम् । “मधुपर्क माहरेद्राज्ञे चाचार्यत्विक्-स्वातकप्रियातिथिश्चशरमातुलानाञ्च”—इति^१ सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्द्देशेन श्रैष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन ‘अथस्य राजानः’-इति निर्द्देश इति मन्तव्यम् । राज्ञ आगमनात् स्वय मप्रकृ एव सन् ‘पूर्वः’ तेभ्यः प्रागेव ‘अभिवदति’ वाग्व्यवहारं करोति । किं मिति— “भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो मेऽसीति’ युक्तम् । भुवस्यत इत्यत्र ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्युपलक्षितानौति व्याचष्टे— “भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-तात्पर्यं माह— “अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति । अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्धत्वात् । परिपरि-परि-पन्थि-वृकशब्दाना मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवेत्याह— “यथैन मन्तरा नाष्ठा रचांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवासास्यते— “यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा”—इत्यादि ।

“श्रेणो भूलेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पचिरूप मेव सन्तं प्रापितवान् भवति । ‘रचांसि’ ‘नान्ववयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रच-
त्रादिर्हन्त्यात्, तदानीं श्रेणो भूलेति मन्त्रसामर्थ्येन श्रेणीभावादुपादे-
यस्य सारांशस्थावध्यभावात् (हन्ता^१) श्रेणशरीर मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मान मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्तुत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— “नात्र तिरोहित मिवास्तीति ॥१६॥

“अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि^२ । ‘ब्रह्म’ देवाना माङ्गानसाधनो
मन्त्रः; शोभनं ब्रह्म ‘सुब्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुब्रह्मण्या’ काचन
देवता; तां “सुब्रह्मण्योऽम्”—इत्यादिनिगदेनाङ्गयेत् । तत्प्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुब्रह्मण्योऽ मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदम्”—
इति^३ । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नास्माभिर्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं कृ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— सुब्रह्मण्य एवत्त्विक् सुब्रह्मण्या माङ्गयतीति सिद्धान्तितं हरिस्वा-
मिना । अग्निष्टुदादिषु स्वयं मेवेति वक्ष्यतीहैव (२२. १. २.) ।

३— “सुब्रह्मण्यां चाङ्गयति सुब्रह्मण्योऽम् सुब्रह्मण्योऽमिति त्रिरुक्त्वा
सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह”—इति का० औ० ७. ६. २० ।
“यावदहे” अतीति ‘सुत्या भवति’ अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु
दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा व्याह । तद्यथा— न्युसत्के
‘यहे सुत्याम्’—इति, षडुपसत्के ‘षडहे सुत्याम्’—इति, द्वादशोपसत्के
‘द्वादशाहे सुत्याम्’—इति”—इतीह या० दे० ।

आज्ञानं प्रशंसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’ अर्थाय ‘पक्ष्यन्’ पाकं कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’— ‘इत्यहे वः पक्तास्मीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते; इतो द्वितीयेऽहने तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाज्ञानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शत” —इत्येवमादिमन्त्रगतं देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्ध्यां चिरावृत्तिं प्रशंसति— “चिःकल आहेत्यादि । यज्ञस्य व्यावृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव आगच्छ” —इत्यादि— “अहल्यायै जारः” —इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थं सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य, सङ्गुह्य तात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना । “तद् यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारित्र्यणि, पूर्वपक्षापरपक्ष-लक्षणाभ्यां मभिमत्स्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि; ‘तैरेव’ ‘एनं’ प्रमुमोदयितुं मिच्छति ॥

१— ऋ० सं० १. २. १ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— मीमांसादर्शने त्वेत्कथायां कविकल्पनामूलत्वं मेव सिद्धान्तितम् । तत्रापि तन्त्रवार्तिके विशेष उक्तः (जै० सू० ६. १. ४२-४४; अधि० १५.) । “सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणाहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहल्याशब्दो उच्यते, न परस्त्रीव्यवहारात्” —इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिवश्नादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवांसु ब्रह्माणंसाहेति । ‘अत्र’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः ब्रह्मणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थः’ प्रयाजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्रह्मणाः’—इति पदद्वयं माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता’ शास्त्राद्याः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशुं मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्करूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’ दीक्षितम् ‘अन्तर्जन्मे’ अन्नखादनस्थानं जन्मः, दन्तपङ्कगोरन्तराल इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णवं ह्यद इति । यस्मादस्य यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् । अस्तु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, ‘स सोमः’; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्; “यज्ञो

१— तानि हि सा० ष० ब्रा० १. १. २ इष्टव्याणि । तत्रैव निगदः समग्रः पठितश्च । तथा सामसूत्रे लाख्यायनेऽपि (१. ३.) । एष निगदः सुब्रह्मस्यनामसामवेदीयत्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मस्यसामेत्यप्युच्यते । वस्तुतो निगदो नाम यज्ञुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मौसांसायाम् ; जै० ६० २. १ इ०—४५ सूत्राणि इष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो ब्रूवाण इत्यन्त आम्नातः (१. १२. ३, ४) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ।

वै विष्णुः”—इतिश्रुतेः^१ । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् । ‘दौचा’ संस्कारः ; दौचणीयेष्या संस्कृतत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविष ‘एन’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्क्रयणं कृतवान् भवतौत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । ‘अयम्’ उष्मुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’; ‘ताभ्यां’ सकाशात् आत्मानं ‘निष्क्रेथ्यामहे’ इत्युष्मुकस्याहर्तु-रभिप्रायः । असुं पक्षं निराकरोति— “तद् तु तथा नेति । तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तत्राह— “यत्र वा एतौ क च तत् सदैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमौ ‘यत्र क च’ स्थाने ‘सह’ वर्त्तते, ‘तत्’ तादृश्या स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण संयो-जनपक्षो व्युत्स्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘सः’ अग्नीषोमीयः पशुः । द्वैरूपे कारणाभिधानम्— “द्विदेवत्यो हीति । द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह— “कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहु रिति । ‘सारङ्गः’ श्रवणवर्णः^३ । ‘एतत्’ कृष्णत्वं श्रवणत्वं च ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘रूपतम मिव’

१— एरस्ताश्वात्र (१. १. २. १३.) इत्यथम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ।

३— सारङ्गः कर्बुरः, वर्णान्तरानुविद्धः शुक्लः सारङ्ग इत्युच्यते, कृष्णे वर्णेन सहितः सारङ्गः; अथवा कृष्णसासौ सारङ्गश्चेति कृष्णसारङ्गः । एवं लोहितसारङ्गः इति व्याख्यातं याज्ञिकदेवेन । ‘वर्णान्तरोपेतः कृष्णवर्णः कृष्णसारङ्गः, एवं लोहितसारङ्गोऽपि’—इत्येव माह पिट-भूतिराचार्यः, टौकाकृतं कर्कसम् ।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः । “आग्नेयः कृष्णयौवः”—इत्यादौ^१
 अग्नेः कार्ष्णसम्बन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
 सोमयोग्यत्वं मपि आङ्गावर्णां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लौहित-
 सारङ्गः स्यात्’ लौहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेषः ।
 “नमो मित्रस्येतीति^२ । नमो मित्रस्यैव मालभ्य वाचयतीति^३
 कात्यायनः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः । ‘मित्रस्य’ मितेस्त्राता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-
 निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रक्रीभावः,
 अस्तु । अथवा “मैत्रं वा अहर्वारुणौ रात्रिः”—इति श्रुत्यन्तरादह-
 रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
 ‘चक्षुः’ सर्वस्य द्रष्टे नमः । ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
 हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम्, ‘च्छतं’ सत्यभूतम्, आदित्याख्यं
 वस्तु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दृशे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति^४ । उपस्तम्भेति
 प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः’ शकटाग्रधारणं काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
 म्भाति’ शकटाग्रम् । हे काष्ठ! त्वं ‘वरुणस्य’ उपनह्य स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ८. १४; २६. ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं

तृपरिष्ठादान्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३ ।

२— वा० सं० ४. ३५. १ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ख ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २५ । ५— ‘उपस्तम्भः’—इति छ ।

सोमस्य 'उक्तभन मसि'^१। शकटस्थोत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तम्भकत्वम् । "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"—इति^२ सकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्गरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भसर्जनौ स्य इति^३।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
सर्जन्यौ 'स्यः', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

असुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रीतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति । "तयोर्दाहिँलौ च छन्दसि"—
इति^४ एतच्छब्दस्य हिष् ॥ २ ५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति^५ । चत्वारोऽचाध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थाचादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव । तथा चापस्तम्भः— "तां सर्वेऽध्वर्य-
वोऽग्नेण प्राग्वशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्तीति^६ । व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन षड्लिक्चतुष्टयं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे
आददात इति । दोलिका^७ मित्यर्थः । 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सक्तत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दी 'चत्वारः', 'आददते'-इति
पूर्वचान्वयः ॥ २ ६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, ३६. १ ।

२— पा० सू० ८. ४. ६१ ।

३— वा० सं० ४. ३६. २ ।

४— पा० सू० ५. ३. २० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ।

६— आ० श्रौ० सू० १०. २६. ७ ।

७— 'आन्दोलिका'-इति छ, च ।

वा जर्गुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जे व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “जर्जोऽस्त्राद्यस्यावरुद्धे”—इति उदुम्बरस्य फल-विधानम्; कुतः? ‘अवरुद्धे’—इति चतुर्थ्यां फलत्वप्रतिभानात् । अत जर्जोऽवरोधलक्षणाय फलाद्यौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुद्धेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु मशकत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिञ्च करोतु, फल मपि विदधालिति मन्तव्यम्; तथा दैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे इयमज्-दग्न्-माचचः”—इति दग्न्च् प्रत्ययः^२ । “अच वा अक्ष मिति । ‘अच’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अक्षस्य नाभिप्रति-ष्ठितत्वे सोमस्य कि मायात मित्यत आह— “अक्षं सोम इति । प्रकारान्तरेण नाभिदग्न्त्वं प्रशंसति— “अचो एव रेतस आअय इति । ‘अचो एव’ अचैव च । ‘अचदग्ना’ नाभिदग्नेत्यर्थः । अत्र कात्यायनः— “अौदुम्बरी मासन्दौ नाभिदग्ना मरुजिमाचाङ्गी मृता माहरग्नि चत्वार इति^३ ॥ २८ ॥

“ता मभिमृशतीति^४ । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वहणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ४. ५ ।

२— पा० सू० ५. २. ३७ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।

‘सुतसदन्यधीति’^१ । हे आसन्दि^२ ! त्वं ‘वरुणस्य’ सोमस्य ‘सुतसदनम्’ ।
सुत मिति यज्ञनाम ; “सत्यं वा यज्ञं वा”—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हे
स्थान मधीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्यर्शन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमासादनमन्त्रे
लासौदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः । “स
यदाह वरुणस्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ २८ ॥

“अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्धां
स्थापितं सोम मासन्धा सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये “याते धामानि”—इति^६ मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘प्रपादयति’—इत्येकवचनम् ; वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— “शालां प्रवेशयन्ति
दौचितिसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आह्वनौयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति”—इति^७ ॥

१— वा० सं० ४. ३६. ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरन्निमात्राणि
अङ्गानि इषोपलरूपाणि यस्याः सा, ऊता = मुञ्जरज्जा व्यूता, आसन्दी =
मक्षिका भवति । सूत्रमण्ड्यां हि श्रूयते— “मुञ्जविवधना भवति”—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र चाचार्येणोक्तम्— “सोमासन्दीवदिति (१६. ४. ७.) ।

३— निरु० ४. ३. ३ ।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६, ३० । ६— वा० सं० ४. ३७. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम !' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
मर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
परितो भावयिता 'अस्तु' । लञ्ज 'गयस्फानः' पशुपुत्रादिना गृहस्य
वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपञ्जः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
'दर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्थ'-शब्दाद्यं
ब्रूवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दर्या इत्यादिना ॥ २० ॥

"अत्र हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति" । मनुष्योपचारवत्
देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
भवति, एतत् 'यज्ञे व्युद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं
नोपनिनयेत् ॥ २१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

१— निरु० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३४ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्तान्धोन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतत्सलताधेनुमौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ मायणिः सिङ्गनार्थौ,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पाषीथं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्यं प्राज्यजन्मा खवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मरुत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायाणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यद्भुस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्व्या ऽएष एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा रात्रे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जुं वा पुषेत्तदुह मानुषुः
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतुदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तुदाहुः । पूर्वोऽतीत्य मृच्छीयादिति युष वा ऽश्रुहन्त
मागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुष तथा ह्याप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतर एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ मृच्छीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेने'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । विमुञ्चैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽत्रनु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन्नु विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकः हरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव
 विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकः हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तुर्हि हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुञ्चैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो
 भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वार-
 भतेऽथात्र पुत्र्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते यत्र वा
 ऽश्रुर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तुत्र चेष्टन्ति तथा
 ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्यानि हवीःष्येकं वा ऽएषु भागुं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते छुन्दासा मेवु राज्याय छुन्दासाः साम्राज्याय
 तस्य छुन्दाःस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
 राजकृतः सूतग्रामुण्य एवु मस्य छुन्दाःस्यभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वकल्पते । यच्छुन्दोभ्य इति केवलं गृह्णी-
 याद्यत्र वा ऽश्रुर्हते पुचन्ति तुदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः सूतग्रामुण्यस्तस्माद्युषैवैतुस्यै
गृह्णीयात्तुदेव छन्दाःस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अमुस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै
गायत्री तुङ्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः
क्षत्रं त्रिष्टुप् तुत् त्रिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

श्रुतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्येषु ऋते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुङ्गायत्री
मन्वाभजति सा युङ्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्दीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्रये त्वा रायस्पोषुदे विष्णवे त्वेति । पशुवो वै
रायस्पोषः पशुवो जगती तज्जगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसम्मिती वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

* 'त्वेति'—इति ग, घ ।

† 'सुधा'—इति ख ।

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएषु यज्ञस्य
तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्फर्यमुयाः परिधुयः । देवा इ वा ऽएतं व्वनस्य-
तिषु राक्षोघ्नं ददद्भ्युर्यत्कार्फर्यः शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाप्रा रुक्षाःसि हिनसन्निति
तस्मात् कार्फर्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरः । यज्ञो इ देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गववर्त्त तस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदस्तानालुलुपुस्तानालुष्य सार्द्धं सुव्यासु-
स्तत एता आषधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयुत एवैतुघ्नं
परियृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

रेक्षुव्यौ व्विधृती । नेदृष्टिश्च प्रस्तरुश्च संलुभ्याता
ऽइत्युद्योत्पूयाज्यः सुर्वार्येव चतुर्घृहीतान्याज्यानि
यृह्णाति न ह्युचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यते'—इति ख, डा०-वेबरवृष्टश्च । 'संलुन्यात'—इति सायण-
सम्मत'—इति डा०-वेबरः ।

आसाद्य हवींशुष्यमिं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
 जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्यन्ति शीर्षतो वा ऽश्रुमे
 जायमानो जायते शीर्षतु एवैतद्ग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
 सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
 र्देवताभिः सुमर्हयति तस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन्ः शुक्ल मादत्ते । अग्नेर्जनिष मसीत्युष
 ह्यग्निर्जायते तस्मादाहामेर्जनिष मसीतिं ॥ २० ॥

श्रुथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति
 तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

श्रुथाधरारणिं निदधाति । उर्वंश्र्यसौत्यथोत्तरा-
 रुण्यज्यविलापनौ मुपस्पृशत्यायुरसौति ता मभिनि-
 दधाति पुरुरुवा ऽअसौत्युर्वंशौ वा ऽअप्सराः पुरुरुवाः
 पतिरुथ यत्तस्मान्मिथुनाद्जायत तदायुरेषु मेवैषु
 एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहामुये मथ्यमाना-
 यानुब्रूह्यौति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा ह्यन्दसा मन्यामि चैष्टुमेन
 त्वा ह्यन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा ह्यन्दसा मन्यामीति
 तं वै ह्यन्दोभिरेव मन्यति ह्यन्दाःसि मथ्यमानायाम्बाह

* 'मन्यति'—इति ग, घ ।

† 'मन्वति'—इति ग, घ ।

छन्दांस्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति यथामु मादित्यु
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्निय-
माणायेत्यनुप्रहुरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्य न ऽडुति शान्ति मेवाभ्या मेतुददति युष्म-
नान्योऽन्यं हिंस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अग्निं मभिजुहोत्यग्ना-
वमिश्चरति प्रविष्टं ऽऋषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । सु-
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यं सुद मप्रयुञ्च-
न्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतु मजौजनत तु मेतयाहुत्या-
प्रैषीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिष्ठं पूर्वाद्धीं वै शिरः पूव्वाहुं मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसंस्कारोति‡ स युञ्जानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तस्मादिडान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १०.] ॥

* 'प्रहुरन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'संस्कारोति'-इति क, ख, ङा०-वेबरवृष्टश्च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— “गिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति^१ । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथिल मिति नेर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसतिं यः ‘अतिथिः’ सन् यस्मात् आगच्छति^२; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हविः निरूपयत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथिल सुपजीव्यातिथ्य मवश्यं कर्त्तव्य मित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञः “गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”-इति-स्मृतेः^३ सिद्धः । ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः । “महोचं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्”-इति-स्मृतेः^३ । ‘तदहं मानुषम्’ आतिथ्य मिति शेषः । “हविर्देवाना मिति । देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः । “एव मस्मा एतदिति । दाष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

२— आप० ध० सू० २. ८. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० सं० १. १०६क ।

“तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्वं मागत्य हविः ‘गृहीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्घृहणं प्रशंसति— “यत्र वा अर्हन्तं मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्तं’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्ल्युडभावश्चान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘सः’ ‘तत्र’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्घृहणे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरागडुद्विमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरञ्च ; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षं सुपन्यस्यति—
 “तदा अन्यतर एवेति” । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमननिश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरातडुद्विमोकेन तस्मि-
 न्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्वाभिमतं पक्षं माह—
 विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुच्यैव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं शाखां प्रवेश्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन औतस्यातिथ्यस्य
 निर्वापकात् प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० घा० । पा० ३. ४. ६४ सूत्रेण प्राप्तोऽऽ ।

२— का० औ० सू० ८. १. ३ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विसृजते' प्रयाणसाधनं
यानादिकं न परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति^१ । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्वरया गृह्णीयात् । निवापे पल्यन्वारम्बं विधाय प्रशं-
सति— “तत् पल्यन्वारभते पर्युद्धमाणं वै यजमान इति । 'तत्'
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अच' सोमार्थ-
हविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयोः पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वार-
भेते' । जायापत्नीमिथुनमध्ये एकस्वारम्भे अपरस्य तदविनाभृत-
स्यापि शिङ्खलादित्यभिप्रायः । “यच वा अर्हन्नित्यादि । 'सर्वगृह्णा
इव' गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्घाङ्गाः, ते सर्वगृह्णाः ;
'तच' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । 'ततः' तस्मान्, प्राकृताञ्चिर्वापमन्त्रान्
'अन्येन यजुषा' “अग्नेस्तनूरधि”—इत्यादिना^२ । तत इत्यस्यार्थं
माह— “येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारणं माह— “एकं वा एष
भाग मिति । 'एषः क्रौयमाणः' आतिथ्येन प्यायमानः सोमः 'एकं'
समानं 'भागम्' 'अभि'कक्ष्य 'क्रौयते', 'हृन्दसां' राज्यं सामाज्यं च
प्राप्नोति, तथा सन्पादनायेत्यर्थः । कथं हृन्दस्सम्बन्ध इति, तच्चाह—
“तस्य हृन्दासीति । 'अभितः साचयानि' पुरः पश्चाच्च सहागन्तारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजानः”—इत्यच अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० स० ५. १. १ ।

इत्यकारप्रस्रवः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिवे-
कस्य^१ कर्त्तारः, 'सूतग्रामणः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपचं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह-
"न वै तद्वकल्पत इत्यादिना । अथ मर्थः । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण कृन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्घहणे मन्त्रं विधत्ते— "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति"^१ । हे
निरूप्यमाणब्रीहियदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । "यो
वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः"^२, सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^३, अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्द्देशं
उपपद्यते । अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"—
इति श्रुतेः^४ त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं
गायत्र्यन्वाभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिसुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । "त

१— 'पट्टाभिवेकस्य'—इति छ, च ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ प० द्रष्टव्यम् ।

४— "व्यथेमं विष्णुं जेधा व्यभजन्त"—इत्यादि ब्राह्मण सुपरिच्छाद (शत०
१४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिच्छात् (२११ प० १४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवताम्बसृज्यत गायत्रीच्छन्दः—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरसीत्यादि^२ । सोमस्यास्रत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राशः चञ्चल मसकदुक्तम् । प्रजापते-
रसो वाङ्मथाञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः^३ चञ्चलम् ॥ १० ॥

“अतिथेराथिथ्य मसीति^४ । अत्रातिथिग्रब्दस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—
“श्येनाय त्वेति^५ । श्येनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
स्यत् श्येनः । एतदेव दर्शयति— “सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीयं’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्रये त्वेति^६ । ‘अग्रये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्योषदे’
धनपोषप्रदाने, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे हविः ! ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— “पशवो वै
रायस्योष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति ‘पशवो वै
रायस्योषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२— वा० सं० ५. १. २ ।

३— तै० सं० ७. १. १. ७ ।

४— वा० सं० ५. १. ३ ।

५— वा० सं० ५. १. ४ ।

६— वा० सं० ५. १. ५ ।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिश्च
दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकालो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्प्राप्तौ पञ्चसंज्ञा
विधाय प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकाल इति” । यज्ञस्य संवत्सर-
सञ्चितत्वं गवामयनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा,^१
संवत्सरात्मकप्रजापतिसञ्चितत्वाद्वा,^२ “द्वादशान्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^३ अतिसङ्गतसंज्ञया संवत्सरसाम्याद्वा^४ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^५
सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति । यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य
हविष्टेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपालः पुरोडाश इति” । नवसु कपालेषु संकृतो नव-
कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं माह— “गिरो वा इति ।
“थान्यत्वाद्देति । ‘थानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^६ प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० सं० ७. ४. ७ ; ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७ । ५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— बह्विष्यवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भवपवमानः, चत्वारि व्याख्य-
स्तोत्राणि, चत्वारि एष्टस्तोत्राणि, एकं यज्ञार्थत्वीयं स्तोत्रं मिति ।

७— वा० सं० ५. १. १—५ । ८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— पा० सू० ८. २. ८६ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; “गायत्रं प्रातस्सुवनम्”—इतिश्रुतेः ‘यज्ञस्य पूर्वाद्धिं गायत्री’; ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुण्याय ‘नवकपालः’ कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्त्तर्यमथाः परिधय इति^१ । ‘कार्त्तर्यः’ भद्रपर्णी, तन्मथा एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीनां मैच्छिक-त्वाद्त्रयं नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्त्तर्यमयत्वस्योप-पादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववालाः प्रस्तर इति^२ । आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-ल्लुपुः’ “लुप्ल छेदने”^३ चिच्छिदुः । ‘साद्धं सत्यासुः’ एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिच्छिपुः । तेभ्यः ताः ‘एताः’ आश्ववालाः ‘ओष-धयः’ सञ्जाताः । आश्ववालानां मातिथ्येष्टियोग्यत्वं माह— “गिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनाद्धिं वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथमं मनुष्यत्वेन गिरस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाद्धिं-वक्षितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐक्षथौ विष्टौ इति^४ । बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्थेण प्रसार्थ-माणौ दर्भौ ‘विष्टौ’, ते अत्र इक्षुपत्वरूपे स्याताम् । ‘संलुभ्यातै’ पञ्चमलकारः । संलोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्गयाद्

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १३ ।

३— तु० उ० १५१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. १. १४ ।

‘श्चिष्यौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूयाज्य मित्यादि । उत्पन्नं प्रकृतवत् कर्त्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुह्वपभृद्भुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि ‘आज्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवेतरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनितृत्पर्यं मेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— “न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति^२ । आतिथ्यायाः मेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह— “अग्नौ वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेण-तिथ्याया मग्निमन्थनं प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य अग्नौभूताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

“सोऽधिमन्थनं शकल मिति^३ । यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारणा अधःस्थाप्यमानः शकलः ‘अधिमन्थनशकलः’, यस्योपरि मथ्यते; तमादत्ते । तत्र मन्त्रः— “अग्नेर्जनित्र मसौति^४ । हे शकल ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘असि’ । कथं मस्य जनित्रत्व मिति-

१— तै० सं० ६. २. १ अत्रुवाकः सर्वोऽप्यत्र प्रकृत्यः ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मण्डेवम् ५. १. २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८ ।

४— वा० सं० ५. २. १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते प्रकले इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्त्र्यः”—इति^२ तत्र मन्त्रः । हे दर्भौ! युवां ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’ स्त्रियाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सहोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परसदृशौ पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेनात्यन्तसादृश्यं मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— “उर्वश्व-
सौति^४ । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्यात्सी, ताम् उत्तरारणा संस्पृशं कुर्यात् ‘आयुरसीति’ मन्त्रेण^५ । ता मुत्तरारणिं ‘पुरुरवा असीति’^६ तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्यास्य यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्र्यं प्रशंसितं पुरावृत्तदृष्टान्तं माह— “उर्वशी वा अस्मरा इत्यादि । ‘उर्वशी अस्मराः’ पत्नी अभवत्, ‘पुरुरवाः’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात् मिथुनात् ‘आयुः’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २६ ।

२— वा० सं० ५. २. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१ ।

४— वा० सं० ५. २. ३ ।

५— वा० सं० ५. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. २. ५ ।

आख्यते— “उर्वशी द्यापुराः पुरुरवस मैलं चकम इति^१ । “एव
नेवैषः”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधन-
त्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनानन्तरम् “अग्ने
मथ्यमानायानुब्रूहि^२” ‘इति’ होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्त्रकं मन्थनं विधत्ते— “स मन्थतीति^३ । “गायत्रेण त्वा
हृन्दसेत्यादि^४ । “तं वै हृन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः
मन्थति, तथापि “गायत्रेण त्वा हृन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन
हृन्दोभिरेव साधनैः मन्थनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^५ । अस्त्रेवम्,
हृन्दसां किम्पक्षं जात मित्यस्या आग्रहायाः फलं वक्ष्यति—
“हृन्दांस्त्रेवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । हृन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं
हृन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले शेषा
हृन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— हृन्दांसि मथ्यमानायान्वा-
हेति । होतेति शेषः । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— “यथासु मादित्य
मिति । ‘रम्यथः’ अन्वायन्ता इति शेषः । प्रह्वियमाणायेत्यनु-
प्रहरन्मिति^६ । ‘प्रह्वियमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनु-
ब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^७ । “भवतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१७ ।

२— का० औ० सू० ५. २. १ । ३— का० औ० सू० ५. २. २ ।

४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० औ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० औ० सू० ५. २. ४ । ७— का० औ० सू० ५. २. ५ ।

नः"—इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मण्ड्यौ, उमा-
वग्नी ! 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्मादभिमतप्रदानविषये समान-
मनस्कौ 'भवतम्' । अथवा परस्परं कलह मङ्गला समनसौ भव-
तम् । 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अप्रापौ । एवम्भूतौ
युवां 'यज्ञ' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्' । तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च
'मा हिंसिष्टम्' । हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! युवाम् 'अथ' 'नः'
अस्माकं 'शिवः' सुखकरो 'भवतम्' । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
"शान्ति मेवाभ्या नेतद् वदतीति । 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्'
अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थं मित्यर्थः । अत्र
शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तच्चाह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ १५ ॥

अनुप्रवृत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अथ स्तुवेषेति"^२ ।
'उपहृत्य' अवदाथ 'अग्नि मभि' प्रवृत्त्य अग्नैरुपरि जुहुयात् ।
मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मथितः प्रविष्टः
सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौदृगः ? 'स्रवीणां
पुत्रः' मन्त्रेषोत्पद्यमानत्वात् । 'अभिग्रस्तिपावा' अभिग्रस्तेर्निन्दातः
सकाशात् पाता । "आतो मनिन्"—इति^४ वनिप् । 'सः' तादृशः
त्वं 'नः' अस्मदर्थम् इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' ग्रीभनेन यागेन यज,
सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? 'दिवेभ्यः' । कदा ? 'सदं' सदा, सर्वदा ।
'अप्रयुक्त्वा' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मणपरित्यज्येत्यर्थः । 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. ६ ।

३— वा० सं० ५. ४. १ ।

४— पा० सू० ३. २. ७४ ।

इदं इत्थं स्थाञ्जत मसु । “आञ्जत्ये वा एत मिति । ‘अजीजनत्’
उदपात्, अध्वर्युः; ‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिद्वान्तं भ-
तीति^१ । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतथा दाह्या-
यानुवदति— “नानुयाजानिति । इद्वान्तत्वं प्रशंसति— “गिरो वै
यज्ञस्यातिथ्य’ मिति । उत्तराङ्गजातस्थानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्प-
यते— “स यद्भानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘शीर्षतः’
शीर्षि, सार्वविभक्तिकस्तसिः^२ । ‘पादौ’ पर्याहृत्य ‘प्रतिदधात्’,
‘एवं’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यत्
गिरस्त्वात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* तुान्तसमुदविन्दत् ते चतुर्णां
द्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः
सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वै-

०—

५— “जा० औ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ५. ३. १० ।

६— का० ३

* ‘इष्टा’-इति ग, घ ।

दं वैरित्यु हुक ऽआहुरेते हु त्वेव ते व्विश्व देवा ये ते
षतुर्ह्वा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौयाःसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्द्विषुद्भ्यो वै रध्यामो हुन्त सञ्जानामहा
ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तुस्मादाहुर्दिन्द्रः सुर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽइति ॥ २ ॥

तस्माद् इ न स्वा ऋतीयेरन् । यु र्षां परस्तरा
मिव भवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति
द्विषुद्भ्यो रध्यन्ति तुस्मान्ऋतीयेरन्त्स यो द्वैवं विद्वान्-
ऋतीयते ऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषुद्भ्यो रध्यति
तुस्मान्ऋतीयत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहे यथा न इद्
माप्रदिव मेवाज्यं मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धुः
समुवदद्विरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन व्विषुद्भ्यो
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनूनुसुरेव

* 'षुवेयुः'-इति ग, घ ।

† 'देवाः'-इति ग, घ ।

शास्त्रास्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽअथ तुन्नूनयाश्चाक्षरः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा मुचिष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा
सुक्लल्पयति‡ तत्राण मुपिपद्यते प्राणो व्याप्तं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदुचिणाभ्यूनक्तम् । मनसा सुक्लल्पयति तदा-
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धुः
समुवददरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विषद-
यो न एतदतिक्रामादिति तुहेवा अध्येतुर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरुन्तः५ हि वुदेयु-
रेकः५ इ वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जितु
मनपजय्यं तस्माद्युश एवुः५ इ वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्त्सत्यं वुदति
तुदेतत्तामूनपुं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धुः५ सम-

* 'सो'—इति ख, सायणसम्मतम् । † 'प्राणोदानौ'—इति ग, घ ।

‡ 'सुक्लल्पयति'—इति ग, घ । § 'देवा'—इति ग, घ ।

५ 'देवाः'—इति ग, घ ।

वददिरुऽथैत ऽश्वाज्यान्धेव गृह्णाणा जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समवद्यन्ते तस्माद् इ न सुर्वेष्वेव
समभ्यवेयस्नेमे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समभ्यवायानिति येनो इ समभ्यवेयान्वासै द्रुष्टोदिदुः
ह्याहुर्न सतानूनमिणे द्रोग्धुव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येवा । आपतये त्वा परिपतये गृह्णा-
मीति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा
परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनपचे शाकरायेति । यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनप्ता शाकर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह
तनूनपचे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुकन ऽओजिष्ठायेति । एष वै शकौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शुकन ऽओजिष्ठायेति† ॥ १२ ॥

अथातः समवद्व्यन्येव‡ । एतच्च देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तुषो
ऽएवैतु ऽएतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ ।

§ 'द्व्यन्येव'—इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्ट्यं देवाना मोञ्ज
इत्युनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्याः सह सुक्तः
समानं व्वदन्तः समानं दध्राणा देवाना मोञ्ज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्युनभिश्स्त्यभि-
शस्तिपा अनभिश्स्तेन्य मिति सुर्वाः हि देवा अभिश्स्तिं
तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं व्वदानि मेद
मतिक्रमिष मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तुद्देवा आत्मान मुदधत युत्समवदन् युत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुद्देवाः‡ । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
साङ्गुः५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नगदधतैष वा ऽन्द्रो यु
एष तपति नु ह वा ऽएषोऽग्रे तताप यथा ह्वैवेदु मन्यत्
कृष्ण मेवः५ ह्वैवास तेनैवैतुद्द्वीर्येण तपति तुस्माद्
यदि बहुवो द्द्वीक्षेरन् गृहपतय एव॥ व्रतु मभ्युत्सिच्च
प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु
दक्षिणावता द्द्वीक्षेत यजमानायैव व्रतु मभ्युत्सिच्च
प्रयच्छेयुरिदुः५ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'-इति क ।

† 'मा धा इति'-इति ख, 'मा धा इति'-इति ग, 'मा धा इति'-इति घ ।

‡ 'यास्तुद्देवाः'-इति ग, घ ।

५ 'युव'-इति क ।

॥ 'इति'-इति ख, 'इति'-इति ग, घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनुः प्रियुणि धामानि
साङ्घेः समवददिरे तुत्साङ्घेः सुञ्जघ्ने तत्सामाभवत्सामा-
दाहुः सत्यं साम देवजं सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनत्रं^१ विधात् माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इद्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किल देवाः ‘आति-
थ्येनेद्वा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तान्त्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृक्षहा”-
इत्यादौ^२ समञ्चब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘सत्सु’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य अत्रियै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘अत्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^३ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशनखेयाख्योश्च”-
इति^४ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “स्नाघन्हुङ्”-इति^५ अत्रिया ज्ञापयितु
मिष्टलाक्षतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुद्देवाः’-इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— ऋ० सं० १०. १३३. १ द्रष्टव्या ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य अत्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, अत्रियै वा-इति छ ।

४— पा० सू० १. ३. २३ ।

५— पा० सू० १. ४. ३४ ।

दित्यादि । शास्त्रान्तरं प्रसिद्धं^१ पञ्चमं गणं सुदाहृत्य सौपपत्तिकं पराचष्टे— “दृष्टस्यतिर्विशैर्देवैरित्यु हैक आऊरिति । तचोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते ऋतुर्द्धा व्यद्रव-
ञ्छिति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विस्लिष्टान्, असुरराक्षसासाय
मवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुररक्षसानि वै’ ‘नः’ ‘अनु-
व्यवायुः’ अनुगताः । एतेर्लुङ्गि गादेशः^२ । ‘द्विषद्भ्यो वै’ ‘रथामः’
रथतिर्विश्वगमनकर्त्ता,^३ वशं प्राप्ता इत्यर्थः । “इन्त सञ्ज्ञानामहा
इति । अनुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘इन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काश्च”-इति^४ सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेत्,
ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— “एकस्य अथै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य अथि अतिष्ठन्तोत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

“तस्माद् ह न स्था ऋतीथेरञ्छिति । यस्मात् देवानां पर-
विस्लेषात् ग्रचूणा मभिभवः प्राप्तः, ‘तस्माद् ह’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘स्वाः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न ऋतीथेरन्’ वैमत्येन विस्लेषं
न कुर्थुः । “ऋतेरीथङ्”^५ । विस्लेषे को दोष इति तत्राह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘यः’ ग्रचुः ‘एषां’ विस्लिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ ग्रचून्
विस्लिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘द्विषताम्’ अवकाश-

१— तै० स० ६. २. २. १ अष्टव्यम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— निह० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. ३. २६ ।

५— पा० सू० ३. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो 'रन्धन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति ; 'तस्मात्' 'न ऋतौयेरन्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं निश्चयं विधत्ते— "स यो ह्येवं विद्वान्-
निति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन्
'न ऋतौयेते' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद
एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं
करोति' ; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्भ्यः' 'रन्धन्ति' वशं
याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतौयेते' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदं माप्रदिव
मेवाज्यं मसदितौति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ
प्रदिवम् एव' शुलोकावस्थित्यवसानम् 'अज्यं' । "अज्यं सङ्गतम्"—
इत्यनेन^१ निपात्यते, अविनाशम्^२ 'असत्' भवेत्, 'तथा करवा-
महै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभक्ताः
'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति ।
अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवदद्विरे' विभक्त्य
स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मन्त्रवन्— 'एतेन' स्थापितेन
शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारौ 'नामा'
'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्कङ्किति ।
'विष्कङ्क' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० ३. १. १०५ ।

२— 'अविनाश'—इति छ ।

“द्यो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ ? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्न सुपगम्य तैरेवेद सुत्तर सुक्तम्— “तनूनपुरेव शाक्करस्येति । तस्यो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-काग्रः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाक्करः’ ग्रन्थः सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विशिनष्टि— “द्यो वा अयं पवत इति । ‘द्योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ । वाङ्मस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तच्चाह— “सोऽयं प्रजाना सुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तच्चाह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ द्यौ ‘प्राणो-दानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाहर्मनो देव मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञानं मित्याशङ्क्य तद्द्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रश्नयोः परस्परविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाङ्मवाचोरिव शरीरप्रवेष्टेन प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वथाप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ प्रत्ययम् । आप० श्रौ० सू० ११. १. १-२ ।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनत्प्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव सूत्रे (२२८ पृ०) प्रत्ययम् ।

देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते । पुच्छे पापे वा वर्त्तते,
न मनतिवृत्त्येवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तोऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
वृद्धन्पयति, तदात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्यष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनन्न मनुवदति—“ते देवा
शुष्टास्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
वत्”—इत्युक्त मित्यर्थः^३ । ‘अप्येतर्हि’ इदानी मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुस्मिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनिश्चये सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यश इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थप्रशंसा ।

१— अश्लेष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४.) वज्रभिन्नपाठाश्रितः ।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाभि माहन्ति स प्रेरयति
माहृतम् । माहृतस्सुरसि चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३— पक्ष्मी कण्ठी (२२७ प०) प्रकृत्या ।

४— “सत्यसंहिता वै देवाः”—इति शे० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “अय्य-अय्यौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. २१ ।

“तदेतत् तानूनघ्नं निदानेनेति । खलुशरीरसमवदानपूर्वकं शपथ-
कर्म तानूनघ्नम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्यीयमानं ‘तानूनघ्नम्’ आख्य-
ग्रहणस्पर्शनात्मकं कथं भवेत् ? तत्राह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— “ते देवाः” इत्यादिना । ‘देवा’ आख्यानि
गृह्णाना एव खतनूरपि आख्येन ‘साङ्ख्यं’ ‘समवददिते’, अत
इदानीन्तनैरपि तानूनघ्नं मेवं समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् ह न सर्वेष्वेवेति ।
‘सर्वेषु’ बहुजनैः सह ‘समवगतिं’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेन्मे जुष्टास्तन्व इति । ‘ने’ मम ‘जुष्टाः’ अत्यन्तं
प्रियभूताः ‘तन्वः’ प्रियधामभूताः सर्वैः साकं ‘नेत्’ समभ्यवायान्
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । अभ्यवपूर्वादितेर्लोट्^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिकाः अपि ‘इदम्’ ‘आहुः’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनघ्निणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “क्रुधद्रुषेर्व्यादिना चतुर्थी^४ ॥ ८ ॥

अथ तानूनघ्नार्थं माख्यग्रहणं समन्वयकं विधत्ते— “अथातो
गृह्णात्येवापतथे त्वा परिपतथ इति^५ । अत्र गृह्णामीत्यन्तं एको

१— “परस्परसत्याय शपथरूपं माख्यस्पर्शनम्” खे० ब्रा० १. ३. ७ सा० भा० ।

२— पा० सू० ३. ४. ७ ।

३— निरु० १. ३. ६ ।

४— पा० सू० १. ४. ३७ ।

५— का० औ० सू० ८. १. १६ ।

मन्त्रः^१ । “तनूनग्ने शाकरायेति द्वितीयः^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति तृतीयः^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्यथ मुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुषङ्ग्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्यास्याः सुवेण द्विर्ग्रहणम् । अथवा “तनूनग्ने शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाथ”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः^४ ॥

अत्र ब्राह्मणम्— “अथैत आचान्येव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायनः—
“ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतथ इति, द्विस्र स्यास्याः सुवेण तनूनग्ने
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वात्,
पूर्वशेषौ वीत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति
श्रुतेः”-इति^५ ॥

मन्त्रस्याथ मर्थः— ‘आपतये’ आ अभिसुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः; आज्यः^६ त्वां तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनग्न इति । उक्ताथौ तनूनग्नशाकरशब्दौ^७ । ‘शकने’ सर्वत्र
शक्याय, ‘ओजिष्ठाथ’ अतिशयेन वक्ष्यते । “यो वा अथं पवते”-
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १ ।

२— वा० सं० ५. ५. २ ।

३— वा० सं० ५. ५. ३ ।

४— वा० सं० ५. ५ (१-२-३=) १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२३ ।

६— एतदेव आज्यं तानूतप्तसज्जं भवति (का० श्रौ० सूत्रं ८. १. २४.) ।

७— पुरस्तात् (५ क० भा०, २३४ प०) प्रकृत्यम् ।

गृहीतस्याख्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ति— “अथातः समवष्टशन्ते-
वेति’ । स्यर्शकाले देवैः कृतं मन्यसङ्केतं दर्शयति— “एतद्भू वै
देवा भूयः समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वोक्तसङ्केत मन्तरेण पुनस्तङ्गता अभवन् । “अम गत्यादिपु’ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘सः’
‘इत्यं’ देवभूत एव सन् ‘असुथा’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां मेवाद्यं सङ्केतः,
किन्विदानीन्तनानुष्ठाहणा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

“ते समवष्टशन्तीति । अवमर्शनमन्त्रस्थाय मर्थः’ । हे आज्य !
त्वं पूर्वापरैः ‘अनाधृष्टम्’ आधर्षं मप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्ष-
णीय मप्यसि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ बलरूप मसि । ‘अनभिग्रस्ति’
निन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिच्’ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिग्रस्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्ययः’ । अभिग्रस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ
असि । ‘अनभिग्रसेन्यम्’ अहिंस्यम् । कृत्यार्थं केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यश्च’ । अथवा अनभिग्रस्तस्य स्वर्गादिः प्रदाहत्वेन सम्बन्ध्यसि ।
यत एवं महानुभावं त्वम्, ‘अञ्जसा’ प्रणुणेन, सुख्यया वृत्त्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाङ् गतौ”—इत्यस्य’

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४ ।

२— आ० प० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० ३. ३. १७४ ।

५— पा० सू० ३. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

‘स्त्रिहृद्यं खेट्’^१”, “सिम्बुञ्जलम्”—इति^२ सिप्लं च । तेन सत्येन
स्त्रिते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “अनाष्ट्या हि देवा आसन्ननाष्ट्या
इति^३ । पूर्वं कैरप्यनाष्ट्या अपि देवाः परस्परपरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यघृष्टेण स्वशरीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाष्ट्याः आसन्’, अतस्त्व मनाष्ट्यानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाष्ट्यले हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्त्तमानाः; तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः; ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवाना भोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्ना माञ्छे स्थापनात् ।
अनभिग्रस्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह— “सर्वा हि देवा
अभिग्रसिं तीर्णा इति । ‘सत्य सुपगेषम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदामि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘स्त्रिते मा धाः’—इत्यत्र ‘स्त्रित’-शब्दार्थं माह— “स्त्रिते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्त्यं स्त्रितम्; तदत्र सत्य मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनम्र माञ्छं सर्वैः स्यूष्ट मपि सत् यजमानाद्यैव दातव्य मिति^४

१— पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ३. १. ३४ ।

३— तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्रो व्याख्यातः (६. २. २. ५.) ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. २, ३ ।

विधातु माह— “अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
मर्थं माह— “एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
तत्प्राप्तौ कोऽतिशयोक्त्य इति तच्चाह— “न ह वा एष इति ।
तापकतया, न ततापेत्यर्थः ; ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानं तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘क्षणम् एव’ क्षणरूप मेव
‘आस’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनम्राज्यस्त्रीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
दुर्द्धर्षः सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिष्य’ उपरि तदाज्य मासिष्य ।
“स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्थानीयः ।
फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्त्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममुक्त
मित्याह— “अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अत्रन्तं ‘साङ्गैः’ ‘सञ्जने’ ।
तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहतं मेकं मभूत्,
‘तत्’ सामाभवत् । देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं देवजं च
‘साम’ ॥ १६ ॥ ३ [४. २.] ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनपत्रम् “पल्यञ्च निदधात्यपिधासाम्भनयेन”—इति का

श्रौ० सू० ८. २. १ । ‘पल्यञ्च = कम्पयित्वा’—इति तद्वत्तौ या० ६० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* । तान्समदविन्दते तानू-
त्तमैः समशाम्यंस्तु ऽएतस्य प्रार्थश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
न्यं पापं भवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवा-
त्त्ययंस्तु ऽएता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तुपो वा ऽग्नि-
तुपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्यास्यन्त
तथो ऽएवैष एतद्यदतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
॥ वुदति तस्यैवैतन्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । तुपो वा ऽग्नि-
तुपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्य-
स्यते प्रजा मु हैव तुहेवा उपायन्॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

* “इष्ट्वा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति ख, “कुरुते”-इति ग, घ ।

“उपायन्”-इति ग, घ ।

राञ्चन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्कुर्वन्त तथो
ऽष्टवैषु एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्व्यै मियुनुस
कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा
स्वाध्यायं वा व्विस्तृज्यते† तः ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाःसन्ति ते ह पापं व्वदन
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षीरिति माजिघाःसौ-
रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अुपीत्यन्वा? मग्नेऽवादिषूऽरिति नैवाह
मन्यं न मा मन्य इति॥ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो व्विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपु मसाम
तेन रुक्षाःस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमङ्गु-
विध्यामह इति तेऽग्नेरेव रूपु मभवंस्तेन रुक्षाःस्यत्य-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाञ्जवत॥ तथो ऽष्टवैषु

* “मेवोपैति”-इति ग, घ ।

† “विस्तृज्यते”-इति ग, घ ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा० वेबरः ।

‡ “नान्यः”-इति ग, घ । § “अुपीच्छ त्वा”-इति क, ख ।

॥ “इति”-इति ग, घ । ॥ “सुमाञ्जवत”-इति च दृष्टो डा० वेबरः ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाःस्यतिमुच्यते तेन
वर्गं लोकः सुमञ्जते स वे समिध मेवाभ्यादुधदवान्तर-
रीक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
त्यमिहि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहुग्ने व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनू-
रेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तुदग्निना
वचं व्विपुन्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मुन्यता मुनु
तपस्तुपस्पतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलौरुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽअग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति व्वज्रो वा
आज्यः रेतः सोमी नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमः हिनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति ॥११॥
तदाहुः । युस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियुत ऽआतिथ्यः

* “पुर्यस्ता मेवैतुत्”—इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्य”—इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* ऽत्राप्याययेयुरथावान्तरदौक्षा मथ
तानूनम्राणौति तदु तथा नु कुर्याद्यज्ञस्य वा ऽएवं
कर्माच वा ऽएनान्तसमुदविन्दत्ते सःशम मेवै पुर्व्व
मुपायन्नुथावान्तरदौक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृचो वै सोम आसौत् तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरयो यद-
श्मानस्तुद्देषोऽशानाना मीषधिर्जायत इति ह स्माह
श्वेतुकेतुरौहालकिस्ता मेददाहृत्याभिषुषन्ति तां
दौक्षोपसुङ्गिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन सोमं कुर्व्वन्तीति
तथो ऽएवैना मेषु एतदौक्षोपसुङ्गिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा ऽआहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ
मथैतु ऽएव सरघो मधुकृतो युद्वत्विजस्तद्यथा मधु मधु-
कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युष्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरन्भ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निङ्गयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं युपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्मथ
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्युपो नाम ॥ १५ ॥

* “त मेवाग्र”-इति, “तु मेवाग्र”-इति चैतौ डा०-वेबरवृष्टौ ।

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युशायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
 द्दीक्षते व्वाग्वै यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य निर्वृतिं यद्विदुग्धं
 तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति । षड् वा ऽऋतव ऋतव
 एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राप्याययन्ति । अःशुरःशुष्टे देव सोमाप्यायता
 मिति तदस्याःशु मःशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
 ऽइतौन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-
 विद ऽइति शतः शतः ह स्म वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक
 एवाःशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः
 प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतौन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
 सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व
 मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-
 यास्मानसखीन्त्सन्ध्या मेधयेति स यत्सन्धोति तत्तदाह
 यत्सन्धेत्यथ यदनुब्रूते तदु तदाह युन्मेधयेति स्वस्ति ते
 देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्वृ-
 त्विजां च युजमानस्य च यज्ञस्योद्दुचं गच्छेमेति यज्ञ-
 स्योद्दुचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्रुवते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतुः
कुर्वन्ते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आद्यश्च्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तथो
ह्येषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आद्यश्च्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निह्रुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः । अक्ते निह्रुवीराश्नुनक्ताऽऽइत्युनक्ते ह्यैव
निह्रुवीन्ननुप्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्रुवते । एष्टा रायुः प्रेषे भुगाय ऽचतु षट्पदा-
दिभ्य इति सत्यं सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्रुवते
ययोरिदं सुर्वं मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्? । अग्नीन्मुदन्त्यापाः३
ऽइति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेह्यैत्युपर्युपर्यग्नि मति-
हरति स युन्नानुप्रहरत्येतेन ह्युत ऊर्ध्वान्यहानि
प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्यग्नि मतिहरति तदेवा-
स्यानुप्रहतभाजनं भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* “दक्षिणेवा”-इति ग, घ ।

† “कुर्वन्ति”-इति ग, घ ।

‡ “मधि”-इति ग, घ ।

§ “प्रस्तरम्”-इति ग, घ ।

॥ “दन्त्यापाः”-इति ग, घ ।

अवान्तरदीक्षां विधातु माह—“आतिथ्येन वै देवा इद्वा
तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनग्रस्य ग्रपथात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
तानूनग्रस्य निन्दितत्व माह—“यदन्योऽन्यं पाप मवदञ्जिति ।
“सत्यं वदानि’, मेद मतिक्रमिषम्”—इत्येवं रूप मित्यर्थः । “माह
पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया अवभृथ-
पर्यन्तानुवर्त्तने षति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये
नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘अवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
अविरोधिनीम् ‘अवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निनैव त्वच मिति ।
‘विपल्याङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेषयन्;
अग्नि मेव त्वच मकुर्वञ्जित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति,
तत्रोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’;
‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन
प्रशंसति—“तद्यदवान्तरा मिति । “सन्तरा मित्यादि । ‘सन्तरा
माञ्चन्त’ अतिशयेन संक्षिष्टा ऋङ्गुलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’
अपि पूर्वां शिथिलवद्धां पुनः संलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यस्ता
मेवेति । ‘पर्यस्ता मेव’ परितः क्षिप्ता मेव । व्रत मर्हतीति ‘व्रथम्’,
तद्विरोधि ‘अप्रत्यम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म
‘प्रायश्चित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

१—‘वदानि’—इति क् ।

२— तै० सं० ६, २, २, १० प्रथमम् ।

यदर्थं माख्यायिकासुखेनावान्तरदीचीक्ता, त मिदानीं विधत्ते—
“सोऽग्निर्नैवेति । ‘सः’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीचां
प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

“तेऽग्निर्नैव च मिति । “अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तृति ।
बधुवरयोर्धुर्दीनस्यस्थान्निमस्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अशितपीतयोः प्रकृशोणितरूपेण परि-
णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चान्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
सुक्ता, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तथो एवैष
एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतथा अवान्तरदीच्या ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीचारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका
माह— “देवाना सु ह स्र दौचिताना मित्यादिना । ‘समिद्धारो
वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धारः’ । “हरतेरनुद्यमने च”—
इत्यचानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् साभि-
न्येन प्राप्तः “कर्मण्यण्”—इत्यण्^१ । “स्वाध्यायं वा विसृजत इति
‘विसृजते’ नोच्चारयति^२ कश्चित् । ‘तं ह’ समिदाहर्त्तारं वा
श्लिजं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपलक्षणं मेतत् । श्लिजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३. २. ६ ।

२— पा० सू० ३. २. १ ।

३— ‘उच्चारयति’—इति क् ।

कश्चिन्न व्याप्तम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्त्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षसानि' असुरास्य रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति । तथा सति देवः 'इति' खलु 'मां त्वम् 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' माँ 'अजिघांसौः' हन्तु मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्हेव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

'ते' होचुरिति । 'ते' असुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूरः' । अग्ने भुतिः^१ । तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादौदित्यग्निः प्रत्यवाच ॥ ७ ॥

'तेऽविदुरिति । 'अथम्' अग्निः 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरक्ष-सप्तमः' विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिशयेन विरक्षाः 'विरक्ष-सप्तमः' । "अस्यैवरूप मयाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-सोमः अग्नि-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां सोमदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा सुपे-तौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

'स समिध मभ्यादधातीति^२ । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः" समिदाधानमन्त्रः । हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसौः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. २. १०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ क ।

४— वा० सं० ५. ६. १. १ ।

वृत्ति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः श्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' लम् । "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु"—इत्यादि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । 'था तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु; तथा 'था मम' इत्येतद् व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने ! 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरित्याव इति शेषः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतयेन । "अनु मे दीक्षाम्"—इति मन्त्रभागे^२ 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे नावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाङ्गत्यन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्थाभिधानात् आदौ दीक्षाङ्गतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ।

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते— "अथैन मतो मदन्तीभिरिति" । 'एनं' सोमं यजमानं वा तप्ता आपो 'मदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गानपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभिरुपसृष्ट्य राजान मिति"^३ । "वज्रो वा आज्य मिति । "दृत्तं वै" इति

१— पा० सू० ७. १. ३६. ।

२— वा० सं० ४. १६

३— वा० सं० ५. ६. २ । तैत्तिरीयकल्पमते मन्वान्तर एषः, यजमान

मिमं वाचयति । तै० सं० १. २. १० सा० भा० ब्रह्म्यम् ।

४— का० औ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० औ० सू० ८. २. ६

इत्तं कृत्वा सोम मघ्नन्”-इति^१श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य सर्वौषधनुप्रवेगात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा “पञ्चम्या माज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्ति”-इति^३ आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य सुह्मावयन्ति- तदाह्वर्यसा एतदाप्यायनं क्रियत इति । ‘यस्मै सोमाय एतत् प्रातिथ्यं क्रियते’, ‘त मेव’ ‘अग्ने’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् । सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्भाविते यागसम्बन्धेन परिहरति- “यज्ञस्य वा एवं कर्मेति । एवमकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थः । ‘अत्र’ खलु ‘एनान्’ ‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ आग्नोत् । ‘ते’ च देवाः ‘पूर्वं संग्रम मेवोपायन्’ कलहोपशमनरूपं तानूनन्नं ते कृतवन्त इत्यर्थः । “अथावान्तरदीचा मिति । शपथ-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीचा कार्या । अतः परिशेषादाप्यायनस्थान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति- “देवो वा इति । सोमस्य देवत्वं समर्थयते- “दिवि हीति । अस्त्वेवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने किं मायात मित्यत आह- “वृचो वा इत्यादि । तद्वेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रलेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम् । ‘तस्य’ इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य ‘शरीरं’ ‘गिरयोऽश्मानः’

१- तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ द्रव्यम् ।

२- ‘रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्’-इति उ ।

३- का० ब्रा० ७. ६. १ । इहोपरिष्ठात्वात्वेना कथा १४. ६. १ ।

चाभवन् । सोमाख्यं वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते,
 'तत् एष' उग्रनाख्या^१ 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः'
 औद्दालकिः 'आह' स्म । अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधिं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

सृत्वियजमानकर्त्तृक माप्यायनं सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आऊरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायनं^४ गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्द्दीतिं
 यद्विदुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसङ्गद् व्याख्या-
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाप्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति । आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्यापष्टे—
 "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि^५ । यज्ञप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाप्या-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'—इति वीष्वाभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंश
 आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद इति । अत्रेन्द्र-
 शब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाप्यायते दश-

१— 'दृषानाख्या (! उग्रनाख्या)'—इति छ ।

२, ३— छ-पुस्तकौयपाठाविह्व त्वत्तरभ्रमजन्थौ ।

४— तै० सं० २. २. ८ द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ५. ७. १

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव^१ धनं येषां, ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाद्य खेभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवांशुः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्रः 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मिति । हे सोम ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं, त्वां पातुं स इन्द्रः समर्था भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः । "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति । अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । "आप्यायथासन्नसखीन्सन्त्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेषां दित्सयाप्यायनायासस्तस्मिन्भूताना मृत्विजा माशासनं क्रियते । अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्वेतीति । 'सन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः । एव मुत्तरवाक्य मपि थोष्यम् । पूर्वापरीभूतस्थानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्थानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम् । "स्वस्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेमः, अस्त्विति शेषः । अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माग्नीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनी^१ ऋक्
‘उदृक्’, तथा समान्निर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निऋव माह—“अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्युटीकृत्य “एष्टा राये”—इति^३
मन्त्रजपो निऋवः । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम् । निऋवं सोमाप्यायन-
काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति—“उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेयंज्ञत्व मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अकृतं ‘कुर्वन्ति’; अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तच्चाह—“यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकलेन
यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाऽऽरक्ते निऋवोराशननक्ताइतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रस्तरे

१— ‘तदुपरिभाविनी’—इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ९ ।

३— वा० सं० ५. ७. २० ।

४— तथा चामरः— “अपलापस्तु निऋवः”—इति (१. ६. १७.), पुनः

“अपह्ववेऽपि निऋतावपि निऋवः”—इति (३. ३. २०७.) च ।

अपह्ववोऽपलापो निऋतिः शाब्द मिति तट्टीकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. १०, ११ ।

निऋवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः^१। अक्तस्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

“ते निऋवत एष्टा रायः प्रेष इति^३। निऋवमन्त्रस्याय मर्थः।
हे ‘एष्टः’! त्वजन्तस्य सम्बुद्धिः। धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४!
अत्र ब्राह्मणे सोमायायननिऋवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेषः। किमर्थम्? ‘इषे’ अन्नाय,
‘भगाय’ भौख्याय च। तथा ‘स्यतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम्
‘स्यतं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः। सर्वदेवात्रयाभ्यां ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘नमः’ असु। स्यतशब्द-
स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु^५ अभिमत मर्थं माह—“सत्यवादिभ्य इतीति।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निऋव इत्याह—“द्यावापृथिवीभ्या
मेव निऋवत इति। असु नमस्कारेण तथोर्निऋवः, इतरेषां
देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह—“यथोरिदं सर्वं मधीति।
यस्मात् तथोरन्तः ‘इदं’ परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थित मिति

१— पा० सू० ८. २. ६७।

२— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति क्व।

३— तै० सं० ६. २. २. ६। निऋवप्रकारस्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितः
(अग्नौ सू० ११. १. १२.)।

४— “यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १
४. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १. १२. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (घनम्), ३. ११. ६
(सत्यम्), निह० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (नायुः)।

शेषः; तस्मादित्यर्थः । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तयोरधीदं सर्वं मिति^१ ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति—“अथाह समुक्षुष्य प्रस्तर
मग्नीन्मदन्थापाद्इतीति^२ । 'प्रस्तरं' 'समुक्षुष्य' सन्धगादृत्वेत्यर्थः । हे
'अग्नीत्!' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि'
इति, 'आह' इति शेषः । तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अग्नेरुद्धोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्^३ । अनुप्रहरणस्य प्रयोजन
माह—“एतेन ह्यत ऊर्द्धानीति । 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—“तदेवास्यानुप्रहृतभाजनं
भवतीति । 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीङ्गः
सुरक्षिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत्^४ ॥ २२ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. ७. २ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ११ ।

३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति छ ।

४— का० औ० सू० ८. २. १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तस्माद् युदि
प्रवुर्ग्यवान् भवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसुद्भिः प्रचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिषजति तस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पुर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृखत । त ऽएताभिरुपसुद्भिरुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसुद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतस्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसुद्भिर्यजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”-इति ग, घ ।

† “निमांस्लोकान्”-इति क, ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽश्राज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽश्राज्य
मेतेन वै देवा वृज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वृज्रेणाज्येनेमां-
स्लोकान् प्रभिनत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृत्यथो
ऽइतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपभृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृति
तद्गृजमभिभारं* करोति तेन वृज्रेणाभिभारेणेमां-
स्लोकान् प्रभिनत्तीमांस्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाः सयुजौ । ताभ्याः साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽशकाकिनेऽन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधारु माघार्याभि-
जित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेणा† ॥ ९ ॥

श्रुथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । स्रीद होतरित्येवा-

* 'मतिभारं'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† "सुवेण"-इति ग, घ ।

होपविशति होता होतृषुदन ऽपविश्य प्रसूति प्रसूतो
ध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नग्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहाग्नि
यजेति वृषट्कते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति वृषट्कते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानयमान आह
वृष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वृष्णुं यजेति वृषट्कते
जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोति । न यथेदं
प्रचुरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽभिजयानीत्यथ यदेता
देवता यजति वृज्र मेवैतत् सुःस्करोऽत्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं वृष्णुं कुल्ललम् ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वृज्रः । अग्निर्वा ऽश्रुहः सोमो राचि-
रथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्वै परिलवमानः संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृज्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृज्रेण

* 'जुहोति'-इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'यथेदं'-इति पाठः सा०-सम्मत इति डा० वेबरः । 'यथेदं'-इति घ ।

‡ 'संस्करो'-इति क, ख । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्ललम्'-इति ख । अथ मेव पाठः कण्ठीच्छेदाद् परस्थः स्यात् साधुः ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांश्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽण्वेषु एतेन
संवत्सरेण व्वज्रेणेमांश्लोकान् प्रभिनुत्तीमांश्लोकान्
प्रजयति तुस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्रु उपसद् उपेयात् । त्रयो वा ऽऋतवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरु मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरु मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

युद्यु द्वादशोपसद् उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरु मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्व्वै संवत्सर-
स्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरु मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायम्प्रातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पुत
सम्पुद्यते स युत् पूर्वाह्णे प्रचरति तुज्जयत्युथ युदपराह्णे
प्रचरति सुजित मसदित्युथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां† जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग, घ ।

† नास्येतत् पदं ख-पुस्तके

स युत्प्रचरति । तद्युध्यत्यथ यत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्यथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं व्वुचो
अपावधीत्त्वेषं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा हि
सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वुचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवुः-
रूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा
हि सासीद्दुरिणी हि सासीद् युद्यु द्वादशोपसुद उपे-
याच्चतुरह मेकया प्रचुरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसुदा मेवु । पर उर्व्वीर्व्वा ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ
दावुथ चींस्ताः परउर्व्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'—इति डा०—वेवर-सम्मतः । एव सुत्तरयोश्च'इयोः ।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर
उर्वीर्याः पर उर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
व्वरीयस्तपो भवति परः-परः श्रुयाःसंल्लोकं जयति
व्वसीयानु ह्वैवास्मिंस्लोके भवति यु एवं व्विहान्
पुरोऽह्वीरूपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसुद
उपेयाद् युचु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रींश्चतुरहुं दोह्येद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहुम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्थ मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह—“घीवा वै
यज्ञस्थोपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः^१; तस्माद् यदि प्रवर्गवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रवर्ग्योपसद्भिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यान्तर^३
मुपसदनुष्ठानेन ‘घीवाः’ अवयवापेक्षया बद्धवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम् (१. ५. ८.) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावतः”—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिष्ठाद् वक्ष्यति (२६. २. १.) ।

४— इहैवोपरिष्ठाद्वक्ष्यति (२६. ७. ५३.) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्ग्यवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्षम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति । “अग्निर्दृत्राणि जङ्घनद्”—“य उय इव प्रर्थवाः”^३, “लं सोमामि सत्यतिः”—“गयस्फानो अमीवहाः”^४, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”^५,—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः^६ । तेष्वाद्याः प्रातःकाक्षोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्काक्षीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । ग्रीवाणा मङ्गुलिवत् प्रभिद्धपर्वाभावात् ‘अस्त्रीनि’—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति—“देवाश्च वा असुराश्चे-
त्यादिना । ‘अयस्मयीम्’—इत्यत्र “अयस्मयादीनि हन्दसि”—इति^८
भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्ताभावः । “हरिणीं दिवीति ।
हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा असृष्टवतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘असृष्टवत’ ‘सृ-
ष्टिंशायाम्”^९ हिसितवन्तः, ते ‘देवाः’ । यस्मात् ‘एताभिः’

१— अतश्चोक्तं कात्यायनेन “उपसदेव वाप्रवर्ग्ये”—इति ८. २. १६ ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । ३— ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३६ ।

४— ऋ० सं० १. ६१. ५, १२ । ५— ऋ० सं० १. २३. १७, १८ ।

६— विहित्वाश्चैताः ऐ० ब्रा० १. ४. ८ ; आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. ८ ।

७— ऐतरेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१. ४. ८.) ।

८— पा० सू० १. ४. २० ।

९— स्वा० प० १३ धा० ।

त्रिभिराग्नेयादौष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्'
 असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि चौणि पुराण्यावृत्य न्यवर्षाञ्जत्यर्थः ।
 अत उपसदसाधनत्वादासा सुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः^१ । उक्त सुप-
 सदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— "तस्मादाङ्गरूपसदा
 पुरं जयतीति । 'आङ्गः' अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-
 दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न ष्टेत्याह— "यदहेति ।
 'उपासते' उपेत्यावृणन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया
 उपसदा 'एषः' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनन्ति, जयति चेति शेषः ।
 न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह—
 "नाहैवास्मा अस्मिंस्लोके कश्चन पुरः कुरुत इति^२ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् सङ्गहेणोक्तम्, तदेव स्पष्ट-
 यति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागचयार्थं माज्यग्रहणप्रकारं माह— "स वा अष्टौ कृत्वो
 जुङ्गा गृह्णाति चतुरूपमृतीति^३ । 'अष्टौ कृत्वः' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव कृत्वो जुङ्गा मिति । अत्र 'एव'-कारेण
 "अथो इतरथाङ्गः"—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्यज्ञ
 मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुङ्गा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्"—इति का० श्रौ० सू० प. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१. ४. ६, ६. २. ३.) ।

३— का० श्रौ० सू० प. २. २६, २७ ।

वज्रलात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वज्र मेव मुखप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकत्वो ग्रहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वे देवानां सद्युजौ, ताभ्यां साङ्गं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः^१ । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ स्रुत्यां द्वितीय
माधारं निषेधति— “अन्यतर मेवाधार मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधारं
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमण-
सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय स्त्रौष मेवाधार
माधारयेदिति स्मृतिः ॥ ९ ॥

“अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीत इति^२ । अध्वर्युराह ‘आश्रा-
व्य’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्तं न
ब्रूयादित्यर्थः; किन्तु ‘सोद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
त्थानः— “ईक्षितः सोद होतरिति वोक उपविशेत्”—इति ।
“होता होतृषदन उपविश्य प्रसौतीति । वेदेरुत्तरा ओषिर्होतृ-
षदनम् । “द्यतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘स्रुचौ’ जुह्वपश्रुतौ ॥ १० ॥

“स आहातिक्रामन्नित्यादि^३ । ‘अतिक्रामन्’ आश्वनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, “अग्रयेऽनुब्रूहि”—इति

१— तै० सं० ६. २. ३. ४-६ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३१ ।

होतारम् 'आह' । अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावण-
प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-इति आह । याव्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वषट्कृते' होचा "वौषट्"-इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकालं माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति" । 'समानयमानः' जुहुं
प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानच तिष्ठन् जुहोतीति । 'अच' एतस्मिन्नेवाश्व-
नीयदक्षिणदेशे । "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेष्वां
'यथेत' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाच न कर्त्तव्य मित्यर्थः । तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात् ।
प्रकृतिवत् प्रतिधाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यं; अपि तु सङ्घ-
देवातिक्रम्य चीन् धागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अग्न्यादियाग-
चयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति । कथं मेतासां यागेन यज्ञः
संस्तुतो भवतीति तद्विभव्य दर्शयति— "अग्निं मनोक मित्या-
दिना । 'अनोकम्' वज्रस्य^१ मुखप्रदेशः, 'शल्पं'^२ ततः पूर्वे भागः,
'कुल्लासं' तत्पुच्छभागः^३ ॥ १४ ॥

१— "अङ्गं ऊत्वा सोमाय"—इति का० औ० सू० ८. २. ३२ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ३३ ।

३— 'यज्ञस्य'—इति छ, च ।

४— 'कल्पं'—इति छ ।

५— "अग्निं मनोकम्, सोमं शल्पम्, विष्णुं तेजसम्"—इति तै० सं० ६

२. ३. १ । ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ३. ८.) ।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— “संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अह्नो
रात्रेश्च योऽन्तराह्नः काह्नः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ अयं ‘परिश्रवमानं’ पुनःपुनरावर्त्त-
मानं ‘संवत्सरं’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’; वज्र-
रूपान्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां चित्रं विधाय प्रशंसति— “स वै तिस्र उपसद उपोयात्,
त्रयो वा षडनव इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अनु-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीक्ष्योच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— “ताः षट् सन्मद्यन्त
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

चित्रपञ्चवदुपसद्वाद्दशत्रयपञ्च मपि विकल्पयति— “यद्यु द्वादशो-
पसद इति^४ । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनं मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं
विधत्ते— “द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीक्षा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठानं मनूद्य शत्रुजयसम्पत्त्यानुकूल्या-
त्मना प्रशंसति— “तास्तुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ । २— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ ।

३— तै० सं० ६. २. ३. ६—१२ द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४० ।

“स यत् सायं प्रातरिति^१ । सम्पत्तिषाम्यं विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागत्रयवत्
 द्विहोमरूपं कश्चिदुपसद्धोमं विधत्ते—“अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहित
 सुपसद्धोमं पूर्वयामैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति—“इदं
 वै पुरो युद्धान्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धान्ति, भिन्दन्ति,
 पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितास्तु पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—“स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । हतसमापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपसद्धोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसद्धोमे मन्त्रं विधातु माह—“स जुहोति यथा
 द्विरेकस्याङ्गः प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । उक्तानुसङ्गीर्तन सुपसद्यागव-
 दुपसद्धोमोऽपि एकस्मिन्नह्नि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रस्याय मर्थः^३ । हे अग्ने! ‘ते’ तव या ‘तनूः’ ‘अयःश्रया’ अयसि
 श्रते इत्ययःश्रया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उरतरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. १. ७, ८ इत्यथम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५ ।

३— वा० सं० ५. ८. १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गन्धे स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उयं'
'त्वेषं' 'वचः' 'अपावधीत्' । उयस्त्वेषयोरर्थसौत्तिरीयके स्पष्ट
मान्नातः— "अग्रनद्या पिपासे ह वा उयं वचः, एनस्य वैरहृत्यञ्च
त्वेषं वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृगूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्याह— "एवंरूपा हि साषीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपमन्त्रान्नावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव सुपसन्नयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पत्रे न्यायसिद्ध
मर्थं ब्राह्मणं स्वय मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद्
उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति । अयःश्रयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ध्वहस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रसाध्यापि चतुर्दिनं मावर्त्तयेत् । तृतीययाप्येवम् । एवं द्वादश
सम्पाद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःश्रयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽयःश्रया"—इति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजःश्रयेति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःश्रयेति मन्त्रं मावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति
पयः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वीः' उपर्युपरि एकज्ज्ञादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्त्वस्ति, ताः 'पर-

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० ब्रह्मम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३ ।

३— का० औ० सू० ८. २. ३५, ३८ ।

उच्यते' उपसदः । 'ताः' केचनानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्घ्रिः' उपर्युपरि ह्रमीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ताः' केच-
नानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान् वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽङ्घ्रिरेवोपेयात् ; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्घ्रिषु उपर्युपरि स्तनद्वारेण पयोह्रासात्
तयोर्द्विद्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मप्युपर्युपरि जयति । तथा
परउर्वी-पक्षे स्तनवाङ्मयसम्भवेन शरीरक्षयाभावात् चिरकालं
भूलोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव भवति'^२ । द्वादशोपसत्पक्षो
अतप्रकारः कथं मिति, तत्राह—“यद्यु द्वादशेति'^३ । प्रथमं 'चतुरस्रं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चौस्त्रीन्' स्तनान् 'दोहयेत्'
द्वितीये चतुरस्रे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'^४ इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः”—इति का० श्रौ०
सू० ८. ३. १, २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४ । ३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५ ।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७-१४ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाङ् निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥
 ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कमकहयतुक्षापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चशीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभृमीः ।
 रत्नोत्सां हक्त्वावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिल्लभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिगजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

१—“कण्वीसङ्ख्या १२२”—इति क, ख ; “कण्विकासङ्ख्या १२१”—इति
 ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०,
 ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क० ; सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वार्द्धो वर्षिष्ठ स्थूणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् षुड्चिंशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सु पूर्वार्द्धः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः॥ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽऽसः ॥ ५ ॥

* 'तः'-इति, †-†-५-१ 'ङ्कोः'-इति, ‡ 'ङ्कोः'-इति च ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् द्वादश विवक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽस्य एषा माघा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंस्लोके प्रत्यतिष्ठं-
स्तथो ऽण्वेषु एतद्विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराड् विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा माघी भवति । षट्-
त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुवत तथो ऽण्वेषु ऽएतद्बृहत्यावु स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरुस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्द्धे एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरुस्ताद्
भवत्येषा माघा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ युत्पश्चादुरीहसी भवति । पश्चादुरीयसी षष्ठ्यु-

* 'ङ्कोः'—इति ग, घ ।

† 'अस्मिंस्लोके'—इति क, ग, घ । एव सुप्तरत्रापि ।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युद्धेव पश्चाद्दुरीयसी
भुवति पश्चाद्देवैतदुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
पश्चाद् दुरीयसः प्रजुननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका इ वा ऽएषा यज्ञस्य युदुत्तरवेदिः† ।
अथ युदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरुति तुस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

दुय्यो इ वा ऽइदं मुग्ने प्रजा आसुः । आदित्याश्चे-
वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञं सुमभरंस्तु यज्ञं
सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह-
नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत युथास्मानेवाङ्गिरसो
याजुयान्नु१ वयं मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमणं मस्त्यन्तरा
मेव सुत्यां धियामहा॥ ऽइति ते यज्ञं सुञ्जहुस्ते यज्ञं
सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्वं मस्मभ्यं मग्ने प्रावोचोऽथ व्वयु

* 'यस्मात्'-इति ग ।

† 'वेदिः'-इति ग, घ ।

‡ 'याजयेति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

§ 'जुयान्नु'-इति ग ।

॥ शस्थेतत् पदं ग-पुस्तके ।

॥ 'धियामहा'-इति सा०-

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् नु
प्रत्यादृशा इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मावृषतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक मुपक्रमितु मिति तस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽपतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्स सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तुद्यक्षुस्य कूर्मं
नु व्यमुच्यत युद्वाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णं-
स्तस्माद् ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽत्रात्विजीनाः
स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽअस्माभिरेष
प्रतिग्रहीतो यु एष तुपतौति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दुक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'क्रीः'-इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यगृह्णाः'-इति क ।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
 य एष तपति यद्यश्चः श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव
 श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
 य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्वाक् चुक्रोध । केन मुदेष श्रेयान् बुन्धुनाऽ
 केनाऽ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा हैभ्योऽप-
 चक्राम सोभयानुन्तरेण देवासुरान्तसंयत्तान्त्सः*ही
 भूत्वाद्ददाना चचार ता मुपैव देवाऽश्रमन्त्रयन्तोपासुरा
 अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
 मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्यन्त्यवाच । युद्धेऽउपावर्त्तय किं
 मे ततः स्यादिति पूर्वा मेव त्वामेराहुतिः प्राप्स्यसौत्यथ
 हैषा देवानुवाच यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा
 वः सुर्वा सुमर्द्धिष्यत इति सैव देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्थमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं† व्याघारयति
 युदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः
 प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वां ममेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† 'ऽमा । उत्तरवेदिं'-इति ख ।

व्वाग्धेषु निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्व्वत्वाय व्वाग्धि यज्ञो व्वागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन व्विमिमीते । युगेन युष हरन्ति
शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
यदेवादुः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना भेतुद्यञ्जे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो ह्यामाकुर्व्वीत् सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो ह्यन्यस्मै दद्याद्यज्ञं तुदन्युच्चात्मनः कुर्व्वीत्
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा ऽर्णां
दद्यात् स यद्ददाति तुदेनः सिंही भूत्वा नु क्षिणोति
यदु समानबन्धवे ददाति तदु नान्युच्चात्मनः कुरुत
ऽण्यो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठां ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्प्यञ्चादत्ते । तद्य एष पूर्वाङ्गं
उत्तराङ्गं शङ्कुभुवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति त्रीन्वि-
क्रमांस्तच्चात्वालं पुरिलिखति सा चात्वालस्य माषा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मनसा मुन्येताग्रेणोत्करं
तच्चात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येषा'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ ।

सु व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स परि-
लिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स परि-
लिखति व्विन्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्‡ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
परिलिखत्यवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतुदाह युच
नाथैतुन्मावतादिति॥ २९ ॥

अथोत्तरतः॥ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स परिलिख-
त्यवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतुदाह युच व्यथैतुन्मा-
वतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तुदमीदुपसीदति स वा
ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा महैव द्वे ऽअस्याः पुरे तेनैवै-
तन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ । †, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्तं'-इति क, ख । ॥ 'दिति'-इति ग, घ ।

¶ 'रत्तः'-इति ग, घ । ** 'दिति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । विदेदग्निर्नुभो नामाग्ने ऽञ्जिर आयुना
 नाम्नेह्वीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हृत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाष्टं नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽडुति
 यत्तेऽनाष्टं रुक्षोभिर्नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽडुत्यै-
 तदाहानु त्वा देवतीतय ऽडुति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्यैतदाह तां वै चतुःस्रक्तेश्चात्वाल्लाङ्ग-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिंऽह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा यदेवादुः सिंऽह्वी भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना
 मेतदाह सिंऽह्यसीति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमाचीं वा सर्व्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासौनो
 व्याधारयाणीति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति । सा यदेवादुः सिंऽह्वी भूत्वाशान्ते

घ्राचरच्छान्तिरापस्ता मङ्घिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो द्विन्वति तुस्मादङ्घिरभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सि० ह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथ सिक्ताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिक्ता
भ्राजन्त इव हि सिक्ता ऽअग्नेर्वी ऽएतद्वैश्वानरस्य भुम्भ
यत्सिक्ता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुयो
हैना मग्निर्नु द्विनस्ति तुस्मात् सिक्ताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सि० ह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथैनां ह्यादयति सा छुन्नैताः राधिं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, त मङ्घं वन्दे विद्यातीर्थमणेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानूनन्ने च सोमाप्यायननिष्ठवौ ।

उपसञ्चेति पञ्चार्यास्यतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं
कात्यायनेन— “अपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्निक्या प्रथमं वेदौ

मिमौते”-इत्यादि । तदेतदाह— “तद्य एष पूर्वाह्नीं वर्षिष्ठः
 स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति चीन् विक्रमांस्तच्छुङ्कुं
 निहन्तीति । ‘य एषः’ स्थूणाराजः ‘पूर्वाह्नीः’ पूर्वाह्ने मर्हतीति
 पूर्वाह्नीः^१, प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः
 पृथुस्तम्भोऽस्ति, ‘सोऽन्तःपातः’^२ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्वान्तरालमञ्जरः ।
 ‘तस्मात्’ स्तम्भात् ‘प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति चीन्’ । ‘तत्’ तत्र
 तृतीयप्रक्रमावसाने ‘शुङ्कुं’ निहन्त्यात्, स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— “तस्मात्क्षुद्रोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 श्क्षुद्रोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शुङ्कुं स्थापयेत् । ‘सा दक्षिणा
 श्रोणिः’ मर्यादा भवति^४ ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— “तस्मान्मध्यमात्क्षुद्रोरदक्षि-
 त्यादि^५ ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागवधिं प्रदर्शयति प्राचीनावधिमाह— “तस्मा-
 न्मध्यमात्क्षुद्रोः षड्चिंशतं विक्रमान् प्रक्रामतीति^६ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— “तस्मान्मध्यमात्क्षुद्रोरिति ।
 ‘तस्मात्’ पुरोदेशस्थात् ‘मध्यमात्क्षुद्रोः’ श्रोणितः सकाशात्

१— ‘शालायाः पूर्वाह्ने भवः पूर्वाह्नीः’-इति या० दे० ।

२— स निहतः शुङ्कुः अन्तःपातसञ्चको भवतीति पिढभूतिकर्कादयः ।

३— का० श्रौ० सू० च. ३. ७ ।

४, ५— का० श्रौ० सू० च. ३. ६, १० ।

६— का० श्रौ० सू० च. ३. ८ ।

अंसधोरीषद्भूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्^१ । इत्थं सर्वतो मितार्यां वेदिमाचार्यां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वय मेव व्यवच्छिनन्ति— “एषा मात्रा वेदेः”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिपुरादौ पश्यान्मानं प्रशंसति— “अथ यत् चिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति । चिंशत्पचे, विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् चिंशदक्षराणि । स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्यान्माने पचान्तर माह— “अथो अपि त्रयस्त्रिंशत् स्युरिति । ‘अथो’-शब्दः पचं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण ह्रन्दांसि वियन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामख्येयत्तां प्रशंसति— “अथ यत् षड्चिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्यतुरक्षराधिक्येनोष्णिगादिक्रमेण वृहत्याः षड्चिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— “अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्धीं वै यञ्जस्येति । ‘यञ्जस्य’ यञ्जाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वाद्धीः’ । गायत्र्याः पूर्वाद्ध्वलं “गायत्रं वै प्रातस्सवनम्”—इतिश्रुतेः^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

२— अत्र याज्ञिकदेवकृता पद्धतिश्चास्ति ।

३— श्लो० ब्रा० १. १. ६, २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

४— श्लो० ब्रा० ६. १. २ द्रष्टव्यम् (निह० ७. ३. १.) ।

ओणिभागस्थोरुल मंसभागस्य ह्रस्वलं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पश्चाद्द्वरीयसी भवतीति । ओणिभागस्य त्रिंशत्-
 प्रक्रमलोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्द्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘पृथुओणिः योषा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भाग-
 स्थापि ओणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः । ओणिपृथुत्वं कुचोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पश्चाद्द्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेऽत्रेति ‘प्रजननं’, पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् ‘पश्चाद्द्वरीयः’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्द्वरीयस्त्वं
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्ददोच्छ्रितता कर्त्तव्या । उन्नतल मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ सौमिक्याः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं क्षिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्थोन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सन्त्यन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविधत्तं माख्यायिका माह— “द्वयो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ सृष्टेः पूर्वम्, ‘द्वयः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आसुः’ अभवन् । कास्ताः ? ‘आदित्यासै-
 वाङ्गिरसश्च’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्वे’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

‘यज्ञं’ सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘जुचुः’— हे अग्ने ! त्वं ‘नः’ अस्माकम् ‘इमां’ ‘श्वःसुत्यां’ परेद्युःक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्यः प्रब्रूहि’; त्व मपि ‘अनेन’ सोमयागेन ‘नः’ अस्मान् ‘याजयेति’ । एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते हादित्या जुचुरिति । ता इत्यं व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ ‘अङ्गिरसः’ ‘याजयान्’ याजयेयुः, ‘वयं’ तु ‘न’ तान् याजयामः; तत्प्रकारस्त्रिग्यता मिति ॥ १४ ॥

“ते होचुरिति । विचार्येत्य मूचुः । “न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन’ वक्ष्यमाणात् साध्यस्कानुष्ठानात् अन्येन ‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’; अतः ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं सुत्यां ‘धियामहै’^१ व्यवस्थापयिष्यामः ‘इति’ विचारितवन्तः । ‘ते’ ‘यज्ञं’ सुत्यास्रचणं ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘जुचुः’ ! ‘त्वम्’ अस्माभं ‘श्वःसुत्याम्’ ‘अग्ने !’ प्रावोचः । ‘अथ’—शब्दस्त्वर्थे । ‘वयं’ तु ‘तुभ्यम्’ ‘अङ्गिरोभ्यश्च’ ‘अद्यसुत्यां’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां ‘प्रब्रूमः’ । ‘तेषां’ तथा कुर्वता मस्माकं ‘त्वं’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

“तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति । एव मुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरसः’ एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिघ्युः’ । “हि गतौ वृद्धौ च^२” प्रेरयन् । ‘ते अङ्गिरसः’ ‘अग्नयेऽम्वागत्य’ ‘सुकुधुः’ ।

१— ‘धियामहै’—इति डा०-वेबर-वृष्ट-भाष्ये ।

२— स्त्रा० प० १० धा० ।

क्रुधद्गुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी^१ । “कथं नु नो दूत इति । क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृथाः’ आदरस्व प्रत्यादरं न कृतवानसि ॥ १६ ॥

अग्नेरुत्तरम्— “स होवाचानिन्द्रा वै मातृषतेत्यादि । प्रासङ्गिकं किञ्चिद्भ्रमविशेषं विधत्ते— “तस्माद् हानिन्यस्य वृतो नापक्रामेदिति । ‘सः’ ‘सद्यःक्रीः’ एकाहः सोमयागः । ‘एतेन आङ्गिरसः’ आदित्यान् अजयन् । दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाणत्वात् ‘सद्यःक्रीः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति । तेभ्यः’ साद्यस्क्रयाजकेभ्यः ‘वाचम्’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निराकरणस्याभिप्राय माह— “हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । ‘यदि’ स्त्रीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यन्नामहे, दक्षिणोत्तरकाल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् ; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् । असु, को दोष इत्यत आह— “यद् दाक्षिण माषीदिति । दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिणं’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’, ‘न व्यमुच्यत’ विसुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथैभ्यः सूर्यं मित्यादि । स्पष्टम् । “तस्माद् ह स्माङ्गरिति । ‘आङ्गः’ अङ्गिरसः’ स्वयं ब्रुवते— ‘आर्त्विजीनाः^२ स्मः’ सम्यगदत्तकथयोग्याः स्मः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्त्विजीनत्व-

१— पा० सू० १. ४. ३७ ।

२— “यच्चर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहृतीत्युपसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ७१ सू० वा० ।

दक्षिणीयत्वयोर्हभयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एष तपतीति”—इति । प्रसङ्गात् साद्यस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति । अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्, अध्वाशनसाम्याच्च^१ सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम् ; सोऽपि वर्णसाम्याद्य श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

“तस्य रुक्माः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदिग्ने ‘रुक्माः’ हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत्^२ । “यद्यश्च मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । तेभ्यः’ अङ्गिरोभ्यः ‘वाक्’ कुपितवत्यासीत् । “केन मदेष अयेान् बन्धुनाइ इति । ‘केन’-इति असूयार्थे झुतिः^३ । ‘मत्’ मत्तः सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धुः, विशेषगुणः ; केन विशेषगुणेन ‘एषः’ सूर्यः ‘अयेान्’ अतिशयेन प्रशस्यः । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणाना मभिधानाय पुनः ‘केनाइ’-इति ग्रहणम् । “यदेतं प्रत्ययहीष्टेति । ‘यत्’ येन अतिशयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्ययहीष्ट’, ‘न माम्’ । अथविद्यमानः

१— “उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः”—इत्यादीश्चैव १०. ४. ७ ।

२— “यः कश्चाध्वान मश्रुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्”—इति, “अश्वः कस्मात् ? अश्रुतेऽध्वानं मद्वाशनो भवतीति वा”—इति च निरु० १. ४. १, २. ७. ५ ।

३— “अथ सुवर्णरजतौ सवन्नौ व्युपास्यति”—इत्यादिक मिहैवोपरिष्ठाइ (१२. ४. २. ११.) दृश्यम् ।

४— पा० सू० ८. २. १०३ ।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् संयत्ताम् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिंहो भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया^१ समीपस्थं सर्वं स्त्रीकुर्वती 'चचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत् ; असुरार्थाङ्गानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

“सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच' । हे देवाः ! 'यां कां च आग्निषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याग्नीः 'वः' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— “स यद् धार्यमाणेऽग्नावुत्तरवेदिं व्याघारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थः । “यदेवैना मित्यादि । एतद्व्याघारणेन या आहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा हता भवति ; अतो व्याघारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माघारणेन वाचः किं मायात मित्यत आह— “वाग्ध्येषा निदानेनेति ।

१— 'जिन्वमाना (? जिन्वत्सया)'-इति छ ।

२— नास्त्येतत् पदं क्वातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्त्रैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिषाधनं द्रव्यं विधत्ते—“तां वै युगशम्ये-
नेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्याया^२ अपि साधनत्व
मस्तीत्याह—“युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यतः’ यस्मात् तत्र ‘शम्यया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो
युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्थेवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह—“युगशम्येन वा इति । ‘योग्यं’ योजनार्हं मन्त्रम् । ‘अदः’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘सा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिंही भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ क्रूरा सती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तत्र युगेन
शम्यया च मानेन ‘एनां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कश्चिन्नियमं विधत्ते—“तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ सह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीते^३ ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— “द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणां शम्यां वारण्यीम्”—इत्यादि का० श्रौ० ५. ३.
२० सू० ४० या० दे० । “गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः
काष्ठविशेषः शम्या”—इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अत्रु० सा० भा०
(तै० ब्रा० ३. २. ६.) । “गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या ।
तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते”—इति च तै० सं० ६. २.
७. अत्रु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ममा सह स्वात्मनि न कुर्वीते’—इत्येव ह ।

‘क्षिणोति’ क्षिणस्ति । ‘क्षिणु क्षिणायाम्’^१ । “नो हान्यस्मा
इत्यादि । स्पष्टम् । ‘अस्य’ यजमानस्य । ‘समानबन्धुः’ एकविधि-
निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः ‘पाप इवापि स्यात्’
पापी यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृग् विधाय दाने उक्त-
दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— “स यद् ददाति तदेन मित्यादिना ।
‘एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः ।
अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्पद मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“अथ शम्याञ्चेत्यादि । ‘एषः’ शङ्कुः ‘पूर्वाङ्घ्रिः’^२ सन्नपि ‘उत्त-
राङ्घ्रिः’ भवति । सौमिकवेदेरुत्तरांसस्य शङ्कुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’
शङ्कोः सकाशात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यङ्मुखः ‘त्रौन्’ ‘विक्रमान्’ प्रक्रमान्
‘प्रक्रामति’^३ । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ‘सा चात्वा-
लस्य मात्रा’ । यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः; चात्वालखननोत्पन्नयैव
मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— “नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तराङ्घ्रिशङ्कोः प्रत्यङ्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पञ्च उक्तः, तेन
सह विकल्पितं पञ्च माह— “यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताप्रेणोत्कर
मिति” ॥ १६ ॥

१— त० उ० ४ धा० । २— “पूर्वाङ्घ्रिः भवः पूर्वाङ्घ्रिः”—इति या० दे० ।

३— त्रिपदः प्रक्रमः, अर्द्धचतुर्थपदो वा । पदं पञ्चपदाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं
वा—इत्यादि शुक्लसूत्रे ७. १५, १६ ।

४— “अत्रोत्तरवेदेर्द्वाकारौ । महावेद्याः प्राम्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
निष्पाद्यमानं पूक्तं आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्वा उक्ताः ।
मृत्तिका चात्वालगतेति तद्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया बौधायनमते
मन्वाः”—इति तै० सं० १. २. १२ मा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— “स
वेद्यन्तादुदीचीं ग्रम्या मिति^१ । दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः ।
‘स परिलेखति’ ग्रम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधि-
निर्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः— “तप्तायनी मेऽसीति^२ । हे
भूमे ! ‘तप्तायनी असि’ तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा
भवसि । मन्त्रं व्याचष्टे— “इमा मेवैतदाहेति । ‘हि’ यस्मात्
‘तप्तः’ पुरुषो दारिद्रेण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया ‘एति’
तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अथ पुरस्तादित्यादि^३ । स्पष्टम् । “अस्यां हि विविदान
एतीति । ‘विविदानः’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘अस्याम्’
एव खलु ‘एति’ गच्छति । अतो ‘वित्तायनी’ भूम्यभिधानं युक्तं
मित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

“अथानुवेद्यन्त मिति । ‘अनुवेद्यन्तं प्राचीं ग्रम्यां निदधाति’ ।
अनेन चात्वालस्य दक्षिणमीमोच्यते । तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः—
‘मा’ मां ‘नाथिताद्’ याचिताद् हिरणादिरूपादर्थात् भूमे !
‘अवतात्’ रच । “यत्र नाथे तन्मावतादित्तीति^५ । ‘यत्र’ यस्मिन्
विषये ‘नाथे’ याचे धनादिकम्^६, ‘तत्’ तस्मात् त्वं माम् ‘अवतात्’
अव, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २०, २१, २५ ।

२— वा० सं० ५. ६. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २५ ।

४— वा० सं० ५. ६. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २३, २५ ।

६— वा० सं० ५. ६. ३ ।

७— इतः परम् ‘?’-इति छ ।

“अथोत्तरत इति^१ । चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य^२
 “अवतान्मा व्यथितात्”—इति^३ मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्— “यच्च
 व्यथे तन्मावतादिति । ‘यच्च’ यस्मिन् विषये ‘व्यथे’ लाभोपाय
 मज्जानानो व्यथितः स्यात्, ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘अवतात्’
 अत्र ॥ ३० ॥

खाताया मृदञ्चालालाद् उत्तरवेदिं^४ प्रति हरणं विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यच्च हरति’, ‘तत्’ तच्च, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अग्नीत् उपसौदति’ उपविशति आग्नीध्रः^५ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^६ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे
 तन्नामग्रहणं सुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह— “यान्वा अमून्
 देवा अग्नेऽग्नीनिति । ‘होचाय’ होमनिष्पादनाय, हविर्वचनाय
 ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गतिकर्मा^७ । ‘इमाम्’
 ‘अहैव’ । अहेति विनिग्रहार्थोऽयः^८ । इमां पृथिवीं परिविद्धेद्य
 असुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५ ।

२— ‘परिलेखने’—इति क्व ।

३— वा० सं० ५. ६. ४ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य
 स्थिद्वलस्य नामधेयम्”—इति का० श्रौ० ५. ३. १६ सू० या० दे० ।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. १ (१ भा० १५१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

६— “आह्वनीयः पुरस्तात्, मार्जालीयो दन्निष्पतः, आग्नीध्रीयो उत्तरतः ।
 इतीहैवोपरिष्ठात् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम् ।

७— स्वा० प० ५६७ घा० ।

८— निरु० १. २. ४ ।

“स प्रहरतीति^१ । ‘सः’ मृदो हर्ता अध्वर्युः, स्येन ‘प्रहरति’ खनेत् । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गिरोनामकर्षिरूप! ‘अग्ने !’ त्वम् । “यौऽङ्गारा असंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्”—इति^३ श्रुतिः । आङ्गव्याधारभूतः । “नभो नाम विदेत्” । न भातीति ‘नभः’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थः । यद्वा, नभो नामाग्निरिति ‘विदेः’ जानीया इत्यर्थः । त्वच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्तः ‘एहि’ आगच्छ^४ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति ! ‘आयुः’-शब्दः सामान्येन श्रुतिः । ‘तत्’ अवदारितं ‘समीरयति’ उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति^५ । तत्र मन्त्रः— “योऽस्यां पृथिव्या मसीति^६ ‘यः’ त्वम् ‘अस्यां’ खातायां भूम्यां भवसि, तं त्वां समीरयामीत्यर्थः ॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टष्ट मिति^७ । मृदा एकीभूत ! यत् ते, यद्वा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे ! मृत् ! ‘यत्’ ‘ते’ ‘अनाष्टष्ट’ रजोभिरहिस्यम्, ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हं ‘नाम’, ‘तेन’ नाम्ना ‘त्वा’

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० सं० ५. ६. ५ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ । निह० ३. ३. ५ ।

४— का० श्रौ० ५. ३. ३०.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

५— ‘इरयति’-इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ३. २८.— वा० सं० ५. ६. ७ ।

७— का० श्रौ० सू० ५. ३. २६.— वा० सं० ५. ६. ८ ।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"-इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
हरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आह्वियमाणपदार्थ !
'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अचेति देव-
वीतिर्यज्ञस्तदर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्ध मनुद्य प्रशंसति— "तां वै चतुःस्रक्तेरिति । चतस्रः
स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन
हरतौत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथानुव्यूहतीति" । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् ।
"सिंह्यसि"— इति^४ व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूह्यमाने ! वेदे ! त्वं
'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपन्न-
माही' शत्रूणा मभिविची । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा मर्याय
'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "सा यदेवादः सिंही
भुवेति । उक्तः सिंहीभावः । सपन्नमाहीत्यस्य तात्पर्यं माह— "लया
वयं सपन्नानिति । "देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
"योषा वेत्यादि ॥ ३२ ॥

१— वा० सं० ५. ६. ७ । २— का० औ० सू० ५. ३. २०, ३१ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

४— का० औ० सू० ५. ३. ३२ ।

५— वा० सं० ५. १०. १ "कल्पस्व" ।

“तां वै युगमात्रीं वेत्यादि^१ । षडशीत्यङ्गुलपरिमिता ‘युग-
मात्री’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दश-दश”-इति वीष्णा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति— “दशाक्षरा
वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
‘विराड्=वाक्’ । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्=यज्ञः’ ।
अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः ।
“मध्ये नाभिका मिव करोतीति^२ । अस्या नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजन माह— “समानचेति । एकत्र स्थित्वा सर्वत्रो-
त्तरवेद्यां व्याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण
मित्यर्थः^३ ॥ ३४ ॥

वेद्या अङ्गिरभ्युत्तणं विधत्ते— “ता मङ्गिरभ्युत्ततीति^४ । अभ्यु-
त्तणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिंही भूत्वा अग्रान्तायाः शान्तिरेकं
प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम् ; तदुभय मुच्यते— “सा
यदेवाद् इत्यादिना । “ता मेवैतद्देवेभ्यो ह्रिन्वतीति । ह्रिन्वतिः
प्रीणनकर्मा^५ । तस्या अभ्युत्तणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति ;
योषालेनाभिधानात् । योषायाः अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति
सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३३ ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३६ ।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (सं० ६. २. ७.) सर्वं भेतत् स्पष्टं व्याख्या-
मितौह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७ ।

५— ऋा० प० ५६१ धा० ।

“सोऽभ्युत्ततीति^१ । अभ्युत्तणमन्त्रः— “सिंह्यधीति^२ । अयं
स्रष्टार्यः । सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते—
“भ्राजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना
भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्त्तकत्वेन
प्रशंसति— “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना । अन्यवयव-
भूताना मेव सिकताना सुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्नाङ्गस्य
स्नात्मदाहकलाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः । सिकताप्रकिरण-
मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव^३ ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— “अथेनां
क्वादयतीति^४ ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधति । उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
अयति सुवं च सुचं च सुम्मार्थ्यथोत्पूयुज्यं पञ्चगृहीतं
गृह्णीते यदा मुदीत इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३० ।

२— वा० सं० ५. १०. २ “शुन्धस्व” ।

३— वा० सं० ५. १०. ३ “सुम्भस्व” ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १. ।

अथोद्यच्छन्तीधम्* । उपयच्छन्त्युपयुमनौरुथाहामुये
प्रहियुमाणायानुब्रूह्येकस्फुयानूदेहीत्यनूदेति प्रतिप्र-
स्थातैकस्फुयैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्यु एष वेदेर्जघनाई
भुवति तद्युदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्युवच्छन्नं
भुवति तुदेवैतदनुसुन्तनोति ॥ २ ॥

तश्चुके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा नु कुर्या-
देवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात् ऽत्रायन्यागच्छन्त्युत्तर-
वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु पुरस्तादेवाग्ने प्रोक्षत्युदङ्
तिष्ठन्निन्द्रघोषुत्वा व्वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्तीन्द्र-
घोषुत्वा व्वसुभिः पुरस्ताङ्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाङ्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभि-
र्हक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्हक्षिणतो
गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'ध्म' सु-इति क, 'ध्मं'-इति ख, 'ध्मम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'हृ'-इति ख । एव मुक्तरेष्वपि लिख्युः ।

पात्विति व्विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षय्यः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽएते पूर्व्वे
सक्तौ तयोर्था दक्षिणा ता* न्यन्तेन बह्विर्व्वेदि निनय-
तीदु महुं तप्तं व्वार्व्विर्द्धुं यज्ञान्निःसृजामौति सा
युदेवादुः सिःह्वी भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं
बह्विर्द्धुं यज्ञान्निःसृजति युदि नाभिचुरेद्युद्यु ऽअभिचु-
रेदुदिशेदिदु महुं तप्तं व्वार मु मभि निःसृजामौति तु
मेतया शुचा विध्यति स शुचन्नेवामुं लोके मेतिं ॥ ८ ॥

स युद्धार्य्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति युदेवै-
ना मदो देवा अब्रुवन् पूर्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति युद्देषा देवा-
नुब्रवौद्यां मुया कुञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सुर्वा
सुमर्द्धिष्यत ऽइति ता मेनयाचर्त्विजो युजमानायाशिष
माशासते सास्मै सुर्वा सुमृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेवं कुर्व्वन् द्वयं करोति । युदुत्तरवेदिं
व्याधारयत्यथ यैषां† मध्ये नाभिकेव भवति तुस्यै ये
पूर्व्वे सक्तौ तयोर्था दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'तां'-इति च ता०-वेवरेण वृष्टः ।

† 'मेतिं'-इति ग ।

‡ 'यैषां'-इति क, ख ।

तस्या माधारयति । सि॒ह्यसि स्वाहेत्यथापरयो॒हृत्त-
रस्याः॑ सि॒ह्यस्यादित्यवुनिः स्वाहेत्यथापरयो॒र्हृक्षिणस्याः॑
सि॒ह्यसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति ब॒ह्वी वै यजुः-
घाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयो॒हृत्तरस्याम्* । सि॒ह्यसि सुप्रजावुनौ
रायस्योषवुनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावुनिरिति रायस्योषवुनिरिति भूमा वै राय-
स्योषस्तद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽन्नाधारयति । सि॒ह्यस्यावह देवान्
युजमानाय स्वाहेति तद्देवान् युजमानायावाहयत्यथ
सुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतुदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ॒हेति
मध्यमुं ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ॒हेति दृक्षिण मच्युत-
क्षिदसि दिवं दृ॒हेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सभारा-
नुपनिवपति तद्यत्सभारा भुवन्धग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥
शुरीरः॑ हैवास्या पीतुदारु । तद्यत् पीतुदारवाः‡

* 'स्याः'-इति ख, ग, घ ।

† 'हु'-इति ख ।

‡ 'तद्यत्सुदारवाः'-इति क, ख ।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

मांसुः हेवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलुं भवति
मांसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो हेवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणे
ऽन्तरेणाग्निरेकाः रात्रि मुवास तद्यदेवाचाम्नेर्न्यक्तं
तदिहाप्यसदिति तुस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तुस्माद्या
शीर्ष्णा नेदिष्ठः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां नु
विन्देर्दाप या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुह्या ऽएव दूरु ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽआगुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग
उच्यते— “इध मभ्यादधतीति^१ । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना
मङ्गाराणां सव्यादनाथ काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनी-

* , † ‘गुल्गुलु’—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

१— का० श्री० सू० ५. ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्नेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिकताः^१ ।
व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'अयति' विलापयेत् । आज्य
सुप्त्युतं कृत्वा सुवेण सुषि पञ्चवारं गृहीयात् ॥ १ ॥

“अथोद्यच्छन्तौति”^२ । इधो प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तर मेव
'इधम्' अङ्गारतां प्राप्तं मूर्द्धं धारयेत् । इधपात्रस्थाधः 'उपयमनीः'
उपयच्छेत् । 'अग्नये प्रह्वियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय
तदनुब्रूहं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात् । 'एकस्फया' एकः स्फो
यस्यां रेखायां वा तथोक्ता, तथा मा मनुगच्छ; स्फेन रेखां
कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्^३ । एकस्फयानुगमनस्यावधि
माह— “आ एतस्मान्माध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनाद्धौ भवतीति ।
'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनाद्धौ' 'यः एषः' शङ्कुर्भवति । स्थणाराजात्
प्रक्रमचितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः
तावत्पर्यन्तं मित्यर्थः । “गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यतः प्रणयति स
गार्हपत्यः’—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयमस्योक्तत्वात्
आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्तःपात्यरूपो
व्यवच्छेदः परिहृतो भवति^४ ॥ २ ॥

१—“उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्यः सिकताः”—इति या० दे० ।

२— अधिरत्र सप्तम्यर्थाशुवादी ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. ७ ।

४— “प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्”—इति उ, च ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ८ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष सुपन्यस्य व्यपक्षेदपरि-
हाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— “तद्वैके अत्तरवेदेरनु-
दायन्तीति” ॥ ३ ॥

“प्रोचणीरध्वर्युरित्यादि” । अध्वर्योः प्रोचणादानविधानात्
अग्निप्रणेता अग्नीदेव ‘अग्ने’ उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोचति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः^१ ।— इन्द्र इति घुष्यते शक्यते इति
‘इन्द्रघोषः’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘वसुभिः’ सहितः ‘पातु’ रक्षतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रचेताः’ प्रकृष्टप्रज्ञो
वद्वेषः । ‘पितरः’ अग्निध्वान्ताप्रमुखाः । ‘मनोजवाः’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः ।
निनेतव्याद्याः दक्षिणपूर्वस्सक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिग्गतसक्ति-
दयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति । “ता न्यन्तेनेति । ‘ताः’ प्रोचणीः
‘न्यन्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि सक्तन्ते प्रोचणीये शेषनिमयन-
प्रसक्तावाह— “बहिर्वैदीति” ।

निनयनमन्त्रस्थाय मर्थः^५ ।— ‘इदं’ प्रोचणीशेषं ‘तप्तम्’, ‘वेद्याः’
सिंहैरूपाद्याः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्नापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० सं० ५. ११. २ ।

शिष्ट मन्त्रस्तत्रं भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि' । "सा यदेवाद इत्यादि निनय-
नार्थवादः स्यष्टः ।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह— "यदि
नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचारं कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद्
बहिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'-इत्यादिशेत् । असु
मित्यत्र द्वेषस्य नाम गृह्णीयात् । 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवासुं
लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातौत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारण माह— "स यद् धार्यमाणे-
ऽप्राविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्यमाणे' सति
अध्वर्युः व्याघारयति । "यदेवेना मद इत्यादिक सुत्तरवेदेर्विध्यर्था-
ख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्^१ । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनितृत्तये
देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च
व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्वाग्नीःसमृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो
दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं मृत्विग्निराग्नास्यमानाना माग्निषां
समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्वन्
'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानाग्नीराग्नासनञ्चेत्यर्थः । उत्तर-
वेदिमध्यङ्गतायाश्चतुःस्रक्तेरुत्तरनाभेरक्षणया व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १३ ।

२— ५. अ. १ ब्रा. २३ कण्ठी-व्याख्या-प्रकृत्या (२८७ पृ०) ।

“अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्व्वे सक्ती’ ईशानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिंघ्वासि स्वाहा^२”-“इति” व्याघारयति । “अथापरधो-रुत्तरस्था मिति । नाभेः पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्थां’ वायव्य-दिग्वस्थितायां सक्त्वा मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिंघ्वासि’, तुभ्यं स्वाहुत मस्तु । ‘अथ’ ‘अपरयोः’ । ‘दक्षिणस्थां’ नेर्द्धंतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मन्वचोभयाशासनस्याभिप्राय माह— “बङ्गी वै यजुःष्वाशौरिति । ‘यजुःषु’ आशौःपरेषु प्रायेण ‘बङ्गी आशौः’ बङ्गविधान्याशास-नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्व्वयोरुत्तरस्थाम्’ ईशानसक्त्वां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्तौ, ‘राय-स्योषवनिः’ रायस्योषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य व्याघारयतीति । मध्यव्याघारणमन्त्रः— “सिंघ्वा-वह देवान्”-इत्यादिः^३ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘सुचम्’ ‘उद्यच्छति’^४ जडं धारयेत् । सुगुह्यमनमन्त्रस्य^५ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्थ इत्याह— “प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^६ । तन्मन्त्रस्यार्थः^७ ।— हे परिधे ! त्वं यस्मात् ‘ध्रुवोऽसि’, अतः ‘पृथिवीं’ ‘दृंह’ दृढा कुर्व । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १४ ।

२— वा० सं० ५. १२. १-४ ।

३— वा० सं० ५. १२. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५ ।

५— वा० सं० ५. १२. ६ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६ ।

७— वा० सं० ५. १३. १, २, ३ ।

मध्यमपरिधिं परिदधाति । भ्रुव मविचलं क्षियति निवसतीति
 'भ्रुवक्षित्' । अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति
 'अच्युतक्षित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-
 प्रक्षेपं^१ समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति^२ । "सम्भारानुप-
 निवपतीति^३ । स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'सर्व्वत्वाय' ह्यत्सत्त्वाय
 सम्पद्यते । गुग्गुल्वादीना मग्न्यवयवत्वं स्वय मेव वक्ष्यति^४, अतस्तेषा
 मग्निना संयोजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णा भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति । 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदाहः' उदुम्बरविशेषः ।
 "स यां वनस्पतिष्ववसत् तां पुतुद्रौ"—इति च तैत्तिरीयके अव-
 ष्यात्^५ पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्त्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्येति । "यन्मांसं सुपभृतं तद् गुग्गुष्विति श्रुतेः^६
 गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्त्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति । "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"—इति
 श्रुतेः^७ सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासात् अग्ने-
 र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्गान्तः^८ । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यायस्य
 पुनर्योजना । अतः ह्यत्सत्त्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— 'सम्भाराणां प्रक्षेपं'—इति । २— वा० सं० ४. १३. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ४. १७ ।

४— अनुपद मेव १५-१६-१७-कण्ठीषु ।

५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४ ।

८— '०तिशेषे अग्नेर्गन्धः सङ्गान्तः'—इति ह्य ।

“अथ यद् वृष्णे स्तुका भवतीति । वृष्णिर्मेषः, तस्य स्तुका रोम^१ । स्तुकाया अग्न्यवयवत्त्वं सुपपादयति— “वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति । “यां पशुषु तां पेलखान्तरा शृङ्गे”-इति^२ तैत्तिरीयकम् । “या शीर्ष्णे नेदिष्टं स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति । वृष्णे-रस्त्राभे कथं मित्यत आह— “अपि या मेव कां चाहरेदिति । तदवान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं, तद्दाह-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्वं माह— “तद् यत् परि-धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे’ उपरि क्रियमाणाः ‘परि-धयः’ ‘दूरे’ विप्रकृष्टकाले होमकाले ‘आगच्छन्ति’, अतो-ऽग्नेर्गन्तिस्त्वावत्यर्थ्यन्त मपेक्षिता; तस्मादिदानीं मवश्यकत्वं मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ [५. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञः* । पुरुषस्तुन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत्
ऽप्य वै तायुमानो युवानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः† ॥ १ ॥

१—“स्तुकाः शिरोरोमाणि”—इति या० दे० । २— तै०सं० ६. २. ८. ६ ।

* , † ‘यज्ञ’-इति ग, घ ।

शिरु एवास्य हविर्द्धानम् । व्षिण्वं देवतयाथ
युदस्मिन्सोमो भवति हविर्वै देवानाः सोमस्तस्मा-
द्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति
यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुपु ऽएवास्य युपः । बाहू ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
क्लिञ्चाश्नन्त्युदर ऽएवेदः सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽअसौदंस्तस्मात् सुदो नाम तु ऽउ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघुनेनाग्नी† । पादावेवास्यैतौवेष
वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पु-
रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारः हविर्द्धानं भवति । उभयतोद्वारः
सुदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तः सुन्तृषः प्रणिक्तो हविर्द्धाने
ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तत्'-इति ग, घ ।

† 'ग्नी'-इति ग, घ ।

‡ 'ऽउपतिष्ठते'-इति क ।

ते समववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यद्दुर्धौयस्तद्दक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समववृत्तयोः । छदिरधि निदधति युदिच्छदिर्नु
विन्देयुष्कदिसम्मितां भित्तिं* प्रत्यानहन्ति रराब्धां
पुरिअयन्त्युच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रुं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितृप्रसृताय‡ यज्ञं तनवामहा ऽइति तुस्मात्सावित्रुं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मुन उत युञ्जते धिय इति
मुनसा च वै व्वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मुन
ऽइति तन्मुनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यन्त्युनक्तेनेव प्रकामो-
द्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

व्विप्रा व्विप्रस्य बृहतो व्विपश्चित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रसृता'—इति क ।

बृहत्तो व्विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विपश्चित्तु मेवे-
तुदभ्याह व्वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति व्वि हि
होत्रा दधते युञ्जं तन्वाना महौ देवस्य सवितुः
पुरिष्टुतिः स्वाहेति तुत्साविचुं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति
दक्षिणया द्वारा पुत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्व्विचक्रमे वेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पाःसुरे
स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्ठाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थावे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्य्याणयन्ति पुत्नी मुभौ
जघुनेनामौ ॥ १३ ॥

चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावती धेनुमती हि भूतः स्रयवसिनी मुनवे दशस्या† ।
व्यस्कन्ना रोदसी व्विष्णावेते दाधुर्यं पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्ठाघोषत मिति तद्युदेवं
जुहोति ॥ १४ ॥

* 'पदम्'-इति ग, घ ।

† 'स्या'-इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाच्चक्रुर्वृजो वा ऽश्वाज्यं तु ऽएतेन वृज्रेणा-
 ज्येन दक्षिणतो नाप्रा रुक्षाःस्यवाघ्नस्तथैषां नियानुं
 नान्ववायंस्तथो ऽएवैषु एतेन वृज्रेणाज्येन दक्षिणतो
 नाप्रा रुक्षाःस्यवहन्ति तथास्य नियानुं नान्ववयन्ति
 तद्यद्वैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति व्षैष्णवः हि हवि-
 र्हुानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्र्यक्षस्य सन्तापु मुपानक्ति । प्रजुनन मेवै-
 तुक्त्रियते यदा वै स्त्रियै च पुःसुश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः
 सिच्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानक्ति पुराग्येव रेतः
 सिच्यतेऽथाह हविर्हुानाभ्यां प्रवर्च्यमानाभ्या मनुब्रू-
 होति† ॥ १६ ॥

अथ वाचयति । प्राचीं प्रेतं मध्वरुं कल्पयन्ती
 ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राचीं प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-
 वैतुदाहोर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्धं मिमं
 यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतुदाह मा जिह्वरत मिति
 तदेतस्मा ऽश्रुह्वला माशास्ते समुद्भूत्स्तेव प्रवर्तयेयुर्थथा

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'ब्रूहोति'-इति ग, 'ब्रूहोति'-इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽएषा व्याग् याक्षे नेदिहामुर्या
वाग्वदादिति युद्युत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । खुङ्गोष्ठ मावदतं देवौ दुर्ये ऽत्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो ह्येषा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे त्रीन्विक्रमांस्तु-
द्भविर्द्धाने स्थापयेत् सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र*
मात्रास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येत नाहैव सत्रा-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽअभिमन्त्रयते । अत्र रमेयां व्युर्धन् पृथिव्या
ऽडुति व्युर्धं ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणः हविर्द्धानं मुप-
स्तभाति विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
व्विममे रुजाःसि । यो ऽत्रुस्कभायदुत्तरः सधुस्यं व्विचक्र-
माणस्त्रेधोरुगायो विष्णावे त्वेति मेथौ मुपनिहन्तौ-
तरतस्ततो युदु च मानुषे ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाताः । उत्तरः हविर्द्धानं मुपस्तभाति

* 'नाम'—इति ग ।

† 'रूपम्'—इति ग, घ ।

‡ 'षे'—इति ग, घ ।

§ 'ता'—इति ग, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽउरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हुस्ता वुसुना पृणस्वा
 प्रयच्छ दुक्षिणादोतु सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिह-
 न्तीतरतस्ततो यद् च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यम् छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते वीर्येण मृगो न भौमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 यस्योरुषु चिषु विक्रमशेषधिक्षियन्ति भुवनानि विष्टे-
 तीदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिद् मुपरिष्ठादधीव
 ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तुस्मादाहाधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ ररात्र्या मुपस्पृश्य वाचयति । विष्णो रराट
 मसीति ललाटः हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाच-
 यति विष्णोः अपचे स्थ इति सुक्ते हैवास्यैते ऽअथ
 यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं
 पश्चात् ॥ २४ ॥

अथ लस्पृजन्त्या स्पृन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः
 सूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

* 'दृः'—इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

पुद्याता ऽइति तं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तुयो द्वाभ्ययुं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति
वैष्णवु मसीति वैष्णवः हि हविर्दानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरच सदोहविर्दानादिकं विधास्यति^१, तदुपोद्घातत्वेन तेषां
पुरुषाकारसन्निवेशता माह—“पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्दानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह—“पुरुषस्तेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञः’ ‘पुरुषः’ इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति—“यदेनं पुरुषस्तनुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तथायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः ।
तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः? नेत्याह—“एष वै
जायमानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

“शिर एवास्येति । हविर्दानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह—
“वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गाना मुत्तम-
त्वात्, युक्तं हविर्दानस्य शिरस्त्वम् । हविर्दानं नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति—“अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

१ ‘तं निष्ठित’—इति क, डा०-वेबर-वृष्टश्च ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तम्यां कण्डगाम् (३०६, ३१३ प०) द्रष्टव्यम् ।

“मुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य मुखत्वमाम्यं दर्शयति— “स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपमाम्यात् मुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“स्तूप एवास्य यूप इति । ‘यूप एव’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘स्तूपः’ केशनिचयः; दैर्घमाम्यात्^१ । हविर्द्वानस्योत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीयः’, दक्षिणस्यां ‘मार्जालीयः’, अत एव ‘बाहू’; उभयतः समानत्वात् तौ वाङ्मस्थानीयौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणरुम्भवात् भक्षणमाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’ शब्दो धौगिक इत्याह— “अथ यदग्निं विश्वेदेवा अमीदन्ति । सौदन्यचेति सदः । विश्वेदेवा वस्त्रादिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्वं मिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्तीति ॥ ५ ॥

“अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पश्चाद्भागे ‘अग्नी’ आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्जित्वात् ‘पादौ’ । उपपादितं मर्थं गमयति— “एष वे तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो द्वार मिति^२ । हविर्द्वानं सदश्चेत्तुभयम्, ‘उभयतो-द्वारम्’ प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारकः, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः ‘अन्तम्’ अन्तर्पथन्तं ‘सन्तः’ सुषिरवान् भवति । अन्तमाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— नास्त्येतत् पदं कृ-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. ४. २७ द्रष्टव्यम् ।

द्वानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्षिञ्च्य स्थापनं विधत्ते— “प्रणिक्ते हविर्द्वानि
उपतिष्ठेते”—इति । अत्र कात्यायनः— “ओपनिवपनात् कृत्वा
हविर्द्वानि स्थापयति पृष्ठ्या सुभयत इति^१ ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठ्याख्यमध्वरज्ज्वोर्दक्षिण-
देशेन^२ ‘दक्षिणं’ हविर्द्वानम्, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीयः’ अतिशयेन वृद्धम्, ‘तद्’ ‘दक्षिणं’
हविर्द्वानं कर्त्तव्यम्^३ ॥ ८ ॥

“तयोः समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयोः’ ‘अधि’ उपरि
‘ऋदिः’ ढणमयं कटम्, उभयतः स्थापयेत् । तदभावे ‘भित्तिं^४ वा’
प्रत्यानह्येत् । तथा च कात्यायनः— “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्ऋदि-
रथस्थिति, भित्तिं वाभावे”—इति^५ । ‘रराथ्यां’ हविर्द्वानयोर्मुख-
प्रदेशे ‘उच्छ्रायीभ्यां’ तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, ‘पश्चात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘ऋदिः’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्तिः’
पूर्ववत् कर्त्तव्या^६ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ ।

२— “पृथ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीच्योः शङ्खोर्द्वानां रज्जुम्”—इति तै० सं०
(१. २. १३.-६. १. ६.) भाष्ये सायणः । “वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची
रेखा पृथ्या”—इति या० दे० (८. ४. २७.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२ ।

४— “भित्तिं ऋदिषा तुल्याम्, वेशुशकलैः कृतं किञ्जल्कम्”—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— “अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाद्य जुहोतीति”^१ । व्याघारणायाज्यं यहीतुं पूर्वं माहवनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-इत्युच्यते । सत्स्वल्पेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्यत इत्यत आह— “सविता देवाना मिति । देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र माह— “स जुहोतीति । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— ‘विप्राः’ मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः अत्विजः ‘विप्रस्य’ विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, ‘बृहतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितोऽल्पविपश्चितः, असौ तु ‘यज्ञो बृहन् विपश्चित्’; अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्रा प्रसूतं ‘मनः’ ‘धियः’ बुद्धीश्च ‘युञ्जते’ । अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्देशात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ वष-ङ्कान्तारः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च ‘विदधे’ विदधते, कुर्वते । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^३ तल्लोपः । कुत ईदृङ् माहात्म्यं सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम^४, प्रज्ञावानित्यर्थः । यद्वा वीथते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

१— “चतुर्गृहीतं ग्राह्याद्वार्यं जुहोति युञ्जत इति” का०अ० ८. ९. २६ ।

२— पाठस्वल्पस्य “युञ्जते”—इत्यादिः वा० सं० ५. १४. १ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— निघ० ३. ६. १० ।

मार्गः । “वयुनं वेतेः”-इति निरुक्तम्^१ । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्ठातिः’ ‘मही’ महती ‘खाहा’ स्तुतिरूपद्रव्यं खाजत मसु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “मनमा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-शब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— “उत युञ्जते धिय इति । “तदाचं युनक्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु ‘एतया’ वाचा ‘जुञ्जुषन्ति’ जीवितु मिक्षन्ति । अतः केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचापेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वमेव विशदयति— “अनूक्तेनेवेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । ‘प्रकामः’ स्वेच्छिकलौकिकभाषणम् । ‘गाथाः’ गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत् इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतं मर्थं माह— “ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज इत्यर्थः । ‘एतत्’ ‘विप्राः’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अभ्याह’ ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमतः । ‘दधे’-इत्येतद् ‘दधते’-इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— “वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति । “तत् सावित्रं प्रमवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देवः श्रूयते, ‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘सावित्रं’ होमं ‘प्रमवाय’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० “वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा”-इति ५. ३. २ ।

अथापर मित्यादि^१ । दक्षिणहविर्द्वान्शकटवर्त्मनि होमार्थं
मन्यत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् ।
'पत्नी' च अचधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिण्या दारा' निष्क्रामेत् । 'सः'
अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्वानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्रसेखायां
'हिरण्यं निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं सङ्गृहीतोऽर्थः^२— 'इदं' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्र-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'वेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु 'पद' 'निदधे'
स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'ममूढम्' गृहीतं सञ्चित माभीदित्यर्थः । 'स्वाहा' इदं सुहुत मसु
'संस्रवं' जहुल्लिप्तम् । 'मा' पत्नी संस्रवेणाज्येन 'अक्षस्य' 'सन्तापं'
मन्तप्यते चक्रमङ्गर्षणेति सन्तापः, चक्रवलयसंस्पर्शप्रदेशः । चक्रद्वयम्
'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायनः— "पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रति-
गृह्यान्धुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"^३—इति^४ ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः^५— हे 'देवश्रुतौ' ! देवान् श्रावयत
इति देवश्रुतौ, अचधुराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान्
'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१ ।

२— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. २५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२ ।

४— मन्त्रस्त्वेषः— वा० सं० ५. १७. १ ।

“पर्याणयन्ती सुभौ जघनेनाग्नी”-इति । दक्षिणहविर्द्वानाञ्जना-
नन्तरं प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘जघनेन’ आहवनीयगार्हपत्ययोः
पश्चाद्भागेन पत्नीं ‘पर्याणयन्ति’ परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

“चतुर्गृहीत माज्यं मिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्द्वानस्य
दक्षिणवर्त्तन्यां ‘हिरण्यं निधाय’ “इरावती”-इति मन्त्रेण ‘चतुर्गृ-
हीत माज्यं’ जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याथ मर्थः— “हे द्यावापृथिव्यौ ! युवां ‘मनवे’ मनु-
ष्याय यजमानाय ‘इरावती’ अन्नवत्यौ, ‘धेनुमती’ बद्धधेनुयुक्ते च
‘भूतम्’ भवतम् । तथा ‘सूयवमिनी’ शोभनघासयुक्ते, ‘दशस्या’
दशस्यौ, अभिमतफलदात्र्यौ भवतम् । एवं महानुभावे एते रोदस्यौ
हे ‘विष्णो !’ त्वं ‘व्यस्कम्नाः’ विविधं स्कम्भितवानसि । तथा
विशेषेण ‘पृथिवीम्’ ‘अभितः’ सर्वतः ‘मयूखैः’ मयूखवत्सन्तै-
र्जीवैस्तेजोभिर्वा, ‘दाधर्थ’ धारयसि । तादृशाय तुभ्यम् इदं मुत्तर-
हविर्द्वान-दक्षिणचक्रमार्गं ह्ययमानं मन्त्रं ‘स्वाहा’ सुजुतं मसु ॥

संस्व मित्यादि पूर्ववत् । “तद्यदेव जुहोतीति । ‘यद्’ यदा
एवं वर्त्मक्षये जुहोति, ‘तत्’ तदा ‘संस्व’ ‘पत्न्यै’ पत्न्याः ‘पाणौ’
इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रक्षमां मार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन
प्रशंसति— “देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । आज्यस्य
यज्ञस्य असकृत् नियात्यत्रेति नियातो मार्गः । स्यष्ट मन्वत् । मन्त्र-

योर्विष्णुदेवताकलं हविर्द्वानयोरुचित मित्याह— “तद्यद्वैष्णवीभ्या
मिति । हविर्द्वानस्य वैष्णवत्वं “शिर एवास्य हविर्द्वान मित्य-
चोक्तम्^१ ॥ १५ ॥

“अथ यत् पत्न्यक्षेत्यादि । सन्ताप्यमानस्याक्षयोपाञ्जन मेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपा-
ञ्जनस्य परायूपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानक्रीति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति^२ । ‘अथ’ प्रेषानन्तरं हविर्द्वानयोः प्रवर्त्तन-
काले ‘वाचयति’ । मन्त्रस्थाय मर्थः^३— हे हविर्द्वाने । ‘प्राची’
प्रागञ्जने प्रगच्छतम् ‘अध्वरं’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ फलजननसमर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञं’ सोमयागम् ‘ऊर्द्धं’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा जिङ्करतम्’ चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हि साकर्मा^४” हिंसा नास्ती-
त्यध्वरः स ‘यज्ञः’ । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । इत्या चल-
नम्^५, तद्भावः ‘अङ्गला’ । तयोः प्रवर्त्तनकाले ‘समुद्गृह्णैव’
सम्यगुद्भृतं गृहीत्वैव । तस्य व्याख्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डोभाष्यं द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ ।

३— वा० सं० ५. १७. २ ।

४— निरु० १. ३. ३ ।

५— “ङ्गल ङ्गल ङ्गले”-इति व्या० पृ० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविसर्गे यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अत्रध्वनेः
श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

“एतद् वाचयेदिति^१ । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्वं गोष्ठम्”-
इति^२ ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्द्धानि ! हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुरूपे ! युवां ‘स्वं’ यजमानस्य स्वभूतं ‘गोष्ठं’ गवां स्थानम्
‘आवदत्’ सर्वतः शब्दयतम्, पशवः मसृद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आद्युः’ अस्मदाद्युषं ‘मा’ निर्वाधिष्ठम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
च ‘मा निर्वाधिष्ठम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रायश्चित्तिः’ ॥ १८ ॥

हविर्द्धानयोः स्थापनप्रदेशे पक्षान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पक्ष
माह— “तदाङ्गरिति । ‘उत्तरवेदेः’ पश्चात् मञ्जराय, विक्रमत्रयं
परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘सा हविर्द्धानयोर्मात्रा’
स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपक्ष माह— “नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति
शेषः । “मनमा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— “नाहैवेति । ‘सत्रा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिममीपञ्च विस्मृज्य मध्ये स्थापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायनः— “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”-इति^३ ॥ १९ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्धानि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति^४ । ‘पृथिव्ये’ पृथिव्याः ‘वर्ष्मणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्द्धानि, ‘रमेथाम्’ रतिं कुरुतम् । “दिवि ह्यस्येति ।

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४ ।

२— वा० सं० ५. १७. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५ ।

४— वा० सं० ५. १७. ४ ।

एतद्द्विविद्धानस्य पृथिवीत्वे हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्य करोति' यथा नाभ्याधारफलके
भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति^१ यत्रत्यथ-
योगे नभादेशः । उत्तरच प्रदेशस्य भूम्यर्धे भ्रंशः कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'चेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्येत्येति"^२ । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरतः 'परीत्य'
पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तधाति' । यथाधो न
पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्नु कम्"-इति^३ 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः'
विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "ल्लोका रजां-
स्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्^४, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः'
च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्यं' सहस्रानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्'
सम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'चेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाणः'
विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बद्धभिर्महात्मभिः, बद्धविधं वा
श्रुत्यादिसुखेन गौयमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ६ ।

३— वा० सं० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४. ३. ३ ।

“विष्णवे त्वेति^१ मेथी सुपहन्तीति^२ । हे ‘मेथी’ स्तम्भ !
 ‘विष्णवे’ हविर्द्धान्शकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थः । कश्चिन्
 देवे निहन्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यदु च मानुषे”—इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ स्थानम् ईषायभागः, तदुत्तरच ‘मेथी’
 स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति श्रुतेः”—इति^३ ॥ २१ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^४ । दक्षिणहविर्द्धानोत्तम्भनमन्त्रस्याथ मर्थः^५—
 हे ‘विष्णो !’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘पृथिव्याः’ सकाशात्
 हे ‘विष्णो !’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरोः’ विश्वीर्णात् ‘अन्तरि-
 चात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुना’ धनेन ‘पृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ हस्तात्, अपि चोत्तराच्च ‘आ’ सर्वतः ‘प्रयच्छ’ पूर्णं
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा”—इति^६ उत्तरहविर्द्धानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्यात्^७ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्” ॥ २२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ७ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

५— तत्पाठस्त्वेषः— वा० सं० ५. १६. १ ।

६— वा० सं० ५. १८. २ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

८— एकविंशकण्ठी (३ पं०) द्रष्टव्या ।

“अथ मध्यमं कृदिरित्यादि^१ । “तयोः समववृत्तयोश्चदिरधि-
निदधातीति । कृदिः प्रागुक्तम्^२ । तत् ‘उपसृष्ट्य’ “प्र तद्विष्णुः”-
इति^३ वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रस्तवते’ प्रस्तव्यते । वीर्येण स्तव्यमाने दृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्थायी, ‘मृगो न’ मिहत्सुल्यः । ‘यस्य’
विष्णोः, ‘उरुषु’ लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु ‘त्रिषु’ ‘विक्र-
मणेषु’ ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ लोकाः ‘अधिचियन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणार्थं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्द्वानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं कृदि-
रक्षि, तत् स्तव्यत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वती-
तेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानौघं मध्यमं कृदि-
रक्षि, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि कृदींषि चियन्ति
निवसन्ति ॥

अधिचियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— “इदं हैवास्यैतच्छीर्ष-
कपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ- सू० ८. ४. १२ ।

२— नवम्यां कशष्ठां (३१४ पृ० ८ पं०) दृश्यम् ।

३— वा० सं० ५. १०. १ ।

“अथ रराव्या सुपसृञ्चेति^१ । ‘रराव्यां’ रराटी मित्यर्थः । ‘अस्य’ हविर्द्वांसस्य ‘एतत्’ रराव्यास्य मङ्गं ललाटं खलु ‘अथ’ अतः ‘उच्छ्राय्य’, द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्तिनीं ढणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ ‘उपसृञ्च’ ‘वाचयति’— “विष्णोरिति^२ । ‘विष्णोः’ हविर्द्वांसस्य ‘अग्ने’ सृक्षिणी, ओष्ठसन्धी^३ ‘स्यः’ भवथः । अग्ने-शब्दार्थं माह— “सके हेवासैते इति । पश्चाच्छदिषः स्थानं प्रशंसति— “अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति । ‘इदं’ पश्चाच्छदिः’ हविर्द्वांसस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि कर्दीषि उदगयाणि कर्त्तव्यानि ; चयाणा मपि प्रागग्रौकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं पश्चादित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायनः— “उदगयाणि कर्दीषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति” ॥ २४ ॥

“अथ लस्यूजन्या स्यन्दया प्रसीव्यतीति^४ । ‘लस्यूजनी’-नाम सौवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सम्बद्धया रञ्जेत्यर्थः । द्वारशाखां दर्भै-रावेक्ष्य, रञ्ज्या “विष्णोः सूरसि”—‘इति’ मन्त्रेण^५ सीव्येत् । हे श्वर्ये ! यद्वा हे रञ्जो ! त्वं ‘विष्णोः’ हविर्द्वांसस्य ‘स्यूः’ सूतप्रदेशः ‘असि’ । हे यथ्यमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः हविर्द्वांसस्य ‘भुवः’ अग्रशु-तावयवः ‘असि’^६ । अतस्त्वां यथाामीत्यर्थः^७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १५ ।

३— ‘ओष्ठे सन्धी’-इति क् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ४. १८ ।

७— वा० सं० ५. २१. ३ ।

२— वा० सं० ५. २१. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. १७ ।

६— वा० सं० ५. २१. २ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ४. १६ ।

ग्रन्थिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग्-
विविधं नैव पतेदित्येव मर्थं मित्यर्थः । ‘तं’ ग्रन्थिं ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रकृते’ प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ‘विद्यति’ विमुञ्चेत्^१ । तत ऊर्ध्वं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्यु’ ‘यजमानं’ च ‘ग्राहः’
गृह्णाति, विस्त्रेपे सति स न भवतीत्यर्थः । “निष्ठितं मभिमृशति
वेषाव मसीतीति^२ । ‘निष्ठितं’ सीवनेन सुनिष्पन्नम्^३ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

इयं वा ऽश्रुभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यञ्चस्य
हविर्भानं तद् यु ऽइमे शीर्षुश्चत्वारः कृपा ऽइमावुह
डाविमौ द्वौ तानुवैतकुरोति तुस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ४. २१ ।

३— मत्वस्त्वञ्— वा० सं० ५. २१. ४ ।

* ‘खायन्ते’—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचखनुरुतै-
वुश्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽसृण्वत । तु ऽएतैः कृत्यां व्वलगानुदख-
नन्यदा वै कृत्या मुत्खुनन्यथु सालसा मोघा भवति
तथो ऽएवैष एतद्युद्यस्मा ऽअत्र कुश्चिद् द्विघन् भ्रातृव्यः
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति तुस्मादु-
परवान् खनति स दृक्षिणस्य हविर्द्वानस्याधोऽधः प्रुउगं
खनति ॥ ३ ॥

सोऽभि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्य्यसूति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदृभिस्तुस्मादाह
नार्य्यसूति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं व्विना परिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभिर्व्वज्रेणै-
वैतुन्नाश्राणाः रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्दृक्षिण मेवाग्रे परिलिखेदथा-
परयोरुत्तर मथापरयोर्दृक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं परिलिखे-
दथ पूर्व्वयोर्दृक्षिण मथापरयोर्दृक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽत्रापि समीच एव परिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितुं मेव यथापूर्वम् खनति । बृह-
न्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्मह्यत्येव यदाह
बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवः हविर्द्धानं तत् सुन्द्रं करोति
तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहृणं व्वलगहन मिति । रुक्षसाः ह्येते व्वलगानां
व्वधाय* खायन्ते व्वैष्णवी मिति व्वैष्णवी हि हविर्द्धाने
व्वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातुं मेवोत्किरति । इदं महं तुं व्वलग
मुत्किरामि युष्मे निष्ठो यु ममात्यो निचखानेति
निष्ठो वा वा ऽत्रमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदं महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युष्मे समानो य
सुसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽत्रसमानो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदं महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युष्मे सुम्बन्धुर्थ

* 'व्वधाय'—इति घ ।

† 'व्वाक्'—इति ग, घ ।

मसुम्बन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽश्रुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानुवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद् मद्दं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽश्रुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानुवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्त उद्वपति तत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमाचान् खनेत् । अन्नो वा ऽश्रुषोऽन्तेनै-
वैतत् कृत्यां मोहयति तानक्षणया सन्तृन्दन्ति युद्यक्षणया
नु शक्रुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः
सुन्तृष्णाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातु मेवावमर्शयति । स्वराडसि सपत्नहा
सचराडभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमिचहेत्याशीरुवैषैतस्य कुर्मण ऽआशिष मुवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सुम्भृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भुवत्युपरयोरुत्तरे युजमानुः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान कि मचेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपाःश्च-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

* 'गो'-इति ख ।

† 'युः'-इति ग, घ ।

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे युज-
मानः स युजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्रं मित्याह
तन्म इति युजमानस्तद्युदेवुः सम्मृशेते प्राणानुवैतत्
सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणं मेवैतन्मानुष्यै वाचो
वदति तुस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याहाथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बुन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहृणो वो व्वलगहन इति रक्षो-
हृणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति
व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽत्रवटेषुवन-
यति तद्या ऽइमाः प्राणेषुपस्ता युवैतुहधाति तुस्मादेषु
प्राणेष्विमा ऽश्रापः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
व्वैष्णवानित्यथ बर्होऽपि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि
तान्येवैतुहधाति तुस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'प्राणे'-इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनोऽवस्तृणामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वींषि तनूनीवोपुरिष्ठात् प्रुच्छादयति
केशा ह्वैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फुलके ऽउपदधाति । रक्षोहृणौ वां
व्वलगहना ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽइति ह्रू ह्वैवास्यैते
ऽअथ पुर्यूहति रक्षोहृणौ वां व्वलगहनौ पुर्यूहामि
व्वैष्णवी ऽइति हुः हृत्येवैने ऽएतदुशियिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिषवणं पुरिदत्तं भवति । सर्व्वुरोहितं जिह्वा
ह्वैवास्यैषा तद्यत् सर्व्वुरोहितं भवति लोहिनीव
ह्वीयुं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णव मसीति व्वैष्णवुः
ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्वैवास्य ग्रावाणस्त-
द्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति युथा दद्भिः स्मायादेवं तत्तान्
निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा ह्येतु ऽएतदु यच्चुस्य
शिरः सुःस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

* 'ते'-इति ग, घ ।

† 'ह्येतत्'-इति ग, घ ।

‡ 'सुःस्कृतम्'-इति क, ख ।

सोमाभिषवायोपरवाणां^१ खननं विवक्षुः खननस्थोभयार्थता
माह— “इयं वा इति । प्रयोजनदय मभिलक्ष्य खाद्यन्त इत्यर्थः ।
प्रथमं प्रयोजन माह— “शिशो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिशि
‘चत्वारः कृपाः’ कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वारः’
‘कृपाः’ कूपवस्त्रप्रदेशाः । ‘इमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
द्वानस्थापि यज्ञशिशोरूपत्वात् तत्र चतुरः ‘उपरवान्’ खनेत्^१ ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— “देवाश्च वा असुरास्येति । द्वेषवर्धार्थं
भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ‘वसगाः’, तान् निखातवन्तः ।
‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाशक्रुवन्तः । अनेनायुपायेन ‘देवान्
अभिमवेम’-‘इति’ तेषा मभिप्रायः ॥ २ ॥

“तद्वै देवा असृष्टतेति । ‘तत्’ असुरैः कृतं खननाख्यम्
‘असृष्टत’ देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह—
“त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तर मेव
‘सा’ कृत्या ‘असृष्टा’ स्वव्यापारं इननं कर्तुं मसहमाना, अतएव
‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अथ कृत्या-
परिहारोपाय इत्याह— “तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेश
माह— “स दक्षिणस्य हविर्द्वानस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— “उपरवा नाम कूपकाः, तेषां चोपरि अधिषवणफलके निधीयेते,
तयोश्चपरि अधिषवणचर्म, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् यावभि-
र्हन्वमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते कृपा गम्भौर मुपरवन्तीत्युपरवा
इत्यभिधीयन्ते”-इति या० दे० (का० श्रौ० पृ. ४. २५.) ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. ४. २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽधः’ सन्निहिताधःपदे । ‘अधोऽधः’-शब्द-
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— “सोऽभि मादत्त इति” ।
“देवस्य त्वा”-इति^३ । “नार्यसि”-इति^४ मन्वान्तरम् । नरस्यापत्यं
स्त्री ‘नारी’ । हे अभे ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत्
प्राक् “देवस्य त्वा”-इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदत्रातिदिशति—
“समान एतस्य बन्धुरिति । ‘एतस्य’ यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-
र्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्याः^५ स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-
नाभिरभिहितेत्याह— “धोषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति^६ । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-
लिखेदित्यर्थः । “इदं मह मिति लेखनमन्त्रः” ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्ष्णया सम्यक् चेति । अक्ष्णयापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— “तद्यावेतौ पूर्वी तयोर्दक्षिण
मेवाय इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्हृतेग्रानक्रमेणेत्यर्थः^७ ॥ ६ ॥

१— “प्रउगं प्राप्तयुग मीषासङ्गमादपराद्धम्”—इति या० दे० ।

२— पा० सू० १. ३. २. वा० ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. १; ६. २. ८ ।

४— वा० सं० ५. २२. १ ।

५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— “व्याहरन्त्यनया ऋद मित्यभिः खनित्रम्”—इति या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ५. ८. ६ ।

८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९— उपरिष्ठाश्चतुर्दशौ कण्ठी (३३५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपक्षमाह— “अथो इतरथाऽऽरिति।
“अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः। १ ॥ ७ ॥

य एष पूर्वथोरुत्तरः, त मुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्यमित्याह— “तान् यथा परिलिखित
मेवेति। तच्च मन्त्रः— “इहससौति। हे अवट। त्वं ‘इहन्’
स्वरूपतो महान् ‘असि’। तथा ‘इहद्रवाः’ प्रभूतध्वनिरसि। अतो
‘इहती’ महतीं ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, सोमस्तेन्द्रार्थत्वात्
उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं ‘वद्’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विशेयते—‘रचोहणम्’। हन्तेः “बहुलं हन्सि”-
इति^१ क्तिप्। रचांसि हन्ति, तादृशीम्। ‘वलगहनं’ वलगान्
हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम्। ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्यां
वाचम्। वदेति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “इहससि इहद्रवा इत्यु-
पसौत्येवैनानित्यादिना। प्रत्यक्षतो इहत्त्वइहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप-
सृत्यभिधानमित्यर्थः। सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति।
“इन्द्रो वा इत्यादि। “इन्द्राय”—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्हामस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं ज्ञातवान् भवतीत्यर्थः। “रचोहण
मित्यादि^५। स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७।

३— वा० सं० ५. २२. ४।

४— पा० सू० ३. २. ८८।

५— वा० सं० ५. २३. १। पूर्वमन्त्रशेष एषः।

खाताया मृद् उद्वपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— “तान् यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे निष्पो य ममात्यो निचखान”—इति प्रथमगर्त्तं । “यं मे समानो य मसमानः”—इति द्वितीये । “यं मे सबन्धुर्थं मसंबन्धुः”—इति तृतीये । “यं मे सजातो य मसजातः”—इति चतुर्थे । “इदं महं तं वल्लग मुत्किरामि”—इति, “निचखान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहतम्, निष्पोनामात्वेन वा खातम्, वल्लगकृत्याविशेषम्, मृद्वाच्येण ‘उत्किरामि’ ऊर्द्धं प्रक्षिपामि । ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निष्पोः’ अस्मत्तो नौचः । “सनाभिर्यश्च निष्पोः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नौचार्थता ‘निष्पो’-शब्दस्य । ‘अमात्यः’ सहवर्त्तमानः । ‘अमा’-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तच्च भवोऽमात्यः । “अव्ययात् त्यप्”, एकगृहवामौ-त्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखा-तवान् । त मुत्किरामीति सम्बन्धः । “निष्पो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम् । निष्पोनामात्ययोर्वल्लगोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः सदृशः बन्धुः ‘सबन्धुः’, समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहोत्पन्नः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १०—१२ ॥

खननस्य प्रमाणं माह— “तान् बाहुमाचानिति^४ । अङ्गुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ८ । २— वा० सं० ५. २३. २, ३, ४, ५ ।

३— ऋ० सं० १०. १३३. ५ (६. ७५. १६) ।

४— पा० सू० ४. २. १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १० ।

हृदुद्धरणस्थाग्रक्यत्वात् बाहुमात्रस्थान्तत्वम् । छिद्राणां मन्तरप्रदेश-
सन्तर्दनं तत्रकारं च विधत्ते—“तानक्ष्णया सन्तृन्दन्तीति” ।
पूर्वयोर्दक्षिणस्थापरयोश्चत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावग्रिष्टयो-
रयुक्तं भवति । “अपि समीच इति” । वक्रस्थाग्रक्यत्वे समीचेवा-
भितन्ध्यात् । “तस्मादिति । अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादेते-
ऽन्तःसन्तृष्ठाः, ‘तस्मात्’ ‘इमे’ ‘प्राणाः’ मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
ष्ठानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । ‘अवमर्शयति’ अन्तःप्रदे-
शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय समृशेत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः—
खय मेव राजत इति वा, खकीय मेव राज्य मस्येति वा
‘खराट्’ । हे उपरव ! तादृक् त्वम् ‘अभि’ । ‘सपत्न्या’ भव ।
अस्मानपि सपत्नस्य शचोर्हननेन खराजं कुर्विति भावः । ‘सचा’
सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सत्राराट्’ । अभितो हिंस-
कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ । सर्वेषु राजत इति
‘सर्वराट्’ । मितः सकाशात् चाता ‘मिचः’, अतथाभूतः ‘अमिचः’

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ११ । “अक्ष्णयाग्रब्दोऽयं कर्णवचनः” ।

(अक्ष्णया) अक्ष्णया=वक्रमार्गेश, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपीहैव

“अथ यदक्ष्णयावद्यति”—इत्यादि (इ. ८. इ. २७) । ऋ० सं० १.

१२२. ६, ८. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः इ. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १२ । “अक्ष्णया सम्भेदनाग्रक्तौ ऋजुभावेनैव

सम्भिन्ध्यात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यजुषि श्रौपरवाणि । वा० सं० ५. २७. १—४ ।

अथ कात्यायनः— “स्वराडित्यवमर्शयति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्भृशेते”—इति^२ । ‘सम्भृशेते’ परस्परं
हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मित्यर्थः^३ । तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोर्दक्षिणे यजमानः”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं मन्त्रं विद्यत इति पृष्ठो यजमानो भद्रं मिति प्रतिब्रूयात् ।
“तन्नौ सह”—इति ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरयं मभिप्रायः—
यज्ञसंसृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं मयुक्तं मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति^५ । पूर्वस्मिन् सम्भर्शनवाक्येऽध्वर्युः
पृच्छेत्, अथ तु यजमान इति विशेषः । यजमानस्य स्वामिलेन
स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “तन्ने”—इति
ब्रूयात् । सम्भर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— “तद्यदेव मिति ।
सह युञ्जते इति ‘सयुजः’, अन्तरेकीभूतान् हतवन्तौ भवतः । अत
इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः ‘संविद्रे’ संविद्रेते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. १३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १४ ।

३— “अवमर्शानन्तरं मध्वर्युयजमानौ उपरवयोः स्वं स्वं दक्षिणां हस्तं
प्रवेष्ट्य व्यहृत्वाया सम्भेदगमार्गेण परस्परं सम्भृशेते संस्पर्शं कुर्याते”—
इति चात्र (का० श्रौ०) या० ६० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ५. १५-१८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १९, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभा-
षा”—इति इट्^२ । ‘भद्रम्’—इति^३ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘एतत्
मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति’ हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रति-
वदन मित्यर्थः । तस्मात्सौक्तिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं
कर्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगर्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेधत्व-
लक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह—“एको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—“स प्रोचतीति । ‘रचोहणः’—इति^४
बहुवचननिर्देशात् सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः ।
तथाच कात्यायनः—“प्रोचत्येनान् रचोहण इति, भेदे मन्त्रा-
वृत्तिः सास्त्रिपातित्वात्”—इति^५ । मन्त्राणां^६ क्रियासहावर्तनत्वेन
यभिचाररहित्यर्थः । सहत्वपक्षे बहुवचनं मौपचारिकम् । स्पष्टो
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति । अत्रोष्ठेषु प्रोचणीशोषावनयनं प्रशं-
सति—“तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘प्राणेषु’ कर्णनासादिविव-
रेषु ‘याः’ ‘आपः’ सन्ति, ‘ताः एव’ ‘एतत्’ एतेनावनयनेन यज्ञ-
ग्निरक्षोपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । “तस्मादित्यादि ।
‘एषु प्राणेषु’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१ ।

२— पा० सू० ७. १. ७ ।

३— वा० सं० ५. २५. १ ।

४— का० औ० सू० ८. ५. २२, २३ ।

५— ते पञ्च मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ द्रष्टव्याः ।

“सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः^१ । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-
स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तर-
णयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति हि
सूत्रम्^२ । यूपवटवत् अवनयावस्तरणे कार्यं इत्यर्थः । अवटाना
मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माच्छादनं विधत्ते— “अथ बर्हिषि
तनूनीति^३ । “केशा ह्यैवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि
बर्हिषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
पुल्लिङ्गता ॥ २०, २१ ॥

“अथाधिषवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिषवणे’ द्वे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रचो हणौ वा
वज्रगहनौ”—इत्युपधानमन्त्रः^५ । स च स्पष्टार्थः । ‘ते’ च ‘अस्य
हविर्द्धानस्य गिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— “अथाधि-
षवणे फलके द्युङ्कुलान्तरे प्रचालिते प्राची अरक्षिमाचे सन्तृ-
वोपदधाति”—इति^६ ॥

“अथ पर्यूहतीति^७ । फलके । ‘परिदृंहति’ परितो मृद
दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

“अथाधिषवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि^८ । एत

१— वा० सं० पू. २५. २, ३ ।

२— का० औ० सू० प. ५. २४

३— का० औ० सू० प. ५. २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति—इति छ, च ।

५— वा० सं० पू. २५. ४, ५ ।

६— का० औ० सू० प. ५. २५ ख

७— का० औ० सू० प. ५. २५ ग ।

८— का० औ० सू० प. ५. २६

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मसि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

“अथ यावत् दद्यादि^२ । अधिषवणचर्मणि अधिषवसाधनान्
पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘घावाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
स्थानीयाः । तदेवोपपादयति—“तद्यद् घावभिरिति । “दद्भिः
स्नायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । “स्ना
भक्षणे”—इति^३ धातुः । “एतद् यज्ञस्येति । “पुरुषो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “गिर एवास्य हविर्द्धानम्”—इति यद्विद्धानस्य
गिरस्त्वं निर्दिष्टम्^४, तदिदं ‘यज्ञस्य गिरः संकृतं’ मध्यम-
च्छदिरादि-सोमाभिषवघावान्तानां यज्ञाङ्गानां गिरोललाटादि-
दन्तान्तकल्पनया हविर्द्धानस्य गिरस्त्वं साधित मित्यर्थः । केवलं
प्रयोगजातं मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवध्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय
भवतीत्युक्तं भवति^५ ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८ । मन्त्रः— वा० सं० ५. २५. ७ ।

३— अदा० प० ४५ धा० ।

४— तृतीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये ।

५— एतच्च सर्वं तै० सं० ६. २. ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तान्ध्वीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्स्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .]

उदर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युञ्जीदं
 किञ्चाश्रुन्त्युदर ऽएवेदः सुर्वं प्रतिष्ठत्यथ यदस्मिन्
 विश्वे देवा ऽश्रुसीदंस्तस्मात्सुदो नाम तु ऽउ ऽएवास्मिन्नेते
 ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽश्रुदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर
 उदर मेवास्य सुदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य
 ऽश्रुदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एषु मध्यमः शङ्कुर्भुवति । व्वेदेर्जघनाङ्गे
 तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षड् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
 मुपक्रामति सम्पुदः कामाय तुदवटं पुरिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसीति समान
 एतस्य युजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
 नार्यसीति* ॥ ४ ॥

* 'सौति'-इति ख, 'सौति'-इति ग, घ ।

अथावटं परिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
 ऽअपि कृन्तामीति व्यञ्जो वा ऽअभि*व्वञ्जेणैवैतन्नाष्ट्राणाः
 रुक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्करति । युजमानेन
 सम्मायौदुम्बरीं परिवासयति ता मग्नेण प्राचीं निदधा-
 त्येतावन्मात्राणि बह्वींऽष्ट्युपरिष्ठादधिनिदधाति‡ ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्ष्यो भवन्ति । आपो ह व
 ऽओषधीनाः रुसस्तुस्मादोषधयः केवल्यः खादिता र
 धिन्वन्त्योषधय ऽउ हापाः रुसस्तुस्मादापः पीता
 केवल्यो न धिन्वन्ति यद्वैवोभ्यः सुऽसृष्टा भुवन्यथै
 धिन्वन्ति तुर्हि हि सुरसा भुवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षा
 णीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिं
 ततो देवेभ्यः सुर्वा एवौषधय ऽईयुर्युवा हैवैभ्ये
 नेयुः ॥ ८ ॥

तद्दे देवा ऽअस्पृष्वत । तु ऽएतैः सुर्वाः सपुत्रान
 मोषधीरयुवत यद्वयुवत तुस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोषधीनाः रुसस्तं युवे
 दुधामेति स यः सुर्वासा मोषधीनाः रुस ऽआसी

* 'अभि'—इति घ ।

†, ‡ 'लि'—इति ख ।

युवेष्वदधुस्तस्माद्युवान्या ऽश्रोषधयो म्नायन्ति तुदेते
मोदमाना वर्द्धन्त ऽएवुः ह्येषु रुसं मुदधुस्तयो ऽएवैषु
ऽएतैः सुर्व्याः सपत्नाना मोषधीर्युते तस्माद्युवमत्यः
प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानावपति । युवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारा-
तौरिति नाच तिरुहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बुन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
मानेवैतस्त्रोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जः
रुसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽश्रवटेऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीः ऽषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽश्रव्या
ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौषधिषु मिता
स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति । उद्दिवः स्तभानान्तरिक्षं पृण हुः इस्व
पृथिव्या मितौमानेवैतस्त्रोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु
लोकेषूर्जः रुसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
 वा ऽअयं पुवत ऽएषु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
 मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै
 मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा श्चवुनि रायस्योषवनि
 पुर्यूहामीति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च श्चं
 चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये रायस्योषवनीति भूमा वै राय-
 स्योषस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्युषति । ब्रह्म दृह श्चं दृहायुर्दृह प्रजां
 दृहेत्याशीरेवैषैतस्य कुर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते
 सम्भूमि पर्युषणं करोति गुर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्यथैव
 देवचा तथा हागर्त्तमिद्ववति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
 तुदद्भिः सुन्दधाति तुस्मादपु ऽउपनिनयति§ ॥ १९ ॥

अथैवु मभिपुद्य व्वाचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यज-
 मानोऽस्मिन्नायतने प्रजुया भूयादिति पशुभिरिति वैवं
 यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः सुमृद्ध्यते॥ ॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ते'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
घृतेन द्यावापृथिवी पूर्यथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी
ऽजर्जा रुसेन भाजयत्यनुयोरुर्जाः रुसं दधाति ते रुस-
वत्या ऽपजीवनीये इमाः प्रजा ऽपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य छदिरसौत्यैन्द्रः
हि सुदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्
ब्राह्मणा ऽत्रासते तदुभयतश्छदिषी ऽपदधात्युत्तरत-
स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नुव भवन्ति चिद्वै यज्ञो नुव
वै चिदत्तस्मान्नुव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवःशः सुदो भवति । प्राचीनवःशः
हविर्दानं मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं युद्धविद्धानं तस्मा-
त्तु नान्मन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्यः ह्येतद्देवानाः स
यो ह तच्चाश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्धा हास्य विपतेदुथैते
मिश्रे यदाग्नीध्रं च सुदश्च तस्मात्तयोरन्मन्ति तस्माद्भक्ष-
यन्ति मिश्रे ह्येते ऽपुदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मा-
दुदीचीनवःशः सुदो भवति ॥ २३ ॥

तत्पुरिश्चयन्ति । पुरि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु
विश्रुतः । वृद्धाय मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

* 'न्ति'-इति ख ।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्वां व्विशो गिरो व्विशैवैतत् क्षचं परि-
दृहति तुदिदं क्षच मुभयतो व्विशा परिदृहः* ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्त्या स्पृन्द्या प्रसीव्यति । इन्द्रस्य
स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद
व्यवपद्याता ऽइति प्रकृते कूर्मन् विष्यति तुथो हाध्वर्युं
वा यजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितं मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैद्रः हि सुदः† ॥ २५ ॥

अथ हविर्हानयोः । जघनाद्भुं समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्रीधं मिनोति तुस्याद्भुं मन्तर्व्वेदि स्याद्भुं बर्हिर्व्वेद्युथो
ऽपि भूयोऽर्हान्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो बर्हिर्व्वेद्युथो
ऽपि सुर्व्वं मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितं मभिमृशति
वैश्वदेव मसीति द्वयेनैतुद्वैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
देवा व्वसतीवुरीषूपवसन्ति तेन व्वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यञ्चं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रासङ्गाद्
विभयाच्चक्रुस्तान् ॥ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

* 'दृम्'-इति ग, घ ।

† 'तं निष्ठित'-इति क, डा०-वेबरदृष्टम् ।

‡ 'सुदः'-इति ख । 'सुदः'-इति ग, घ ।

§ 'तं निष्ठित'-इति घ डा० वेबरेण दृष्टः ।

॥ 'स्तां'-इति क, डा०-वेबरदृष्टम् ।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्णानुद्वापयाञ्चक्रुर्ध
ऽएतेऽन्तःसदसः† ॥ २७ ॥

सर्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । यथाय माहव-
नीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वा-
पयंस्तुत ऽएवैतन्‡ ज्वलन्ति तानाग्नीध्र मभि सु३रुधु-
स्तानुष्यङ्गं मुग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व
मुपाजयंस्तस्माद्वैश्वदेवम्॥ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसुमैन्धत । यथा प्रत्यवस्येत्तस्मा-
देनान्तसुवने सवन ऽएव प्रतिसुमिन्धते तुस्माद्यः समृद्धः
स ऽआग्नीध्रं कुर्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तस्मा-
दग्नीधे प्रथमाय दुक्षिणां नुयन्त्यतो हि व्विश्वे देवा
ऽअमृतत्व मुपाजयंस्तस्माद्यं दीक्षिताना मबुल्यं व्विन्दे-
दाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्त्तं तन्नुारिष्यतीति
तद्यदतो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व मुपाजयंस्तस्माद्वैश्व-
देवम्॥ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१०.] ॥

* 'मेतां'-इति क, डा०-वेबरवृष्टश्च ।

† 'सदसं'-इति ख । 'सदसुः'-इति ग, घ ।

‡ 'तं न'-इति क, ख ।

§ 'मुपाजयं'-इति क, डा०-वेबरवृष्टश्च । एव मुत्तरकण्डिकाया मपि ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्धानस्थोक्त्वा, तत् समर्थं, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्त मनुवदति— “उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्धानं विष्णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । तृतीया विधाने, “प्रकृत्यादिभ्य उपसञ्ज्ञानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरी मित्यादि^२ । ‘तन्मध्यतः’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘श्रौदुम्बरी’ स्थूनां ‘मिनुयात्’ । श्रौदुम्बरी मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः”—इति श्रुतेः^३ ऊर्ध्वपल मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतशेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये श्रौदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ १ ॥

मध्यदेशं विप्रिनष्टि— “अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रकमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिसुखं विक्रम्य, तत्र श्रवटं परिल्लिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३. १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

अवटखननार्थं मभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते—“सोऽभि मादत्ते^१
देवस्य त्वेति^२ । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावटं परिलिखतीति^३ । अवटपरिलिखनमन्त्रस्याय मर्थः—
‘इदम्’ एतेन परिलिखनेन ‘रक्षसां’ ‘श्रीवाः’ कण्ठावयवानपि
‘हन्तामि’ क्तिन्निधि । वज्रवत्तौक्षणधारत्वात् अभिर्वज्रत्वेन स्वयते ।
‘नाष्ट्राणां’ नाशकानाम् । स्पष्ट मन्यत्^४ ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^५ । ‘उत्कर’ “खातं मृत्त्रिचयं ‘प्राञ्चम्’
अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्करति’ । ‘यजमानेन सम्पाद्य’ यज-
मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, अवशिष्टं मंत्रं क्तिन्ति । ‘ताम्’
श्रौदुम्बरशाखाम् ‘अग्नेण’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचीं’ प्रागयां
स्थापयेत् । ‘एतावन्मात्राणि’ श्रौदुम्बरीप्रमाणानि ‘बर्हीषि’
‘उपरिष्ठात्’ श्रौदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रौदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानां मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति—
“अथ यवमत्यः प्रोक्षन्तो भवन्तीति । उक्तं मपां रसत्वं युक्त्वा
समर्थयते— “तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘तस्मात्’ गतरसत्वात्
‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे तत्रैरदर्शनात् ।
“धिन्विक्लृष्यो र च”—इत्युप्रत्ययः^६ । तत्सन्नियोगेन वकारस्याका-
रादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञात मप्रसन्नल मुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३१, ३२, ३३ ; ६. २. ८ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. २. ८ ख ।

४— वा० सं० ५. २६. ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. ९—१४ ।

६— पा० सू० ३. १. ८० ।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय
 आपस्य 'संसृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिम्वन्ति', 'तर्हि' तथा
 सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
 "सरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा
 असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात्
 पलायिताः ॥ ८ ॥

"तदै देवा असृण्वतेति । 'असृण्वत' सर्वां ओषधीर्वाञ्छि-
 तवन्तः । तदेव विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना
 मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तस्माननिर्वचनम् ।
 ओषधीनां यवनसाधनाः सम्यक्षाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्व्वीषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
 मिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यवान्या ओषधयो ग्लाय-
 ण्तीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति^१ । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽसि
 यवयेति^२ । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः
 'यवय' अस्मत्तो देष्टृन् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षणीति^३ । औदुम्बरीः । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्ध-

१— का० औ० सू० ६. २. १५ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० औ० सू० ६. २. १५ ख ।

रिति । यत्र-यत्र प्रोक्षणं मस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेधमेतत् करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मणमेकमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“स प्रोक्षतीति । हे उदुम्बरशाखाय ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘दिवे’
द्युलोकाय, तदरौभावाय, प्रोक्षामीति शेषः^१ । एवमुत्तरवाक्येऽपि
योज्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोक्षन्त्य इति^३ । “शुन्धतामिति^४ मन्त्रेण प्रोक्षणी-
शेषमवटोऽवनयेत् । पितरः शीदन्त्येषु इति ‘पितृषदनाः’ भृम्यधो-
वर्त्तिनो लोकाः । प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य
पितृषदनत्वम् तदेवाह—“पितृदेवत्यो वै कूपः खातः इति ॥ १३ ॥

“अथ बर्हीषौत्यादि^५ । सुविशदम्^६ । “सा यथानिखाता
श्रोषधिषु मिता स्यात्, एवमेतास्त्रोषधिषु मिता भवतीति ।
वने ‘अनिखाता’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘श्रोषधिषु’
सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सर्वर्हिष्के गर्त्तं
‘मिता’ ग्राह्यापि ‘एवं’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता मुञ्चयतीति^७ । ‘उञ्चयति’ ऊर्द्धं स्थापयेत् । तन्मन्त्र-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ ।

२— वा० सं० ५. २६. १, ३, ४ त्रयो मन्त्राः ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १७ ।

४— वा० सं० ५. २६. ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. २. १८ ।

६— अत्र मन्त्रः— वा० सं० ५. २६. ६ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३४ । “ऊर्द्धां करोति” ।

स्याय मर्थः^१— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्स्रभान' उत्तम्भनं कुरु ; शरीरस्यौत्थेन 'अन्तरिचं' 'पृष्ण' पूरय ; 'पृथिव्यां' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढां कुर्वित्यर्थः ; पृथिव्याः प्रैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्यायोगात् । ऊग्रपस्यौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेषूर्गसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ मिनोतीति^२ । औदुम्बरीमानमन्त्रः^३— 'द्युतानः' द्यौष-मानः, एतन्नामको वायुर्देवः, 'मास्तः' मरुतां देवानां वायूनां सम्बन्धी, सः 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मितुताम् । स्पष्ट मन्यत् । मित्रावरुणशब्दयोरर्थं माह— “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति । एतदधिदेवतम् ; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति^४ अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यूहणं विधत्ते— “अथ पर्यूहति^५ ब्रह्मवनि त्वेति^६ । हे शाखाद्रव्य ! 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यूहामि' प्रक्षिपामि । एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “बङ्गी वा इति । प्रायेण 'यजुःषु' मन्त्रेषु 'आग्नीः' बङ्गी परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मचक्रोभयरूपं फलमाग्रास्यते । “भूमा वै रायस्योष इत्याद्यसकृद् गतम्^७ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ५. २७. १ ।

२— का औ० सू० ८. ५. ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० सं० ५. २७. २ । ४— ऐ० ब्रा० ४. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

५— का० औ० सू० ६. ३. १० । यूपवटं पूरयति ।

६— का० सं० ५. २७. ३ । ७— पुरस्तात् २६८, ३०३ ए० ।

“अथ पर्यृषतीति^१ । ‘पर्यृषति’ परितः सङ्गृह्येत् । “सृषो गतौ”—इति^२ धातुः । “ब्रह्म दृष्टेत्यादिर्दृष्टेणमन्त्रो^३ यजमाना-
पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आग्नीरेवैतस्य कर्मण
इति । ‘एतस्य’ शाखादृष्टेणकर्मणः फलरूपाग्नीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
परिघटनं = पर्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मङ्गिः कर्त्तव्य मित्याह—
“समभूमि पर्यर्षण मिति । भूम्या समं ‘समभूमि’, ‘पर्यर्षणं’
भूमिसमं ‘करोति’ । व्यतिरेक माह—“गर्त्तस्य वा इति । “अथैवं
देवचेति । ‘अथ’-शब्दः उक्तवैलक्षण्योत्तरार्थः । एवं साम्ये
सति ‘देवचा’ देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हागर्त्तमिद्
भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमित्’
अगर्त्तमिता भवति । मिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति^४ । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां
संश्लेषाय ‘अस्यै खनन्तः’ अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता मेव
भूमिम् अक्रूरां ‘क्रूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु शमनहेतुत्वात् ‘शान्तिः’,
अतः ‘तत्’ तेन ‘अङ्गिः’ ‘शान्त्या’ शान्त्यरेकत्वादेकवचनम् ।
कौयशमन मद्दृष्टं प्रयोजनम् ; अङ्गिः सन्धानं तु संहतिहेतु दृष्टं
प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ । “परितः कुट्टनेन पांशुनघः प्रवेशयति,
पिडयतीत्यर्थः”— इति तत्र या० ३० ।

२— तु० प० ७ धा० ।

३— वा० सं० ५. २७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

“अथैव मभिपद्येति^१ । ‘अभिपद्य’ शाखा मालभ्य, एवं ‘वाचयति’
ध्रुवासीत्येवम्प्रकारेण^२ । हे शाखे ! त्व मिदानीं कृतप्रकारेण ‘ध्रुवा’
अविचला ‘असि’ । ‘अयं’ ‘यजमानः’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये
एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभिः’ सहितः सन् ‘ध्रुवः’ भवतु । न केवलं
‘प्रजया पशुभिः’ इत्यभिधानेन तद् दयं समृद्धते, किन्तुर्हि?
प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यच्च धनादिकं ‘यं यं कामं कामयते’ स
सर्वोऽप्युभयकामनयैव समृद्धते । अत्र ‘पशुभिरिति वा’
इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभिः’-इत्यस्य
विकल्पः^३ ॥ २० ॥

श्रौदुम्बरीशाखाये होमं विधत्ते— “अथेति । “विष्टप मभि
जुहोतीति । ‘विष्टपं’ विशाखम् ‘अभि’ विष्टपस्यायभागस्थाभितः,
यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशश्च अक्ता भवन्ति, एव माज्यं
‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः^४— ‘द्यावापृथिवी’ हे द्यावापृथिव्यौ ! शाखाय-
मूलभागवर्त्तिन्यौ युवां ‘द्यतेन’ ह्ययमानेन ‘पूर्व्याम’ पूर्वौ भवत ।
अत्र सूत्रम्— “सुवेण विशाखे जुहोति द्यतेन द्यावापृथिवी इति
भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति”— इति^५ ॥

द्यावापृथिवीपूर्व्यभिधानस्य प्रयोजन माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६ ।

२— वा० सं० ५. २८. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३७ ।

४— पाठस्वस्य— वा० सं० ५. २८. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३८, ३९ ।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्गुपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन
यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्गसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति ? “अनयोर्ऊर्जं रसं दधाति” ।
सष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ कदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
कदिरमीति^१ । इन्द्रदेवव्यवात् सदोऽचेन्द्रः, तस्याच्छादक मसि ।
तथा ‘विश्वजनस्य ह्यायामि’ विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां
ह्यायाकारी अमि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे सष्टे^२ ॥

“उभयतश्चदिषी उपदधातीति^३ । मध्यमस्य कदिषः ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः ; — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः त्रीणि’ कदींषि उपदधात्, तथा ‘परः’ परस्तादपि
दक्षिणतोऽपि ‘त्रीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

कदिषां नवलं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । चिद्वत्-
स्तोममाध्वलात् यज्ञस्य चिद्वत्त्वम् । स च ‘चिद्वत्’ स्तोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-
सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण चिद्वत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवलसम्पाद-
नात्^५ । तस्मात् कदिषां नवलं युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । कदिस्तृणामयः कटः ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “मन्त्रः प्रतिच्छदिरावत्तनीयः”—इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० ३८० १ख० ।

सदस उदगायतलं विधत्ते— “तद्ददीचीनवंशं सदो भवतीति ।
 सदस उदीचीनवंशलं प्रशंसितुं हविर्द्धानस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति—
 “प्राचीनवंशं हविर्द्धानं मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्धानं ‘देवानां
 निष्कैवल्यम्’ मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषैव देवानां केवलं भवति ।
 “भवे हृन्दसि”—इति^१ यत् । “तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्षय-
 न्तीति । ‘नाश्रन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्षयन्ति’ सोमम् ।
 प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“मूर्द्धां ह्यस्य विपतेदिति । उक्तवैप-
 रीत्य माग्नीध्रसदसोर्दर्शयति— “अथैते मिश्र इति । ‘एते
 मिश्रे’ स्तोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं
 चेति ‘मिश्रे’ भवतः । “उदीची वै मनुष्याणां दिगिति ।
 प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः ॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— “नाभिदंष्ट्रं सदः, मत्या
 वा, उदम्बंशम् अष्टादशारन्ति, एकविंशतिस्तुविंशतिर्वा, नव
 तिर्यक्, अर्द्धायामो वा, अश्रुदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या मेके^२, इन्द्रस्य
 कदिरिति^३ मध्यमं कदिरारोष्यापरपूर्वं च, त्रिवर्गं चोत्तरतः”—
 इति^४ । अष्टादशारत्याद्यस्तयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पि-
 ताः; तिर्यक्प्रमाणविषये नवारन्निल मर्द्धायामलं च विकल्पितम् ।

१— पा० सू० ४. ४. ११० ।

२— “एके-ग्रहणां पूजार्थम्”—इति चात्र या० दे० ।

३— वा० सं० ५. २८. ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १-११ ।

क्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरौ मध्या भवति, पृष्ठ्यां^१ दक्षिणतः
स्थिता वेत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— “तत् परिश्रयन्ति^३
रि त्वा गिर्वण इतीति^४ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे ‘गिर्वणः’ गीर्भिः
वननीय इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘इमाः’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः
गिरः’ स्तुतिरूपा वाचः ‘विश्रतः’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’ । किञ्च
वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स
। योक्तः, तादृशम् ‘अनु’ ‘वृद्धयः’ समृद्धिमत्यो भवन्तु । तथा
नुष्ठयः’ प्रीणयन्त्यो वाचः ‘जुष्टाः’ प्रीताः ‘भवन्तु’ । तव गिरां
। वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धंथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे— “इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना ।
न्द्रस्य देवेषु मध्ये चत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्त्रीत्वाद् बद्धत्वाच्च
वशां रूपत्वम् ; अतो गीर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् चत्रियस्यो-
। यतस्तत्चेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रसृतीनां हविर्द्वांनञ्च दर्भैराच्छाद्य सौवना-
दकं^५ विधत्ते— “अथ लस्युजन्त्येत्येवमादिना^६ । सौवनपन्थीकर-

१— पृष्ठाशब्दार्थः ३१४ पृ० २ टी० द्रष्टव्यः ।

२— “पूर्वनिखाता मौदुम्बरौ स्थूयां सदसो मध्ये कुर्यात्”—इति या० दे० ।

३— का० औ० सू० पृ० ६. १२ क ।

४— वा० सं० पृ० २६. १ ।

५— सौवनपन्थीकराभिर्मर्शानानीत्यर्थः ।

६— का० औ० सू० पृ० ६. १२ ख ।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि; मन्त्रेष्वेन्द्रं
विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— “अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना^१ ।
हविर्द्धानशकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देगः, तत्र
‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पचाः ।
आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे
स्त्रीकुर्यादित्येकः पचः । अर्द्धादधिकं मंत्रं वेद्याः स्त्रीकुर्यादिति
द्वितीयः । सर्वं मपि सौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत्
पचत्रयम् “तस्यार्द्धं मन्त्रर्वदीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठितं’ निष्पन्न
माग्नीध्रीयम्, “वेश्वदेव मधि”—‘इति’^२—मन्त्रेण अभिमृशेत्^३ ।
अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारण माह— “यद-
स्मिन् पूर्वद्युरिति । ‘वसतीवर्यः’ सोमाभिषवार्था आपः; तासु
विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वद्युरधिषवन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् ।
तथा चोपरिष्ठादाह्वास्यते— “ता आग्नीध्रे सादयति विशेषां
देवानां भागधेयीं स्थिति”^४— इति^५ । तदासु विश्वान् देवान्
संवेग्नयतीत्यतो विशेषां देवाना माश्रयभृताना मया माधारभृतत्वात्
वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५. ३०. १-३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ ।

५— उपरिष्ठात् ७ प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीयं कारणं माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “तान्त्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदसः’
सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काशितवन्त इत्यर्थः । न केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्सदसं’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्यन्’ अग्नीन् नाशयन् ; तेषां मग्नीनां तत्र सङ्गाव एव
नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह— “सर्वे ह स्म
वा एत इति । “तानाग्नीध्रं मभि संरुधुरिति । सदसो निष्का-
शिता आग्नीध्रप्रविष्टाः, तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्य-
गतस्याग्नेः ‘अर्द्धं’ समीपं प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्युः’ । ‘ततः’
आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् ‘विश्वे देवाः’ ‘अमृतत्वम्’ असुरकृतहिंसा-
रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विश्वेषां देवानां माश्रयत्वाद्
‘वैश्वदेवम्’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उद्घाटितान् धिष्यन् ‘देवाः’
‘प्रतिसमैन्धत’ पुनरदीपयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवस्येत्’
प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसानं भोजनम् ; यथा आहुत्याधारो
भवेत्, तथा समैन्धत । “तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘यः
समृद्धः’, ‘सः’ ‘आग्नीध्रं’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै ज्ञातः’ अयं सदाचारौति विदितः, ‘अनूचानः’ साङ्ग-
प्रवचनाध्यायी ‘समृद्धः’ । आग्नीध्रस्य अर्थ्यं दक्षिणाप्राथम्यभाक्त्वेन
समर्थयते— “तस्माद्ग्नीध्रे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कश्चिदपूर्वनियम माह—“तस्माद् द
 दीक्षिताना मवख्यं विन्देदिति । ‘दीक्षितानां’ मध्ये ‘यं’ दीक्षि-
 तम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कश्चिद्दृष्ट्विजम् ‘अवख्यं’ दौर्बल्यं
 ‘विन्देत्’ लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय “एनम् आग्नीध्रं नयत”-
 ‘इति’ ब्रूयात् । एवं वदता मभिप्राय माह—“यत्तदनात्तं तन्ना-
 रिष्यतीतीति । लोके ‘यद्’ भयादिरहितम्, ‘तत्’ ‘नारिष्यति’
 आर्त्तिं न लभेत; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवाना मार्त्तिपरिहार-
 साधनत्वात् अभावप्यनार्त्तिं भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः ।
 “तद् यदत इत्यादिः । उक्तार्थोपसंहारः^१ ॥ २९ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

-
- १— तै० सं० इका० २प्र० सर्वं मेतत् विहितम्, तत्रैव १का० २, ३ प्र०
 मन्वास्त्राज्ञाताः; अपि सायणीयं तद्भाष्यं सुत्कृष्टतरम् ।
 २— “कण्डौसङ्ख्या १३२”—इति क, ख; “कण्डिकासङ्ख्या १३२”—इति
 ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क०, ४ब्रा०
 २४क०, ५ब्रा० २६क०; सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ७ ॥

व्विजुमानो ह्रैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्गा ये वै
समङ्गास्ते व्विजुमान एत ऽउ ह्रैवास्यैत ऽआत्मुनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेहु देवास्तु देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तु
ऽएते माये ऽअस्तृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेव सुप-
र्णीयं कद्रूस्ताभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तीयमाने ऽज्जचतुः । यतरा नौ द्विवीयः परा-
ऽश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा इ कद्रू-
त्वाच पुरेक्ष्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽआत्मानः'—इति सा०—सम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

सा ह सुपुण्यवाच । अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते तु महं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यस्यीति
तः ह्येत्यथ ह कद्रूवाच तस्य व्यालो न्यषञ्जि तु ममुं
वातो धूनोति तु महं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा युत् सुपुण्यवाच । अस्य सलिलस्य पार इति
व्वेदिर्व्वै सलिलं व्वेदि मेव सा तुदुवाचाश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते इत्यग्निर्व्वी ऽश्वः श्वेतो युपःस्थाणुरथ
युत् कद्रूवाच तस्य व्यालो न्यषञ्जि तु ममुं व्यातो
धूनोति तु महं पश्यामीति रशना ह्यै सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्यवाच । एहीदं पुताव व्वेदितुं यतरा नौ
जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्व मेव पत त्वं वै न आख्या-
स्यसि यतरा† नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपणी पपात । तुङ्ग तथैवास यथा कद्रूवाच
ता मागता मभ्यवाद त्व मजैषीश्चरहा इ मिति त्व
मिति होवाचैतुङ्गास्थानः सौपणीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ
सोमस्तं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्य'-इति ग, घ ।

† 'सा'-इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'-इति ग, घ ।

ध्वेति* तथेति सा छन्दाःसि सस्तजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

द्विरण्मय्योर्ह कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स्म
क्षुरुपवी निमेषु' निमेष मभिसुन्धत्तो दीक्षातपुसौ हैव
ते ऽआसतुस्तु मेते गन्धर्व्याः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्या इमा होषाः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ
सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसुदस्तपो ह्युप-
सुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद । तुस्मात् खदिरो युदे-
नेनाखिदत् तुस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिरु
स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहारु सोऽच्छावाको
ऽहीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राम्नी ऽअनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तुस्मादैन्द्रामोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

* 'निष्कृषीष्येति'-इति पाठश्च वृष्टो ङा०-वेवरेण ।

† 'इमे होषकाः'-इति सा०-सम्मत इति ङा०-वेवरेः ।

‡ 'कः'-इति ग, घ ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । मेन्नोऽप-
हुरानिति तस्मात्तच्च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य ह गोपनाया
मप्रहरन्ति ह्रीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । यद्गान्
पशुमेन्नोऽपहुरानिति तस्मात्तच्च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य
ह गोपनाया मप्रहरन्ति ह्रीयते ह । तेनैतेन सुपर्णी
देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणुः ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्यो-
रात्मना जायते स यद्युजते युथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य
आत्मानं निरक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं
निरक्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा
अम्बाजग्मुस्तेऽम्बागत्याब्रुवन्नु नो यज्ञ ऽश्राभजत मा
नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति युथैवास्यामुष
गोप्तारो ऽभूमैवु मेवास्यापीहु गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणानुनुदिशत्यथैनानम्बुवस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहतो हि युष्मत्सोम-
पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हयेति सैनानेषा तृतीयसवन
एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या युच्छालाकैर्हि-
ष्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ युद्धमौ होष्यन्ति । तुद्धोऽविष्यतीति स युद्धमौ
जुह्वति तुदेनानवत्यथ युद्धः सोमं विभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तुद्धोऽविष्यतीति स युदेनान्तसोमं विभ्रत
उपर्युपरि चरन्ति तुदेनानवति तुस्माद्ध्वर्युः समया
धिष्यान्नातीयाद्ध्वर्युर्हि सोमं विभ्रति तु मेते व्याप्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां व्यात्त मापद्येत तु मग्निर्वाभि-
दहेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा हैन मभिमन्येत
तस्माद्यद्यध्वर्योः शालाया मर्यः स्यादुत्तरेणैवाम्नीध्रीयश्
सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते* । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्त आहवनीयः
पुरस्तान्माज्जालीयो दक्षिणतु आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ
ये सुदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा ऽग्निर्हानुपकिरन्ति । अग्निर्हानुदिशन्त्येतु ऽऽ
हवैतुद्भिरेऽग्निर्हानु उपकिरन्त्वग्निर्हानुदिशन्तु तथा युस्मा-

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

सोकादागताः सो दिवस्तथा तुं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तथा नु जिह्वा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरुन्ति । तेनास्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशुन्ति तेनामुस्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै दिनामानो भवन्ति । एतु ऽउ ह्वैतुद्दधिरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्म येषां नः सोम मपाहार्षुर्हुन्त
द्वितीयानि नामानि करुवामह्वा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन् यानुपहृतसोमपौथात्सतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजंस्तस्माद् दिनामानस्तस्माद्वाह्यणो
ऽवृद्धमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत राध्नोति ह्वैव यु एवं
ष्विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सुदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ युञ्जविर्जानयोनाराराशःसाः सीदन्ति
तुत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
मुवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञे ऽआभजति
मनुष्यानु पशुवो देवानुनु वयाःस्योषधयो व्वन-

* 'जिह्वा'—इति क, डा०-वेवरेणाप्येकत्र वृष्टः ।

† 'ते'—इति ग, घ ।

स्युतयो युदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्व्वं यन्न ऽश्राभक्तं ते ह
 स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिबन्ते सैषा
 सम्या ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्यु-
 दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [ई. २.] ॥

धिष्यपदार्थविधानार्थ^१ माख्यायिका माह— “विजामानो
 हैवास्तेत्यादिना । ये ‘धिष्यः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामानः’
 भातरः, बान्धवाः । कुत इत्यत आह— ‘इमे’ ‘समङ्गाः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नाणां
 भावत्वे व्याप्तिं दर्शयति— “ये वै समङ्गास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते खलु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^२; अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्यः^३ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रलेनोक्तं विशदयितु माह— “दिवि वै सोम आषीदयेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूलोके ‘त एते माये’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रोस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति । ‘समदं चक्रुः’ परस्परं कलह सुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१— ‘धिष्योपधानपदार्थविधानार्थ’—इति ह ।

२— ‘अस्यारः’—इति ह ।

३— एतस्मात् १७६ पृ० ३ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

“ते हर्त्नीयमान इति । ‘सृतीयमाने’ परस्परं कलाहायमाने ।
‘सृतिः’ सौची धातुः^१ । ‘जचतुः’ । कथम् ? ‘नौ’ आवयोर्मध्ये
‘धतरा’ ‘द्वीषः’ आत्यन्तं दूरं ‘परापश्यात्’ पश्येत । ‘सा’ दूर-
दर्शिनी सुपर्णी दूरम् ‘ईच्छ’-‘इति’ ‘उवाच’ ॥ ३ ॥

“सा हेति । ‘सा’ दूरं पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते— “अस्य सलिलस्य पारे अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते,
त महं पश्यामि इति” । अस्थायं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मथा दृष्टं श्वेताश्व मेव हे कद्रुः^२ । ‘त्वम्’ अपि ‘पश्यसि’-‘इति’,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रूः’ दूरं विलोक्य ‘तं हि’-‘इति’
‘उवाच’ । त महं खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः । ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा
कद्रूः पुनर्भूते । कि मिति, उच्यते— “तस्य वासो न्यषञ्चि, त
मसुं वातो धूनोति, त महं पश्यामि इति” । ‘वासः’ पुष्कं
‘न्यषञ्चि’ स्थाणौ निषक्त मभूत्, ‘तं’ वासं ‘वातः’ वायुः ‘धूनोति’
कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्णभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह—
“सा यत् सुपर्णुवाचेति । “अस्य सलिलस्येत्यादि । ‘सलिलं’
सागरादिष्वन्वङ्गं यथा अनतिलङ्गं भवति, एवं वेदिरपौति
सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः शुकभास्वरत्वात् सर्वाग्नेत्वाच्च श्वेत-
रूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु साक्षादेव । कद्रुः यदुक्तं तस्य वास
इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति— “अथ यत् कद्रुरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३. १. २६ प्रत्ययम् ।

२— “कद्रुकमखलोन्मसि” — इति पा० सू० ४. १. ७१ ।

“रश्मना ह्यैव वेति । वालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रश्मना वाल
मित्युच्यते ॥ ५ ॥

“सा ह सुपर्णुवाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेता-
श्वार्देर्दर्शनार्थं माहता कद्रूः, सुपर्णी-खट्वृष्टस्य वालस्य सुभिद्धत्वात्
‘ल मेव’ दृष्टावथोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव मुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रूकं
वालव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णीं कद्रूः ‘उवाद’—
‘ल मजैषीररहार मिति’ । प्रश्ने भ्रुतिः^१ । तथा पृष्टा सुपर्णी
‘ल मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रभिद्धत्वाविष्कर-
णाय नाम करोति— “एतद्वाख्यान मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
सोम आसीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूरुवाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
कन्दांषि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः
उकाशात् आत्मनिष्कथणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूरुवाच
प्रात्मानं वै लाजैष मित्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

“सा गायत्री दिवः सोम माहरत्”—इति यत् सङ्गृहेणोक्तम्,
तद् विस्मृष्टवति— “हिरण्मथोर्हं कुशोरित्यादिना । ‘हिरण्मथोः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकण्ठीतः सप्तमकण्ठान्त मिति यावत् । ऐ० ब्रा० ३. ३. १, २ ;
६. ३. ६ खण्डेऽपि द्रष्टव्यम् । “इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी कन्दांसि
सौपर्णयोः”—इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६. १ । महाभारतेऽप्यादि-
पर्वण्येषा कथा बह्विधा, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१ ।

कुशोः आयुधयोः 'अन्नः' 'अवहितः' आच्छन्नः सोमो ऽभूत् ।
 "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशग्रन्थात् ऊीष्' । ते
 कुशौ 'सुरपवी' सुरधारे इव^१ तीक्ष्णाये 'निमेष-निमेष' सर्वदे-
 त्यर्थः । 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रचत इत्यर्थः । कुशो-
 वांस्त्वस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगुपुः' । ते
 के ? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमानाः 'धिष्यन्ताः', ('इमाः होत्राः')
 इमे होत्रकाः, होत्वर्जमैत्रावरुणादयः^२ ॥ ९ ॥

"तद्योरन्यतरां कुशौ माचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' क्षिप्त्वा च
 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तथा देवा अदीचन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति । गायत्र्या क्षिप्त्वा द्वितीया कुशौ
 देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद् इत्याह— "तपो ह्युपसद्
 इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२ ।

२— नास्थेतत् पदं क्व-पुस्तके ।

३— "होत्राग्रहः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते"— इति ऐ०
 ब्रा० ६ प० ३५० ६ क० सा० भा० । "होत्रकाणां— मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाच्छंस्यस्त्वावाकानाम्"— इति ऐ० ब्रा० ६. २. ५ सा० भा० ।
 "मुख्यवर्जिता दादग्रसिञ्जो होत्रकाः"— इति आश्व० श्रौ० सू०
 १. २. २६ ड० । इति परिभाषया प्रतिवेदं त्रयो होत्रका भवन्ति ;
 तनुषु वेदेषु तनुषीं होत्रधर्म्युद्गात्राणां मुखत्वात् । आश्व० श्रौ०
 ४. १. ३ सूत्राणि त्रयस्याणि ।

“खदिरेण हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्थानिसारंत्वात् तं साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर इति नाम सन्धकम् । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे यूपः स्पर्शश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ । ‘अष्टावाकस्य’ ‘गोपनायाम्’ । होच-
काणां मेव सोमरचकगन्धर्वरूपत्वात् अष्टावाकाख्यो होचका यदा सोमरचकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘जहार’; अतः ‘अष्टावाकः’ ‘अहीयत’ हीनो निहृष्टोऽभूत् । अतएवेतरहोचकावत् प्रथमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समासभत ॥ १२ ॥

“त मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीन मष्टावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’ ऐन्द्राग्रस्यस्वपाठेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तान मनुप्रवेश मकुरुताम् । अतः ‘अष्टावाकः’ ‘ऐन्द्राग्रः’ इन्द्राग्निदेवताकः । तथा चोत्तरत्र अष्टावाकसोमकाले^१ आन्वाख्यते^२— “अहीयत वा अष्टावाकस्य मिन्द्राग्नी”—इत्यादिना ॥ १३ ॥

“तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्वातिकं वाक्यम् । खष्टम् । ‘अपहरान्’ अपहरैर्युः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— “ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ ऋण-भावे जमन मेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृत्युं प्रातिभाष्यवदन्यत

१— ‘अष्टावाकससोमकाले’—इति छ ।

२— उपरिष्ठाद् (४. ३. १. १, २.) द्रष्टव्यम् ।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्येव मर्थं माह-
'आत्मना'-इति ॥ १६ ॥

'तेन देवा अयजन्तेत्यादि । 'तेन' गायत्र्याहतेन । "अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । 'नः' अस्मानपि अस्मिन् 'यज्ञे' 'अम्वाभजत'
अम्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेधः- "मा नो यज्ञादिति । 'अन्तर्गाताः' अन्-
रितान् मा काष्टं । "इणो गा लुङि"-इति^१ गादेशे, "गातिस्था"
-इति^२ षिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

"तथेतीति । "सोमक्रयणा व इतीति । सोमः क्रीयते
वैर्गन्धर्वादिभिः, ते 'सोमक्रयणाः', 'वः' युष्माकं 'तान्' भागान्
एतस्मिन् सोमक्रयकाले 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यः, धिष्यन्रूपेणावस्थितेभ्यः
'अनुदिशति' अनुदिशेत् ; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात् । 'इत्या'
इतसाधा, 'सा' 'दतीयसवने' युष्मान् 'प्राप्स्यति', 'न सोम्या' ; 'अपहतो
हि युष्मत्सोमपीयः' इति । पातव्यः सोमः 'सोमपीयः' सोमस्यापहत-
त्वादित्यर्थः । "यच्छास्त्राकैर्धिष्यन् व्याघारयतीति । 'यद्' यथा
आहुत्या 'ग्रास्त्राकैः' दणसमूहैः विहृतान् 'धिष्यन्' इतेन
'व्याघारयति' सैषा हतेति ॥ १९ ॥

"अथ यद्ग्नौ होष्यन्तीति । 'अथ' प्रदीपनानन्तरम्, 'अग्नौ'
प्रदीप्ते, अग्निश्चित्यर्थः । 'होष्यन्ति', 'तद्' आळ्यं 'वः' युष्मान् 'अवि-

१- पा० सू० २. ४. ४५ ।

२- पा० सू० २. ४. ७७ ।

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तन्नात्पर्यं श्रुतिः स्वयं मेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुह्वतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तच्चाह— "अथ यद् वः सोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टं मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्यत्याति-क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्यत्यात्मातीया-दिति । "तं मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरचकाः धिष्यत्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्तेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । 'सः' अपि धिष्यत्यानतिक्रामन् 'एतेषां' 'व्यात्तं' विवृतं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "तं मग्निर्वाभिदहेद् यो वाचं देवः पशूना मिति । "स वा ह्येन मभि मन्येतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाया मिति । 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राम्बशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यत्यानां सोमरचकाल मभिधातुं सर्वेषां तद्गच्छकाल माह—
"ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरचकाले समाने सदोगतानां धिष्यत्याना मिव कथ मितरेषा मनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरण्यर्द्धान-नुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भव-तीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "सम्माहृषि कृशानुः"—^१इत्याद्यनुदेशः क्रियते । अर्द्धा धिष्यत्याः कर्त्तव्याः, केचन

अनुदेश्याः इति विधिरुक्तीयते^१ । दैव्ये कारण माह— “तथा यस्मादिति । ‘तथा’ सति, धिष्यन्निवापाभावेः सति यत्नोक्तं पूर्वं मवस्थितं द्युलोकं ‘प्रति प्रज्ञास्यामः’ जानीम इति, “तथा न जिह्वाः एष्याम इतीति । द्युलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनर्द्युगमने सति जिह्वाता स्यात् । सर्वेषां केवल मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थं सुभयथाकारणम् ॥ २२, २३ ॥

यथा स्यान्नदैविध्यम्, एवं नामदैविध्यं मपि ; तत्तु सङ्केतपूर्वकं मित्याह— “ते वै द्विनामानो भवन्त्येते उ ह्वैतद्दधिर इति । नामान्तरधारणविषये मतिं चक्रुरित्यर्थः । पूर्वेषां नाम्ना मपरितोषे कारण माह— “न वा एभिर्नामभिररातस्तेति । ‘न अरातस्स’ समृद्धा न भवामि । “येषा मित्यादि स्पष्टम् । “विभुरसि प्रवाहणः”^२— इत्याद्यन्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्तं समृद्धिं दर्शयति— “यानपद्मतसोमपीथान्स्ततोऽथ यज्ञ आभजन्ति । यज्ञभागन्तु “द्वितीयसवने वो दृत्याङ्गतिः प्राश्यतीत्युक्तं मित्यर्थः^३ ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुरिति प्रशंसति— “स यद्गमौ जुहोतीति । अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागलाभात्

१— “अर्द्धव्रत-मन्त्रं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अर्द्धं मन्तरेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ”—इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७ ।

२— वा० सं० ५. ३१. १ । ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवाः’ ‘सन्ति’ आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि ‘अपराभूताः’ अविनष्टा वर्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि शोष्ये। “अथ यद्भविर्द्धानयोर्नाराशंसाः सौदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति। हविर्द्धानशकटस्य दक्षिणभागे ‘समसेषु’ ये सोमा ऊता-वशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः। तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

“या वै प्रजा इति। ‘या वै प्रजाः’ देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, ‘ताः’ ‘पराभूताः’ विनष्टा अभवन्। याप्येवं पूर्वं मासीत् परमा च। ‘एतद्’ इदानीं मपि, ‘अपराभूताः’ ‘याः’ सन्ति, ‘ताः’ देवाद्याः ‘यज्ञे’ ‘आभजति’। अस्तु तेषां यज्ञ-भागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकारं माह— “मनुष्याननुपशव इति। वयसा मन्तरिक्षसञ्चार-साम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवा-धीना स्थितिः। “उभये देवमनुष्याः पितरः इति। देवमनुष्य एको राशिः, पितरस्यैकः, द्वैराशं मापन्ना उभयेऽपि ‘सन्धिवन्ते’ साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। ‘सैषा’ ‘सन्धा’ सह पीतिः। “आतस्रोपसर्ग”-इति^१ भावे अङ्। प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

१—“एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ८। “स्यौदुम्बरेण चमसेन चतुःसक्तिना”—इति वैश्वे-वोपरिष्ठात् (७. २. ११. २) आम्नास्यते।

२— पा० सू० ३. ३. १०६।

पश्यान्मनुष्यैः सदसि शेषपानम्, पश्यान्काराश्रयेण पिहणाम्;
इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः
सहपान मिति, तत्राह— “ते ह स्म दृश्यमाना एवेति” ॥ १६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.]

सुर्वं वा ऽगुषोऽभि दूक्षते । यो दूक्षते यज्ञुः ह्यभि
दूक्षते यज्ञुः ह्येवेदः सुर्वं मनु तुं यज्ञुः सम्भृत्य यु
मिमु मभि दूक्षते सुर्वं मिदं व्विस्तृजते ॥ १ ॥
युद्वैसर्जिनानि जुहोति । स युदिदः सुर्वं व्विस्तृजते

१— “धिष्ण्यान् निवपति”—इत्यादीनि का० औ० सूत्राण्येह समीक्षि-
तव्यानि (८. ६. १५-२२.) । “चात्वालाद्विष्णियानुपवपति”—इत्या-
दीनि ष्याप० औ० ११. १४. १-६ सूत्राणि चैवमर्थकानि ।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिव्रतः स्यात्सो-
ऽन्वारमेत यद्यु ऽअन्यच्च चुरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति
तद्देवेदः सुर्वं विवृजते ॥ २ ॥

यद्देवु वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-
रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्तरिक्षं द्वितीयेन
दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते युज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराक्ते व्वेदिः स्तूर्त्वा । अर्द्धव्रतुं प्रदाय सम्पु-
पद्यत ऽइध्नु मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
श्रयति स्रुचः सुमार्द्ध्युपस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ
सोमक्रयण्यै पदुं जघुनेन गार्हपत्यं पुरिकिरति पदा वै
प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्भुके । चतुर्द्धा कुर्वन्ति युचाहवनीय मुद्गरन्ति
तासूपयमनीषु चतुर्भागं मुक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्ये-
तासूपयमनीषु चतुर्भागुं जघुनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
पुरिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जिनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः । एव भिद्योतरत्रापि ।
भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

‡ 'व'-इति ग, घ ।

तदु तथा नु कुर्यात् । सार्द्धं मेव परिकिरेज्जघु-
 नेन गार्हपत्यं मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति
 च यज्ज्वाति पञ्चगृहीतं षष्ठदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
 रूपं विश्वेषां देवानां॑ समिदिति विश्वदेवः॑ हि षष्ठ-
 दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा प्रदीप्त इध्नो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वः॑ सोम तनूद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्य-
 द्दतेभ्य उरु यन्तासि व्वरुथुः॑ स्वाहेति तुदेतेनैवास्यां
 पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकेः॑ स्पृणुते* ॥७॥

अथाप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुषाणो ऽअप्तु-
 राज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रुक्षोभ्यो वै
 बिभेमि यथा मान्तरा नाद्रा रुक्षाः॑सि नु हिनसन्नेवं
 मा कुनीयाः॑स मेव व्वधात्† छत्वातिनयत स्तोको मेव
 स्तोको ह्यप्पुरिति तु मेतत् कुनीयाः॑स मेव व्वधात्
 छत्वात्यनयन्स्तोको मेव स्तोको ह्यप्सू रुक्षोभ्यो भीषा
 तुस्मादप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधम्‡ । उपयच्छन्त्युपयमनीरुथाहाम्रये

* 'ते'-इति ग, घ ।

† 'वधात्'-इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'धम्'-इति ग, घ ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वामुये
प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते प्राणः । द्रोणकलशं व्यायव्यानीधुं कार्मर्य-
मयान् परिधीनाश्रवालं प्रस्तरु मैशुब्यौ विधृती*
तदर्हिरुपसुन्नञ्चं भवति वपाश्रुपण्यौ रशने ऽअरुणौ
ऽअधिमन्यनः शुक्लो वृषणौ तुत्समादाय प्राञ्च
आयन्ति सु एषु जङ्घी यन्नु एति ॥ १० ॥

तदायत्सु वाचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा-
न्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान्† । युयोध्यस्मज्जुहुराण
मेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्नि मेवैतत्पुर-
स्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाद्वा रक्षाःस्यपद्मन्नेत्यथाभये-
नानाश्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माग्नीध्रे
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्व्वरिवस्त्रणोत्वयं
मृधः पुर एतु प्रभिन्दुन् । अयं व्वाजान् जयतु‡ व्वाज-
सातावयः शुचून् जयतु? जुर्हषाणः स्वाहेति तुदेते-

* 'विधृती'-इति ग, घ ।

† 'विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्वाजां जयतु'-इति क, ख ।

§ 'अयं जयतु'-इति क, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतैनैतुंल्लोकः*
स्पृणुते ॥ १२ ॥

तुदेव निदधति ग्राव्याः । द्रोणकलशं व्वायुव्यान्
यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाह्वनीय मुपसाद-
यन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु इध्नु मेवाग्ने प्रोक्षत्यथ
व्वेदि मुथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्गन्थ्यासाद-
यति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय व्विस्रुःस्य ग्रन्थि माश्रवाल्
प्रस्तरु उपसुन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
मेकष्टुर्बर्हिः स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्घ्यमयान् परि-
धीन् पुरिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्या-
दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु व्विष्णो व्विक्रमस्वोरु क्षुयाय
नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञुपतिं तिर स्वाहेति
तुदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतैनैतुं
लोकः स्पृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाःसं वा ऽएन मेत-
दधात् दत्त्वात्यनैषु स्तोक मेव स्तोको ह्यप्तुस्तु मेतदुभयं

* 'तुं लोकः'-इति क, ख ।

प्राप्य यु एवैष तं करोति यच्च मेवु यज्ञो हि व्विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य स्रुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य स्रुचो ऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति व्वज्रो वा ऽआज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेषुज्येन रेतः
सोमः हिनुसानीति तुस्मादासाद्य स्रुचो ऽपु उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृ-
णाति । तुदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तु
रक्षस्व मा त्वा दभन्विति तुदेनं देवायैव सवित्रे पुरि-
ददाति गुण्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांश्चाऽउपागा* इदु महं मनुष्यान्त्सहु रायस्योषेणे-
त्यमीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो द्दीक्षते
ऽआभावैष्णवः ह्यदो द्दीक्षणीयः हविर्भुवति यो वै
व्विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु देवानां भवति यो द्दीक्षते
तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्यक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यद्वाहैतत् त्वं देव सोम देवो देवांश्चाऽउपागा इदु महं

* 'देवांश्चाऽउपागा'-इति क, ख । एव मुत्तरत्र च ।

† 'मन्तर्जम्भ'-इति च पाठभेदत्वेन खीकृतम् डा० वे० । एव मुत्तरत्र च ।

मनुष्यान्सह रायस्योषेणेति भूमा वै रायस्योषः सह
भूमेत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य
ऽइति व्वरुणपात्रे वा ऽगुषो ऽन्तुर्भवति योऽन्यस्यासंस्तु-
त्प्रत्यक्षं व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य
पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहाग्ने
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्भ्य्यभूदेषा सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्यभूदियः सा मुयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरुमःस्तानु तुपस्तुप-
स्पतिरिति तत्प्रत्यक्ष मग्नेन्निर्मुच्यते स खेन सुतात्मना
यजते तुस्मादस्याचाश्रन्ति मानुषो हि भवति तुस्मा-
दस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ युत्पुरा-
नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तत्तुस्मा-
हीक्षितस्य नाश्रीयादथाचाङ्गुलीर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

वैसर्जनीयानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽभि दौक्षत इति । यो दौक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभीति, तच्चाह—
 “यज्ञं ह्यभिदौक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तच्चाह—
 “यज्ञं ह्येवेदं सर्वं मन्विति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनु’सृत्य उत्पन्नम् ;
 कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । ‘य मिमं’ सर्वं भूतं ‘यज्ञम्’ ‘अभि-
 लक्ष्य ‘दौक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘समृत्य’ वैसर्जनहोमान्तं प्राचीन मङ्ग-
 जातं ह्येत्यर्थः । ह्येषाजिनमेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विसृजते’ ।
 पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जना-
 नीति^१ नाम सम्यक्त्वं । ‘तस्माद्’ विसर्जनसम्बन्धित्वाद् ‘योऽपि व्रतः
 स्यात्’ व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः
 स्यादित्यर्थः । “स मपि व्रतान् ऋयध्व मिति सम्प्रेष्यति”—इत्यापस्तम्बे-
 नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘अम्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यत्र’
 देशान्तरे वर्त्तते, ‘तन्नाद्रियेत’; सर्वथाङ्गातव्य इति बुद्धिं न कुर्यात् ।
 तथाच कात्यायनः— “अपि व्रताश्चाम्वारभन्ते यजमानं वाससाष्ठा-
 दयत्येनांश्चरन्तु नाद्रियेत”—इति^३ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्ज-
 नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रतं ‘विसृजते’ विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेवं ‘वैसर्जिनानि’—इतीकारमर्थं पदं न स्यात् सायणस्य ।

२— आप० श्रौ० सू० ११. १६. १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व
 मस्ति, हायाद्येनाविभक्ता इति पिठभूतिः । अपि व्रता गोपजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना^१ विक्रान्तिं विग्निमष्टि— “यैषा मिथं विक्रान्तिरिति । येय मिदानौ^२ परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोक-चयरूपा ‘विक्रान्तिः’ इति, एष यज्ञाख्यो ‘विष्णुः’ ‘एतस्मै’ यजमानाय ‘विक्रमते’ । विष्णोर्विक्रमणं कुतो लभ्यत इति तद् दर्शयति— “यज्युहोतीति । आहवनीयाग्नीद्भोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थभूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद् वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः^३ ॥ ३ ॥

इत्थं वैसर्जनानि^४ विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अन्तरास्रवर्त्तिन मग्नीषोमीयप्रयोग माह— “सोऽपराह्णे वेदिं स्त्रीर्लित्यादिना^५ । दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्त्रीर्त्वा । “अर्द्धव्रतं प्रदायेति^६ । तस्मिन् दिने एकस्नानम्^७ ; व्रतार्द्धस्य प्रात-व्रतार्थं सुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । स्पष्टं मन्यत् । “अथ सोम-क्रयथै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमक्रयकाले य

कर्कोपाध्यायः । संख्यं साधारणं कर्म येषां ते अपिप्रता दायादाः ;

ते ह्येकेनापि ह्य्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः ।

१— “द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति”—इत्यादि च तै० सं० ६. ३. २. २ ।

२— “सुवर्गाय वा एतानि”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १ ।

३— “वैसर्जनानि”—इति छ । एव मन्यत्रापि सर्वत्र ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६. १६, ३० ।

५— “अर्द्धव्रत मत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति”—इति आप० श्रौ० सू०

११. १५. ७ ।

६— ‘एकस्नानम्’—इति छ ।

एकहायन्याः सप्तमपदपांशुर्धृतः^१, तं^२ प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रक्षेपं प्रशंसति— “पदा वै प्रतिष्ठिति प्रतिष्ठित्या एवेति । पदसम्बद्धपांशोः^३ प्रतिष्ठारूपाया माहवनीय-जघनाद्ध्रुप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापनं यजमानस्य ‘पदा’ प्रतिष्ठिति-र्भवति ; अतः स क्षेपः ‘प्रतिष्ठित्वै’ सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः^४ चतुर्द्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, त मुदाहृत्य निराचष्टे— “तद्ध्रुके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्यादिना । “तासूप-यमनीष्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्त्रित्यर्थः । अनेनैवाभि-प्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगो नोक्तः कात्यायनेन । अत्र “अग्नीषोमीयवेदेः स्तरण मयहणं प्रस्तरस्यापराष्टेऽर्द्धव्रते”— इत्यादि, “शालादार्य मपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्ध्रुके”— इत्यन्तं सूत्रजातं^५ द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

“तदु तथेति । अग्नीषोमीयार्थं माज्यपृषदाज्ययोर्यहणं विधत्ते— “अथोत्पूयाज्यं चतुर्द्ध्रुवैत मिति^६ । पृषदाज्यग्रहणमग्न्य माह— “ज्योतिरषीति^७ । हे पृषदाज्य ! त्वं ‘ज्योतिः’ द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् ३. १. ३-१० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘सप्तमपदपांसुम्’—इति छ ।

३— पांसुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र ।

४— ‘पदपांसु’—इति छ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ६. २६-२७ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३४ ।

७— वा० सं० ५. ३५. १ ।

वा भवसि । ज्योतिर्विशेष्यते— “विश्वरूप मिति । वैश्विण्याद् विश्व-
रूपत्वम् । आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतला-
भावात् पृषदाज्य मपि विशेषां देवानां समिदित्थ्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं समन्वक माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते— “अथ
जुहोति त्वं सोम तनूकृद्भ्य इति^१ । जुह्वा व्यापृतत्वात् प्रचरणा
होमः^२ ।

मन्त्रस्थाय मर्थः— हे ‘सोम !’ ‘त्वं’ ‘तनूकृद्भ्यः’ तनूं शरीरं
कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रक्षांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्वैः
अस्माद्दिरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
न्तासि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि ।
तस्मात् त्व मेवास्माकम् ‘उह’ प्रभृतं ‘वह्यं’ बलम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मिदं सुकृत मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्ह-
पत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठारूपः । अस्यां जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह— “एतेनेमं लोकं स्तुणुत इति” ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्वकं विधत्ते— “अथाप्तवे द्वितीया माहुति

१— “भ्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमिअं पक्ष्मट्टह्रीतं ज्योतिरसौति

समिदन्तेन”—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. २६ ।

२— वा० सं० ५. ३५. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १ ।

४— “वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपह्यै”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. ३ ।

मिति । 'अप्तुः' सूक्ष्मरूपः सोमः । सः 'अप्तुः', आण्यस्य 'जुषणः' प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आण्यम्, 'स्वाहा' सुकृत मस्तु ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह^१— “एष उ हैवेति । 'एषः' मन्त्रः एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच' । एतच्छब्दार्थं माह— “रक्षोभ्यो वा इत्यादिना । “यथा मान्तरिति । प्रणयनकाले मध्यमार्गं शास्त्रामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः । “कनीयांस मेव बधात् कृतेति । रचःकृताद् 'बधात्' हेतोः 'कनीयांसं कृत्वा' । कनीयः-शब्दार्थं माह— “स्तोक मेवेति । “स्तोको ह्यप्तुरित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

“उद्यच्छन्तीभ्र मिति^२ । “उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । इधा-धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते^३ प्रदीप्तिभ्रगतम् अग्निम् 'उद्यच्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नौयमानाः षिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपत्रं निराकृत्य 'अग्नये प्रद्विय-माणाय'-इति पत्रं सिद्धान्तयति— “अथाहाग्नय इत्यादिना^४ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३५. ३ ।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम् ।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२६५, २६६ प०) द्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ३, ४ ।

“आद्दते घाव्ण इत्यादि^१ । ‘घाव्णः’ सोमाभिषवार्थान्
 पाषाणान्^२ । ‘द्रोणकलशः’ सोमाधारः, प्रभृतः पात्रविशेषः^३ ।
 ‘वायव्यान्’ यद्वा^४, वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि^५ । “घाव्णो
 वायव्यानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पात्राणां वायव्यत्वम् । ‘इधम्’^७ ।
 कार्थ्यपरिध्याद्याः^८ पश्याः^९ । “तद्दर्हिर्दुपसन्नद्धं भवतीति”^{१०} ।
 आतिथ्याद्या माक्षीर्णमित्यर्थः ; “यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदसः,
 तदाग्नीषोमीयस्य”—इति श्रुतेः^{११} । ‘वपात्रपण्यौ’ पशुवपात्रपणसाधने

१— “आहवनीयं गच्छत्यादाय यावद्रोणकलशसोमपात्राण्यौध्मचतुष्टयस्य
 सन्नद्धं वपात्रयण्यौ रश्ने शककलशयणं मरणी च”—इति का० श्रौ०
 सू० ८. ७. ५ ।

२— पञ्च यावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणाः ।

३— द्रुममयो वैकञ्जवः, यस्योपरिधाराग्रहा गृह्यन्ते ।

४— ‘वायव्यानि यद्वा’—इति क्व ।

५— नव महपात्राणि, दश चमसाः, परिश्रवा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापाने,
 ख्याल्यस्यतसः, पूतभृदाधवनीयौ, उदक्षनः, सोमासन्दी इत्येवमादीनि ।

६— तै० स० ६. ३. २. १० ।

७— “इधं विंशतिकाळकम्”—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० ८० ।

८— ‘परिध्याद्याः’—इत्येव क्व ।

९— “कार्थ्यमयाः परिधयः”—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १२ । “कार्थ्यः
 श्रौपणी, तन्मयाः” इति तत्र या० दे० ।

१०— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

११— ऐ० ब्रा० १. ४. ८ सा० भा० द्रष्टव्यम् । जै० सू० ४. २. २६, ३०

१४ अधिकरण भेदविचारार्थकं मेव । तत्रैव १२. १. ४२, ४३

१६ अधिकरणं मपि ।

कार्त्तर्यशाखे^१ । 'रश्ने' द्युपपत्त्यर्थे द्वे^२ । 'अरणी' द्वे^३ । 'अधिमन्थनः
शकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थायः । 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ
दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः'
'आयन्ति' गच्छेयुः । "स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतीति । अध्वर्यु-
प्रमुखैर्यज्ञाङ्गानां सुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्धः एति' ऊर्द्धं गतो
भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति"^४ । तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—
इति^५ 'वाचयति' अध्वर्युः ।

तस्याय मर्थः ।— हे 'अग्नेः! 'देव!' 'नय' प्रापय 'अस्मान्'
'राये' धनार्थं 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण । त्वं 'विश्वानि' 'वयुमानि'
मार्गान् 'विद्वान्' जानन् । किञ्च 'जुङ्गराणं' कौटिल्यम्, आचरतः
'एनः' पापं कुटिलं चेत्युभयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक्
कुरु । 'ते' तुभ्यं 'भृचिष्ठां' अतिप्रभृतां 'नम उक्तिं' 'विधेम'
करवामेति ॥

"अग्नि मेवेत्यादि । स्पष्टम् । "त आयन्तीति । प्राञ्चो गता
आगच्छेयुः । कुत्रागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति । सौमिकवेदे-
रुत्तरेण मार्गेणागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम्^६ ॥ ११ ॥

१— "विश्राखाविश्राखे द्वे"—इति या० दे० ।

२— "द्विगुणरश्ना पन्थर्या, द्युपार्था द्विगुणरश्ना च"—इति या० दे० ।

३— व्यधरारणित्तरारणित्ति । ४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६ ।

५— वा० सं० ५. ३६. १ । ६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७-६ ।

“स निहिते जुहोतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘निहिते’ अग्नौ स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्— “अयं नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थः ।— ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘नः’ अस्माकं ‘वरिवः’ धनं ‘कृणोतु’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृधः’ सङ्गमान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुर एतु’ । तथा ‘अयं’ ‘वाजसातौ’ सङ्गमे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्मदर्थम् । ‘अयं’ ‘जर्हषाणः’ पुनः-पुनः ह्वयन् ‘अचून् जयतु’ । ‘स्नाहा’ सुज्जत मस्तु, इद माज्यम् ॥

“तदेतेनेत्यादि । शास्त्रासुखीयाम्नीषीथोत्तरवेदीनां क्रमेण भूम्यादिस्लोकचयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘स्युणुते’ पालयति” ॥ १२ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् द्यावादिकम् । ‘दत्तरम्’ इधमर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीय सुपसादयन्तीति” । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिधमेव पूर्वं प्रोक्षेत् । “प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इधमेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राक्तनः प्रयोगः पुनरभिधीयते ; तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तरं पृथक् गृहीत्वा बर्हिरेकावृष्ट्यैव कृणीयात् । “खरोत्तरार्द्धे एकवृत् स्तरणं पश्चाद्दोत्तरवेदेः”—इति° हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१— आजातस्त्वयम्— वा० स० ५. ३७. १ ।

२— का० औ० सू० ८. ७. १० । ३— का० औ० सू० ८. ७. ८ ।

४— का० औ० सू० ८. ७. १० । ५— का० औ० सू० ८. ७. ११ ।

६— का० औ० सू० ८. ७. १२ ।

७— का० औ० सू० ८. ७. १३, १४ । एकवृत् = एकावृत्तिः ।

“अथ जुहोतीति^१ । ‘अथ’ आधानसमिदाधानपर्यन्तं^२ पश्वर्यं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उरु विष्णो”—इति मन्त्रेण^३ ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो !’ यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘उरु’ प्रभूतं शुभोक्तपर्यन्तं ‘विक्रमस्व’ विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनं माह—‘अथाय’ अस्माकं निवासाय ‘उरु’ विस्तीर्णं ‘कृधि’ कुरुत । ‘दृतयोने’ अग्ने ! ‘दृतं’ ऊतं ‘पिब’ । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘प्रतिर’ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्नाहा’ सुऊत मस्तु ॥

“तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्^४ ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवलं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्याल्पपरिहारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति—“यदेव वैष्णव्यर्था जुहोतीत्यादिना । “त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति । ‘एतत्’ एतेन, वैष्णवत्वकरणेन ‘अभयं’ नाशकरबोधयरहितं कृत्वा ‘एषः’ सोमः पूर्वं ‘य एव’ यादृग्यज्ञरूपः, ‘तं’ तादृगूपं ‘करोति’ । विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह—“यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य स्रुचोऽप उपसृश राजानं प्रपादयतीति । ‘आसाद्य’ उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि ‘स्रुचः’ आसाद्य ‘राजानं’ सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८. ०. १५, १६ ।

२— ‘आधानसमिदाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ ८० १४ म०, ३६० ८० ८ प० अष्टम्यम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्द्वानिं प्रवेशयति^१ । उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— “तस्मा
दासाद्येत्यादिना । “वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १७ ॥

“स दक्षिणस्थेति । ‘दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य’ ‘नीडे’ परिवृते
मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात् । “दक्षिणे ऽनपि
कृष्णाजिन मास्तीर्थं तस्मिन् सोमं निदधाति”—इति^३ सूत्रम् ।
“देव सवितरेष ते”—इत्यासादनमन्त्रः^४ । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम !
त्वां ‘मा दभन्’ मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

“अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य’ विसृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायनः— “एतत्त्व मिति विसृज्योपतिष्ठते”—इति^५ ।

मन्त्रस्वार्थः^६ ।— हे ‘सोम देव !’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागाः’ प्राप्तोऽसि, ‘अहम्’ अपि मनुष्यः सन् ‘एतत्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मदीयान् ‘उपागाः’ प्राप्तोऽस्मि । न केवलम् अहं मेव
किन्तु ‘रायस्योषेण सह’ धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गमसाहित्य मपेक्षितम् । “अग्नीषोमौ वा एत
मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, “अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति । का० श्रौ०

सू० ११. १. १३, १४. द्रष्टव्यम् ।

२— ए० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम् । ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १७ ।

४— वा० सं० ५. ३६. १ । ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३६. २ ।

अग्नेण शास्त्रा मग्नीषोमीयेण पशुना”-इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागा इद महं मनुष्यान्”-
 इत्यभिधानेन^२ ‘प्रत्यक्षम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्द्विजात् समन्वयं निष्क्रमणं विधत्ते- “अथोपनिष्क्राम-
 तीति । “स्वाहा निर्वरुणस्येति । “स्वाहा निरिति निष्क्रम्य”-
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति- “वरुणपाशो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

“अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति^५ । समिध सेवाभ्या-
 धद्वान्तरदीक्षा उपैति “अग्ने व्रतपा”-इति^६ । तत्र स्वशरीर
 मयावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारण मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन
 यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः । “स खेन सतात्मना
 प्रजत इति । पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं ‘खेन’ यजमानात्मना
 सता’ यजते’; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात् । दीक्षिताञ्जनिषेध-
 भावाभावयोरप्यथ सेवाभिप्राय इत्याह- “तस्मादस्याचाञ्जनीति ।
 तस्मादिति हेतुं विवृणोति- “मानुषो हीति । नामग्रहणस्यापि
 मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 यज्ञीयादिति विधिह्यज्ञीयते । “यथा हविषोऽङ्गतस्य नाञ्जीया-
 देवं तदिति^७ । ‘अङ्गतं’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाञ्जीयात्’; ‘एवं तत्’

१- २०१८० ७५० द्रष्टव्यम् ।

२- वा० सं० ५. ३६. २ ।

३- का० अ० सू० ८. ७. १६ ।

४- वा० सं० ५. ३६. १ ।

५- का० अ० सू० ८. २. ४ ।

६- वा० सं० ५. ४०. ११ ।

७- ऐ० ब्रा० २. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

अपि भवति; धनंस्थापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः ।
 “नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्तीति” सूचम् ॥ २१ ॥ २ [६.३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .]

यूपं ब्रह्म्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूप-
 स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

युद्धेव वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-
 द्युप मुञ्चैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स युदि सुचा जुहोति । चतुर्दशीत माज्यं गृहीत्वा
 जुहोति युद्यु सुवेण सुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो
 विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोनि पिब प्र
 प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुष्टः शुक्लं
 भवति तत्तस्मादत्ते त आयायन्ति स यं यूपं जोषुयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेव मभिमृश्य जपति । पश्चाद्देव प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेऽत्यन्यारं*॥ऽश्रुगां नान्यारं॥ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तुस्मादाहृत्यन्यारं॥ऽश्रुगां
नान्यारं॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्येनं पुरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्मात्पुराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन मुवरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्माद्-
र्वाञ्चो भवन्ति तुस्मादाहर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव व्वनस्पते देवयज्याया ऽइति ।
तद्यथा बहूनां मध्यात्साधुवे कर्मणोः‡ जुषते सु रातमना-
त्तस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतद्बहूनां मध्यात्साधुवे
कर्मणे जुषते सु रातमना ब्रुश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति । तद्वै सुमृद्धं युं
देवाः साधुवे कर्मणे जुषान्तै तुस्मादाह देवास्त्वा देव-
ज्यायै जुषन्ता मिति? ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णावे त्वेति विष्णावो

* 'न्यारं'-इति क, ख । इहोत्तरत्राप्येवं सर्वत्र ।

† 'ऽश्रुगां'—इति घ पाठो डा०-वेवरेण वृष्टः ।

‡ 'कर्मणे'-इति ग, घ । § 'मिति'-इति घ ।

हि युपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृश्चति तस्मादाह
विष्णावे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणक मन्तुर्हधाति । ओषधे चायस्वेति
वृजो वै परशुस्तथो हैन मेष वृजः परशुर्न
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनः हिःसी-
रिति वृजो वै परशुस्तथो हैन मेष वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुक्ल मपच्छिनत्ति । त मादत्ते तं वा
ऽश्विनक्षस्तभं वृश्चेदुत ह्येन मनसा वृहन्ति तथानो† न
प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिग्गथो उदञ्च
मुदीची हि मनुष्याणां दिग्गथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै
त्वैवैनं दिशः पुरिबिबाधिषेतैषा वै दिक् पितृणां तस्मा-
देनं दक्षिणायै दिशः पुरिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं
मा हिःसीः पृथिव्या समवेति वृजो वा ऽष्ट भवति
यं युपाय वृश्चन्ति तस्माद्ब्रजात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

* 'त्विति'—इति ख । 'त्विति'—इति ग, घ ।

† 'तथानो'—इति घ पाठो डा० वेवरेण वृष्टः ।

‡ 'वि'—इति क । एव मिहोत्तरञ्च घ ।

सुरेजन्ते तदेभ्य एवैन मेतुल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-
ल्लो*काञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मां लेखीरिति दिवं मा हिःसी-
रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसीरिति नात्र तिरोहित
मिवास्ति पृथिव्या सुभवेति पृथिव्या सुञ्जानौष्टेत्येवै-
तदाहायः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्येषु ह्येनः स्वधितिस्तेजमानः प्रण-
यति ॥ १४ ॥

अथाब्रुश्चन मभिजुहोति । नेदतो नाप्रा रुक्षाः-
स्यनूत्तिष्ठानिति व्यजो वा ऽत्राज्यं तदुज्जैवैतन्नाप्रा
रुक्षाःस्यवबाधते तथातो नाप्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
न्यथो रेतो वा ऽत्राज्यं तदुनस्पतिष्ठेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आब्रुश्चनादुनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

सु जुहोति । अतस्त्वं देव व्वनस्पते शतवल्शो॥
विरोह सहस्रवल्शा॥ व्वि वयुः रुहेमेति नात्र तिरोहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'मांल्लो'-इति ख, 'मांलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ । ‡ 'दिवं'-इति ग, घ ।

§ 'प्रणयति'-इति घ ।

॥ 'शतवल्शो'-इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः ।

॥ 'सहस्रवल्शा'-इति च डा०-वेवर-दृष्टः पाठः ।

तं परिवासयति । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत्
तावान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चतुवः संवत्सरस्य तस्मात् पुञ्चारत्निं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

षुडरत्निं परिवासयेत् । षड्वाऽञ्चतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरो व्वज्जो व्वज्जो यूपस्तस्मात् षुडरत्निं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाद्धौ एषु यज्ञस्य तस्मा-
दष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । चिष्टद्वै यज्ञो नुव वै चिष्टत्
तस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
चिष्टुब् वुज्जस्त्रिष्टुब् वुज्जो यूपस्तस्मादेकादशारत्निं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्जो व्वज्जो यूपस्तस्माद् द्वादशा-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तुस्मान्त्रयोदश-
रत्नं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशरत्नं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृजो
वृजो यूपस्तुस्मात् पञ्चदशरत्नं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्नैर्वाजपेथयूपः । अपरिमित एव स्या-
दुपरिमितेन वा ऽएतेन वृज्जेण देवा अपरिमित मजयं-
स्तथो ऽएवैषु एतेन वृज्जेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति
तस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाश्वरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते—“यूपं ब्रह्मन्नित्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
केत्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्^१ । “सास्य देवता”-
इत्यण्^२ । “दिवं मा लेखीरन्तरिचं मा हिंसीः पृथिव्याः सम्भव-
धि”-इतिमन्त्रेण^३ । मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-
सास्याद् वैष्णवल मतस्तदर्थवाच्यो वैष्णवलं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १६ ।

२— पा० सू० ४. २. २४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ । तत्र “द्यां-मा लेखीरिति पाठः ६

सुचो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— “यद्देव वैष्णव्या जुहोतीति ।
“यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छेतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
भवति ॥ १ ॥

“स यदि सुचेत्यादि । स्पष्टम् । “उरु विष्णविति । एष मन्त्रो
वैषर्जनौहोम मधिकृत्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
अत्र सूत्रम्— “यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं सुवेण वोरु विष्ण-
विति^२ ॥ ३ ॥

“यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अत्रशिष्टं माज्य मध्वर्धुरादन्ते ।
“यत्तद्वा इति । ‘यत्’ तच्चकस्य ‘शस्त्रं भवति’ वाग्नीनिशानं
शिलादौ । जोषयन्ते यं यूपयाल मिति, त आयन्तीति
सम्बन्धः^३ ॥ ४ ॥

“त मेव मभिमृश्य जपतीति” । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
मृश्य जपति’ “अत्यन्यानगाम्”—इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं
न कर्त्तव्यम्, ‘पश्चात्’ ‘प्राङ्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अत्र
“यूप मभिमृशत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन् अभिमन्त्रयते वा पालाशं
बहुलपर्णम्”—इत्यादि^४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः^५ ।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृक्ष ! तव
प्राप्तेः पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नानाजातीयान् वृक्षान् ‘अत्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३००, ३६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. १. ४ । ३— का० औ० सू० ६. १. ५ ।

४— का० औ० सू० ६. १. ६ क । ५— का० औ० सू० ६. १. ६-१० ।

६— आस्रातश्चैषः— वा० सं० ५. ४२. १ ।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्याम्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-
तपादिकृतदोषसम्भवात् निरुद्धत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं त्वा मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः । हे 'देव ! वनस्पते !' 'तं' तादृशं 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवह्वय्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं मङ्गीकृत-
मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तित्यर्थः । 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधानं मुक्तार्थम् ॥ ५-७ ॥

"देवास्त्विति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं माह— "तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणेति^१ । "विष्णवे त्वा"—'इति'^२ मन्त्रेण 'सुवेण' 'उपसृशति' । 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः । सृशामीति शेषः । कथं यूपस्य विष्णुत्व मिति, तच्चाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु । तदेव कथं मिति, तच्चाह—

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ ।

२— वा० स० ५. ४२. २ ।

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायात्
मित्यत आह—“यज्ञाय ह्येनं वृक्षतीति ॥ ९ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “ओषधे चायस्व”—‘इति’^२ कुश-
तरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात् । हे ‘ओषधे !’ त्वं प्रहारव्यथातो
‘एनं’ वृक्षं ‘चायस्व’ । ‘यज्ञो वै परशुः’ क्केदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम् ।
“स्वधिते मेनम्”—‘इति’^३ क्केदनमन्त्रः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“स यं प्रथम मिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपोपदे प्रक्षेपाद्यं
माददीत^४ । “तं वा अनचस्तम्भ मित्यादि^५ । न विद्यते ‘अचस्व’
शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् व्रश्चनकर्मणि, ‘तम् अनचस्तम्भम्’; अच-
संस्पर्शा यथा न स्यात्, एवं सर्वं वृक्षेदित्यर्थः^६ । तत्रयोजन माह—
“उत ह्येन मनसेति । अचो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अचं मा
वधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्थाधःपातनविषये प्रागादिदिक्चयं विकल्पयति—“तं प्राधं
पातयेदित्यादिना । अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति । “दक्षिणायै
त्वेनं दिशः परिविवाधिषेतेति^७ । ‘एनं’ यूपं ‘दक्षिणायै’

१— का० औ० सू० ६. १. १२ ।

२— वा० सं० ५. ४२. १ ।

३— वा० सं० ५. ४२. ४ ।

४— का० औ० सू० ६. १. १३ ।

५— का० औ० सू० ६. १. १४ ।

६— “स्यागुरनसोऽद्यं स्तम्भातीत्यक्षस्तम्भः, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भः;
यथा गच्छन्ः शकटस्य अक्षं मवशिष्टः स्यागुर्न स्तम्भाति, तथा
गौचं किन्द्यादित्यर्थः”—इति आत्र या० दे० ।

७— का० औ० सू० ६. १. १७ । ‘परिविवाधिषेतेति’—इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिशः’ परिबाधकं कारयितुं भिच्छेदित्यर्थः; तस्याः
पितृदेवत्वत्वात् ॥ १२ ॥

“तं प्रथ्वमान मनुमन्वयत इति । तत्प्रयोजन माह—“वञ्चो
वा एष भवतीति । “रफ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीय मिति-
श्रुतेः^१ वञ्चावयवत्वाद् यूपस्य वञ्चत्वम् । अतो वञ्चपात इव यूपार्थ-
वृक्षपातः । “लोकाः संरेजन्त इति । “भ्यसते रेजत इति भयवेप-
नयोः”—इति^२ यास्कः ॥ १३ ॥

“स यदाहेति । “पृथिव्या सम्भव”—इत्यस्य^३ तात्पर्यं माह—
“सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्भति मैकमत्यं प्राप्नुहौत्यर्थः । “अयं
हि लेति” । “अयं खलु ‘स्वधितिः’ केदनसाधनपरशुः ‘तेतिजानः’
निशितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्राद्याकारा-
श्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-
त्वात् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाय’ प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
केदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं किञ्चस्त्वं
लोकत्रय मपीडयन्नधः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं
त्वं शोधयामीत्यर्थः^४ ॥ १४ ॥

आम्रस्यनहोमं विधाय प्रगंसति—“अथाभ्रस्यन मभिजुहोति

१—ते० सं० ५. २६. ४ । इन्द्रो वृत्राय वच्चं प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम् ।

२—निह० ३. ४. ४ ।

३—वा० सं० ५. ४३. १ ।

४—वा० सं० ५. ४३. २ ।

५—“अयं हि लेति शोधनम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. १८ ।

नेदतो नाङ्ग्रेत्यादिना । आ समन्ताद् ब्रश्चनम् 'आब्रश्चनम्'; तदभि
तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—
“अतस्त्व मित्याब्रश्चनेऽभिजुहोति, द्यूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ
श्रुतेऽप्येति^१ । होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये; वज्ररूपेण रचकालम्,
रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अत आब्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः । तस्मात्
स्थानाद्राचसादिक मुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृतं भवति;
तथा तच्च आब्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा वज्रधा
जायन्ते^२ ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आब्रश्चनहोममन्त्रस्याय मधः^३ ।— हे 'वनस्पते!
देव !' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्गः' अपरिमिताङ्कुरः
सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वयं' च 'सहस्रवल्ग्राः' सन्तः 'विरुहेम'
विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

“तं परिवासयतीति” । 'तं' द्यूपं वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
वासयति' आच्छिनन्ति । परिवासने विशेष माह—“स यावन्न
मेवाय इति । 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्नं' यावत्परि-
माणं 'परिवासयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्थापेक्षित-
प्रमाणाय न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

द्यूपमानविषये पञ्चारन्निप्रभृतिपञ्चदशारन्निपर्यन्तान् बहून्

१— का० औ० सू० ६. १. २०-२२ ।

२— “आब्रश्चनाद् वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति” तै० सं० २. ५. १. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. ३ ।

४— का० औ० सू० ६. १. २३ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “यो वै यज्ञे हविष्यङ्गिं वेद”-इत्यादिना^२ यज्ञस्य हविरादिपञ्चसंख्यायोगात् पशोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

“षडरत्नि मिति । “संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृच-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्यादा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

“अष्टारत्निं परिवासयेदिति । “पूर्वाङ्क्ता वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवयवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातस्सुवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्क्ता’; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मौच्यमानत्वात् ‘पूर्वाङ्क्ता’ ॥ २० ॥

“नवारत्नि मिति । “त्रिवृद्वै यज्ञ इति । त्रिवृदादिस्तोममाध्य-त्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वादा, ‘यज्ञस्त्रिवृत्’ । स च ‘त्रिवृत्’ स्तोमः ‘नव वै’; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारत्नि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुविति । त्रिष्टुभा सह प्रजा-पतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्य^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारत्नि मिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्^५ ॥ २३ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारत्नि मिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४-२६ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डाः द्रष्टव्याः ।

४— “प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवताम्वष्टज्यत, त्रिष्टुप् ऋन्दो वृष्टत् साम”-इत्यादि तै० सं० ७. १. १. ७ ।

५— ऊनविंशत्संख्येयाख्यानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

“उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरभिमीत, त मिन्द्रो देवतासु-
ज्यन्त”-इति श्रुतेः^१ पञ्चदशस्त्रेन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

“सप्तदशारद्विर्वाजपेयं द्युप इति^२ । अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं बह्वन् पचानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारणं माह- “अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्र-
माणस्त्रीकारात् द्युपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

“स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि^३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्च-
रथ्यादिप्रचान् विकल्पयामास- “पञ्चारद्विः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे,
दशसप्तचतुर्दशवर्जं मपरिमितो वा”-इति^४ ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१— तै० सं० ७, १. १. ७ ।

२— “सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे”-इति का० श्रौ० सू०

६. १. ३३, ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽम्नीषोमीये इति यावत् ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. ३१, ३२ ।

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतस्तुलाधेनुसौवर्णभृमीः ।
 रत्नोत्सां रत्नवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्तुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासौद्यं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्येत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

अग्निं मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूषणो हुस्ताभ्या माददे नार्यसीति समान
एतस्य युजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यसीति* ॥ १ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपिहन्तामीति व्वज्रो वा ऽअग्निर्व्वज्रोणैवैतन्नाष्ट्राणाः
रुक्षसां ग्रीवा अपिहन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्माया-
वटं खनति तदुग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि
बर्होऽष्ट्युपुरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपुरिष्ठाद्यूपशकल
मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चघाल मुपनिदधात्यथ
यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयास्मद्देवो यवया-
रातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'मुत्कर'-इति ग, घ ।

‡ 'बन्धुः'-इति ग, घ ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
व्वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुह्या ऽएषां त्वा
लोकाना मभिगुह्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बह्वींषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्थै-
तद्भवति यन्निखातः स यथानिखात ओषधिषु मितः
स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्दुन-
स्पतीनां युद् बाह्याशकल*स्तस्माद्यदा बाह्याशकल
मपतक्षुवन्द्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यूपशकलं
प्रास्यति सुतेजसं मिनवान्नीति तद्युद्देषु एव भवति
नान्य एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्नेणौरसि स्वावेशु उन्नेतृणा मिति
पुरुस्ताद्वा ऽअस्माद्देशोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्नेणौरसि

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्याशकल'-इत्येव सायणसम्मतः पाठ इति
डा० वेबरः । परं मल्लि तत्र-तत्र च पाठमेदः ।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य व्वित्तादुधि त्वा स्थास्यती-
त्युधि च्छेनं तिष्ठति तुस्मादाहैतस्य व्वित्तादुधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ६ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाद्वा रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानिति व्वज्रो वा ऽत्राजं
तद्वज्रेणैवैतुं नाद्वा रुक्षाःस्युपबाधते तथाधुस्तान्नाद्वा
रुक्षाःसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्घ्रासीनो*
युप मनक्ति सु आह यूपयाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥ १० ॥

सोऽनक्ति । देवुस्त्वा सविता मुध्वानत्किन्ति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्युपः
सुर्वं वा ऽइदं मुधु यदिदं किञ्च तुदेन मनेन सुर्वेण सु-
स्पर्शयति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तुस्मादाह
देवुस्त्वा सविता मुध्वानत्किन्ति‡ ॥ ११ ॥

अथ चघाल मुभयतः प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्यलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्यस्त्वा हेवास्यैतत्तद्यन्मध्ये
सुङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदुं वृक्षे पिप्यस्त्वा
माहृतः स यदेवेदुः सम्बन्धनं चान्तरुपेनित मिव
तदेवैतुत्करोति तुस्मान्मध्ये सुङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दङ्घ्रासीनो'-इति क, ख ।

† 'तिः'-इति ग, घ ।

‡ 'त्किन्ति'-इति ख ।

आन्त मग्निष्ठा मनक्ति । यजमानो वा ऽअग्निष्ठा रुस
 आज्यः रुसेनैवैतद्यजमान मनक्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
 मनक्त्यथ परिब्ययणं प्रति समन्तं पुरिमृशत्यथाहो-
 स्त्रीयुमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । या मुप्रेणास्पृक्षु ऽआन्तरिक्षं मध्ये-
 नाप्राः पृथिवी मुपरेणाद्दहौरिति वृजो वै यूप एषां
 लोकाना मभियजित्यै तेन वृजोणेमांलोकान्स्पृणुतुऽएभ्यो
 लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि गर्मथै युच
 गावो भूरि ऋक्षा अयासः अचाह तदुरुगायस्य विष्णोः
 परमं पदं मुव भारि* भूरित्येतया चिष्टुभा मिनोति
 वृजस्त्रिष्टुब् वृजो यूपस्तुस्माच्चिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । यजमानो वा ऽअग्नि-
 ष्ठामिरु वै यज्ञः स युदग्रेरग्निष्ठाः ह्वलयेद्धुलेद्ध यज्ञाद्यज-
 मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पुर्यूहत्यथ
 पुर्यूषत्यथापु उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपुच्य व्वाचयति । विष्णोः कुर्माणि पश्यत
 धतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वृजं वा

* 'भाति'-इति सा०-सम्मतः । स च ऋक्पाठः २. २. २४. ६ (निब०
 २. २. ३.) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यख्येवं पाठमेव ऋग्यजुःसंहितयोः ।

ऽण्य प्राहाषीद्यो यूप मुद्शिश्चिद्यद्विष्णोर्व्विजितिं
 पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कुर्माणि पश्यत यतो
 व्रतानि पश्यन्ते* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतुन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता व्वैष्णवो यूपस्तः सुन्द्रं करोति तुस्मादाहुन्द्रस्य
 युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चघाल मुदौक्षते । तद्विष्णोः परमुं पदः सुदा
 पश्यन्ति स्वरुयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति व्वजं वा
 ऽण्य प्राहाषीद्यो यूप मुद्शिश्चिद्यत्तां विष्णोर्व्विजितिं
 पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमुं पदः सुदा
 पश्यन्ति स्वरुयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ पुरिव्ययति । अनभतायै न्वेव पुरिव्ययति
 तुस्मादुचेव पुरिव्ययत्युचेव ह्रीदं व्वासो भवत्यन्नाद्य
 मेवास्मिन्नेतद्दधात्युचेव ह्रीदं मुन्नं प्रतितिष्ठति तुस्मा-
 दुचेव पुरिव्ययति ॥ १९ ॥

चिष्टता पुरिव्ययति । चिष्टञ्चान्नं पशुवो ह्यन्नं पिता
 माता यज्जायते तुत्तृतीयं तुस्माच्चिष्टता पुरि-
 व्ययति ॥ २० ॥

* 'पश्यन्ते'—इति ग-घ-एस्तकयोश्च्युद्धः ।

† 'सखेति'—इति ख, 'सखेति'—इति ग, घ ।

‡ 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

स परिच्ययति । परिवीरसि परि त्वा दैवीर्ध्विशो
 व्ययन्तां परीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
 तद्युजमानायाशिष माशास्ते यदाह परीमं युजमानः
 रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति । दिवः सूनुरसीति प्रजा
 ह्रैवास्यैषा तुस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्यात् स्वः स्व
 मेवावगूहेदुविपर्यासं तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा
 जायतेऽथ यो विपर्यास मवगूहति न स्वः स्वं तस्य
 हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तुस्मादु स्वः स्व
 मेवावगूहेदुविपर्यासः† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते । युद्यूप-
 शकल इयुः रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-
 चघालं चघालात् स्वर्गं लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा एषोऽपिच्छद्यते
 तस्यैतत् स्व मेवारुर्भवति तुस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
 निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
 रशनाया आ चघालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'सम्'-इति ख ।

‡ 'तुदस्यैतत्'-इति क ।

चघालाद् द्यङ्गुलं वा च्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन
तेषां लोकं जयति सुलोको ह* वै साध्येर्देवैर्भवति य
एष मेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति । वृजो वै यूपो वृजो दण्डः
पूर्वाङ्घ्रिं वै दण्डस्याभिपद्य प्रहरति पूर्वाङ्घ्रिं एष यज्ञस्य
तस्मात्पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मिथं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निहुंयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद् वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-
त्पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वाङ्घ्रिं
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाङ्घ्रिं एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तु ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । युथेद मुथेतर्ह्यै-
ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्ति ततो रुक्षांसि यज्ञ
मनुदपिबन्त ॥ २९ ॥

* नास्थेतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

ते देवा अध्वर्युं मन्नुवन् । यूप शकलु मेव जुहुधि
तद्दृष्टेषु स्वगाह्यतो भविष्यति तथो रुक्षांसि यज्ञं
नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै व्वज्ज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकलु मेवाजुहोत्तद्दृष्टेषु स्वगाह्यतो
आसीत्तथो रुक्षांसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै व्वज्ज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽणुवैषु एतत् । यूपशकलु मेव जुहोति तद्दृष्टेषु
स्वगाह्यतो भवति तथो रुक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै
व्वज्ज उद्यत इति सु जुहोति दिवं ते धूर्मा गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भुस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

“अग्नि मादत्ते देवस्य त्वा (१ क०)”-इत्यादिकम्, “स यथा-
निखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मितो भवति
(७ क०)”-इत्यन्तश्च ग्रन्थजात मौदुम्ब्याः श्रवटनिर्माणविधानेनैव

* ‘इति’-इति ग, घ ।

व्याख्यातप्राथम्यं^१ । “उपरेण सन्नायेति । द्यूथखातद्वो मूक्षभाय
उपरः; तावत्परिमितं द्यूपावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राणीति ।
सृष्टिपरिमितानि द्यूपाये निदध्यात् द्यूपशकलं च^२ ॥ १-७ ॥

द्यूपशकलस्य गर्त्तं स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— “अथ द्यूपशकलं
प्रास्यति^३ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्व मिदानीन्तन-
प्रसिद्ध्या समर्थयते— “तस्माद् यदा वाङ्मयशकल मित्यादिना ।
‘अपतच्छुण्वन्ति’ तच्छणेन लघूकुर्वन्ति । “तनूकरणे तचः”—इति^४
श्रुः । “एष एव भवतीति । द्यूपत्वगात्मक एव भवेत् ‘नान्यः’
शकलः । अत्र कारणं माह— “एष हि यजुष्कृतो मेध इति ।
यजुषा “स्वधिते मेनम्”—इतिमन्त्रेण निष्यादितः^५, अत एव
मेधः ॥ ८ ॥

शकलप्राप्तनं समन्तकं विधत्ते— “स प्रास्यति^६ अग्नेषी-
रक्षीति^७ । द्विद्यमानस्य द्यूपस्य प्रथमम् अग्रे नीयत इति ‘अग्नेषीः’,
द्यूपावयवभूत इत्यर्थः । यद्वा अग्रेऽवस्थितो द्यूपोऽवटं प्रति नीयत
इति ‘अग्नेषीः’, पुरस्तर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेषीरसि’, स त्वम्
‘उन्नेद्वेषां’ ऊर्द्धं नेद्वेषा मध्वर्युषां ‘स्वावेशः’ द्यूपावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३४६ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— “देवस्य त्वेत्त्वन्नि मादाय”—इत्यादीनि सूत्राण्यीहालोचानि (सू० ६०)

३, ८—१२ । “देवस्य त्वा”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ६० १० १ ।

४— का० श्रौ० सू० ६० २० १३ । ४— पा० सू० ३० १० ०६ ।

५— अतुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६० २० १६ । ७— वा० सं० ६० २० १ ।

विश्रुत इति स्वावेशः । स त्वं हे यूपप्रकल ! 'एतस्य' कर्मणः
 'विन्तात्' । "विद ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठौ । विद्धि, विदितार्था
 भवति; कर्म कृतवान् न भवति । "अधि ता स्थास्यतीति ।
 अधीत्युपरिभावे । हे यूपप्रकल ! 'ता मधि' तवोपरि यूपः
 स्थास्यति, तस्मावस्थानं विन्तात् । अग्नेषीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
 "पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपात्
 'पुरस्तात्' अपि ऋच्यते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं
 नीयमानत्वात् 'अग्नेषीः' स्वावेश इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं
 विन्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ सुवेशोपहृत्याच्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'सुवेश'
 आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति' । "तूष्णीम्"—इति^२
 सूत्रम् । आत्रस्यनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्^३ ।
 "अथ पुरस्तात् परीत्येति"^४ । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
 क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः; 'आसीनः' अध्वर्युर्धजमानो वा 'यूपम्
 अनक्ति'; "अध्वर्युर्धजमानो वा यूप मनक्ति"—इति^५ सूत्रकार-
 वचनात् । स्पष्टार्थो यूपान्नप्रैषः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति"^६ । "देवस्ता"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य^७ तात्पर्यं माह—

१— अदा० ष० ५४ धा० ।

२— "सुवेशोपहृते जुहोति तूष्णीम्"—इति का० औ० सू० ६. २. २० ।

३— पुरस्तात् (४०४ ए० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

४— का० औ० सू० ६. २. २१ क । ५— का० औ० सू० ६. २. २१ ख ।

६— का० औ० सू० ६. ३. १ । ७— वा० सं० ६. २. ३ ।

“सविता वै देवाना मित्यादिना । यजमाननिष्याद्यस्य यागस्य
 यूपेनापि निष्याद्यत्वात्, तस्मिद्धिन्याथात् यजमान एव यूपत्वेनोप-
 चर्यते । “इत्थं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु”-इत्याद्युक्तप्रकारेण
 ‘सर्वं मिदं मधु’ । ‘ततः’ ‘एनम्’ यूप मेव, यूपद्वारेण ‘अनेन
 सर्वेण’ मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण ‘संस्पर्शयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्येति^१ । चषालो यूपस्योपरि
 प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रिः मध्ये सन्नतो वलयः^२ । तम् ‘उभयतः’ आज्येन
 ‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति मुञ्चति’ उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्वेषः^३ ।— हे चषाल ! त्वां ‘सुपिप्पलाभ्यः’ शोभन-
 फलाभ्यः ‘ओषधीभ्यः’ तासा मर्याद्य, प्रति मुञ्चामीति शेषः ।
 अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीत
 भिव कुर्यात् ॥

- * उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिककृच्छ्रदृष्टान्तेन दृढयति— “तिर्यमा
 इद मिति । ‘आहतं’ सम्बद्धम्, ‘यदेवेदं सम्बन्धनं’ सस्यक् वन्धन-
 साधनं वृत्तं फलं च, ‘अन्तरा’ वृत्तफलयोर्मध्ये “उपेनित भिव”
 ‘उपेनितम्’ अल्पपरिमाणं विद्यते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चषालोपे-
 नितेन कृतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इद मित्युपसंहारः ॥ ११ ॥

१— इक्ष्वोपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. ३. ३, ४ ।

३— “अथाचषालं पृथुमात्र मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्ध्वमग्रे प्रति-
 मुञ्चति”—इति का० औ० सू० ६. १. २८, २९ ।

४— वा० सं० ६. २. ३ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते— “आन्त मग्निष्ठा मनक्तीति^१ । ‘अग्निष्ठाः’
अग्नेरभिसुखाग्निः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘आन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम्
‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मत्का”—इत्यादि^२ च सूचम् ।
‘सोपरम्’ उपरसहितम् । अग्निसन्निधिसाम्यात् ‘अग्निष्ठाः’ यज-
मानः । “अथ परिव्ययण मित्यादि । ‘परिव्ययणं’ परिव्ययणो
रगनावेष्टनप्रदेशः, तं ‘प्रति’ ‘समन्तम्’ आज्येन ‘परिसृशति’ परि-
सृशेत् । “उच्छ्रियमाणायानुब्रूहि”—इति^३ सन्धौ सुक्ता— ॥ १३ ॥

“स उच्छ्रियति द्या मघेणेत्यादि^४ । “द्या मघेण”—इति मन्त्रेण^५
उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘द्याम्’ अन्तरिक्षम् ‘अघेण’ अघभागेन
‘असृचः’ स्पृष्टवानधि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्तरिक्षम्
आ अघाः’ आपूरितवानधि, ‘पृथिवीम् उपरेण’ भूमौ स्थाप्यो
भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृंहौः’ दृढ मकरोः । “वज्रो वै
यूपः”—इत्यादि छतत्रब्धार्थम् ॥ १४ ॥

“अथ भिनोतीत्यादि^६ । “या ते”—इति मन्त्रेण^७ यूपं मितु-
यात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘गमन्तौ’
गमनाय प्राप्तये ‘उशसि’ कामयामहे, ‘यच’ येषु धामसु ‘गावः’
रक्षयः ‘भूरिष्टङ्गाः’ प्रभृतोर्द्धप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो
रक्षयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘अचा’ एषु स्थानेषु ‘उरुगायस्य’

१— का० औ० सू० ६. ३. ५ ।

२— का० औ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० औ० सू० ६. ३. ६ ।

४— का० औ० सू० ६. ३. ७ ।

५— वा० सं० ६. २. ४ ।

६— का० औ० सू० ६. ३. ८ ।

७— वा० सं० ६. ३. १ ।

प्रभृतवाग्गीथमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं 'परमम्' उत्कृष्टं 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रकाशते, प्रार्थयामह इति शेषः । अयं मधिदैवतः सङ्गहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः' सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् ; अचोद्गायस्य विष्णोस्ते 'परमं' पराङ्के 'पदं' श्रूपास्य भवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुपलं श्रूयमानस्योचितं मिति प्रशंसति— "एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेषमाह— "सम्प्रत्यग्निमिति^२ । 'अग्निष्टाम्' 'सम्प्रत्यग्निम्' अन्यभिसुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्टामिरिति । 'सः' अध्वर्युः 'यद्' यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्टां' 'ऋक्षयेत्' चास्येत्, 'यज्ञात्' 'यजमानः' अपि 'ऋक्षेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्निं' मितुयात् ॥

"अथ पर्युहतीति^३ । पर्युहणादिमन्त्राणां मौदुम्बर्थां सुकृतात्^४ अथ ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथैव मभिपद्येति^५ । एवं कर्मकलापं कृत्वा श्रूय मन्वारम्

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २. ३. निब०) ।

२— का० औ० सू० ६. ३. ६ । ३— का० औ० सू० ६. ३. १० ।

४— पर्युहयाम्, पर्युहयाम्, अथ उपनिगयनं मिति त्रौषि कर्माणि ४ प्र०

५ ब्रा० १७, १८, १९ कण्डिकासु (३४४ पृ०) विहितानि ।

तत्र दावेव मन्त्रौ । तौ त्विह वा० सं० ६. ३. २, ३ पुनरादातौ ।

५— का० औ० सू० ६. ३. १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”-इत्यसुं^१ मन्त्रम् । “विष्णोः कर्मा-
णीति वाचयति यूप मन्वारम्भम्”-इति^२ हि सूत्रम् ॥

अथ मर्थः— ‘विष्णोः’ यज्ञात्मनः ‘कर्माणि पश्यत’ इह नराः ।
‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पस्यसे’
स्पृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युज्यः’
योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— “वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उदग्नि-
त्रियत्’-इति, “त्रिञ् सेवायाम्”^३-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
वज्रत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्द्दिष्टम् । चतुर्थपादे
इन्द्रश्रवणं सङ्गत मित्याह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

“अथ चषाल सुदीचते” तद्विष्णोरित्यादि^४ । ‘उदीचते’ ऊर्द्धं
मीचेत । ‘विष्णोः’ यज्ञस्य ‘तत्’ ‘परमं पदम्’ पद्यत इति पदं
यूपः, तं ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विद्वांसः । कौटुम्भम् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आततं’ प्रसृतम् ‘चचुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानां मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिप्तं ‘पश्यत’— ‘इति’ मन्त्रः ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— आ० उ० ८५७ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्य— वा० सं० ६. ४. २ ।

रश्मनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— “अथ परिव्ययतीति^१ । परिव्ययनप्रदेशे मभिनयेन निर्दिशति— ‘अत्र’^२ नाभिप्रदेशे इत्यर्थः । “नाभिदग्ने परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयकम्^३ । उक्तायै लोकास्थितिं हेतुकरोति— “अत्रैव हीति । लोके हि मध्यदेशे खलु ‘इदं’ वसनं ‘भवति’ ; तस्मादित्यर्थः । “अस्नाद्य मेवेत्यादि । रश्मनाया अक्षसम्बन्धिविकारत्वेनाक्षरूपत्वात् अत्र मेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १८ ॥

रश्मनायास्त्रैगुण्य माह— “चिदृतेति^४ । अक्षस्य चिदृत्त्वं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— “पशवो ह्यस्य मिति । कथं तेषु चिदृत्त्वमिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि । दधिपयोः रूपसाम्यत्रयाणां अपि कारणत्वात् तेषां मय्यन्नलोपचारः ॥ १० ॥

“स परिव्ययतीति । परिव्ययने मन्त्र माह— “परिवीरषीति^५ । हे धूप ! त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्मना वेष्टितोऽसि । ‘देवी विशः’ देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वां ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु । तथा ‘इमं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषां मध्ये ‘रायः’ धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ धूपशकलं मवगूहतीति^६ । ‘धूपशकलं’ स्वरम् अवगूहेत् रश्मनामध्ये । ‘तस्मात्’ स्वरोर्यूपरूपत्वात् । एवं सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० औ० सू० ६. ३. १४ ख ।

२— ‘अत्रैव’—इति छ । ३— तै० स० ६. ३. ४, १६ ।

४— “त्रिगुणा त्रियामा कौशो रश्मना” का० औ० सू० ६. ३. १४ क ।

५— वा० सं० ६. ६. १ । ६— का० औ० सू० ६. ३. १७ ।

यूपैकादशित्वपक्षेऽपि 'स्वख्यूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्' । 'अविपर्यासं'
विपर्यासायाः क्रमेणाग्रहणाद् । दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—
“तस्य ह्येषामुगधानुव्रतेत्यादिना । असुगधा माह— ‘अनुव्रता’ यज-
मानव्यापारानुकूला । विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

यूपशकल-रशना-वषालानां क्रमेणोर्द्ध्वाभावित्वात् स्वर्गरोहण-
सोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्थो ह्येष लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ २२ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—
“अथ यस्मात् स्वरुन्मिति । ‘एतस्मात्’ एव ‘एषः’ यूपशकलः
‘अपच्छद्यते’ । तत् ‘एतत्’ द्विजं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः
‘स्व मेव’ स्वकीय मेव ‘अरुः’ गन्ता भवति । ‘तस्मात्’ स्व मिथ-
र्त्तीति ‘स्वरुः’ ‘नाम’ सम्पन्नम् ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यस्मिन्नात् मिति ।
निखन्यत इति निष्ठातो गतान्तरालः । “तेन पिद्वल्लोकं जय-

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ।

२— “त एतं स्वर मपश्यन् यूपशकलम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३ ।

“यूपशकल मेतं— स्वरनामकं खल्यं काष्ठखण्डम्”—इति तत्र
सायणः । “स्वरणा पशु मनक्ति”—इति तै० सं० ५. ५. ७. १ ।

तै० ब्रा० २. ४. ७. १०, ११ । “स्वर मन्तर्घाय स्वधित्वा पशुं
समनक्ति, घृतेनाक्तौ एशुं त्रायेथा मिति शिरसि । न वा स्वधित्वा,
स्वरथैव”—इति आप० श्रौ० सू० ७. १४. ११, १२ । मौमांसादर्शने
च जै० सू० ४. २. १-७, अधि० १ स्वरविचारो द्रव्यकृत् ।

नीति । अथास्त्रादुपरि यूपायं द्विचक्रुस्त्रभागः, 'तेन' भागेन 'माया इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां लोकं जयति'^१ । वेदितुः ऋषिमाह—“सखोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाङ्गं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डयाम्यतः सौति—“तं वै पूर्वाङ्गं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात् दीर्घलाघवञ्चो दण्डः । 'दण्डस्य पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति; 'यज्ञस्य' अपि 'एषः' यूपः 'पूर्वाङ्गः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात् । 'तस्मात्' 'पूर्वाङ्गं' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाङ्गं मभिमातुं भूयो द्योतयति—“यज्ञेन वै देवा इत्यादिना । एतदसकृद् गतम्^२ । देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषा मनुष्ठादृणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ताद्भावितदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः । 'मनोजवः' मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकं मायन्; तेऽमन्यन् मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकं मायन्; तं मृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूपत्वम्”—इति^३ ॥ २७ ॥

“स वा अष्टाश्रित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१— तै० सं० ६. ४. २१, २२ वचने द्रष्टव्ये ।

२— १ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— तै० सं० ६. ४. २० ।

यूपे^१ निगूढस्य खरोहन्नरच प्रतिपत्तिकर्मलेन यूपप्रतिनिध्या-
त्मना होम मभिधातु माह— “तं ह स्मैत मित्यादिना । “अथेद
मथेतर्हिक इति । ‘अथेतर्हि’ इदानी मपि, ‘एके’ अनुष्ठातारः,
‘इदम्’-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनु-
प्रहरणीत्यर्थः । इदानी मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति । “देवा
अनुर्वन्ति । न तावद् अज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-
भावात् यथाकामम् ‘उदपिवन्त’ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘तत्’ तेनैव खलु ‘एषः’ अन्नः ‘अगा-
हृतः’ स्वं स्नानं प्राप्तः, कृतप्रतिपत्तिकः ‘आसीत्’ । स्वष्ट
मन्यत् ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— “अष्टाश्रिं करोत्युपरवर्जम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

‘अष्टाश्रिम्— अष्टकोणम् । उपरोऽवटः, तत्सम्बन्धिं निखननाहं

यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा’—इति तत्र या० ३० ।

२— सर्वं मेवद् अयमकारणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण कृतं
यास्यातम्, तै० सं० ६. ३. ३, ४ इत्यथम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यावती वै व्वेदिस्तावती पृथिवी । व्वुज्जा वै यूपास्तु-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैव्वज्जैस्पृणुतेऽस्यै सपत्ना-
न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनौ भवति द्वादश उप-
शयो भवति व्वितष्टस्तं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
क्ताद् विभयाच्चक्रुस्तद्य एत ऽउच्छ्रिता यथेषुरस्ता तथा वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुतेऽथ यु एषु द्वादश उपशयो
भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यत मप्रहृत मेव मेष
व्वुज्ज उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणां रुक्षसा मपहत्यै
तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एषु ते पृथिव्यां लोक आरण्यं
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्य मेव पशून
मुनुदिशति तेनो ऽएषु पशुमान् भवति तद् द्वयं
यूपैकादशिन्यै सम्मयन माहुः श्वःसुत्यायै ह न्वैवैः

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तद् द्वयं'-इति घ ।

सुम्निन्वन्ति प्रकुव्रुतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छ्रयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्दान्वर्जत्यपरिवीता वा
ऽएतु ऽएताः रात्रिं व्वसन्ति सा न्वेवु परिचक्षा पशुवे† वै
यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वु‡ पशुनालभन्ते तस्मादु प्रातुरे-
वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ्र-
येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणाद्घ्नं मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तराद्घ्नं मुत्तमं तथो हास्योदगेव
कुर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति? ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः सु दक्षिणाद्घ्नं स्यात् । अथ हृसीया-
नुथ हृसीयानुत्तराद्घ्नो हृसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्रायु न्वेवु॥
पत्नीयूप उच्छ्रियते तत् त्वाङ्गं पशु मालभते त्वष्टा वु

* 'प्रकु व्व्रुतायै'-इति ख, डा०-वेवरेण B-पुस्तके वृष्टस्य ।

† 'पशुवे'-इति क । ‡ 'स्यात्'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

॥ 'त्वेवु'-इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके वृष्टते च इति डा०-वेवरेः ।

सिक्तः रेतो वि-
करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युन्मुष्करस्तस्मान्
मुष्करो भवति तन्न * सुस्थापयेत्पुर्यग्निहृत मेवोत्सृजेत्
स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै ह्वान्त मियात्तत् प्रजा मुत्सृ-
जति तुस्मान् सुस्थापयेत्पुर्यग्निहृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोनीयूपप्रसङ्गात् यूपैकादग्नीनी^१ विधात् सुपोहात-
यति—“यावती वै वेदिरिति । “इयं वेदिः परो अन्नः
पृथिव्याः^२”, “वेदि माज्जः पर मन्नं पृथिव्याः^३”—इत्यादिभ्रुतेः ।
‘इमां’ पृथिवीम् ‘एतैः’ यूपैः ‘वञ्जैः’ ‘स्पृणुते’ बलवतीं करोति ।
अतोऽत्यन्तदाह्याय यूपैकादग्नीनी कर्त्तव्या । अत्र यूपैकादग्नीनी-
विधानं “यूपैकादग्नीनी चेत् रथासमासास्यन्तराणि”—इत्यादि-

* ‘तं न’—इति ग, घ ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय-सारसत-सौम्य-पौष्ण-वर्द्ध-स्वत्व-वैश्वदेव-ऐन्द्र-
मासत-ऐन्द्राग्र-सावित्र-वाखणा इत्येकादशस्तोमायनसञ्ज्ञकाः सव-
नीयाः पशवो भवन्ति । एषा मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव
यूपः, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपो अप्यस्तिन्न पशु एका-
दशैव भवन्ति । एकादशानां वर्ग एकादशिनोति सङ्ख्येयः । तै० सं०
६. ६. ५ द्रष्टव्यम् । तदेतत् सर्वं वा० सं० ३० अध्याये स्पष्टम् ।

२— ऋ० सं० १. १६७. ३५ ।

३— तै० सं० ७. ३. १८. ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपगम्यः' यूपानां समीपे ग्रेते इत्युपगमयोऽस्यो यूपः^२, स 'द्वादश भवति' । स च 'वितष्टः' विशेषणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं कृत्वा तृष्णीं स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

उपगम्यं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा ऋजु-
गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न ; एवं यूपोऽपि उपगम्य-
यहितः स्थापितः ; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूप-
विषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपगम्यत्वे सति मुक्तेषुवत् यदोपगम्याख्यं वञ्च मुच्यन्तीति रक्षसां भयं मुत्पद्यते । तस्मादुपगम्यः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरितीति^४ । हे उपगम्य ! यूप ! यूपानां दक्षिणप्रदेशः 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिनामौत्यर्थः । तर्ह्यस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशुरिति । अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इतीति^५ । यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुस्य वै

१— का० औ० सू० ८. ८. ६-२३ ।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० औ० सू० ८. ८. २३ । ४— वा० सं० ६. ६. १ ।

५— का० औ० सू० ८. ८. २३ ।

यूपश्चेति । अविनाभूतावित्यर्थः । 'वै'-शब्दः इतरयूपानां पशु-
सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'तत्' तस्मादव्यभिचारात् । 'तद्'
इय मिति । यूपैकादशिन्याः 'समयनं' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः ।
'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तत्रैकेषाञ्चित् पक्ष माह— "श्वःसुत्याथै ह त्वेवैके सन्निव-
न्तीति । 'श्वः' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने
अग्निष्ठप्रमुखान्^१ सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पक्षं निराचष्टे— "तद् तु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्'
एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ-
येत्'^२ । इतरेषा मपि पूर्वद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा
इत्यादिना । 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः । 'आ परिव्ययणात्'
रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः' 'नाम्वर्जति' नैव हस्तस्यग्रं परि-
त्यजेत् । अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशु-
पकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् इहत्वां 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्ना
वसन्ति । 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिचक्षा' पूर्वद्युरुच्छ्रयमाण-
पक्षस्य निन्दा ।

स्वपचे युक्ति माह— "पशवे वै यूप सुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्^३ ॥ ४ ॥

एकादशिनौपचे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— अग्नौ अग्निसमौपे तिलतौत्वग्निष्ठः प्रथमो यूपः ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमथ्य भवधिं कृत्वा तत उत्तरतः
 प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो
 दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोस्तत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च
 रूपा उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणाद्धै भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् ।
 तथा 'सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः' ॥ ५ ॥

“अथो इतरथाङ्गरिति । “दक्षिण मेवाप इत्यादिकं पूर्ववाक्य-
 त्रैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो द्वाख्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव'
 प्रानुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगपक्रमः,
 द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

“स चो वर्षिष्ठ इति । तेषा मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः
 दक्षिणाद्धैः स्यात्' । “अथ ह्रस्यैयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम
 मुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर भीषदुच्छ्रित
 मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रषिष्ठः'
 अतिशयेन ह्रस्वो भवति' ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पाल्नीवत पशुप्रयोग माह— “अथ पाल्नीभ्यः पाल्नी-
 यूप मुच्छ्रयन्तीति' । 'पाल्नीयूपम्'-इति पाल्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं
 'पाल्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—“सर्वलाय त्विति ।
 “तत्त्वाद् भित्वादि' । 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाद्' लघुदेवताकं 'पशुम्'

१— का० औ० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० औ० सू० ८. ८. १९ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क् ।

४— का० औ० सू० ८. ८. ४१ । ५— का० औ० सू० ८. ९. १ ।

आसभेत । देवतां प्रशंसति—“लघ्वा वै सिक्तं रेत इति । 'वै'-शब्देन
 “धावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य लघ्वा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते”—इत्यादिभ्युत्पन्नरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । विशेष
 माह—“मुष्करो भवतीति । 'मुष्करः' प्रकृष्टमुष्कः । “ऊषसुषो-
 त्यादिना र-प्रत्ययः^१ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञापनप्रसक्तावाह—“तस्य
 संस्थापयेत्, पर्वग्निकृत सेवोत्सृजेदिति । 'संस्थापनं' पशुसञ्ज्ञापनम् ।
 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः । उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् संस्थापयेदिति । 'प्रजायै' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादि-
 रूपायाः 'अन्तम्' अवसानम् 'इयात्' प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजन-
 नेन पितृलोपन्यासात् सञ्ज्ञापन मयुक्तः^२ ॥ ८ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—तै० सं० १. ५. ६. ५ दृश्यम् ।

२—“ऊषसुषिमुष्कमधो रः”—इति पा० सू० ५. २. १०७ ।

३—तै० सं० ६. ६. ७, ५ अणुवाकावाजोश्चौ । तत्राचैव प्रकरणे श्रुत
 मिदं सामाजिकं वचनम्—“अदेःस्मिन् यूपे द्वे रश्ने परित्ययति,
 तस्मादेको द्वे जाये विन्दते ; पत्नैकां रश्नां चतोरूपयोः परित्ययति,
 तस्मान्नैका द्वौ षती विन्दते”—इति (६. ६. ७. ७.) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्पशु मालभन्ते
 कदा चन तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽऋये पशुव-
 श्चक्षमिरे यदुन्न मुभविष्यन् युथेद मुन्नं भूता यथा हुैवायं
 द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवुः हैव द्विपाद् उच्छ्रिता-
 श्चरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्वजं दुहशुः । यद्यूपं त मुच्छ्रियु-
 स्तस्माङ्गीषा प्राञ्जीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न
 मभवन् युथेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त
 तस्माद् यूप ऽएव पशु मालभन्ते नर्त्तं यूपान् कदा-
 चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
 त्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽऋये पशुवश्चक्षमिरे यद्वविरुभवि-
 ष्यन् युथैनानिदुः हविर्भूतानमौ जुह्वति तान् देवा
 उपनिरुधुस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽऋमेऽस्य यामं‡ द्विदुर्यदमौ हविर्जु-
 ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धौ पशूनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

* 'प्राञ्जीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'यामं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

जुहवाम ते व्वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैष्यन्ति ततो
रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशुन् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुह्वु-
स्तेऽविदुरेष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठामौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवायंस्ततो रातमनस
आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तथो ऽएवैषु एतत् । उपरुद्धौव पशु मग्निं मथित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति सु व्वेदैष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैति ततो
रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाहृत्य पशु मग्निं
मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रशना मेवादाया-
ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्जगादिति तद् तु तथा नु
कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चुथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-
नुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादयोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽहुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावौरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

तस्मादाहोपावीरसौत्युप देवान्* दैवीर्विशः प्रागुरिति
 दैव्यो वा ऽएता विशो युत्पशवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवै-
 तुदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ९ ॥

उशिजो व्यह्नितमानिति । विद्वाःसो हि देवास्तु-
 स्मादाहोशिजो व्यह्नितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो
 व्यसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्तुष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति
 यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा
 ऽअग्नियन्त युञ्जविरुभविर्ध्वंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता
 मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशुवस्तस्मादाह
 रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारया व्यह्ननीति ब्रह्म
 वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान्
 ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदंधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेषु
 एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-
 दाह बृहस्पते धारया व्यह्ननीति पाशं कृत्वा मृति-
 मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

* † 'देवां'-इति ग, घ ।

†, § 'प्रागु'-इति ग, घ ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यसु मर्षं
माख्यानमुखेनोपपादयति— “पशुञ्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा षट इति । यतो यूपं
विना पश्चात्तन्मो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयति— “न ह वा
इत्यादिना । ‘एतस्मै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाय ‘न’
‘चक्षमिरे’ क्षममाणा भवन्ति, ‘अन्न मभविष्यन्निति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं यूपनियुक्ताः ‘अन्नं भूत’
अन्न मभवन्, तथा यूपारख्यवज्रोद्यताया रक्षिते काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारण माह— “यथा हेवायं द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘तं यूपम्’ ‘उच्छिञ्चिष्युः’ उच्छिष्यण
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भयात् हेतोः ‘प्राञ्जीयन्त’ प्रकर्षेण ज्ञीनां
अवचनीया^१ अभवन् । ‘ततः’ हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः यन्तः
पश्चात् ‘चतुष्पादा अभवन्’ ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनोपचं परिषमाय प्रकृत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोग माह— ‘अथोपाकृत्य पशुं मिति’ । पशुपाकरण-
न्तरम्^२ अग्निमन्थनानन्तर मेव पशुं यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राञ्जीयन्त’-इति, ‘ज्ञीना’-इति, ‘अवनता’-इति च क ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽतः पशुः’-इति का० औ० सू० ८. ७. २५ ।

५— “उपावर्त्तध्व मित्ययं प्रेष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्यतिरिक्तं किमपि
न ब्रूयात्; तेनोपाकरणेन अध्वर्युर्बद्धात्तन्मो यज्जं प्रयच्छति”-इति
या० दे० (का० औ० सू० ३. ३. १७.) । १ भा० १५६ ८०
२ टीप्पणी च द्रष्टव्या ।

जनस्य चोपगताः प्रशंसति— “तद्यत्तथा न ह वा
एतस्मात्तयोः पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपगताः’ उपगताः पशवः ॥ ३ ॥

‘ते’ होचुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पशवः ‘यद्गमौ जुहति’ ।
यतः ‘अस्य’ नियोजनस्य ‘यामं’ प्रायनम्, अग्नौ होमलक्षणं ‘न
विदुः’ न ज्ञातव्यन्तः । तदेव विशिनष्टि— “नैतां प्रतिष्ठा मिति ।
‘एतां’ होमलक्षणां ‘प्रतिष्ठाम्’ अन्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्नौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्यनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह— “अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ‘अभ्वैव्यन्ति’
श्रवगतिं प्राप्स्यन्ति । ‘अलम्भाय’ ‘रातमनसः’ दत्तमनस्काः ‘भवि-
ष्यन्ति’ इति । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्षे मुदाहृत्य निराचष्टे— “तदाहर्नापाकुर्वा-
दिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव ‘रशना मादाय’ सामुख्येन
यूपसमीपं गत्वा ‘अभिधाय’ पशुं बद्ध्वा ‘नियुञ्ज्यात्’ नियु-
ञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम सुत्तका इदानीं सार्थवादं सुपाकरणं विधत्ते— “अथ
दृष्य मादायेति^१ । दृष्यादानस्य प्रयोजनं माह— “द्वितीयवानिति ।
‘निरुणधे’ निरोधे^२ करवाणि । तावता किं माघात मित्यत आह—

१— ‘यामं (?) प्रायनम्’—इति छ ।

२— व्यापस्तम्बदृष्टे उपकरणप्रकारः सुव्यक्तः (७. १६. २-५.) ।

३— ‘पशोर्निरोधे’—इति छ ।

“द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापारपथमत्
लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

“स तृण मादत्त इति^१ । तृणादानमन्त्रस्याथ मर्थः^२— हे तृण ।
त्वम् ‘उपावीरधि’ समीपे स्थित्वा रचकोऽसि, एकः कार्यकरो-
ऽधीत्यर्थः । “अविद्वत्सु”—इति ई-प्रत्ययः^३ । ‘दैवीः विशः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः
देवतार्थं सुपस्थिता इत्यर्थः^४ (९) । “उग्निजो वञ्जितमा-
मितीति । देवान् विशिनष्टि—‘उग्निजः’ मेधाविनामैतत्,
विदांस इत्यर्थः । ‘वञ्जितमान्’ वोदृतमान् (१०) । “देव
त्वष्टरिति । ‘त्वष्टः! देव!’ पशुस्वामिन्! ‘वसु’ वस्वाख्यं धनं
‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

“हव्या ते खदन्ता मितीति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवीषि
‘खदन्ताम्’ । “रेवती रमध्व मितीति^५ । ‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः
पशवः ‘रमध्वं’ सङ्गोडध्वम् । हे ‘वृहस्पते!’ वृहतः परिबृहन्-
कर्मणः स्वामिन्! त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६ क ।

२— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० ६. ७. १ ।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— ‘पशु सुपस्पृशत्युप देवानिति’—इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १६ ख ।
मन्त्रस्य— वा० सं० ६. ७. २ । ५— निय० ३. १५. १६ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहिताग्रन्थे पृथगेवैव मन्त्रः, परं मित्रं
पूर्वमन्त्रशेषत्वेन खीकृत इति ध्येयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । श्लोक एकः कर्म कर्तुं मशक्तः, द्वितीयः स्थाहाव्यकरणेन त भवतीति प्रसिद्धम् । “दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— “दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा वेशः स्वस्वामिनं पुष्पन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्पन्तीति ।षां प्रजारूपत्वोपचारः । “अस्थिषत देवेभ्य इतीति । तेषा मर्यातात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्त्रेयाख्ययोश्च”-इत्यात्मने-दम् । उशिक्ष्मब्दार्थं माह— “विदांसो हि देवा इति । ऋषुः प्रार्थनाया कारणं माह— “लष्टा वै पशूना मित्यादिना । वै’-शब्दः “लष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्”-इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव लष्टुर्वसु”-इति मन्त्रभागे यदाह, “अतिष्ठमानान् पशून् प्रति ‘लष्टारं’ देवाः ‘उपनिमद’ इति” यत् ‘अब्रुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद’ अस्मात्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अध्वर्युणा देव लष्टुः’ इत्यभिधानम्, तत् ; पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं लष्टुप्रार्थनं मुक्तम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैव व्याख्येयम् ॥

“हव्या ते स्त्रदन्ता मिति । अस्याभिप्रायं माह— “यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्यन्तेः स्त्रदन् नोप-पद्यते, तथापि पश्चाद्यन मज्जत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधानं सुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १. ३. २३ ।

२— उपरिष्ठात् १३ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० वं० २. १. ८. ३ ।

“रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मणं स्यष्टम् ।

‘ब्रह्मणैव’ ‘परस्तात्’ परे देशे ‘पर्यद्दधुः’ परितो अधारवम् ।

“अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति श्लो॥

८-१३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥

१— सर्वे ह्येतत् तै० सं० ६. ३. ६ इत्ययम् ।

२— “कण्डोसङ्ख्या १२७”—इति क ; “कण्डिकाः १२७”—इति ख ;

“कण्डिकासङ्ख्या १२७”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा०

२१ क०, ३ ब्रा० २७ क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा०

१३ क० ; सङ्गणनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । ऋतुस्य त्वा देवहविः
प्राग्नेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुस्तुदेन
मेतद्दतुस्यैव प्राग्नेन प्रतिमुञ्चति तथो हैन मेषा
व्वरुण्या रज्जुनुं हिनस्ति ॥ १ ॥

धुर्षा मानुष इति । न वा ऽएत मुग्ने मनुष्यो
ऽधृष्णोत्स युदेवर्त्तस्य† प्राग्नेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
थैनं मनुष्यो धृष्णोति तुस्मादाह धुर्षा मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'यद्देवर्त्तस्य'—इति क-पाठः, डा०-वेवरेण वृष्टस्य ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नञ्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव
मेवैतद्देवताभ्या मुदिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव
सम्भवति तुत एवैतन्मेध्यं करोतीदुः हि यदा वर्षत्य-
थौषधयो जायन्त ऽश्रौषधीर्जग्ध्वापुः पीत्वा तुत एष
रुसः सम्भवन्ति रुसाद्रेतो रेतसः पशुवस्तद्यत एव सम्भ-
वति यतश्च जायते तुत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति । स हि
मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तुत
एवैतन्मेध्यां करोत्यनु भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुगूथ
इति स युक्ते जुन्म तेन त्वानुमत मारुभ ऽदृत्येवैतदा-
हाम्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपयच्छाति । अपाम्पेरुरसीति । तुदेन मन्तरती

* 'नियुनञ्मीति'—इति क, ख ।

† 'तन्मेध्यं'—इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तुं
चित्सुहेवहविरिति तुदेनः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाम्रये समिद्भुमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माघारु माघार्य्यासःस्पर्शयन्सुचौ पर्य्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वै यन्नस्योत्तर आघारु एष वा ऽश्रुच
यज्ञो भवति युत् पशुस्तद्यज्ञु ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति
तुस्माज्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सुन्ते प्राणो व्वातेन गच्छता
मिति समुङ्गानि युजचैरित्युःसयोः सुं यन्नपतिराशिषेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मालुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्जाप्यमानस्य । प्राणो व्वात मपिं-
पद्यते तत् प्रामुहि युत्ते प्राणो व्वात मपिपुद्याता
ऽइत्येवैतदाह स मुङ्गानि युजचैरित्युङ्गैर्वा ऽश्रस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि युत्ते ऽङ्गैर्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह सुं यन्नपति-
राशिषेति युजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते
तत् प्रामुहि यत्त्वया युजमानायाशिष माशासान्ता
ऽइत्येवैतदाह सादुयति सुंचावुथ प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽसावेव बुन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्य्येत्य'— इति ग, घ ।

† 'सुभि'— इति स्यात् सा०-सं० ।

अथ द्वितीय माश्रावयति । द्वौ ह्युच्यते होतारौ भवतः
 सु मैत्रावरुणायुहैवाश्रावयति युजमानं त्वेव प्रह-
 णीते ऽग्निर्हं देवीनां व्विश्रां पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां
 मुखं तस्मादाहाम्निर्हं देवीनां व्विश्रां पुर एतेत्ययं युज-
 मानो मनुष्याणा मिति तः हि सोऽन्वुर्द्धो भवति युस्मि-
 न्नुर्द्धो युजते तस्मादाहार्यं युजमानो मनुष्याणा मिति
 तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा द्यायू* इति
 तयोरुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्वित्ये-
 वैतुदाह ॥ १० ॥

राधाःसुीत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुम्ब इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चायां मापि† तनूरित्येवैतुदाह तौ इ
 युत्तनूरुपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्युजमानं दहेत्सयुदग्नौ
 जुहोति तदुषोऽग्नेये प्रयच्छत्यथ या मेवाचर्त्विजो
 युजमानायाशिष माशासते ता मसै सुर्वा मग्निः
 सुमङ्गयति तद्राधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मा-
 दाह राधाःसुीत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुम्ब इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा व्यायू'-इति ख, 'हिमा द्या यू'-इति ग ।

† 'नापि'- इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः ।

समन्त्रकं बन्धन माह—“पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति^१ । पाशाप-
गन्ध्या सुधिरं कृत्वा, तस्मिञ्छितर मघं बहिः प्रसार्ध, बहिर्गतं
पाशं माह्व्य, यथा शिरो न गच्छति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

“ऋतस्य लेति^२ । हे ‘देवहविः!’ पशो! त्वाम् ‘ऋतस्य
पाशेन’ ‘प्रतिमुञ्चामि’ । ‘मानुषः’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“वरुणेत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय
मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “न वा
एत मघ इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-
पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “धर्षा मानुषः” ‘इति’ ब्रूते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्द्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अदः’ असुप्तिन् दर्शपूर्णमासयागे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानौ मपि प्रोचतीति ।
“एको वा इत्यग्रकृद् गतम् ॥ ३ ॥

“स प्रोचतीति^३ । “अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति^४ । ‘अद्भ्यः’ च
‘ओषधीभ्यः’ च सञ्ज्ञतं त्वां ‘प्रोचामि’ । ‘मेधं’ करोतीति । सञ्-
ज्ञपनार्थं वाङ्मयानं त्वां माचादिरनुमन्यताम् । ‘सगर्भः’ समाने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. २७ ।

२— वा० सं० ६. ८. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१ ।

४— वा० सं० ६. ६. १ ।

उदरे भवः, 'अनुसखः' समानस्थानः, 'सयूय्यः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशासम्भव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपञ्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरवाञ्चयत्नेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशाग्नेयं करोति । सगर्भादीना मपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भादिनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं^२ पानार्थं सुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्थान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः' मेधं करोति^३ ॥

"अथाधस्तादिति^४ । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याय मर्थः— हे 'आपां देवीः' आपो देव्यः ! 'खदन्तु' खादयन्तु । तथा स पशुः 'स्नातं' सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विश्रेयते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूतमिति^५ ॥ ६ ॥

"अथाहाग्रये समिध्यमानायेति^६ । सामिधेन्यर्थं सन्नेषं कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघार्येति^७ । द्वितीय मित्यर्थः । 'सुषौ'

१— का० औ० सू० ६. २. ३२ ।

२— 'प्रोक्षणशेषं'—इति छ ।

३— वा० सं० ६. १०. १ ।

४— का औ० सू० ६. २. ३३ ।

५— वा० सं० ६. १०. २ ।

६— का० औ० सू० ६. ४. १ ।

७— का० औ० सू० ६. ४. २ ।

जुह्वपभृतौ 'असंस्पर्शयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराघा-
रावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रशंसति—
'शिरो वै यज्ञस्थोत्तराघार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः',
तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरत्वम् । अत आघारशेषेणाञ्जनेन
'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति'
सन्ते प्राण इति' । वाङ्मवातस्यैव शरीरान्तःप्रवेगेन प्राणत्वात् तस्य
वातप्रान्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यजत्रैः' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा
'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'ओष्ठोः'
अनक्ति । अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आश्रीरेवेत्याह— "स यस्मै
कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि । 'इदं'
वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्तं विशेषेण योज-
यति— "तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत,
तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राय मन्यत् । अथ सूचम्—
"आ प्रयाजेभ्य उत्तराघार माघार्थं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांम-
ओष्णिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्"— इति' ॥

"सादयति स्तुत्वावय प्रवरायाश्चावयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

२— वा० सं० ६. १०. २, ३, ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ ।

प्रवरायाऽप्रावयेत् । आऽप्रावणार्थवादं प्रकृतिगत मचादिश्रुति-
“सोऽप्रावेव बन्धुरिति ॥ ९ ॥

“अथ द्वितीय माऽप्रावयतीति^१ । मैचावरुणस्यापि शौचकर्तृ-
त्वाद् “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाऽप्रावणं किमर्थं
मित्याह— “स मैचावरुणायैवाऽप्रावयतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ।
“यजमानं त्वेवेति । ‘एव’-कारेणर्त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याथ मर्थः— ‘अग्निः खलु देवीनां विशां
देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
व्याणां विशां’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त
मनुस्यत्य भवन्तीत्यर्थः । ‘तयोः’ अग्निः यजमानयोः ‘गार्हपत्यं’ गृह-
पतिकर्म ‘असूरि’ अनाश्रमम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीचानुयष्टयत्नेत
अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधांसि इत्’ अना-
न्येव ‘समृच्चानौ’ मिश्रयन्तौ । ‘तम्बः’ तनूः ‘असमृच्चानौ’ शरीर-
सम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्हेत्यादिना । “तं हि सोऽम्बुद्धौ भवति,
यस्मिन्नद्धे यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अद्धे’ रात्रे अयं यजमानो
‘यजते’, ‘सोऽम्बुद्धः’; ‘तं हि’ त मनु । “हीने”-इत्यनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्^१ । ‘असूरि’-शब्दार्थं माह— “अनात्तानि गार्ह-
पत्यानीति । ‘राधांसि’-इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— “राधांस्तेव्या-
दिना । इच्छद् एवार्थे^२ । तेन निरसनौय माह— “नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ अष्टम्यम् ।

२— पा० सू० १. ४. ८६ ।

३— मन्त्रे इति शेषः ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— “तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं
 राधांसि समृचानौ”—इत्युक्तम्, सम्यक्क्षेत्र परस्परप्रदानसव्यपेक्षः कथं
 मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— “स यदाग्नौ जुहोतीति ।
 यदाग्नौ प्रदानम्, यश्च तदाग्नौ सम्यक्ः, अग्निग्निः यजमानार्थं
 माशास्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दानं भस्ति, तदेवाग्नेयं यज-
 मानसम्यक्क्षेत्रः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधांसि समृ-
 चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुषापूरुषो स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिंशत्तल्लताधेनुसौवर्णभृमीः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमश्चित्रथौ सायणिः सिङ्गुनार्यो,
 व्यश्राणीद्विश्वक्वक्वं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्विं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं ह्यपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूष्यः ।
 आच्योत्यं प्राच्यजन्मा खवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाच्यो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचसात्सिङ्गुनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनअतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वातौथकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।]

तद्युचैतत् प्रुष्टतो होता होतृषुदन ऽउपविशति ।*
तदुपविश्य प्रुसौति प्रुसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्युदाग्नीभिश्चरन्ति सर्व्वेणैव
वा ऽएष मनसा सर्व्वेणैवात्मना यज्ञः सुभरति सुच्च
जिहीर्षति यो दौक्षते तस्य रिरिचानु इवाद्वा भवति
तु मेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति तद्युदाप्याययन्ति तुस्मा-
दाप्रियो नाम तुस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा ऽइमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तुदस्य सर्व्वं मात्मान्माप्याययन्ति
तुस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । सप्रिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति
दश प्रयाजानिष्ट्वाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

* नास्मिन्नेतच्छेदचिह्नं मुद्रितपुस्तकादन्यत्र ।

अथ यूपशकल मादत्ते । तावुग्रे जुह्वा अस्का पशो-
 ल्लेलाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशुंस्त्रायेथा मिति व्वजो
 वै यूपशकलो व्वजः शासो व्वज आज्यं तु मेवैतत्
 कृत्स्नं व्वजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं
 नाघ्रा रुक्षाःसि हिनुसन्निति पुनर्यूपशकल मुवगूह-
 त्येषा ते प्रज्ञातुश्रिरस्त्वित्याह शासुं प्रयुञ्चन्सादुर्यति
 सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पुर्यग्नयेऽनुब्रूहीति* । उरुमुक मादायाम्नी-
 त्पुर्यग्निं करोति तद्यत्पुर्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैन
 मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाघ्रा रुक्षाःसि
 प्रमृशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात्पुर्यग्निं करोति
 तद्युचैनः अप्रयन्ति तदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुरुमुकः हरेदथाचान्य मेवाग्निं
 निर्मथ्य तस्मिन्नेनः अप्रयेयुराहवनीयो वा ऽणष न वा
 ऽणष तस्मै यदस्मिन्मृत्तः अप्रयेयुस्तस्मै वा ऽणष यदस्मि-
 ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै अस्ति मेव मस्यैतद्ग-
 वति युदेनेन पुर्यग्निं करोति स युथा अस्ति मनुहायाः

* 'ह्रीति'-इति ग, घ ।

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोष्मक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तुस्मिन्नेनः अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोष्मक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते । अग्नि-
मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाङ्गा रुक्षाःस्य-
पद्मन्नेत्यथाभयेनानाङ्गेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः* । नैष युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्यवे ह्येतं
नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा एतं
मृत्यवे नयन्ति युं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत
यज्ञाद् हेवात्मान मन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तस्मादन्वे-
वारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतद्
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपमेष्ठ्य होतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् वैश्वदेवं
पशौ ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति । रेवति युजमान इति व्वाग्वै रेवती

* 'ऊ'—इति ग, घ ।

† 'शौ'—इति ग, घ ।

सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन व्याघ्रेवती प्रियं
 धा आविशेत्यनार्त्तिं माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सजूर्हेवेन व्यातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु रुक्षश्चरत्यमूलु
 मुभयतः परिक्षिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूलु उभयतः
 परिक्षिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचुरति तद्वातेनैनः संविदाना-
 न्तरिक्षान्नोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजू-
 र्हेवेन व्यातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्तमना यजेति । व्याच मेवैतदाहुाना-
 र्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति सुमस्य तन्वा भवेति
 व्याच मेवैतदाहुानार्त्तस्यास्य हविषस्तन्वा सुभ-
 वेति ॥ १३ ॥

तद्यज्ञेनं विश्वसन्ति । तत् पुरस्तात् तृण मुपास्यति
 वृषो वृषीयसि यज्ञे यज्ञुपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा
 ऽएतत् स्तृणात्यस्कन्नः हविरसदिति तद्यदेवास्याच वि-
 शस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याह्वनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्ज-
 प्यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति
 मानुषः हि तन्नो ऽएव पश्चात्कस्मिं पितृदेवत्यः हि
 तदपिगुह्यं वैव मुखं तमयन्ति वेष्कुं वा कुर्वन्ति तन्ना-

इ जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुञ्जपयान्वगन्निति
तद्धि देवचा स यदाहुान्वगन्नित्येतर्हि ह्येषु देवाननु-
गुच्छति तस्मादाहुान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्यज्ञेनं निविध्यन्ति । तत्पुरा सञ्जुपनाञ्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सञ्जप्तः पशुरित्यथ
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽअन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानुवैतुत्
प्रीणाति तु ऽएन मुभ्ये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोके*
मभिवहन्ति ते वा ऽएते पुरिपशब्धे ऽइत्याहुतौ
स यदि कामयेत जुहुयादेते युद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ *

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिसं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होचादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह—“तद्यज्ञेनं निविध्यन्ति
होता होतृषट्पदं उपविशतीत्यादिना^१ । होतृषट्पदं वेदेऽन्तरा

* ‘स्वर्गलोक’—इति, ‘स्वर्गलोक’—इति च पाठौ वृश्चते ।

१— का० औ० सू० ३. २. १ । १भा० ३४५६० १पङ्क्तिश्च ऋषयम् ।

श्रोणिः । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निहोता वेतु"—
इत्यादि^१ स्तुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "दृतवती मध्वे
सुच मास्यस्व"—इत्येवं रूपेण^२ ॥ १ ॥

"अथाग्नीभिस्त्वरन्तीति । समिन्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आप्रियः^३ । नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्थाप्या-
यनस्य सम्भावना माह— "सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञं सभरतीत्यादिना । 'एषः' दौक्षितः 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्वे-
णात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषां तच्चैवोपजी-
व्यत्वात् । अतः 'सञ्जिह्वीर्षति' संहर्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्तः शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आष्यायनसाध-
नत्वात् 'आप्रियः' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आष्यायनसाधनत्व मेवोपजीव्यैकादशलं विधाय प्रशंसति—
"ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वावपानौ,
नाभिर्दशमी, तेषा माधारो देह एकादश इति विवेकः"^४ ॥ ३ ॥

"स आआव्याहेत्यादि । समिन्धाग एव 'समिन्धः प्रेष्य' 'इति'
एवं ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेष्य-प्रेष्य' 'इति' एवं नाम
निर्दिशेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानथमान इति । जुहुगतेन

१— का० औ० सू० ३. २. १५ । १भा० ३५०८० १पङ्क्तित्त्वं द्रष्टव्यम् ।

२— १का० १ख० २ब्रा० १कथया मास्नात एवैष मन्त्रः ।

३— "अथात आप्रियः"—इत्यादिग्रन्थोऽप्राज्ञोच्यः (निर० ८. २. १-७) ।

४— १भा० ३०१८० तृतीया टीप्यनी द्रष्टव्या ।

प्राज्येन प्रयाजकथं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित माज्य मथ चतुर्धादि-
 वप्रमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनौय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-
 चतुष्टयार्थं मष्टम मवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
 अशिमि 'आहर' 'इति' ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"^१ । शस्यते
 हिंस्यते अनेनेति 'शासः अशिः' । शाससिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
 मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुक्ता अगतेनाज्येन
 समज्य, ताभ्या मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट सुपस्यृशति' । तन्मन्त्रस्थाय
 मर्थः— हे दृतेनाक्तौ स्वरुद्धिती ! युवां 'पशून्' चायेयाम्^२ ।
 अत्र सूत्रम्— "स्वरु मादायात्कोभौ जुक्थे ताभ्यां पशोर्ललाट
 सुपस्यृशति^३ दृतेनाक्ताविति^४"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रं प्रागुक्तम् ।
 "एषा ते"-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय
 'प्रायस्कन्' । 'एषा' अष्टाश्रिः हे शमितः ! 'ते प्रजाता असु'-
 'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति^५ । 'अथ' सुचोः सादानन्तरम्,
 'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नौकरोति' पशोः परितः अग्निं

१— भा० पं० ७२७ धा० ।

२,४— का० औ० सू० ६. ४. १२ ।

३,५— वा० सं० ६. ११. १ ।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) प्रकृतम् ।

७— का० औ० सू० ६. ५. १ ।

करोति, उल्लुकेनाग्नीङ्गः । “अच्छिद्र मेवैन भित्त्याद्यर्धवादः स्पष्टार्थः ।
अत्र तन्त्रं वादयित्वा लुपोच्चात्वात् सुत्तरेण श्रमिता अपोस्त्रिभक्ति,
पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्लुक मादाय अग्निं चिः समन्तं
पर्येति, पश्चात् श्रामिचदेशयूपवात्वात् आहवनीयाज्यपशुश्रामिचो
वेति । “तद् घचेनं अपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘घव’
श्रामिचोत्तरभागे ‘एनं’ पशुं ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ स्थानम् ‘अभि’
लक्ष्य ‘एनम्’ उल्लुकं पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्लुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निरा-
कृत्य स्वपक्षं स्थापयति— “तदाहुः पुनरेतदुल्लुकं हरेदयात्रान्त
मेवाग्निं निर्मग्न्यं तस्मिन्नेनं अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्नि-
करणानन्तरम् ‘एतत् उल्लुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
“आहवनीयो वा एष इति । यतोऽय माहवनीयः, अतः श्रुत-
होमार्थ एषः, श्रुतप्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तद् तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवाद्यं पशुस्तेनाग्निना
यधितोऽभूत्; अतो मुखस्यं हविः पुनराकृत्य पुनर्मन्यनाग्नी अप-
णादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पचो न युक्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीङ्गप्रतिप्रस्थाचर्ध्वर्ध्वजमानानां^१ श्रामिचं प्रति गमन
माह— “अथोल्लुक मादायाग्नीदित्यादिना^२ । उल्लुकस्य पुरो-

१— ‘तजस्थानम्’- इति ह ।

२— ‘अथ तेषां’- इति ह ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजन माह— “अग्नि भवेतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अन्यनुगमनं न युक्त मिति ॥ ८ ॥

“तदाहुरिति । तेषां मभिप्राय मन्वययति— “न वा एण
मिति । केवलान्ननार्थं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयनं
पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयन मिति स्वप्ने शङ्कितं बाधं
परिहृत्य विपक्षे बाध माह— “यज्ञाद् वैवात्मान मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्श्र्यमयीभ्यां^१ पशुम्
अन्वारभते, त मनु अध्वर्युश्च; अतस्ताभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणश्च
पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ स्त्रीर्णाथै वेदेर्द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति^२ । अन्वारम्भ-
समये वेद्यास्त्रीर्णै बर्हिषि, तृणद्वय मादाय अन्वारभते । ‘वः’
तृणयहीता अध्वर्युः आश्रावण मुक्ता, प्रपद्य, “होतृर्हव्या
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतृर्हव्यान्मुद्दिश्य, देवेभ्य उपप्रेष्य,
मैत्रावरुणप्रेषादनन्तर मग्निमुप्रेषं पठतीति तस्यार्थः । अत्र ‘देवेभ्यः’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति^३ । “देवतीति” । हे ‘रेवति’ रथिमति
धनवति वा देवते ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अभिमतम् अगार्ति-
सूचणं ‘धाः’ धेहि । दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम् । यद्वा
दधातेः क्विप् । धारयिचो लम् आविशद्विन्द्रिय मिति सम्बन्धः,

१— नैतत् पदं ह-पुस्तके ।

२— का० औ० सू० ६. ५. १० ।

३— का० औ० सू० ६. ५. ११ ।

४— वा० सं० ६. ११. २ ।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात् 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिचात्' विस्तीर्णादन्तरिचात् 'वातेन' 'सज्जः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिचाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशोः 'तन्वा सम्भव' शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय चागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्वमुपादयति— "सा यद् वाग् बज्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थं माह— "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्घ्नस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरोरन्तरिचादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह— "अन्तरिचं वा अनु रचश्चरतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम् । न केवलं ममूलं मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संश्लेषरहितं सद्रचश्चरति । तत्र दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति । 'तत्' तेन, अन्तरिचे रचःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरिच्छ्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्तन्ना यज"—इत्यस्याभिप्रायं माह— "वाचा भवैतदाहेति । एतत्त्वय मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति । एतद्भवीरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव सुत्तरवाक्यं मपि व्याख्येयम् ॥ १२, १३ ॥

“तद्यज्ञेनं विग्रसन्तीति” १ । “वर्षीयसौति” । विग्रसनप्रदेशेऽध्वर्युः
 हण मपास्यति— हे हण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’
 प्रवृद्धे ‘यज्ञपतिं’ ‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्षिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 स्तौति— “वर्षिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पशवे । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्मिन् हविरमदिति । तद् विग्रद-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 नेवत्तवर्षिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । “तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते
 सति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘अमुया’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-
 स्थाभिप्राय माह— “नेदस्तेति । ‘अध्वचाः’ न भवामेति, सन्नि-
 हिताः सन्तो वारयितारो न भवामेति । “न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग
 मयभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम्? ‘मुख मपि गृह्य’ च्चानं
 कुर्यात् । ‘वेष्कं’ मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात् १ ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— “तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्-
 शिरस सुदक्षपादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्र-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्त्यासते, सञ्ज्ञपयाम्यग्नित्येवं

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ ।

२— वा० सं० ६. ११. ३ ।

३— “वेष्को गक्षावेष्टकः, गलं वावेष्ट्य तमयन्ति सञ्ज्ञपयन्ति मारयन्ति”

—इति का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्”-इति^१ । ‘जहि’, ‘मारच’ इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः ! ‘सञ्ज्ञपय’, असौ तु^२ ‘अन्वगन्’ अनुगतोऽभूत् । “तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

“तद्यचैनं निविद्धन्तीति । ‘सञ्ज्ञपनात्’ प्राक् “स्वाहा देवेभ्यः” इति जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं “देवेभ्यः स्वाहा” इति जुहुयात्^३ । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रथोजनाभिधानेन प्रशंसति— “पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतथोराहुत्योर्नाम करोति— “ते वा एते परिपश्यन्ते इत्याहुती इति^४ । उक्ते द्वे आहुती ‘परिपश्यन्ते’ परित आह्वयं तयोः पशोर्हितं यतः, अतः ‘परिपश्यन्ते’ इति नामधेये इत्यर्थः । “उगवादिभ्यो यत्”-इति^५ यत्, “ओर्गुणे”-इति^६ भ-सञ्ज्ञकस्य गुणः ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १६—२१ । “आसरोधो यथा स्यात् तथा वृष्टं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाशयमानं यथा भार्यमाणः शब्दं न करोति तथा तमयन्ति । तसु आकाङ्क्षायाम् । पशुर्हि निरुद्धप्राणः सन् आस माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्तं प्रयुञ्जते तमयन्ति । तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । आसरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः”
—इति तत्र या० दे० ।

२— नेतव् पदद्वयं छ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ५. २५ ।

५— पा० सू० ५. १. २ ।

६— पा० सू० ६. ४. १४६ ।

एतद्योरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वं माह— “स यदि कामयेतेति ॥
१६ ॥ २ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.]

यदा प्राह सुञ्जतः पशुरिति* । अथार्ध्वर्युराह नेष्टः
पत्नी मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पत्नीं पान्नेजनं विध्व-
तीम् ॥ १ ॥

तां व्वाचयति । नुमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्द्धो वा
ऽएषु यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निहुते तयो हैना
मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तस्मादाह नुमस्त ऽआता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेह्वीति । असपत्नेन प्रेह्वीत्यैवैतदाह घृतस्य
कुल्या ऽउपऽचतस्य पुथ्या ऽअन्विति साधूपेत्यैवैतदाह

* 'इति'—इति ग, घ ।

देवीरापः शुद्धा व्वोद्धः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यपु एवैतुत्यावयति ॥ ३ ॥

अथ पशुः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानां हविरमृत ममृताना
मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्जपयन्ति यद्विशासत्यापो
वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तथैतज्जीव मेव
देवानां हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पुत्री योषायै वा
ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतुस्यै योषायै प्रजन-
यति तस्मात् पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते
शुन्धामीति नासिके चुक्षुस्ते शुन्धामीत्यक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कुर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मुनिरुक्तः
प्राणो मेद्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्यथ
सहृत्य* पदुश्चरिचांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सहृत्य'—इति च पाठो डा०-वेवरेण वृष्टः ।

गृभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्नेऽनुषिञ्चतस्तुत्राणां-
ध्रुवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तुच्चैन मत्तः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तदङ्घ्रिः सुन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावदनुषिञ्चतः । मुनस्त ऽश्राप्यायतां व्याक्त ऽश्राप्या-
यतां प्राणस्त ऽश्राप्यायतां चक्षुस्त ऽश्राप्यायतां श्रोत्रं
त ऽश्राप्यायता मिति तत्राणान् धत्तस्तत्सुमीरयतो
युक्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽश्राप्यायतां निष्प्रायता*
मिति ॥ ९ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तदङ्घ्रिः सुन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
तन्मोध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति जघुनेन पशुं निन-
यतः ॥ १० ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
नान्यहोरात्राण्यसन्धिति तस्माच्छ मुहोभ्य इति जघु-
नेन पशुं निनयतः† ॥ ११ ॥

श्रुयोक्तानं पशुं पुर्य्यस्यन्ति । स तृण मन्तुर्हृधात्योषधे

* 'निष्प्रायता'—इति ख ।

† 'व्याप्य'—इति ख, 'त्राय्य'—इति ग, घ ; 'त्राय्यै'—इति च वृद्धो वेपथेय ।

‡ 'निनयतः'—इति ख ।

चायस्वेति व्यञ्जो वा ऽअसिस्तयो हैन मेघ व्यञ्जोऽसिनु
 दिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसी-
 रिति व्यञ्जो वा ऽअसिस्तयो हैन मेघ व्यञ्जोऽसिनु
 दिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञाताश्रिः । तयाभिनिदधाति सा हि
 युजुष्कृता मेध्या तद्यदुग्रं तृणस्य तुत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽव
 यद् बुभ्रं तुहस्त्रिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यचाच्छ्रति । युत एतस्त्रोहित मुत्पुतति तदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसीति रुक्षसाः छेषु भागो यद-
 स्तक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामौदु
 महः रुक्षोऽवबाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो नयामीति
 तद्यज्ञेनैवैतन्नाष्ट्रा रुक्षाःस्यवबाधते तद्यदमूलु सुभ-
 युतः . पुरिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदु सुभयुतः परि-
 छिन्नः रुक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयुतः पुरिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तस्मादमूलु
 सुभयुतः पुरिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुखिदन्ति । तया व्वपाश्रुपण्यौ
 प्रोर्णैति दृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाद्या मिति तुदिने
 द्यावापृथिवी ऽजर्जा रुसेम भाजयत्यनुयोरुर्जः रुसं

दधाति ते रुसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्घ्यमर्थ्यौ वपाश्रुपण्यौ भवतः युच वु देवा
श्रुये पशु मालेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाङ्मोधः
पपात सु एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तस्मात् कार्घ्यस्तेनैवैन मेतन्मोधेन समर्द्ध-
यति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्घ्यमर्थ्यौ वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां पुरिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रुतपति तयो
हास्याच्चापि श्रुता भवति पुनरुत्सुक मग्नीद्वादत्ते ते जघ-
नेन चात्वास्त्रं यन्ति त ऽत्रायन्त्यागच्छन्त्याहवनीयः सु
एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्वायो व्वे* स्तोक्ाना
मिति स्तोक्ानाः द्वैषा समित्† ॥ १८ ॥

श्रुथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति । अत्येष्यन्वा ऽशुषोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परीत्य श्रपयिष्यंस्तस्मा ऽशुवैतन्निहृते
तयो द्वैन मेघोऽतियुन्त मग्निर्नु द्विनस्ति तस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति ॥ १९ ॥

ता मुन्तरेण यूपञ्चामिं च हरन्ति । तद्यत्समुया न
हरन्ति येनान्यानि हवीःषि हरन्ति नेदुश्रुतया सम-

* 'व्वे'-इति ख ।

† 'समित्'-इति ग, घ ।

या यज्ञं प्रसुजामेति युदु बाह्येन न दुरन्त्यग्रेण युपं
बहिर्द्धा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण युपं चामिं च
हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता अपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वामिं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आमेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह तद्यदामेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुःप्रदाना वै वृष्टि-
रितो ह्यमिर्व्वृष्टिं व्वनुते सु एतै स्तोकेरेतन्स्तोकान्
व्वनुते तु ऽएते स्तोका व्वर्षन्ति तुस्मादामेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सुचावादाया-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्यषट्कृते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्नेऽभिधारयति । अथ पृषदाज्यं तदु
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्यु मेवाग्नेऽभिधारयन्ति प्राणः
पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चुरकाध्वर्युरनु-
व्याजहारैवुं कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअयु मन्तरगादध्वर्युः
प्राण एनः हास्यतीति ॥ २४ ॥

* नास्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

† 'भवति'-इति ख ।

सु ह स्म बाहु ऽश्रुत्ववेख्याह । इमौ पलितौ बाहु क
 खिद् ब्राह्मणस्य व्वचो बभूवेति न तद्वाद्रियेतोत्तमो
 वा ऽणु प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे
 भुवा मेवाग्नेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ
 होष्यन् भवति व्वपां वा ऽश्रुच प्रथमाः होष्यन् भवति
 तस्माद्वपा मेवाग्नेऽभिघारयेदथ षषदाज्य मथ यत्पशुं
 नाभिघारयति नेदश्रुत मभिघारयाणीत्येतदेवास्य सुर्वः
 पशुरभिघारितो भवति युद्वपा मभिघारयति तस्माद्वपा
 मेवाग्नेऽभिघारयेदथ षषदाज्यम् ॥ २५ ॥ -

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मुवदधा-
 त्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य व्वपायै
 मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मुवदधात्यथोपरिष्ठाद्
 विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । म्रन्ति वा ऽएतत्पशुं
 युदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽश्रायुषि प्रति-
 तिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तस्माद्विरण्य-
 शकलावभितो भवत आश्राव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य
 व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रुस्थित मित्याह प्रसुते
 प्रुस्थित मिति व्वषट्कते जुहोति ॥ २७ ॥

इत्वा व्वपाः समीच्यौ । व्वपाश्रुपय्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाद्यते ऽजङ्घनभसम्मारुतं गच्छत मिति नेदिमे
ऽअमुया सतो युाभ्यां व्वपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्यद्वपुया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशु मालुभने
ता मेवैतुद्देवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवींषि अघ्यमाणा-
न्युपरमति तुस्माद् वपुया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाखे मार्ज्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
युत् सञ्जपयन्ति युद्धिशासति शान्तिरुपस्तद्विः
शान्त्या शमयन्ते तद्विः सुन्दधत्ते तुस्माच्चात्वाखे
मार्ज्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्जपमानन्तरप्रयोग माह— “यदा प्राह सञ्जप्तः पशुरित्य-
ध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति^१ । ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं ‘वाच-
यति’ “नमस्ते आतान”-“इति”^२ । आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो
‘यज्ञः’ । हे ‘आतानः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ । त्वम् ‘अनर्वा’
असपन्नः सन् प्रेक्षि । ‘द्यतस्य कुल्याः’ ; जुहादिषु ब्रह्माज्यसम्भवात् ।

* ‘चरन्ति’-इति ख ।

ता विशिनष्टि— 'स्रतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः
कुल्याः 'अनु' (अनु) 'उप' प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य,
अथापः प्रसाधयति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः'
द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो
यूयं 'देवेषु' विषयभूतेषु पशुम् 'वोड्ङ्गम्' अपहृत । 'वयं' च
'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः', देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्हं
इति । यज्ञस्य जघनार्हं पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्हं
इत्युच्यते । तां प्राङ् मयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिऋवण-
कृता भवति । घृतकुल्याद्युपन्यास आगमनामुक्त्वाप्रदर्शनायेति
व्याचष्टे— "साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति
क्रिया सम्बन्धते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह—
"अप एवैतत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोड्ङ्गम्'—इति शुद्धि-
विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ २, ३ ॥

"अथ पशोरित्यादि" । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अङ्गिः पत्नी
'उपसृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा सुपसृशन् पशोः सजीवल-
करणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदस्य
व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः,
जीवन मयमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं
युज्यते । सञ्ज्ञपनविश्रमने उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ इत्यथम् ।

२— का० औ० सू० ६. ६. २, १ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च “आपोमयः प्राणः”-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, द्विद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः । ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपस्यर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति— “अथ यत् पत्युपसृशतीति । “योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अथवावयविभेदेनोपस्यर्शनमन्त्रभाग माह— “सोपसृशतीति । “वाचं ते शुन्वामीति^१ मुख मिति । ‘मुखं’ वदनम् । हे पशो ! ‘ते’ ‘प्राणं’ प्राणनम्, नासिकाभ्या सुत्पद्यमानं प्राणवायुम् ‘शुन्वामि’ विशुद्धं करोमि । एव मुत्तरचापि योज्यम् । चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “नाभिं ते शुन्वामि”—इति ‘अनिरुक्तम्’ अनभिव्यक्तप्राणम् ; अथवा कि मनिरुक्तेन प्राणेन ? “मेढ्रं ते” —इति ब्रूयात् । ‘पश्चात्प्राणः’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पाथौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ संहृत्य पदः’ पादानेकीकृत्य “चरिचांस्ते शुन्वामि”— ‘इति’ पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शंसति— “पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आपः परिशिष्यन्त इति^२ । परिशिष्याभिः अर्द्धाभिरक्षीयथीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः शीर्षाद्यं प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चतः । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिञ्चनेन ‘पशोः’ ‘प्राणान्’ ‘धत्तः’ धारयतः । ‘तत्’ तेन ‘एनं’ पशुम् ‘अतः’ अस्मात् स्थानात् ‘समीरयतः’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञापयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावनुषिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं ‘तौ’ पत्नीयजमानौ
‘अनुषिञ्चतः’ शिरसि अत्रग्निष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् ।
शिरस्सोचनमन्त्र माह—“मनस्त इति^१ । मनआदिपञ्चकस्य
शिरस्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः^२ शिरो निषिञ्चतः । “तत् प्राणान्
धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । “इतराङ्ग-
निषेकमन्त्र माह—“यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति^३ । “यत्ते
क्रूरम्”—इत्यस्य^४ व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः,
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञापनादन्यत् क्रूर मस्ति । “तत् ते आप्याय-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निष्ठापयताम्’ संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठित मङ्गं ‘शुद्धत्’
मेधं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनाद्धृष्य समन्त्रकं निनयनं
विधत्ते—“महोभ्य इतीति^१ । “जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं
निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह—“गोषेण यजमानस्य
शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि,
श महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः”— इति^२ । मन्त्रे आह—

१— का० औ० सू० ६. ६. ५ ।

२— वा० सं० ६. १५. १-५ ।

३— का० औ० सू० ६. ६. ६ ।

४— वा० सं० ६. १५. ६ ।

५— वा० सं० ६. १५. ७ ।

६— का० औ० सू० ६. ६. ४-७ ।

र्विषयं यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तत्र कारणं माह— “यत् क्रूरीकुर्व-
न्तीति ॥ ११ ॥

विश्वसनप्रयोगं माह—“अथोत्तानं मिति^१ । “असिनाभिनिद-
धातीति । अत्रासेः कर्मभूतस्य कारणलोपचारेण द्वितीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञाताञ्जिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चञ्जनायासीत्,
याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा
विश्यादभिनिधानं ह्येदनोपलक्षणतया भवितव्यं मिति । अत्र हेतु
माह— “सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

“स यत्राच्छ्रयतीति । “तदुभयतोऽनक्रीत्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य
ह्रिन्नस्य दर्भस्य यत् अयम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यस्मूलम्,
तद् दक्षिणेनादाय ; ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छ्रयति’ आच्छिनन्ति,^३
तत्र प्रदेशे ‘यतः’ यस्मात् ‘सोहितं क्षुत्पतति’, ‘तत्’ तत्र
मूलवृणस्य ‘उभयतः’ मूलं मयञ्च ‘अनक्ति’ “रक्षया मिति मन्वे-
षेति^४ ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभितिष्ठतीति^५ । ‘तत्’ दर्भायम् “इदं महं मिति^६
यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० औ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० औ० सू० ६. ६. ९ ।

३— एतदन्तरं ‘तत् वृणम्’—इति षडहयं मधिकं छ-पुस्तके ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

५— का० औ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० सं० ६. १६. ३ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः'
निष्कृष्ट मन्त्रकारं भूमेरधस्तादत्तमानं तम एव प्रापयामि । गत
मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ वपा सुखिदन्तीति^१ । “तथा वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति ।
'तथा' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शास्त्रयोर्परि 'प्रोर्णौति'
प्रच्छादयेत् । “दृतेनेत्यादि^२ तच्च मन्त्रः । हे 'द्यावापृथिवी'
द्यावापृथिव्यौ ! युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'दृतेन' दीपमानेन
वपापदार्थेन 'प्रोर्णुवाथां' प्रकर्षणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात्
वपाश्रपण्यदेव द्यावापृथिव्युपचर्धते । “तदिमे द्यावापृथिवी”-
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्^३ ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्भर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— “कार्भर्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ भवतो यच्च वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना ।
पशोः कर्षणाद्धःपतितस्य नेधस्य कार्भर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः
सम्बन्धेन यज्ञः कर्त्तव्यो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्भर्यं
इति नाम सन्पन्नम् । पशोः कर्षणादपि कार्भर्यं प्रशस्त मित्यभि-
प्रायः ॥ १७ ॥

“तां परिवासयतीति । 'तां' तयोरुपसृतां 'परिवासयति'
पशोः सकाशात् क्लिन्ति । क्लिन्तां 'तां' 'पशुश्रपणे' पशुः अग्रते
यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तच्च, 'प्रतपति' । 'तथा' सति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १२ ।

२— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् ३५४ पृ० १८ प० प्रत्ययम् ।

पशोर्वपा 'अचापि' 'श्रुता' स्यादित्यभिप्रायः । "अचापि"-इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । "पुनरुत्सुकमग्नीदादत्त इति । प्रागाहृत सुसुकं अपणार्थं मपहताङ्गारं पुनरग्नीदादाथ सर्वेऽपि चात्वासात् पश्चाद्गागादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तच्चाध्वर्यु-रेतत्पुरा सव्ये धृतं तृणाय माहवनीये "वायो वेः"—इति प्राख्येत् । अत्र कात्यायनः— "परिवास्य चात्वालेऽवसिष्य ग्रामिचे प्रतपति, ग्रामिचैकदेश माहवनीये प्राख्यत्यग्नीत्, तृणाय चाध्वर्युर्वायोवे-रिति"—इति^१ । हे 'वायो !' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आञ्जा-भिधारणकालेऽधःपतिता विन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाय समिन्स्थानीयं 'वेः' विद्धि, अग्निं गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्तिष्ठन्नित्यादि^३ । एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनार्थो यः प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, तत्समाधानार्थं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितापाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण धूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तथा वपया 'समया' साक्षु-ख्येनैव समीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम' प्रकर्षेण संरा-धुमः 'इति' । प्रसञ्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि धूपाद् बहिर्न हरेत् ; 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात् ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १३, १४, १५ ।

२— वा० सं० ६. १६. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

धूपस्यापि यज्ञावधवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्वर्युकर्तृकम्; विघ्नेषा-
श्रवणात् ॥ २० ॥

“अथ स्तुवेषोपहृत्याज्य मिति^१ । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचा वपायां
तप्यमानायां स्तुवेषाज्य सुपहृत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयान्
“अग्निराज्यस्य वेतु”-इति^२ । ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘वेतु’ भक्षयतु,
‘स्वाहा’ इदं सुहुत मस्तु । “तथो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
ह्यते”-इति श्रुतेः^३ ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारेण दत्ते सति
‘आहुतयः’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति” । होचा स्तोकेभ्योऽनुच्यमा-
नानां मन्वाणा माग्नेयत्वं दृष्टिमाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयौ
स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै दृष्टिः’ अस्माद् भूषो-
कात्^४ प्रजाता प्रसाधयति । “इतो ह्यग्निर्दृष्टिं वन्दते”-इति सङ्ग-
हेणोक्तं विग्रहयति- “न एतैरिति । ‘एतैः’ दृतस्तोकैः ‘एतान्’
दृष्टव्यवयवभूतान् ‘वन्दते’, ‘ते’ अग्निना भक्षिताः ‘एते’ दृतस्तोकाः^५

१- का० श्रौ० सू० ६. ६. १७ ।

२- वा० सं० ६. १६. ६ ।

३- “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”-इति ऋ० सं० १०. ११. ०. ११.

= ऐ० ब्रा० २. २. ३. = निब० ८. ३. ६ । “उपविष्टहोमाः

स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः”-इति च का० श्रौ० सू० १. ८. ७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

५- ‘अस्मात्तोकात्’-इति छ ।

६- नैतत् पदं छ-पुस्तकादव्ययम् ।

धुनश्चकात्मना परिष्णताः पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरन्वयायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'वृष्टता' 'भवति' ॥ २२ ॥

“अथाह प्रतिप्रस्थातेति' । अगन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तदपा परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो' । प्रचारं कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेष्यः' प्रयोगप्रकारः, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति' ॥ २३ ॥

“ऊत्वा वपा मेवेति' । प्रयाजं ऊत्वा 'अग्ने' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनूयाजाद्यर्थं 'पृषदाज्यम्' । 'शरकशास्त्रोक्ता'ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः 'शरकाध्वर्यवः' । 'पृषदाज्य मेवाग्ने'ऽभिघारयन्ति' । दधिभिन्न माज्यं पृषदाज्यम् । प्राणवत् गवा मन्तर्वर्त्तमानत्वात् ; प्राणः पुष्टिः, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तस्मिन्नभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' सख्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्यं विशिनष्टि— “एवं कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिघारयन्तम् 'अयं मध्वर्युः' 'प्राणं' खलु 'अन्तरगात्', अतः 'एनम्' अध्वर्युं 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युः साधारणेनाह ॥ २४ ॥

“स ह स्मेति । एव मध्विभिन्नः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह' 'बाहू' 'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाहू' 'पक्षितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१ ।

४— 'शरकशास्त्रोक्ता'—इति ह ।

जरसा युक्तौ लोखयुक्तावभूताम् । अथ मभिप्रायः— एतावान्
 कालो वपाप्रथमाभिचारणेनैव गतः, अथापि प्राणस्य न निर्गत
 इति । सद्य मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— ‘ब्राह्मणस्य’
 चरकाध्वर्योः ‘वचः’ प्राण एनं हासतीत्येतदात्मकम् ‘क वभ्रुव’ ?
 नावगत मित्यर्थः । तस्मात् ‘तत्’ वचनं नादर्त्तव्य मित्युपसंहारः ।
 हविह्वसमानेऽपि पशोरनभिचारणस्याभिप्राय माविष्करोति—
 “नेदृष्टत मिति । अभिचारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अष्टतस्य
 होमानर्हत्वात् अभिचारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्का-
 रस्यास्य पशुसंस्पर्श एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्तुपाय माह—
 “एतदेवास्तेति ॥ २५ ॥

वपायाग माह— “अथाज्य सुपसृणीत इति । उभयतो
 हिरण्यशकलस्थापन मप्राणस्य पशोः सप्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

“तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । अथामृताद्यात्मना
 स्तौति— “न्नन्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । “वपां
 मेद इति । “प्रेष्यन्नवोर्हविषो देवतासम्पदाने”—इत्यत्र ‘हविषोऽ-
 प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः”—इत्युक्तम् । अतः षष्ठौ प्रतिषेधायैतस्य
 प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वचाध्वर्यव-
 प्रसक्ताश्रवणीयपशोः पुनः प्रसञ्चयति— “प्रसृते प्रस्थित मिति ।
 ब्रूयादिति शेषः । ‘प्रसृते’ अभिषवकृते सति वपायागस्तप्ते-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

“ऊत्वा वपां समीचीं वपाअपण्यौ क्तवानुप्रास्यतीति” । ‘समीची’ परस्तराभिमुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीची मितरा मिति ‘खाहाहते’ खाहाग्रब्दे उचरिते, इविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्रः— ‘ऊर्द्धनभस मिति’ । ‘ऊर्द्धम्’ उपरिः ‘नभः’ अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् ‘ऊर्द्धनभसम्’, ‘माहृतं’ वायुम्, हे वपाअपण्यौ ! युवां ‘गच्छतम्’ । ‘याभ्यशाखाभ्यां’ ‘वपाम्’ अग्निअपाम’ वपाअपण मकार्षं, ते ‘इमे’ ‘अमुष असुच, समुच्छरहिते अनभिमतं देशे प्रणष्टे ‘न’ भवत इत्यति प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायागं प्रशंसति— “तद् यद् वपथा चरन्तीति । अथ यथागविप्रहृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन चुधात्ताया देताया अवाप्तरक्षुभ्रिवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथ चालाल इत्यादि” । स्पष्टम् ॥ १० ॥ ३ [८. १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—का० औ० सू० ६. ६. २७ । अत्र

२—वा० सं० ६. १४. ८ ।

३—का० औ० सू० ६. ६. २८ । अत्र मन्त्रेण वपाअपण्यौ इति

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

यद्देवृत्यः पशुर्भुवति । तद्देवृत्यं पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति-
पति तद्यत्पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति सुर्व्वेषां ब्रूयात् इषु
पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैव मेतन्मेधेन सुमर्ह-
यति क्त्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ युद्धपुत्रा प्रचुर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति*
मध्यतो वा इहमां ब्रूयात् मुत्सिदन्ति मध्यतु एवैव
मेतेन मेधेन सुमर्हयति क्त्स्नं करोति तस्मात्पुत्रा
प्रचुर्येतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषु न्वेवैतस्य मुन्धुर्येषु क
षेषु पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं म्बिशास्ति । षिः प्रच्यावयता षिः प्रचु-
तस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति चिद्विदु यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुःशास्ति । युत्वा पृच्छाच्छतः
इविः शमिताइरिति श्रुत मित्वेव ब्रूतास्तु श्रुतं भगवो
तु श्रुतः हीति? ॥ ४ ॥

* 'प्रचुरति'-इति ग ।

† 'प्यते'-इति ख । 'प्यते'-इति ग, घ ।

‡ 'यज्ञः'-इति क, 'यज्ञः'-इति ग, घ ।

§ 'हीति'-इति ख, 'हीति'-इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य । अध्वर्युरपनिष्क्रम्य
पृच्छति श्रुतुः हविः शमिता इरिति श्रुत मित्याह
तद्देवाना मित्युपाऽश्वध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतं वै देवानाः हविर्नाश्रुतः
शमिता वै तद्देद यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणीति तद्यद्यश्रुतं
भवति श्रुतं मेव देवानाः हविर्भवति श्रुतं यजमानस्या-
नेना ऽअध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृतः
पृच्छति चिद्विद्धि यज्ञोऽथ यद्वाह तद्देवाना मिति तद्धि
देवानां युच्छतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मनो
हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति
तुथैतुज्जीवु मेव देवानाः हविर्भवत्यमृतं ममृता-
नाम् ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः
प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-
रुद्वासयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

* 'यः'—इति ग, घ ।

† 'नाः'—इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ ।

तुं जघनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींषि
हरन्ति शृतः सुतं नेदङ्गशो विवृत्तेन क्रुरीकतेन
समया यच्चुं प्रसुजामेति युदु वाच्चेन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अर्ध्यवद्यति तद्यत्
स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेभ्यवामोतैवुं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
सु एषु शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुक्यश्च मज्जा तुस्मात् सु व्वान्तु
इव त्वष्टा ह्येतु मभ्यवमत्तस्मात्तुं नाश्रीयात् त्वष्टुर्ह्येतु-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्मात्वाङ् मेभ्यः पपात् । सु एषु व्वान्तस्तिरजायन्त
तुं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रष्टुः प्रष्टो ह वै नामैतद्यत्
स्रक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्द्धयति क्तस्त्रुं करोति
तस्मात् स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । जुह्वां चोपभृति च व्वसाहोम-

* 'वाः'—इति ग, घ ।

दुवन्वोः संमपत्तधुन्वा मुञ्च हिरण्यवर्णासावुवद्भाति
बुद्धां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु
माक्षभ्यमान भुपसुङ्गच्छन्ते भुम नाम ग्रहीष्यति भुम
नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतामाः हविः
पशुस्तासाः सुर्वासां देवतामां पशौ मुनाःस्थोत्तानि
भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तयो हुमीघाय देवतामां
मुनाःस्थुपसुङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषो-
ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदय-
स्याग्नेऽवद्यति प्राणी वै हृदय मुतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः
सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावुद्धोषु प्राणेन प्राणिति
तावत् पशुरयः युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति द्वावैव
तौर्हि भूतोनर्थ्यः† अत्रे ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡ । तदस्यात्मन एवाग्नेऽवद्यति

* 'सञ्चरति'—इति सायणसम्मत इति ङा० वेनरः ।

† 'नर्थ्यः'—इति, 'मर्थ्यः'—इति च पाठद्वयं वृत्तं ङा-वेनरेण ।

‡ 'पशुः'—इति ग, घ ।

तस्माद्यदि किञ्चिद्वदानः हीयेत न तद्वाद्रियेत सर्वस्य
 हुवास्व तत्पशोरुवत्तं भवति यद्बुद्ध्यस्याग्नेऽवद्यति तस्मा-
 न्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाद्वात् प्रतिष्ठत्यथ वक्ष-
 सस्तद्धि ततोऽथैकचरुस्व दोषोऽथ पार्श्वयोरुथ तन्निमो-
 ऽथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

गुदं वेधा करोति । स्थविमोपयद्भ्यो† मध्यं जुह्वां
 वेधा कृत्वावद्यत्यग्निम अङ्गेषुथैकचरुायै श्रीखेरेतुवन्नु
 जुह्वा भवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति । अङ्गस्य दोषो गुदं वेधा कृत्वावद्यति
 अङ्गायै श्रीखेरुथ हिरण्यशकलावदधात्यथोपरिष्ठा-
 दाङ्गस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथ ध्वसाहोमं पृच्छाति । रुडसीति खेलेवेव हि
 वृत्तस्मादाह रुडसीत्यग्निद्वयं श्रीणात्त्वित्त्वग्निर्घेतुश्चपु-
 यति तस्मादाहार्त्विद्वयं श्रीणात्त्वित्यापस्त्वा समरिण-
 क्तित्यापो ऋते मुङ्गेभ्यो रुसः सम्भुरन्ति तस्मादाहापस्त्वा
 समरिणन्ति ॥ २० ॥

* 'वैसु'—इति म, घ ।

† स्थविमोपयद्भ्यो—इति घ ।

‡ 'द्यति'—इति म, घ ।

व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽडुति । अन्तरिक्षं वा ऽत्रय
मनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह
व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रु॒द्ध्या ऽडुति । एष वै पूष्णो रु॒द्धिरेतुस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रु॒द्ध्या ऽडुति ॥ २२ ॥

जष्मणो व्यथिषदिति । एष वा ऽजुष्मैतुस्मा ऽउ
हि गृह्णाति तुस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपुरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिधारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति
तन्नाष्टा सुवैतद्द्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्युष्परिशिष्यते । तत्समवत्तधान्या मानयति
तद्बृदयं प्रास्यति जिह्वां वृक्षस्तनिम मुतस्त्रे व्वनिष्ठ
मुथोपुरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिधारयति ॥ २५ ॥

तद्युद्धिरण्यशकलावभितो भवतः । घृति वा ऽएतत्
पशुं यदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽत्रायुषि
प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तुस्मा-
द्धिरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्ष्णयावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणा-
याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मा-
दयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ युत्सम्युगवद्येत्समीची

हैवायुं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्ष्णयावद्यत्यथ यन्नु शीर्ष्णो
ऽवद्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तद्देवा भीष्ठा
नोपावेयस्तान् हेयुं पृथिव्युवाचु मैतदा दृढं महं व
एतस्याध्यक्षा भविष्यामि युथा यथैतु ऽएतेन चरि-
ष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहूर्धुरन्यतरां
पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिःषस्तानीमान्यवदानानि
ततो देवाः स्विष्टकृते अङ्गाण्यपाभजंस्तस्मात् अङ्गा-
ण्यथासुरा अवाच ऋक्षीर्ष्णोऽस्योरनूकस्यापरसक्ययो-
स्तस्मात्तेषां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तस्मा-
दनूकस्य नावद्येद्यथाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य हविषोऽनु-
ब्रूहीत्याश्राव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य हविः प्रेष्येति न
प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाङ्घ्रिं याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
वा ऽअय मूर्द्धा मेधु उत्थितो यु मस्या इमं रुसं प्रजा
उपजीवन्यर्वाचीनं दिवो रुसो वु व्वसाहोमो रुसो
मेधो रुसेनैवैतद्रुसं तीव्रीकरोति तस्मादयं रुसो-
ऽद्यमानो नु क्षीयते ॥ ३० ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

तद्यदन्तरेण । अर्द्धर्द्धौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहो-
तीयं वा ऽअर्द्धर्द्धौऽसौ द्यौरर्द्धर्द्धौऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्द्धौ
याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिबत व्वसां व्वसा-
पावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन व्वैश्व-
देवेन यजुषा जुहोति व्वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेने-
नेमाः प्रजाः प्राणुत्यश्चोदनत्य*श्चान्तरिक्ष मनुचुरन्ति ।
तेन व्वैश्वदेवं व्वप्रदहते जुहोति यानि जुह्वा भवदा-
नानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । व्वनस्पतयेऽनुब्रू-
हीत्याश्राव्याह व्वनस्पतये प्रेष्येति व्वषदहते जुहोति
तद्यदुनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतद्दुज्जं यूपं भागिनं
करोति सोमो वै व्वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तद्योभयुं व्याप्नोति
तस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समा-

* 'दानुत्य'-इति च-पाठः । एरस्तात् २. ५. २. २ कथं प्रथया,
उपरिष्ठाच्च ४. १. २. १६ ।

नयमान आहामुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहामुये
स्विष्टकृते प्रेष्येति व्युषदकृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ युद्धसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याघार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो वै व्वसाहोमः सर्वास्वेतुद्दिक्षु रुसं
दधाति तुस्मादयं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ
यत्पुरा सम्मृशति य उद्गमुऽउपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिद्यन्त इति शुक्लमानो युद्यु विमाथन्न शुक्लेतुचैव
सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

रेन्द्रः प्राणः† । अङ्गेऽङ्गे निदीथ्यद्वैन्दु उदानो
ऽङ्गेऽङ्गे निधीत इति युदङ्गशो विद्वक्तो भवति
तत्प्राणोदानाभ्याः सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुःसु मे
तु सुलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नवृत मेवैतुःकरोति
देवचा युं त मुवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितुरो
मदन्विति तद्युचैन मुहौषीत्तुदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिलोक‡ आत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये स उउपतिष्ठन्ते'-इति सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'णः'-इति ग, घ ।

‡ 'मुष्मिलोक'-इति, 'मुष्मिलोक'-इति, 'मुष्मिन् लुक'-इति च पाठाः ।

अथानुनिर्वाप्य पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— “यद्देवत्य इति^१ ।
 या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः । पुरोडाशानु-
 निर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— “सर्वेषां वा
 एष पशूना मिति । सर्वपशूनां मेधरूपत्व मैतरेयब्राह्मणे “पुरुषं वै
 देवाः पशु मास्यभन्त, तस्मादात्मन्मेध उदक्रामत्”—इत्यादिना^२
 प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्धं प्रशंसति— “अथ यद् वपया प्रचर्धति ।
 पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वति-
 दिशति— “एष स्वैतस्य बन्धुरिति ॥ २ ॥

“अथ पशुं विशास्यीति^३ । श्रमिता^४ । तदा श्रमितुरेव मनु-
 शासनं कुर्यात्— हे श्रमितः ! ‘त्रिः प्रच्यावय’^५ प्रधानस्त्रिष्टकदुप-
 यङ्भेदेन त्रिविधाङ्गानि^६ त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. १. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— “शसु हिंसाधाम् (भा०प० ७२७)”-इति का०सू०वृत्तौ या०दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ७. १ । “ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् श्रमितेत्येत-
 त्स्त्रिः पशुं विशास्यति हिनस्ति मारयतीत्यर्थः”—इत्यादि च तत्र का० श्रौ०
 ६. ७. १-२-३-४-सूत्रौयवृत्तिषु द्रष्टव्यम् ।

५— ‘त्रिः प्रच्यावयतात्’-इति छ ।

६— तत्र, जुह्वा मवदेयानि ‘जौह्वानि’ प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि
 प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणसक्थ्यादीनि ‘अपभृतानि’ लिष्ट-
 कृद्यागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमह्वन्या मवदेयानि वर्षिष्ठादीनि
 ‘उपयह्ययागार्थानि तृतीयानीति विवेकः ।

प्रच्यावय' । 'चिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्'
उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'^१ । यदा 'चिः प्रच्यावय' यथाङ्गानि
चिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । 'प्रच्युतस्य' पक्षस्य 'हृदयं' शूलाद्येण
पक्षम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु । प्रच्यावनस्य चित्तं प्रशंसति—
"चिवृद्धि यज्ञ इति । उक्तं चिवृत्त्वम्^२ ॥ ३ ॥

"अथ शमितारं संश्रास्तीति" । अनुश्रासनं कुर्यात् । श्रुत-
त्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संश्रासनम् ॥ ४ ॥

"अथ जुह्वेति । पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य' जुह्वां
पृषदाज्यं हृदयावदानार्थं मादाय शामित्रं प्रति गत्वा 'शमितारं'
'श्रुतं हविः?' 'इति' पृच्छेत् । 'श्रुतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत्
देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुह्वयात्^३ ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजनं माह— "तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे
'अश्रुतम्' इति । 'श्रुतं वा' स्यात् । तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्,
न दैवम् ; "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः
स दैवः"—इति हि तैत्तिरीयकम्^४ । अतः, श्रुताश्रुतविभागं
शमिता जानातीति "श्रुतं हविः शमितः?"—इति प्रश्नो युज्यत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "प्रच्यावय = उत्क्लाषय"—इति का० सू० ८० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ क० । "श्रास्ति = श्रित्तयति"—इति तत्र ८० ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

६— तै० सं० २. ६. ३. ७ ।

“तद्यत् प्रच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रसादात् अष्टतमपि भवेत् । ‘यजमानस्य ष्टुतं भवति’ ष्टुते यत् फलं तदविकल्पं भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपापः ‘भवति’; शमितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । “त्रिः क्वल इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

“स हृदय मेवाद्येऽभिचारयतीति^१ । हृदयाभिचारणं प्रशंसति— “आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्य मन्त्रम्, तत् मन-आख्यकः ‘आत्मा’ खलु; “एतं मनोमय मात्मानं सुपसङ्गमति”-इत्यादौ^२ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’ खलु; परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाख्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभिचारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयद्वारा प्राणप्रज्ञयोः स्थापितत्वात् ‘दिवानाम्’ इदं सजीवं ‘हविः’ सन्पद्यते । अद्यश्चन्द्रश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादाख्येनाभिचारयेत् ॥ ८ ॥

“सोऽभिचारयतीत्यादि^३ । मन्त्रस्यार्थः^४ ।— हे अभिघार्थमाण हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्हृदयस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-रभेदात् ‘ते मनः’ इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः । ‘मनसा’ पृषदाख्य-

१— कां० श्रौ० सू० ६. ७. ६ ।

२— तै० उप० २. ८ । अथान्वयान्वयं च वक्तव्यं । तद्वयथा— इहै-
वोपरिष्ठात् १४. ५. ३. १० ; १४. ८. ८. १ ; कां० उप० ३. १४. २ ।

३— कां० श्रौ० सू० ६. ८. ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन । पृषदाज्यस्य मनोलक्षणेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् पृषदाज्यमपि मन इत्युच्यते । तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं
भवत् । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्' ।
यद्वा हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
बृहदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येषाङ्गतिरिति ।
अभिघारणरूपेणाङ्गतिसंस्कारत्वात् स्वत आङ्गतित्वाभावात् न
स्वाहा कुर्यात् ॥ ८ ॥

"तं जघनेनेत्यादि^१ । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसर्जनस्य निषेधो-
पयोगसिद्धये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गग्र इति । अङ्गादङ्गात् ।
"सङ्घ्नैकवचनाच्च वीष्णायाम्"—इति^२ ग्रस् । दक्षिणत आहतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत् । "स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति । बर्हिष
उपरिभूताः स्युः । बर्हिष उपरि हविषा भवदानार्थं माच्छादयेत्,
तासां सुपरि अवद्येत् । स्रक्षशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् स्रक्षशाखा
इत्यादिना^३ ॥ १० ॥

"यच्च वै देवा इति । पुरा देवानां पशुस्रक्षभनसमये 'लघ्वा'
देवः, पशुस्वामी । एव मेवोत्तरकाले आस्रक्षभनं करिष्यति,
पशुशिरसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि
मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात्
'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यस' तन्मांसम्,
'मष्वा' तदाश्रितः सारः, इत्यभच्छोऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १० । २— पा० सू० ५. ४. ४३ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७ । तै० सं० ६. ३. १०. ६ प्रथमम् ।

“तस्यावाङ् मेध इति । ‘तस्य’ देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव ‘मेधः’ तु अधः ‘पपात’ । पतितो वृचोऽभूत् । वृचत्वेनाभ्युत्पन्नं ‘तं’ ‘देवाः’ ‘प्रापश्यन्’; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात् ‘प्रख्यः’ इत्युच्यते । इदानीं यः ‘स्रचः इति’ उच्यते, स वस्तुतः ‘प्रख्यः’ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथाज्य मिति । जुह्वादिषु ‘उपस्तृणीते’^१ । ‘जुह्वाम्’ प्रधानावदानार्थम्^२ । ‘उपभृति’ स्विष्टकृदर्थम्^३ । वसाहोमार्थं ‘वसाहोमह्वन्याम्’^४ । ‘समवत्तधान्याम्’ समवत्तधानी इडापाचम्^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८ ।

२— “हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वं यज्ञदृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा ओणिरिति जौह्वानि”—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ । हृदयमात्मफलसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वक्षो भुजान्तरम्, सव्यस्य सक्थः सव्यस्य बाहोः पूर्वनडकं मंसादधो वर्त्तमानम्, हे अपि पार्श्वं, यज्ञत्कालेयम्, दृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ, गुदमध्यं येन शक्यत् निर्गच्छति, तद् विषमं घेघा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च कृशः तम्, दक्षिणा ओणिः दक्षिणसक्थं उपरि वर्त्तमानो मांसलप्रदेशः दक्षिणा स्निग्धः ।

३— “दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुददृक्कौयाण्डं सव्या ओणिरित्यौपभृतानि”—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ७ ।

४— “वर्षिष्ठं सुपयहभ्यः”—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ८ । अतिशयेन महद् वर्षिष्ठम् ; यद् गुददृक्कौ मतिस्थूलं तत् ।

५— “जुह्वपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमह्वन्यां पात्याक्ष”—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ८ । “समवत्तं घीयते यथा सा समवत्तधानी इडापाची”—इति च तत्रैव या० दे० वृ० ।

जुहूपभृतोर्हिरण्यकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै
मनोतादेवतायै अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— “तद्यन्मनोताया
इत्यादिना । ‘ओतानि’ सम्बद्धानि मनांसि यस्याम् । अत्र “त्वृह्ये
प्रथमो मनोता”—इति मन्त्रवर्णात्^१ ‘अग्निः’ ‘मनोता’ पशोर्मन-
सम्बन्धः । सम्बन्धस्य निमित्तं माह— “सर्वासां देवाना मिति ।
‘पशौ’ आज्यवत्प्रियत्वसाधारण्यात् ‘तानि’ ‘मनांसि’ ‘ओतानि’ ।
‘एतत्’ एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन । स्पष्टं मन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थाविद्यमानाङ्गानि तत्कमं च प्रशंसति— “स हृदयस्यैवाय
इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— “तद्यन्मध्यतः सत
इति । देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वे-
नेत्याह— “अतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः सम्भवतीति । प्राणपशुत्वब्राह्मणं
प्राग् व्याख्यातम् । अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य
प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्ताना मङ्गाना मवदानं मपि
सम्बन्धम् ; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीनं मपि स्यात्, तथापि
हृत्प्रपञ्चवदानं सम्बन्धत इत्यर्थः । तस्मात् हृदयं मेवाग्रेऽवद्येत् ।
‘यथापूर्वं’ पशोः पूर्वं मङ्गं मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्गच्छेणोक्तं विवृणोति— “अथ जिज्ञास्ये इति । जिज्ञासा
अवद्येत् । ‘तद्धि ततोऽथ’ अथापि जिज्ञानन्तरम्, ‘पूर्वाङ्गात्
प्रतिष्ठति’ । ‘एकचरस्य दोष्णः’ सव्यादित्यर्थः । ‘अथ’ ‘तनिष्ठः’
यत्कतः इत्यर्थः । तस्य चातिकोमलत्वात् तनिष्ठत्वम् । ‘वृक्षयोः’

वृक्षं कुक्ष्यभयपार्श्वस्थमात्राकारं मांसदयम् । एवं हृदयादीनि नव
सम्यक्त्वानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तुं माह— “गृदं वेधेति^१ । त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु
यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं भवेत् ; मध्यमं जुङ्गां प्रधानहोमार्थं
द्विधाकृत्वावचेत् ; यद्द्व्यणुतरं अङ्गेषु, तन्मध्ये^२ भवेत्^३ ॥

एकादशं दर्शयति— “गृदं वेधा करोतीति । “अथैकतराये
ओषेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिष्टकदर्थं माह— “अथोपभृति अङ्गस्येति । चीणि अङ्गानि
यस्येति अङ्गम्, सौविष्टकतं हृदिः । तान्येवाह— “दोष्ण इति ।
सव्यस्य प्रधानार्थं त्विहितत्वात्^४ दक्षिणस्य दोष्णः उकाशादित्यर्थः ।
‘गृदं’ गुदस्याणुभागं ‘वेधा कृत्वा’ उपभृति स्त्रिष्टकदर्थम् ‘भवद्यति’
भवचेत् । ‘अङ्गाथै ओषेः’ स्त्रिष्टकदर्थ्याः ओषेः उकाशात् सव्यायाः
ओषेरित्यर्थः । प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् ।
“सुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः”—इति सूचात्^५ ॥

“अथ हिरण्यकलाविति^६ । जुङ्गा सुपभृति चावत्तस्योपरि
हिरण्यकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— ‘वृक्षं (! वृक्षं ?)’—इति क ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० । ३— ‘अङ्गेषु मध्ये’—इति क ।

४— पूर्वमिदं वर्णितं टीप्पन्याम् (१३ क० २, ३, ४.) ।

५— ‘प्रधानार्थं मन्विहितत्वात्’—इति क ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“अथ वसाहोमं गृह्णातीति^१ । रेडसौति^२ वसाहोमं गृह्णीयात्;
ह्यत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः— हे वसाद्रव्य ! त्वं ‘रेडसि’ हिसक मसि ।
“रिषेहिंसार्थस्य^३ विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम् ; ब्राह्मणानुगुणं
ललादिकं कृत्वा ‘लेलया’-रूपम् । “लेलयेवेति । द्रवद्रव्यत्वात्
इतस्तत्सलनं विवचिला^४ व्याख्यातम्^५ । तादृशं ‘त्वा’ त्वाम् ‘अग्निः’
‘श्रीणात्’ अपयत्, तेन सह मिश्रयत् । ‘आपस्त्वा समरिणन्’ ।
“रौ गतिरेषणयोः”-इत्यस्य^६ लुङि रूपम् । उदकानि त्वां सम-
तरन्वित्यर्थः ; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निरसृतत्वात् । ‘वातस्य’ वायोः
‘ध्राञ्चै’ गत्यै गृह्णामि । तथा ‘पूष्णः’ ‘रंक्षै’ वेगाय गृह्णामि ।
वाखादित्यथोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् ध्राजिरंक्षोरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे
व्याख्यातम् । “ऊष्णो व्यथिषत्”-इति वसाविशेषणम् । ऊष्मा,
ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत् ; तादृक् त्व मसि । तादृशं
त्वां गृह्णामि ॥

‘रेट्’-शब्दं व्याचष्टे— “लेलयेव हि यूरिति^७ । यौति मिश्र-
यतीति यूः, सा ‘लेलयेव’ ; सलनेन चेतस्ततो गमनं सुपमीयते ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क । २— वा० सं० ६. १८. २ ।

३— भा० प० ६६४ धा० । ४— ‘विवक्षितत्वात्’-इति छ ।

५— “लेलयाशब्दश्चात्पवाचकः”-इति मञ्जीधरः । “बहुलेव पृथिवी,
लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ यौः”-इति श्रुतं मिथैव पुरस्तात्,

२. २. १. १६ द्रष्टव्यम् । ६— क्मा० प० २७ धा० ।

७— “धूषशब्देन मसिण सह पक्षं जलमुच्यते” तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

श्रीणात्वित्यस्य पाकार्यं इति व्याचष्टे— “अग्निर्ह्येतच्छ्रपयतीति । वातस्य भ्राजिः, पूषणो रंहिश्चान्तरिचपराविति व्याचष्टे— “अन्तरिचं वा अयं मनुपवत इत्यादिना । ऊष्णशब्दोऽप्यन्तरिचपर इत्याह— “एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

“अथ पार्श्वेनेत्यादि^१ । “प्रयुतं द्वेषः”—इति^२ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’ पार्श्वस्थिना ‘असिना वा’ गृहीतां वसां विभजति । ‘द्वेषः’ अनिष्टेभ्यः सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् यूष् परिश्लिष्यत इति । गृहीतावग्निष्टां वसां ‘समवत्तधान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत्^३ । इडार्थं तच्च प्रधानावग्निष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति । ‘मतस्त्रे’ वृक्षौ । तन्निमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण “वपावद्धिरण्यम्”—इति^४ हविषा सुभयतो द्विरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— “तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्त्रिष्टकदर्थं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— “अथ यदक्ष्णयावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना । ‘सव्यस्य’ ‘दोष्णः’ भुजस्य ‘दक्षिणायाः ओणेः च’ प्रधानावदानसमये, ‘दक्षिणस्य च दोष्णः’ सव्यायाः ओणेरिति स्त्रिष्टकतीत्येवं सम्यद्यते । उक्तक्षत्रणमवदानं प्रसिद्धपशोर्धदक्ष्णया पादसञ्चरणं तन्मूलमिति प्रशंसति—

१— का० औ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ३ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. १३ ।

४— का० औ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“तस्माद्यं पशुरक्षणाया पदो हरतीति । अक्षणाया पादश्रोष्ठो-
र्थात्वासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवद्यत् समीचो
हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरश्चादीना मनवदेथलोप-
पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यच्च शीर्ष्णाऽवद्यति
नांसयोरित्यादिना । अंसौ बाङ्गोरुपरिप्रदेशौ । अनूको वङ्गयाधारः,
आयतः षष्ठाश्लिविशेषः । तचत्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
अपरसकथयोः’ ऊर्वोरुपरिभृतौ उच्छ्रितावयवौ सकथौ^२ ॥ १७ ॥

“असुरा इ वा इति । असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-
भन्तं देवाः ‘नोपावेयुः’ नापगताः, तदा ‘पृथिवी’ ‘एतत्’ भय
मासुरं ‘मा दृङ्म’ आदरं मा कार्ष्ण, ‘अहं’ ‘वः’ युञ्जदर्धम्
‘एतस्य’ पश्चालम्भस्य ‘अधच्चा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘चरिष्यन्ति’-‘इति’ उक्त्वा,
तथैव सम्यगवगता ॥ १८ ॥

“मा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाङ्गति महौषुः’
प्रधान मेव ऊतवन्तः, ‘अन्यतरां’ स्विष्टकृतं ‘पर्यशिषण्’ परित्यक्त-
वन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां प्रदर्शयति— “तानीमानीति ।
दक्षिणं दोः, सव्या ओणि., गुदद्वतीयं चेति त्रौणि । ‘ततः’ तस्मात्
असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ ‘देवाः’ प्राप्ताः । अथ
यस्मात् शिरश्चादीनि ‘अवाद्यन्’, ‘तस्मात्’ तैरवत्तत्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं छ-स-एस्तकथोः । “गवाद्यः श्रयनकाले अङ्गाणि पादान्

‘अक्षणाया’ वक्रत्वेनावस्थापयन्ति”—इति तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

२— का० झौ० दू० ६. ८. १३ ।

तानि 'नावद्येत्' । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—
“त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थं मवदानप्रकारं मुक्त्वा प्रदानप्रकारं माह— “अथाग्नी-
षोमाभ्यां ह्यग्नयेत्यादि^१ । वषाप्रैषवदग्नीषोमौचहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— “न प्रस्थितं मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वषाहोमस्य कालं माह— “अन्तरेणाद्धूर्ध्वाविति^३ । प्रधानाङ्गति-
याज्यायाः पूर्वाद्धूर्ध्वावसाने प्रतिप्रस्थाता 'वषाहोमं जुहोति' । अद्धूर्ध्व-
र्ध्वयोर्मूर्ध्नाभावित्वं प्रशंसति— “इतो वा अथ मूर्द्धं इत्यादिना ।
पूर्वोत्तराद्धूर्ध्वौ द्युपथिव्यात्मकौ ; तथा सति 'इतः' पृथिव्याः सका-
शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'धं' साराङ्गवसेत्यादिरूपं मूर्द्धं मुद्गतं मनुष्याः
उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थितं मुदकात्मकं मधो
निर्गतं सुपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसारस्थान्तरिचे उपभोक्तव्य-
त्वेनावस्थानादाद्धूर्ध्वयोरन्तराण्यहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्'
वषाख्यं 'रसं' 'तिव्रीकरोति' । होमस्थान्तरिचार्यत्वाद्वाद्धूर्ध्वयोरन्त-
राण्यं कृतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

वषाहोममन्त्रं माह— “स जुहोति हृतं हृतपावान इति^४ ।
'हृतं' चरणरूपं रसात्मकं मिदं हविः 'हृतपावानः' हृतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारः सर्वं देवाः द्यूयं 'पिबत' । एतदेव विश्विनष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

“वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य । त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-
रिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्वम् । अथ सूत्रम्— “अर्द्ध-
शान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति”—इति^१ ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अत्र बङ्गलसिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः ; ‘अन्तरिक्षम्’
अपि सर्वांशं देवाणां प्राणोदानव्यापारघोराश्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’ ;
अन्तरिक्षार्थस्य वसाहोमः ; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-
देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ३२ ॥

“अथ जुह्नेति^२ । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुह्वा’ जुह्वाद्वारा
‘पृषदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपघ्नन्’ अवघ्नन् “वनस्यतयेऽनुब्रूहि”—
‘इति’^३ होतारं ब्रूयात् । वनस्यतिर्युपाभिमानी देवः । स्पष्ट मन्यत् ॥

वनस्यतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति—
“तद्वनस्यतय इत्यादिना^४ । सोमस्यामावस्यायां वनस्यतिषु वासात्
सोमस्वामिकत्वात् वनस्यतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण उभे आङ्गती’
उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्यत्याङ्गतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘उभयं’ देवतं सौविष्टकृतं च यूपान्कृत्या ‘व्याप्नोति’ ॥ ३२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७ । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ।

स्निष्टकप्रयोगप्रकार माह— “अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति, तानि समानयमान आह्वेत्यादिना^१ । अङ्गापेक्षया बहवचनम् । ‘समानयमानः’ जुङ्गां प्रक्षिपन् ॥ ३ ४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याघारणं विधत्ते— “अथ यद् वसाहोमस्य परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति^२ । वसाहोमस्य द्रव्यस्य ‘दिशः, प्रदिशः’-इत्यादिका मन्त्राः^३ । दिशो व्याघारयतीति श्रुते-रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । ‘दिशः’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, ‘प्रदिशः’ दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘आदिशः’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘विदिशः’ उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘उद्दिशः’ ऊर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘दिग्भ्यः’ सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘स्वाहा’ । वसाहोमो ‘रसो वै’ द्रवद्रव्यात्मकः खलु; दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३ ५ ॥

सम्यग्गतावधवस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथ पशुं सम्भृ-शतीति । ‘अथ’ दिग्घोमानन्तरम् ‘एतर्हि’ अस्मिन् काले पशु-सम्मर्शनं कुर्यात्” ॥

विश्वनामन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति— “अथ यत् पुरा सम्भृशतीति । ‘ये’ च राक्षसाः ‘इमे’^४ मदीयं यज्ञम् ‘उपतिष्ठन्ते’

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४. ४. १६, १७ सू०), २२ ।

३— वा० सं० ६. १६. २-७ ।

४— अत्र का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० प्रकृत्या ।

५— ‘मे’ इति भाष्यपुस्तकेषु लिख्येव । “य इमे उपतिष्ठन्ते मार्गारादयः, ते विमन्धिष्यन्ते इति शङ्खमागः”—इति हरिस्वामिनः ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले ससृगेत्; अतथाभूतसेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले ससृगेत् । अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं ससृगाद्य-वदाथ वेडां प्राक् प्रदानात्"—इति^१ ॥ ३६ ॥

ससृगने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति^२ । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः' । हे पशो ! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीव्यतु वा । एवं व्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः । हे 'लघः' पशुरूपकर्तः ! 'देव !' "लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्"—इति श्रुतिः^३ । 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'सलक्ष्म', अत एव 'विषुरूपं' 'भवति' भवति, तत् 'ते' तत्सम्बन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभृतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृश-संवेगनविशिष्टम्, तादृशसंवेगनविशिष्टं भवेदिति; प्रवृद्धं भवत्वित्यर्थः । किञ्च 'देवना' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम् । किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये, वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गशो विहक्त इत्यादिना । "हत्स्नवृत् मेवैतत् करोतीति । 'एतत्' पशुद्रव्यम् । यद्वा 'एतत्' एतेन "देव लघः"—इतिमन्त्रेण^४ वागुच्चारणसामर्थ्येन हत्स्नैरङ्गैः वृतं व्याप्तं करोति, 'यच्च' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अहौषीत्',

१— का० औ० सू० ६. ८. १ ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ।

३— तै० सं० ६. ३. ११. ५ ।

४— वा० सं० ६. २०. २ ।

‘तत्’ तेन ‘एनं कृत्स्नं कृत्वा’ विकल्पं सकल्पं कृत्वा ‘अनु समस्यति’ गतप्राणेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्यं कृतवान् भवति । तेन ‘सः’ पशुः ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गे लोके ‘सात्मा’ सजीवो ‘भवति’ ॥ ३७ ॥ ४ [ङ. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

चीणिं ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयुजो दश पाण्या अङ्गुलयो
दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै
पुरुषो युः परार्द्धः पशूनां यः सर्वेऽनु पशुवः ॥ १ ॥

तदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सुर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानानां यस्या मृत्विजां भक्ष्य मिहैवोक्तम् (का०
श्रौ० सू० ५. ५. २६, २७ ; ३. ६. ४, ५, ६) । वनिकु मन्वीधे,
अध्वर्षीं होत्रे, स्तोमं ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यवे, स्त्रीहं यजमानाय ।
सर्वत्र ददातीति शेषः । आपस्तम्बे तु “उपहृतां मैत्रावरुणषष्ठा
भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तमः”—इति ॥

युदेव गुदं चैधा करोति । प्राणो वै गुदुः सोऽयं
प्राङ्गततस्तु मयं प्राणोऽनुसुञ्चरति ॥ ३ ॥

स युदेव गुदं चैधा करोति । तृतीय मुपयुड्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु हु त्वेव पशु मालभेत । य एनं मेध मुपनयेद्यदि-
कृशः स्याद्यदुदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यषेत
प्राणो वै गुदुः सोऽयं प्राङ्गततस्तु मयं प्राणोऽनु-
सुञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावुद्धेव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तुर्हि भूतो-
ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
यद्यु ऽअसलो भवति स्वय मुपेत एव तुर्हि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । इयं वा ऽइदुः सर्पिश्चैव
दुधि च इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननं मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशुवो वा ऽअनुयाजाः पुयः
पृषदाज्यं तुत्पशुष्वेवैतत्पुयो दधाति तुर्दिदं पशुषु पुयो

* 'शिवः'-इति ग, घ ।

† 'सु'-इति ग, घ ।

द्वितं प्राणो हि पृषदाज्य मुन्नः हि पृषदाज्य मुन्नः हि प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरुस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरुस्तात् प्राणस्तु मेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं पश्चात् प्राणस्तु मेवैतद्दधाति ताविमा ऽउभयुतः प्राणौ द्वितौ यश्चाय मुपरिष्ठाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां वृषदकरोति । अर्ध्वर्युवे च युश्चैषु उपयजत्यथ यद्यजन्त मुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ युदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्दुपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्रश्चापो रेतो रेत एवैतुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवुः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मिचावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मिचावरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

* 'ः'—इति ग घ ।

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽश्रुनु प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽण्वैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छुन्दांसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छुन्दांसि सप्त-
ग्राम्याः पशुवः सुप्तरण्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां परियृहीतास्तुथो ऽण्वैषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां परियृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स युन्नात्युपयजेद् यावत्यो
हैवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नुथ
यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८, ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टुदुपयडिष्यथं
वेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीना मितराङ्गत्व माह—
“त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* ‘न्ते’-इति ख, ‘न्ते’-इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रसिद्धाः, अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा^१ उपरिष्ठादान्नास्थन्ते^२; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते । पशुषूक्तष्टस्य पुरुषस्य द्विपात्यशोरपि शीर्षस्थाः प्राणाः सप्त, अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः' । ते च पाणिपादगत-विंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञाङ्गानि ॥ १ ॥

“तदाङ्गरिति । ‘शिवः’ श्रेष्ठः । पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुलियः प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तथा च मुख्यप्राणस्थापीतराङ्गुलिवत् साधारण्यमेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृतमिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तरमुच्यते—“यदेव गुदं वेधा करोतीत्यादि । तस्मात् प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् ‘प्राणः’ एव ‘गुदः’ (॥२॥) तस्य प्रधान-स्त्रिष्टकदुपयङ्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणमित्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित् तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाद्य उदर्यं मांसं तेन

१—‘एकादशोपयज’—इति छ ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डगां “समुद्रं गच्छ”—इत्यादि-मन्त्रेष्विति भावः । अत एवोक्तमैतरेयभाष्ये “समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि-मन्त्रोक्ताः समुद्रादथ एकादशोपयाजमन्त्राः”—इति (२. २. ८.) ।

सह मिश्रणीय मित्याह— “स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना ।
 ‘सः’ एव ‘पशु मालभेत’, ‘यः’ यजमानः ‘एनं’ ‘मेधं’ मेधार्हम्
 प्रटद्धम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपगच्छेत्, प्राप्नुयात् । अय मेव मुख्यः
 पचः । ‘यदि’ पशुः ‘ह्यगः स्यात्’ तदा अकरणात् करणस्य
 श्रैष्ठ्यात् वच्छ्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘उदर्यस्य’ उदरे भव मुदर्यम्,
 तस्य ‘मेदसः’ सकाशात् इडार्थं मुट्टृत्य यन्मांसं ‘परिशिष्येत’,
 ‘तत्’ आदाय अल्पीयसि ‘गुदे’ ‘नृषेत्’ गमयेत्, तेन तं प्रवर्द्धये-
 दित्यर्थः । “प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

“गुदो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रटद्धांसः,
 पुंछाज्जो भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेधं’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ ६ ॥

अनुयाजाथं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— “अथ पृषदाज्यं
 गृह्णातीत्यादिना । ‘इदं’ वच्छ्यमाणं इयं खलु ‘दन्धम्’ । इदं
 शब्दार्थं माह— “सर्पिश्चैव दधि चेति । असु इयम्, ततः कि
 मित्याह— “दन्धं वै मिथुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्पादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव हतवान्
 भवति ॥ ७ ॥

“तेनानुयाजेष्विति । ‘तेन’ पृषदाज्येन ‘अनुयाजेषु चरति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशंसति— “पशवो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-
 विकारत्वात् ‘पृषदाज्यम्’ एव ‘पयः’; ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुषु’ ‘एव’ पयःस्वापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयङ्क्तिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— “प्राणो हि पृषदाण्य मिति । ‘हि’-
शब्दद्योत्यां प्रसिद्धिं सुपपादयति— ‘पृषदाण्यं’ तावत् ‘अन्नम्’,
तत् ‘अन्नं’ व्यतिरेकानविधायित्वात् ‘प्राणः’; अतः ‘पृषदाण्यं
प्राणः’ ॥ ८ ॥

“तेन पुरस्तादिति । उपयङ्भ्यः ‘पुरस्तात् अनुयाजेषु’ पृष-
दाण्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं मुखस्य मपानं पशौ निहितवान्
भवति; ‘पश्चात्’ उपयङ्नुष्ठानस्य पश्चात्-‘प्राणम्’ उदानाख्यं पशौ
स्थापितवान् भवति । मिश्रित्वा ‘यः’ ‘अयम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

“तदा एतदित्यादि । ‘एकः’ होता, ‘द्वाभ्याम्’ ‘अध्वर्यवे’ ‘उपयङ्गे’
प्रतिप्रस्थाजे^१ ‘च’, प्रयाजार्थम् उपयङ्गागार्थं च ‘वषट्’ कुर्यात् ॥

उपयाजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति— “अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’लक्ष्य
एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पश्चाद्यष्टव्या उपयज
इत्यर्थः^२ ॥

“अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति । पृषदाण्यरूपैरनुयाजेः
प्रजननस्य कृतत्वात् उपयङ्गिर्जनयति । कथं मेतेन प्रजनयति ?
उच्यते— “पश्चाद्दुपयजतीति । षोषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विजुपे कन्दसि”—इति पा० सू० ३. २. ७१ ।

“स उपयजतीति^१ । “समुद्रं गच्छ”-इत्याद्य उपयङ्याग-
मन्त्राः^२ । हे गुदावयवरूप, हविः । त्वं ‘समुद्रं’ समुद्राभिमानि
देवं ‘गच्छ’, ‘खाहा’ इदं द्रव्यं सृजत मसु । एव मुत्तरचापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्थोक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया
मन्त्रान् व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्तु
स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः— “ग्रामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निव-
पत्युत्तरस्थाम्, आग्नीद्वीयादा सोमे होदधिष्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुदवतीयस्य प्रच्छेद मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्^३
प्रतिवषट्कारम्”—इति^४ ॥ ११—१७ ॥

अत्युपयाजं विधत्ते— “अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामका-
स्यत्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः^५ ।
विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

१— का औ० सू० ६. ६. १० ।

२— वा० सं० ६. २१. १-११ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. ८-११ ।

४— ‘अत्युपयङ्ठोमकास्यत्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन
यष्टव्याः’-इति ॥

हेतुतथा प्रशंसति— “स यस्मात्पयजेद् यावत्यो ह्येवापे प्रजाः
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै०सं० ६. ३. ११. १५-१७; ४. १. १-१४; १. ३. १०, ११ ।

२— “कण्वीसङ्ख्या ११२”—इति क; “कण्विकाः ११२”—इति ख;
“कण्विकासङ्ख्या ११२”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
१६ क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क०; सङ्कलनया
११२ इति सिद्धम् ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं व्वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-
व्वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमा एवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रुजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं व्विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तुयो
होपयष्टात्मानं नानुप्रदणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पुत्रीः संयाजयन्ति । जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तन्मैवै-
तुज्जनयति यज्जाघन्या पुत्रीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुत्रीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्ठादग्नये गृहपतय
ऽउपरिष्ठाद्वै वृषा योषा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्रूलेनावभृथं यन्ति । पशोर्हं वा ऽआलभ्य-
मानस्य हृदयः शुक् समभ्युवैति हृदयाद्दृदयश्रूलं मुथ
युच्छृतस्य परितृन्दन्ति तदलुञ्जुषुं तस्माद् परिदृष्टैव
श्रूलाकुर्यात् तत् त्रिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्रूलं प्रयच्छति । तन्नु पृथिव्यां परास्ये-
न्नासु स युत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च व्वनस्पतींश्चैषा
शुक् प्रविशेद्यदसु परास्येदपु एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्
पृथिव्यां नासु ॥ ९ ॥

अपु एवाभ्यवेत्य । युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धि-
स्यात् तदुपगूहेद् युच्च ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदग्रेण यूप
मुदपात्रं निनीय युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भुवति
तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिःसीरिति तथा नापं
नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो व्वरणं नं

मुञ्च । युदाहुरध्या इति व्वरुणोति शुपामहे तुतो
व्वरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सर्वस्माद्वरुणपाशात्
सर्वस्माद्वरुणयात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमिचिया न आप ओषधयः
सन्तु दुर्मिचियास्तुसै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं
द्विष्म इति युच वा ऽएतेन प्रचुरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मा-
त्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मिचधेयं
कुरुते तुथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तुच प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य
व्वशाया ऽएवानूबन्ध्यायै ताः हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्ति-
ष्ठत ऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदय-
श्रलेन चरितुं भवति युद्वशायाश्चुरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपधाग्रमन्त्रान् विधाथ पुनः सृष्ट्यभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—
“सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना । “यत्र वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रषो द्रुत्वापः प्रविवेश”-इति^१-वक्ष्यमाणत्वान्
यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्यान्नपत्वम् ॥ १ ॥

* 'ति'-इति ख ।

१— एतत्प्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणारम्भो द्रष्टव्यः ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वाद्दौषधित्वादौषधिवि-
कारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नम इति । ‘दिव्यं नमः’ श्लोकः; ततो वृष्युत्पत्तेस्तस्या-
ब्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठाचोरभेदोपचारात् ॥ २ ॥

“अग्निं वैश्वानर मिति । पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते^१, तस्य
सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्टं मेव ॥ ४ ॥

“अथ मुखं विमृष्टे^२ मनो मे हार्द्दीत्यादि^३ । मुखविमर्शनमन्त्र-
स्याय मर्थः ।— हे प्राणरूप गुद ! ‘मे’ ‘हार्द्दि’ हृदयसम्बन्धि ‘मुखं’
‘यच्छ’ । यदा ‘हार्द्दि’ हृदये स्थापितम् । प्रशोः प्राणरूपस्य गुदस्य
विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति,
अत एव प्रार्थ्यते । “तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

“अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति^४ । जाघनी वालदण्डः,
तथा^५ ‘पत्नीः’ पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वद्वाद्या देवताः संयाजयेत् ।
“जघनाङ्गी वे जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अथ “वैश्वानरः कस्मात् ?”—इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते”—इत्यन्तं
(०. २१-३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

३— वा० सं० ६. २१. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ६. १४ ।

५— “जाघन्या प्रशोः पुच्छरूपेण हविषा”—इति का० श्रौ० । अन्यत्र च तत्रैव
“जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः । अधिकरणमालाया
मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०) । “जाघनी कटी”—इति पिठभूति-
हरिहरौ, तदिह न सफुच्छते; कटिपर्यायशब्दोः प्रागुपात्तत्वात् ।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-
ऽवद्यतीति^१ । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासा मर्थाय ।
‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं मुत्थितस्य बालस्य ‘अन्तरतः’ अल्लोमक-
प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठादग्नये गृहपतय इति । सरोमके
वाह्यप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्द्दने
‘तत्’ जोषाय भक्षणाय ‘अस्त्रं’ पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न
यागार्हे स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ‘परितर्दय’ पाकं
कुर्यात् । “शूलात् पाके”-इति^४ डाजन्तः । पाकात् पूर्वं शूलेन
परितर्द्दनात् ‘शुक्’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । “त्रिः प्रच्युते पशौ
पाकोत्तरकालं ‘हृदय’ शूलात् ‘प्रवृद्धं’ ‘उत्तमं प्रत्यवदधाति’
इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति^५ । परिकर्मिणे प्रयच्छति । स
‘तत्’ शूलं ‘पृथिव्याम्’ ‘अप्सु’ च ‘न परास्येत्’ । परास्यतो दोष
माह— “ओषधीश्चेति । ‘ओषधीश्च वनस्यतीश्च एषा शुक् प्रवि-
शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्यां परास्येत्’ । तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-
स्यतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० औ० सू० ६. ६. १५ ।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषावधिश्च का० औ० सू० ६. ६. १४-२० ।

३— का० औ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ६५ । ५— का० औ० सू० ६. १०. ४ ।

उक्तदोषाभावोपाय माह— “अप एवेति^१ । ‘अपः’ सम्प्राप्य ‘यच्च’ देशे अतीवारसः सरसस्य न भवति, ‘तत्’ तच्च ‘अपगूहेत्’ । अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— “यद्यु इति । यदाव्विषये म्नामिं प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयनं कृत्वा, तच्चापीषदार्र्देशे उपगूहेत् । तच्च मन्त्रः^२— “मापो मौषधी-हिंसोः” —इति^३ । हे शूल ! अपा मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु । ईषदार्र्देशे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्या सुपगूहनात् तदीयौषधीनां बाधप्रसङ्गः ; अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते ॥

तच्च मन्त्रः— “धाम्नो धाम्नो राजन्निति” । निगूहनस्य बन्धन-रूपत्वात्, तस्य वह्णाधिष्ठातृकत्वात् बह्णस्य सम्बोधनम्— हे ‘राजन्’ बह्ण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्मः, ‘ततः’ तस्मात् बन्धस्थानाद् ‘नः’ अस्मान् ‘सुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत्’ यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कृत्तारोऽपि ‘अष्ट्याः’ अहन्त्याः, रक्षणीयाः ‘इति’ ‘आहुः’ मनुष्याः^४ ॥ १० ॥

१— का० औ० सू० ६. १०. ३, ६ ।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन विहितः । तद्यथा— “सुगसि त मभिश्चोच योऽस्मान् देष्टि यं च वयं द्विष्टो मापो मौषधीरिति”—इति । महौषधरेणाप्युक्तम् “सुगसि माप इति मन्त्राभ्या मिति”—इति ।

३— वा० सं० ६. २२. १ ।

४— वा० सं० ६. २२. २ ।

५— “अन्नग इति गोनाम, प्रकारणादिहानूबन्धाविषयम् । बद्धवचन मनुबन्धावह्णत्वेऽर्थवत् । एकानूबन्धापक्षे तु पूजार्थम्”—इतीह महौषधः ।

प्रार्थ्यते— “अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अध्वर्युप्रभृतयः । “सुमि-
त्रिया न इति^२ । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओषधयः’ च ‘सुमित्र्याः’
शोभनमित्रेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मान्
द्वेष्टि’ अस्मासु द्वेष माचरति, ‘यं च वयं द्विष्मः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्र्याः सन्तुः’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अत्र सूत्रकारः— “सुमित्रिया
न इत्युपसृशन्त्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वीक्ष-
रेण”—इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति— “यत्र वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूल-
निगूहनेन ‘आपस्य’ ‘ओषधयस्य’ ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘अपकम्य’ अप-
सृत्य ‘इव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तदु’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह
“सुमित्र्याः”—इतिपाठेन मित्रं कृतवान् भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे^४ निषेधति— “स वै नाग्नीषोमौयस्य
पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः । “न सोमेऽनूबन्ध्या-
वर्जम्”—इति^५ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [८. ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमोऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. ३।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेषे’—इति क् ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्बीन् पञ्चसौरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुसौवर्णभृमौः ।
रत्नोत्थां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ साधणिः शिङ्गनाथो,
व्यम्राणीद्विसचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
ततौथकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्व्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तस्मात्पुराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्थिरे ॥ १ ॥

सु ऐक्षतुरिष्युहम् । युस्माऽऽ* कामायास्तृक्षि नु मे
स कामः सुमार्द्धि पुराच्यो मुत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । सु एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् सु एकादशिन्येष्टु प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसीयानेवेष्टुभावत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवु हैवु प्रजुया
पशुभिरुप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसीयानेवेष्टु भावत्येतेस्मै क
मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'युस्माऽऽ'—इति ग, घ ।

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽएव युजमान-
स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वती व्याचैव तत्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत व्यागेन मुपसमावर्त्तत
व्याच मनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैषु एतदाप्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्रजापतिः
पुनरात्मान माप्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैषु एतदाप्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् यत् सारस्वत मनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्यन्नः
सोमस्तस्माद्यो व्याचा प्रसाम्यन्नादो वैवु भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशुवो वै पूषा पशुभिरेव तत्रजापतिः
पुनरात्मान माप्याययत पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पशु-
ननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैषु एतदाप्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पशुननुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'तम्'-इति ग, घ ।

‡ 'म्यम्'-इति ग, घ ।

§ 'ते'-इति ख । एव मुत्तरण च ।

अथ बार्हस्पत्युम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माष्याययत ब्रह्मै न मुपसमावर्त्तत
ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैषु एतदाप्यायते
ब्रह्मै न मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तुस्माद् ब्राह्मणुः पशूनभिष्टुणुतमः पुराहिता*
ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहितास्तुस्माद् तत्सुर्व्वं दृत्वाजिन-
वासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡ । सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वणैव
तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माष्याययत सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत सुर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत सुर्व्वणो ऽएवैषु
एतदाप्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मनुक
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तुस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'-इति स्यात् सायण-सम्मतः ।

† 'ति'-इति ख ।

‡ 'वैश्वदेवं'-इति क, ख, 'वैश्वदेवः'-इति ग, घ ।

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै व्वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तुह्वीर्येण
 प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतेन्द्रिय मेनं व्वीर्यं मुप-
 सभावर्त्ततेन्द्रियं व्वीर्यं मनुक् मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
 ऽएवैष एतुह्वीर्येणाप्यायत ऽइन्द्रिय मेनं व्वीर्यं मुपसमा-
 वर्त्तत ऽइन्द्रियं व्वीर्यं मनुक् मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो
 व्विशो व्विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्
 करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्* । व्विशो वै मरुतो भूमो वै विद्
 भूमैव तुप्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत भूमैन
 मुपसभावर्त्तत भूमान मनुक् मात्मनोऽकुरुत भूमो
 ऽएवैष एतदाप्यायते भूमैन मुपसभावर्त्तते भूमान
 मनुक् मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो व्विशो व्विश्वे
 देवा व्विशो वै मरुतो व्विश्वैवैतत् क्षत्रं पुरिदृहति
 तुदिदं क्षत्र मुभयतो व्विशा पुरिदृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्† । तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं व्वीर्यं मिन्द्र
 उभाभ्या मेव तुह्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याय-

* तम्'-इति ग, घ ।

† 'भूम'-इति ग, घ ।

यतोभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽअनुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बेवैषु एतद्दीर्याभ्या माप्यायत
 ऽउभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽअनुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तृथो
 हास्मा ऽएते सवितुप्रसूता एव सुर्वे कामाः समृद्धन्ते ॥२०॥

अथ व्वारुण मन्तत आलभते । तदेनः सुर्वस्माद्गरुण-
 पाशात् सुर्वस्माद्गरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । आग्नेयु मेवाग्निष्ठे
 नियुञ्ज्यादथेतरान्व्युपनयेयुयंथापूर्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पृश्नेकादशिनी स्यात् । आग्नेयु मेव यूप ऽआल-
 भेरन्नथेतरान् यथापूर्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नुयन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं नयन्त्यथे-
 तरान्यथापूर्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं दक्षिणाङ्घ्रि
 निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

तेषां युच व्वपाभिः प्रचुरन्ति । आग्नेयुस्यैव प्रथमस्य
 व्वपुया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥

* 'ते'—इति ख ।

† 'वुष्ट'—इति ग, घ ।

‡ 'व्वम्'—इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

तैर्युञ्ज प्रचरन्ति । आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा धो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चेकादग्निनी^१ विधातु माख्याचिका माह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः सृष्टान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मानं
रिक्तं मिवाबुद्धत । कुत इत्यत आह— “तस्मात् पराच्यः प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापतेः सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘पराच्यः’ एव
अभवन् । रिक्तं मेव विशदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
बहुप्रजः कश्चित् ताभिरजितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽस्त्रादिमांस भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

“स ऐक्षतेति । विचारं कृतवान् । ‘अरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽभूवम् । रिचेर्लुङ्गुत्तमे रूपम् । तदेव विशदयति— “अह मस्यै
कामायासृचीति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टि मकार्षम् । ‘स कामो न

* ‘र्वम्’—इति ग, घ ।

१— “पञ्चेकादग्निनी द्विविधा । प्रतिपशुयूपा एकयूपा च”—इत्यादि का०
श्रौ० ८. ८. २७ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

ने' 'समाद्धि' षट्द्वियुक्तोऽभूत् । त मेव विगिनष्टि— “न मे प्रजाः त्रिधे चास्माद्यायेति ॥ २ ॥

“स ऐक्षत इति । विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

“सोऽर्चन्ति । वाङ्मव्यापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘आम्यन्’ तपः ‘चचार’ इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘सः’ च बहुलाय पञ्चेकादशिनोम् ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादशिन्येद्वा प्रजापतिरित्यादि, स्यष्टम् । “वशैयानेवेद्वाभवदिति । ‘वशैयान्’ वसुमन्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिनोप्रयोगदेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतौत्याह— “तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एनं’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-भृत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाप्यायनाय ‘त्रिधे अस्माद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभक्त्य दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथम मास्रभते’ । सत्सूनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— “अग्निर्वै देवतानां सुष्ठं प्रजनयितेति । यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवतानां सुखम्’ खलु । देवानां सुखत्वम् “अग्निर्वै देवानां मवमः”^१, -इति, “अग्निमुखा वै देवाः”-इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् । देवानां मध्ये अग्निरेव ‘सुखम्’ प्रजा-जनयिता, सुख्यत्वेनोत्पादकः ; “ता मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्”-इत्यादौ अग्निरेवेन्धकत्वदर्शनात् । ‘सः’ अग्निः प्रजापतिना समत्वात् ‘प्रजापतिः’ । ‘स एव’ अग्निः ‘यजमानः’ च ; गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

“अथ सारस्वत मिति”^३ । आलभत इति शेषः । या ‘सरस्वती’ अस्ति, सा ‘वाग्ने’ वागूपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं ‘पुनरापाययत’ । ‘वाग्’ वागूपा प्रजा ‘एनं’ प्रजापतिम् उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एषः’ यजमानः ‘आत्मनः’ कामनादिकं करोति ॥

एव सुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति— “तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति । “वाग्ने सरस्वत्यञ्ज मिति । सोमस्यौषधधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘यः’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रसामि’ अत्यन्तः^४, सः ‘अन्नादो भवति’ । वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्य उक्तः ॥ ८ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— ता० ब्रा० २५. १५. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

४— अत्यन्तः-इति छ ।

“अथ पौष्ण मिति^१ । ‘अथ’ सौम्यानन्तरं ‘पौष्णं’ पूषदेवताकं पशु मालभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ बार्हस्पत्य मिति^२ । ‘बार्हस्पत्यं’ बृहस्पतिदेवताकं पशु मालभते । बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्; अथवा ‘बृहस्पतिः’ ब्रह्म वै ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्यं युक्ति माह— “तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति । पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘पशून्’ ‘अभिष्टुणुतमः भवति’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘अस्य’ एव-
 ब्रह्मेणानुष्ठातुर्यजमानस्य (‘पुराहिताः’) पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः भवन्ति’ पशवः । तदेव व्याचष्टे— “सुखं आहिता इति । यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्नामिव मस्ति, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् ‘सर्वं’ ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्त्वा’ ‘अजिनवासी’ अजिन माच्छाद्य ‘सञ्चरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारणं सामब्राह्मणे प्रपद्येनाच्चातम्^३ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिणं दशच्छदीः”—इति प्रक्रम्य, “बहिर्लोम परिधाय”—इति ॥ १२ ॥

“अथ वैश्वदेव मिति^४ । बार्हस्पत्यानन्तरं ‘वैश्वदेवं’ पशु मालभते । वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

“तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति । “अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

३— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ४, ५, ६ ख० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ क ।

सुखं करोतीति । 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य दृश्यतेः पुरो-भावित्वसम्पादनेन 'ब्रह्म सुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव सुखं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“अथैन्द्र मिति^१ । 'ऐन्द्रं' पशु मास्रभते । सप्तमस्य पशोर्यद्देवता इन्द्रोऽस्ति, तम् । “इन्द्रियं वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण दृष्टम् 'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम् ; दृष्ट्यस्रज्ञोरभेदात् 'इन्द्रः' एवेन्द्रियम् ; शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

“तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चक्षियजातित्व मसकृदुक्तम्, विश्वेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बलसाम्यात् विश्वां रूपत्वम् ; अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्भावित्वो विश्वः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

“अथ मारुत मिति^२ । 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं पशु मास्रभते ॥ १७ ॥

“तद्यदिति । “तदिदं चच सुभयतो विश्वा परिवृढ मिति । पूर्वच विश्वदेवात्मिकया विश्वा, उत्तरच मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

“अथैन्द्राग्न मिति^३ । 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्नम्' इन्द्राग्नि-देवताकम् ॥ १९ ॥

“अथ साविच मिति^४ । आस्रभते । साविचवारुणयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० प. प. २६ ख ।

२, ३, ४— का० श्रौ० सू० प. प. २६ ग ।

“तस्माद् घदीति^१ । ‘तस्माद्’ पशूना मेकादशत्वात् ‘यदि
 यूपैकादशिनो’ यदैकादशयूपसम्भानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात्
 ‘अग्निष्ठे’ पूर्वद्युर्निखाते मध्ययूपे ‘आग्नेय मेव’ प्रथमं ‘पशुं’
 नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान्’ पशून् ; ‘यथापूर्वं व्युपनयेयुः’
 यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः^२ ।
 स च क्रमः,— “स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेदथ
 दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्द्दिष्टः^३ ॥ २२ ॥

“यद्यु पश्वैकादशिनोति^४ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘पश्वैकादशिनो
 स्यात्’, यूपस्त्वेक एव, तदा ‘आग्नेय मेव प्रथमं यूपे आलभेरन्,
 ‘अथ’ ‘इतरान्’ सौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
 सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

“तान्यत्रोदीचो नयन्तीति^५ । उदङ्नयनकालेऽपि ‘आग्नेय
 मेव प्रथमं’ नयेत्, ‘अथेतान्’ इदानीमुत्तकमेण नयेत् ॥ २४ ॥

“तान्यत्र निविध्यन्तीति^६ । सञ्ज्ञायानय्य ‘आग्नेय मेव प्रथमं
 दक्षिणाङ्कं’ निविद्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

२— का० श्रौ० सू० पृ० २७ क ।

३— इहैव पुरस्तात् ७, २, ५, ४२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० पृ० २८ ।

५— का० श्रौ० सू० पृ० २७ ख ।

६— का० श्रौ० सू० पृ० २९ ।

“तेषां अथ वपाभिः प्रचरन्तीति^१ । वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां प्रथमं प्रचरेत् । किं वज्रना, अज्जानां यागावसरेऽप्याग्नेयाज्जानि प्रथमं यजेत्, ‘अथेतरेषाम्’ अज्जानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ ११, १७ ॥
२ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

युञ्ज वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु मेवैतद्रुसः स्यन्द-
मानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स युद्धसतीवुरौरच्छैति । तु मेवैतद्रुस माहुत्य यज्ञे
दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद् वसतीवुरी-
रुच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सूर्वेषु सुवनेषु विभजति । सूर्वेषुवैतत्सुवनेषु

रुसं दधातिं सुर्व्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि* सु यज्ञस्य
रुसस्तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीश्याय वा ऽएता गृह्णन्ते । सुर्वं वा ऽइदु मन्यु-
दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पुवतेऽथैता एव
नेलयन्ति तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात् । पृश्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णानीति
तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे
देवास्तस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा ऽएष तस्मादेव दिवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै विश्वे देवाः† । यजमानस्य गृह्णानागच्छन्ति
स युः पुरादित्यस्यास्तमयादसतीवुरीर्यङ्क्ताति यथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपासीतैवं तत्तु ऽएत-
द्दिविः प्रविशन्ति तु ऽएतासु व्वसतीवुरीषूपवसन्ति सु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृह्णीता अभ्यस्त मियात्‡ । तुच्च प्राय-

* 'ऐद्धि'-इति ख ।

† 'वः'-इति ग, घ ।

‡ 'यः'-इति ग, घ ।

§ 'यात्'-इति ग, घ ।

श्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाद्याङ्गुलीया-
द्दिवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति युद्यु
ऽञ्जनीजानः स्याद्य एन मीजानु उपावसितो वा पर्यु-
वसितो वा स्यात्तस्य निनाद्याङ्गुलीयाद्दिवा हि तस्य
ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं नु व्विन्देत्† । उक्कुषी मेवादायो-
पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्भिरण्यं वोपर्यु-
परि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते यु एष
तुपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति
यञ्जुस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा
आप इति हविष्माँश्‡ ऽआविवासतीति हविष्मान्
ह्येना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँश्‡
ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
द्युस्मै यज्ञाय गृह्णाति तुः हविष्मन्तं करोति तस्मादाह
हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'तुस्येताः'—इति ख ।

† 'व्विन्देत'—इति ख ।

‡ 'हविष्माँश्'—इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्माँश्च ऽअस्तु सूर्यं इति । एतस्मै वै गृह्णाति य
 एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
 ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँश्च ऽअस्तु सूर्यं
 इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यः सादयति । अग्नेर्वो-
 ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
 सादयामीत्येवैतदाहाथ युदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते-
 ऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हविर्भुनि युजमान
 आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति । ता दक्षिणायाः श्रोणी
 सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयौ स्थिति विश्वेभ्यो ह्येना
 देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
 हृत्याग्रेण पुत्नीः सादयति सु जघनेन पुत्नीं पर्येत्य ता
 आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणी
 सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्थिति नैवुः सादये-
 दुतिरिक्तं मेतुनैवुः सम्पत्सुम्पद्यत इन्द्राग्न्योर्भागधेयौ
 स्थेत्येव ब्रूयात्तदेवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सुम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादुधैताः
 समन्तं पुत्न्यङ्गन्ते नाग्ना रुक्षाःस्यपद्यन्त्यास्ता आग्नीध्रे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थितिं तदासु
 विश्वान् देवान्संवेशयत्येते वै व्वसतां व्वरं तुस्माद्द-
 सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
 मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूषि भवन्ति । चतुर्भि-
 र्गृह्णात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यः सादयत्येकेन परिहर-
 त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्वाचः* प्रजातानि
 ऋन्दांसि सप्तपदा वै तेषां परार्द्धा शुक्लर्येता मभि-
 सम्पुटं तुस्मात्सप्त युजूषि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिषवाथे वसतीवरीग्रहणं विधातु माह— “यच वै
 यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता
 उपदीका धनुर्ध्वान्छेदनेन तच्छिरो विश्विक्लम, स कालो “यच
 वै यज्ञस्य”—इत्यनेन परान्दृश्यते । तत्प्रकारः प्रवर्ग्यं प्रपञ्चितः ।
 पुरा ‘यच’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘शिरः’ ‘अच्छिद्यत’ द्विस्र
 मभूत्, तस्मिन् काले द्विस्रशिरसो यज्ञस्य रसोऽद्रवत् । ‘रसः’

* ‘व्वाच’—इति ख ।

६— ब्राह्मणप्रवृत्तेति शेषः । स च परस्ताद् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः ।

‘द्रुत्वा’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रसेन’ ‘एतत्’ इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्य भावाः ‘आपः’ ‘स्यन्दन्ते’ । ‘त मेव’ क्लिष्टाग्निस्काद् यन्नाद् उद्भूत मेव ‘रसम्’ इदानीं मसु ‘स्यन्दमानं’ प्रवहन्तं ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरञ्छेतीति । ‘अञ्छेति’ अभिसुखं गच्छति । ‘त मेव रसं पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति’ । वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— “अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

ग्रहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

ग्रहीतव्यानि उदकानि विभिन्नष्टि— “ता वै स्यन्दमानाना मिति^३ । ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ यज्ञरसः ‘ऐत्’ अस्त्वत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापां सम्बन्धिनीः ‘ग्रहीयात्’ ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— “गोपीथाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इक्षयति’ इत- स्तत्सलति । ‘इदं’-शब्दार्थं विभिन्नष्टि— “यदिदं किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इदं’ परिदृश्यमानं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— “अपि योऽयं पवत इति । ‘योऽयं वायुः’ ‘पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेक्षयन्ति’

१— तदेतदुद्धतं पुरस्तात् ५१५ पृ० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७ ख ।

न प्रतिविवर्त्तते^१ । यद्यपि स्यन्दमानानां मितरेषां च पदार्थानां चक्षनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्यनमितस्ततश्चक्षनं विवक्षितम् । 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीनामपि तथाविधचाञ्छल्याभावात् 'गोपीथाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

"दिवा गृह्णीयादिति^२ । दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— "पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परिज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्घ्रिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवतीत्यभिप्रायः । दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— "एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति । कथं मेतदर्थतेति तत्र हेतु माह— "विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति । यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । तेषां मत्र कथं सम्भावनेति तत्राह— "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्रायः । अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवानाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भावाद् दिवैव गृह्णीयादित्यर्थः । किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति— "एतद्गु वा इत्यादि । अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रातर्यष्ट्यत्वात्, तत्पूर्वम् 'उपकृतेन' सम्पन्नेनैव 'आवसथेन' आवसथ मावासस्थानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोपकरणं सुपलक्ष्यते, तत् संस्करोति, तेन पूजोपकरणेन सम्भावयति । 'एतत् ह वै' एतत् खलु अतिथिभूतानां

१— 'प्रतिविवर्त्तन्ते'—इति घ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७ म ।

विशेषां देवानां मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीयं मित्यर्थः । "एतद्भुविः प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनु-
प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरौषु-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरौषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरौषग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपायं माह—
"स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्यर्थाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः ।
तत्रकारः प्रदर्शते— "यदीति । स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः'
इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभृतघटादेः
सकाशात् 'गृहीयात्' ; 'ताः' आपः 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य
'गृहीता भवन्ति' ; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः^१ ।
स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्^२ 'ईजानः' इष्टवान्,
'उपवसितः'^३ समीपे गृहे अवस्थितः, 'पर्यवसितो वा'
दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद्
'गृहीयात्' । एवं भूति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'^४ । "ब्राह्मणो
वज्रयाजी तस्य कुम्भानां गृहीयात्"—इति^५ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

२— 'एनम् = यजमानम्'—इति सूत्रविरुद्धम्, महीधरमतविरुद्धम् ।

३— 'उपावसिते (!)'—इति क्व । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ६ ।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३ ।

तदुभयासम्भवे आह— “यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना ।
‘उष्कुषीम्’ उक्त्वा मित्यर्थः । ‘एतस्य’-इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
तपतीति । उक्त्वाथा हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम् ।
अथ सूत्रम्— “अस्तमितश्चेत् निनाङ्गात् पुरेजानश्चेदनीजानो
ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउष्कुषीः हिरण्यं
वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति”-इति^१ ॥ ८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप
इति^२ । ‘इमाः’ गृह्यमाणाः ‘आपः’ ‘हविष्मतीः’ अभिषूयमाणेन
सोमरूपाग्नेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा
तद्वत्यः । एताभिर्निःश्रमेण सोमेन हविषा ‘हविष्मान्’, ‘यजमानः’
‘आविवासति’ परिचरति एता वसतीवरीः ॥

“हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘देवः’ द्योतमानः ‘अध्वरः’
हिंसारहितः ‘यज्ञः’ गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैर्हविर्भिः ‘हविष्मान्’
भवति ॥

“हविष्मांश्च ॥ ऽअसु सूर्य इतीति । ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां
देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्याऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैः
हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे— “हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य
ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हरिष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

“ता आहृत्येति^३ । “अग्नेर्वाऽपन्नगृह्येति^४ । ‘अपन्नगृह्ये’

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ८-१० ।

२— वा० सं० ६. २३. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. ११ ।

४— वा० सं० ६. २४. १ ।

अपतितगृहस्थे, अग्नीर्षेगृहस्थेत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्निष्ठते' पत्नीसंया-
जान्तः समाप्तो भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरीर्वेदेः
परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दौचिताः! 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह' ।
“चिरिति कात्यायनः^१ । 'हविर्द्वाने' हविर्द्वानस्य पुरोदेशे 'यज-
मानः आस्ते' । “उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)”-इति^२
सूचम् ॥ १२ ॥

“स दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ताः' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन'
द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य^३, उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ 'सादयति'^४
“इन्द्राम्योर्भागधेयी स्थ”-इति^५ । भागधेयौ । मन्त्रं व्याचष्टे—
“विश्वेभ्यो ह्येना इति । “ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाऊ-
रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः^६ । अत्रैव काण्डे—
“देवानां सुदु स्म दौचितानाम्”-इत्यत्र विदुरपक्षैर्विरचस्तमै-
रस्यैव रूप मसामेति^७ देवानां मग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१— “अक्तमिते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह ऋः”-इति का० श्रौ० सू० ८.

६. १४ । “व्युत्क्रामतेति प्रैषं चिर्भुयात् ; चिरित्येतच्छाखान्तरात्”-
इति तद्दृष्टन्तो या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । “उपस्थे सोमं कृत्वा”-इति प्राखा-
न्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते ।

३— 'प्राग्वंशान्निष्क्रम्य'-इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ । ५— वा० सं० ६. २४ २ ।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

७— अन्यत्र च तै० ब्रा० ३. २. ५. १० द्रष्टव्यम् ।

देवमथलम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्रान्यो-
र्भागधेयौ स्वेत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराहृत्यायेण पत्नीं सादयतीति^१ । पत्न्याः पश्चाद्देशेन
‘पर्येत्य’ पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः ‘ताः’ वसतीवरीः (‘आदत्ते’ ॥
१४ ॥) आदाय, ‘उत्तरेण’ मार्गेण ‘निक्रामति’ । निक्रम्य,
उत्तरवेदेऋत्तरश्रोणी सादयेत्^२ ॥

उत्तरश्रोणी^३ सादने कञ्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-
दतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव
सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्वेति^४ नैवं
सादयेदित्यादिना^५ । ‘एवं’ यस्मादयं मन्त्रः ‘अतिरिक्तः’ अधिकः,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शकरी^६ च्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा ‘सम्पत्’ ‘न
सम्पद्यते’; “इन्द्रान्योः”-इत्यनेनैव^७ चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं सुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— “गुप्त्यै वा
एताः परिह्रियन्त इति । अपां वज्रत्वेन रचोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रचस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साक्षाद्दचो-

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१ ।

३— नाम्नेत्यत् पदं छ-पुस्तके ।

४— नाम्नेत्यत् पदं छ-पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४ २ ।

द्वेषिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-
हारापेक्षा नास्ति । ‘पल्यञ्जन्ते’ परितोऽञ्जन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितश्चादाय आग्नीद्धमण्डपे “विशेषां देवाना मिति”
मन्त्रेण सादयेत्^१ । ‘तत्’ तेन, “विशेषां देवानाम्”—इतिमन्त्र-
पाठेन ॥

संवेक्षणप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति— “एते वै वसतां
वरं तस्माद् वसतीवरी नामेति । ‘वसतां’ कश्चित् कश्चित् स्थानेषु
निवसतां मध्ये ‘एते’ खलु देवाः ‘वरम्’, एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठकत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम
निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु ‘एताः’ आपः ‘वसतां’ विशेषां देवानां
‘वरम्’ उल्लेखं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना आग्नीद्धसादनान्तानां मन्त्राणां या
सप्तसङ्ख्या, तां शकरीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति— “तानि वा एतानि सप्त
यजूंषीत्यादिना । “चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट
एव । “यच्च वै वाचः प्रजातानि कृन्दांसि” । वाचः सकाशात्
कृन्दासा सुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे “वागेव सूपर्षी”—इत्युक्त्वा
“तथेति सा कृन्दांसि ससृजे”—इति प्राक् प्रतिपादिता^२ । ‘तेषां’

१— वा० सं० ६. २४. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. ६. २३ ।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम् ।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (३६१८० ११५०—३६३८०
२५०) । “कृन्दांसि सौपर्षीयाः”—इति च तै० सं० ६. २. ६. १ ।

मध्ये 'पराङ्गा' पराङ्गे भवा अष्टा 'शक्ती' सप्तपदसङ्गावरूपा ऋक्
निर्वृत्ता^१ ॥ १७ ॥ ३ [८. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

तान्त्सम्भुबोधयन्ति* । तेऽपु उपस्पृश्याग्नीद्ध मुप-
समायन्ति त ऽश्राज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्या-
साद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनुरासां
प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषु ऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तन्वेवु
यज्ञान् बद्धिर्वा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति
क्षत्रं वै सोमो व्विशो ग्रावाणः क्षत्रु मेवैतद्विश्यधूहति

१— एतावदेवौपवसश्च सुपदिष्ट मतः परं सौख्यं कर्मेपदेक्षते ।

* 'न्ति'—इति ग, घ ।

तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वमेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृदे त्वा मुनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मुनसा युजमानस्तं कामं
कामयते यत्काम्या युजते तस्मादाह हृदे त्वा मुनसे
त्विति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्धुं
मिमं मध्वरुं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ
जर्द्धुं मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तुदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्ययथायथ मिव वा ऽणुत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तत्पापवस्यसङ्करोति
तुद्देदं मुनु पापवस्यसुद्ध्यतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तुदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद् क्षत्रिय मायुन्त
मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्ताद्पासत
ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाक् मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादुधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दाःसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाः-
स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु द्वैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न
ब्रूयाच्छन्दाःसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाःस्यनुयाजा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तुस्माद्
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ युत्समिध मभ्यादुधाति । छन्दाःस्येवैतत्समिधे-
ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दाःस्येवैतत्पुनरा-
प्याययत्युयातयामानि करोति यातुयामानि वै देवै-
श्छन्दाःसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समा-
भ्रुवत न वा ऽअत्र स्तुवते नु शःसन्ति तच्छन्दाःस्येवै-
तत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तुस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-
वाध्वर्युरुपासौत स युन्निमिषति सु ह्रैवास्य प्रतिगरस्तदु
तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादुपि कामः स्वध्यात्स युच

* 'व'—इति ग, घ ।

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तत्रचरणीति सुग्भवति
तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश त मद्ः पूर्वद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽथ
यज्ञस्य रुसः पुरिशिष्टस्तु मेवैतदुच्छैति ॥ १२ ॥

यद्भुवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणीते त मारुन्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य
आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः
प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हुवं म इति
शृणोतु म इदं मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
शृण्वन्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म इदं
मापोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुषो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे
जानन्वित्येवैतदाह विदुषो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु
म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह विदुषो
नु यज्ञ मिति विद्वांसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः
सविता हुवं मे स्वाहेति शृणोतु म इदं देवः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तुत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
 प्रयन्नाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह
 तद्यदतो होताव्याहेतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रस्तृणीते
 त मावन्थ ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡
 नाद्वा रुक्षाःसि हिनुसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः
 पुत्रीरुदानयैकधनिन एताम्रीचात्वाले व्वसतीवरीभिः
 प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैषु युवैषः§ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । अघुनेन चात्वाले मग्नेणा-
 म्नीद्भः॥ स यस्यां तुतो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह
 पुत्रीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्रीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽर्च्छद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
 प्रविवेश त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुप्सुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । इयु मु न्वेवेहु नाद्वा यदिमे
 गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
 रेमेति ॥ १९ ॥

* 'त्वा'—इति ग, घ ।

† 'ऽएता उ'—इति ख, डा०-वेबर-वृष्टच ।

‡ 'नेदेना अन्तरा'—इति सायणसम्मत इति डा०-वेबरः ।

§ 'यः'—इति ग, घ ।

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्व्याः सुहैव* पुत्नीभि-
रयाम ते पुत्नीषेवु गन्धर्व्या गङ्घिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्नीभिरीयुः । ते पुत्नीषेवु गन्धर्व्या जगधु-
रथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माजहुः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैष एतत् । सुहैव पुत्नीभिरेति ते पुत्नीषेवु
गन्धर्व्या गृह्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एताः ह वा ऽआहुतिः हुता
मेषु यज्ञस्य रुस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य यज्ज्ञाति ॥ २३ ॥

युवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणौते त मारुन्धे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥२४॥

सु जुहोति । देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तृष्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व जर्मि-
र्हविष्य इति यो व जर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

* 'सह'-इत्येव ग, घ ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं
 देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ठ यदाह तं
 देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषा म्
 ह्येष भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैचावरुणचमसेनैता माहुति मुपस्नावयति ।
 कार्ष्णिरीति युथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव
 मेघाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरद्भिरुपसृक्ष्यन् भवति या एता मैचावरुणचमसे
 व्वज्जो वा आज्यः रेतः सोमो नेदुज्ज्रेणाज्येन रेतः
 सोमः द्विनसान्नीति तुस्माद्वा ऽअपस्नावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति तुस्मादाप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति
 तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैचावरुणचमसेन गृह्णाति । युच वै देवेभ्यो
 युन्नोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरो-
 रुग्भिः प्रारोचयन्निविद्धिर्न्यवेदयंस्तुस्मान्मैचावरुणचमसेन
 गृह्णाति ॥ २८ ॥

त ऽश्रायन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चात्वाखे व्वसती-
वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वाखः
सुःस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैचावरुणचमसं च स
मापो ऽअङ्गिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति युश्चासौ
पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहृतस्तु मेवैतदुभयः
सुःसृजति ॥ २९ ॥

तद्भुक्ते* । ऐवु मैचावरुणचमसे व्वसतीवुरीर्नयन्त्या
मैचावरुणचमसादसतीवुरीषु युश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो
यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहृतस्तु मेवैतदुभयः सुःसृजाम
इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समव-
नयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रुसः सुःसृज्यतेऽथ होतृ-
चमसे व्वसतीवुरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्युपरि
चात्वाखः सःस्पर्शयत्यतो वै देवा द्विव मुपोदक्रामं-
स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्ग्यं पुन्यान मनुसृह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्रायन्ति । तः होता पृच्छत्युध्वर्योऽवेरपाइ
ऽइत्यविदोऽपाइ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
विद मयो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स युद्यमिष्टोमः स्यात्† । युदि प्रचरण्याः सःस्रवः

* 'क्ते'—इति ग, घ ।

† 'मुपोदक्रामं'—इति ग, घ ।

‡ 'स्यात्'—इति ग, घ ।

पुरिशिष्टोऽलः होमाय स्यात्तुं जुहुयाद्यद्यु नालः
 होमाय स्यादुपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति
 यु मग्ने पृत्सु मर्त्यं मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
 शुश्र्वतौरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽग्निष्टोम-
 स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मूर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो
 वा ऽग्निष्टोम एव जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपसृश्रेत्तयः
 परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यद्यु ऽतिरात्रो वा षोडशौ वा स्यान्नैव जुहुयान् मध्यमं
 परिधि मुपसृश्रेत्स मुद्यैव तूष्णीं मेत्य प्रपद्येत तद्यथा-
 यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति । चयो वा पुञ्च वा
 पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
 वा चयोदश वा चयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्व मह
 मिथुनं प्रजुनन मय्य यु एष एकोऽतिरिच्यते स युज-
 मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽष्टाः सधनां यो
 युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युद्देशाः सधनं तुस्मा-
 देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'सधन'-इति च डा०-वेबर-दृष्टः ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीनं • सवनीयपश्चर्यप्रयोग माह—
 “तान्सम्यबोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेथुरध्वयवः । “अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति”—इति सूचम् ।
 उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । “गृहीत्वान्यान्याय-
 न्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— “अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परि-
 स्तरणपाचसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिभ्रयणसुकृत्समार्जमोद्वासना-
 वेक्षणानि कृत्वाग्नीद्भ्र उत्पूथ पश्चाज्यघृहणम्, आज्यान्यादाय सोमं
 चार्थवञ्चाहवनीय इध्रप्रोक्षणदि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्,
 आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणाहुँसोम मद्रिषु समुखेषु निदधाति
 ऋदे त्वेति”—इति^१ ॥ १ ॥

त मिसं सोमोपावहरणं समन्वकं विधत्ते— “अथ राजान
 मुपावहरतीति । अधिषवणसर्वापरिप्रदेशं प्रति अधो गयेत् । अधः-
 पातनं प्रशंसति— “इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । ‘आसाम्’ उत्पत्ति-
 मतौनां सर्वासां परिदृश्यमानानां ‘प्रजानाम्’ ‘इयं’ खलु भूमिः
 ‘प्रतिष्ठा’ । अस्य इदं ‘जनूः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति ‘तं’ सोमम् ‘अस्यै’ अस्याः
 सकाशात् ‘तनुते’ विस्तारितवान् भवति, ‘अस्यै’ अस्याः सकाशात्
 उत्पादितवांस्र भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गं माह— “अन्तरेणेष इति । ‘ईषे’ आयतौ^२

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. २-५ ।

१— ‘आयतौ’—इति च, डा-वेवरवृष्टस्य ।

शकटदण्डौ । यज्ञसाधनसोसाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तयोरन्तराक्षादधः सुझावरोक्षणेन 'यज्ञाद्' हविर्ज्ञानात् वाह्यं न
कृतवान् भवति । घाव्णां मध्ये स्थापनं विधाय प्रग्रंसति— "घावसु
सम्बुखेध्विति । सोमस्य वेदेषु चचियजातित्व मसकृदुक्तम्; घाव्णां तु
वज्रत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत्
सर्वंघावभाङ्मुख्यम्, तत् प्रग्रंसति— "तद्यत् सम्बुखा भवन्तीति ।
'चचियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनश्रीलां
'करोति' ॥ १ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपा-
वहरति' इदे त्वा मनसे त्वेति' । हे सोम ! त्वां 'इदे' हरति ।
दूरस्थं विषयाभिमुखं स्त्रीपक्षित मात्मानं हरतीति वा । इदय
मन्तःकरणम्, तदिशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्ब-
न्धिनोस्तयोस्तयोर्विषयः कामः, तस्य साभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विराक्षानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः; अतो
वाच्यद्वयम्; न व्याख्यानव्याख्येयभावः (७) ।

तथा 'दिवे' देवस्योक्ताय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्ब्रह्मिभूतानां
देवाना मुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति धोव्यम् । किञ्च हे
सोम ! 'जर्द्धम्' उपरि, ताद्यमानत्वेनोक्तम्, 'इमं' सोमयागं
'दिवि' युक्तोक्ते 'देवेषु' 'यच्छ'; 'होचाः' होचकास्य देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (५) ।

१— का० शौ० सू० ६. १. ५ ।

२— वा० सं० ६. २५. १ ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् !' 'त्वं' 'मित्राः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति' (६) ।

उपावरोहमन्त्रं विभक्त्य व्याचष्टे— “इदे त्वा मनसे त्वेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय त्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-
लक्षक इति व्याचष्टे— “देवेभ्यस्त्वेतवेतदाहेति । “रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवाः”—इति^१ प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । “ऊर्द्धं मिम मित्या-
देर्नाङ्घ्रिणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहतस्य सोमस्य समन्त्रक सुपस्थान माह— “अथानु-
सृज्योपतिष्ठत इति^२ । ‘अनुसृज्य’ वेष्टितं वस्त्रं विसृज्येत्यर्थः ।
“विश्वास्त्वा मिति^३ । मन्त्रार्थः स्पष्टः । “अथथायथ मिव वा
इत्यादि । उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः
प्रजा उद्दिश्य तुष्कजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्र-
रेण कृत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च
प्रतीतिः । तस्यास्य अचिद्यभूतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा
मित्यभिधानेन ‘अथथायथम्’ अथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य
तद् वैपरित्यक्तं भवति । ‘तत्’ च ‘पापवस्यसं’ पापं च वधीयस्य
पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जनैः
‘पापवस्यसं क्रियते’ । अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६. २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५११ ए० १० पं० ब्रह्मथ मि चैव पुरस्तात् ।

३— “विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते”—इति का० श्रौ० सू० ६. ६ ।

४— वा० सं० ६. २६. २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्त्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना सुप-
 चौणत्वसम्पादनात् इदानीं मपि सम्पादयन्त मवरोहन्तं 'चञ्चिचं' सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदन्तरं राजानं सुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजाः । यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' क्वलिजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि । 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतृथुप-
 सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रेषकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति^१ । "देवेभ्योऽनुब्रूहि"-इत्येवात्म, किं "प्रातर्यावभ्यः"-इतिविशेषणेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—
 "हन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः' । ते चानुयाजदेवास्योभयेऽपि 'हन्दांसि' एव, गाय-
 त्वादिच्छन्दोरूपाः । एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-
 समये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"-इति सर्वत्र देवशब्देन व्यव-
 हारादत्रापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "हन्दोदेवान् यज"-इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनु-
 ब्रूहीति समिध मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ६. १. १० ।

प्रेषात् अनुयाजदेवताऋन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तद्वावर्त्तनाथ
 “देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”-इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तदु हैक आङ्गरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवात्वं किं प्रातर्यावभ्य
 इति विशेषणेनेति ‘एके’ शाखिनो ब्रुवते । ‘तदु’ ‘तथा’ उक्तप्रका-
 रेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
 सिद्धिरेवेत्याह— “ऋन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—
 ‘देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधाति, देवेभ्य
 इत्येके”-इति^१ ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपकमाङ्गभूतं समिदाधानं ऋन्दोदेवतासमिन्धन-
 रूपत्वेन प्रशंसति— “अथ यत् समिध मभ्यादधातीति^२ । होत्रकर्त्तव्यं
 प्रातरनुवाकानुवचनं ऋन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— “अथ
 यद्भूता प्रातरनुवाक मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘ऋन्दांसि’ एव
 ‘अयातयामानि’ अगतसाराणि ‘करोति’ । उक्तस्याप्यायनस्य सार्थक-
 लाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— “यातयामानि वा इति । देवैः
 कृतानीति शेषः । “ऋन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं मिति । स्वर्गार्थं
 सुपयुक्तत्वात् तेषां यातर्यामत्वप्राप्तिः । तदेव यातर्यामत्वं प्रातरनु-
 वाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— “न वा अत्रेति । स्तौति
 शंसति वोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— “तस्मा-
 द्भूता प्रातरनुवाक मिति^३ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १० ख ।

३— “सूत्रस्याप्याह प्रेष्यति”-इति चेह का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वकं सुदा-
हृत्य निराचष्टे— “तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं
करोति । सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमानत्वात्^१) प्रति-
गरस्थानीय इति । ‘तद् तु तथा न कुर्यात्’ निद्राभङ्गं निमेषं च न
कुर्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यात् ? ‘यदि निद्रा आयात्’ निद्रा
मात्मन इच्छेत्, ‘अपि कामं’ स्वप्यात्’ स्वापं कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासौताध्वर्युः, स्वप्याद्वा”-इति^२ ॥

अत्र मध्ये “अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि^३-सूत्रोक्तः
सवनीयनिर्वापः, यद्दक्षमसपात्राणा मासादनप्रयोगस्य द्रष्टव्यः” ॥

एकधनास्थाना सुदकाना मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “य यत्र होतेति । ‘यत्र’ यस्मिन् समये
‘य होता’ ‘प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधाति’, परिधानीयाम् “अभ-
दुषा”-इत्येतां^४ ब्रूयात्, ‘तत्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्मनया
जुह्वपश्वतोर्व्यापारदश्याया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘सुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ चतुर्गृहीत माण्यं गृहीत्वा ‘जुहोति’ जुहुयात्^५ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कार्त्तार्थ-
सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्त्येतत् परं ह-पुस्तके । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १३, १४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १. १५ (०षं निर्वपति) ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. १६-२. २३ । ५— ऋ० सं० ५. ७५. ६ ।

६— ‘तया’-इति ह ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ३. १ क ।

होमं प्रशंसति— “यच्च वै यज्ञश्चेति” । ‘द्रुत्वा’ गत्वा ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेग्न’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसती-
वर्धन्नूपेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिसुखीकृत्याभि-
गच्छति । पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्या-
व्याहृतिहोम एव यज्ञरसाभिसुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

आहुतिप्रक्षरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्भुवैता माहुतिं जुहो-
तीति । ‘यद्भु एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अ-
शिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रसृणीते’ रसस्य स्तरणं कृतवान्
भवति । तेन च ‘त माहन्धे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवल
मेतदेव, अपि च ‘याम्यो देवताभ्यः’ अग्न्यादिभ्यः ‘एता माहुतिं
जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘सन्नमन्ति’
प्रापयन्ति ॥ १९ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानुद्य व्याचष्टे— “स जुहोति” शृणोत्वग्नि-
रित्यादिना^१ । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘धिषणाः’ वाचः, ‘देवैः’ देव्यः,
‘विदुषो न यावाणः’, ‘सविता’ च, मे ‘हवम्’ आह्वानं ‘यज्ञ मिमं
शृण्वन्तु’— इति सङ्ग्रहार्थः । अत्र सर्वत्र “शृणोतु” ‘शृण्वन्तु’-इति,
“अनुजानातु” ‘अनुजानन्तु’-इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । ‘ओता
यावाणः’-इत्यत्र “ज्ञाचोऽतस्त्रिडः”-इति दीर्घः । ‘विदुषः’-इत्येतद्
यावविशेषणतया व्याचष्टे— “विदांसो हि यावाण इति । प्रथमा-

१— अत मिद माख्यान मिहैव पुरस्तात् (५३२ पृ० १० पं०) ।

२— का० ज्यौ० सू० ६. ३. १ ख ।

३— वा० सं० ६. २६. २ ।

४— पा० सू० ६. २. १३५ ।

बहुवचने छान्दसं द्वितीयाबहुवचनम् । अरमपादे सविदशब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यं भाह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापरं चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं नेकवारग्रहणस्थोक्तत्वात्पर
मित्युक्तम् । अत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् ।
असु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् व्रजमानः प्रेषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रेष सुक्ता व्याचष्टे— “अप इद्य होतरिति”-
इत्यादि^२ । हे ‘होतः !’ ‘अपः’ प्रति ‘इद्य’ इच्छ, अपः प्रति-
गमनोचितं प्रदेवचेति^३ अपोनग्नौय^४ मनुब्रूहीत्यर्थः । इद्यतेरिच्छति-
रर्थ इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं
व्याख्याय तात्पर्यं भाचष्टे— “तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः ।
“एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एताः’
एकधनाख्या अप उद्दिश्य ‘एतत्’ अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं
तदित्याह— “नेदेना इति । ‘एनाः’ अपः । ‘नाद्वा’ नाशकानि
‘रचांसि’ ‘हिनसन्’ हिंस्युः । नेदिति परिभवे । “नेत्येष इदि-
त्येतेन सम्ययुज्यते परिभवे”-इति नैहकम्^५ । अतस्तासां हिंसा
माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० औ० सू० ६. ३. २ क ।

२— का० औ० सू० ६. ३. २ ख । होतारं प्रत्यध्वर्युराह ।

३— “प्रदेवत्रा”-इत्याद्यपोनप्रदेवताकं सूक्त मपोनग्नौयम् (ऋ० सं० १०.
३०.) । ऐ० ब्रा० २. ३. १ इत्यथम् ।

४— ‘आपोनग्नौयम्’-इति छ-पुस्तके ।

५— निर० १ अ०. ३ पा०. ६ ख० ।

अन्यान् प्रेषान् दर्शयति— “अथ सम्येव्यतीति । “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेह्येति” । दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते । ‘एहि’ उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति” । हे ‘नेष्टः !’ त्वं ‘पत्नीः’ पान्नेजनोद्-
भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन एतेति” । एकधना उदकानि, तेषां धारका कुम्भा वा ; प्रत्यगेकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात् ; तेषां यद्यो-
तारः ‘एकधनिनः’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीच्चात्वाञ्च इति” । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वद्युर्गृह्येताभिः दस-
तौवरीभिः, ‘होत्वचमसेन’ ‘च’ युक्तः सन्, चालालदेशे यावदागमनं
‘प्रति’ ‘उपतिष्ठामै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राञ्चेद् व्याख्यातव्याः विधयञ्चेत् स्तोतव्या इत्यागङ्गा—
“सम्येष एवैष इति । ‘एषः’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः”—इत्यादिकः
कर्त्तव्यः ‘सम्येष एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गं माह— “त उदञ्चो निष्क्राम-
न्तीति । अग्नीद्वात्वालथोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन । तत्र नोप-
लभ्यन्ते कथं मित्यात आह— “स यस्यां ततो दिग्भीति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ४ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ । ‘एकधनिनः’ ऋत्विजः सर्वे ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

एव उदङ्गनियमः । गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १७ ॥

“यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञाग्निरश्चेदादुद्गतं
रसं पलाय्य अप्पु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः घोमपालकाः
ररक्षुः— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’— ‘इमे गन्धर्वाः’ एव
‘नाष्टाः’ नाशकरूपाः, ‘कथम्’ ‘अनाष्टे’ नाशरहिते देशे ‘रसं’
यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— “ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
त्प्रियाः, तद्वयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वयं मभयेऽनाष्टे यज्ञरसं माहरि-
ष्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरौयुरिति । ताभिः सह गताः, ते च
तथैव तास्वाकाङ्क्षां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम्
‘आजहुः’ ॥ २१ ॥

“तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानीं मपि तथैव ।
तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रसं माहृतवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीयगृहीतस्याज्यस्याषु होमं विधाय प्रशंसति— “घोऽपो-
ऽभिजुहोतीति” । ‘ऊता माङ्गतिम्’ अनुसृत्य ‘एषः’ अनुप्रविष्टः

१— “सहगमनमात्रं मत्रं विधीयते”—इति या० दे० का० सू० ६. ३. ७ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिसुखं यन्माप्नोति । एतस्यैव व्याख्या-
नम्— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘आविष्कृत्य’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— “यद्धेवैता माङ्गतिं जुहोतीति ।
न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रसं मारुद्धवान् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अपः’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’
अपि च ‘याभ्यः देवताभ्यः एताम् आङ्गतिं जुहोति’, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘हप्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज्ञ-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘सन्नमन्ति’ सन्नमयन्ति, यज्ञमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवीराप
इति^१ । हविव्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्ध्विर्हविव्य इति,
यो व ऊर्ध्विर्धञ्जिय इत्येवैतदाहेति । हविश्शब्देन तत्साधो यज्ञो
लभ्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्थं
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । स्पष्टं मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं मारु-
“मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वरुत्तं मुन्नादय-
तीति । “तं देवेभ्यः”—इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह त देवेभ्यो देवचा
दत्तेति’ । “सोऽ् च”—इति^२ स्रोतो विधाद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १ ।

२— पा० सू० ३. ३. १६२ ।

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभाषेन 'एनाः' अपः 'अयाचिष्ट' देव-
तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्यः"-इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"-इति
विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवै-
तदाहेति । शुक्रं दीप्तम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण
सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः । "येषां भाग स्य
स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां सु ह्येष भाग
इति । 'एषः' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषां सु' तेषां शुक्रपानां
देवानां 'भागः' प्रतिनियतांशः खलु; अतो येषां मिति मन्त्रे
निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः॥

मन्त्रस्वाय मर्थः ।— हे 'देवीः' देव्यः ! 'आपः !' हे 'अपा-
नपात्' न पातयति तत्^१, 'यः' अयं 'वः' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्ध्विः'
प्रवृद्धः 'हविष्यः' रसः, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियेत्यादिना^२
दीर्घः, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तमः' मादयिह्यतमः, 'तं' रसं 'देवत्रा'
"देवमनुष्येत्यादिना^३ सप्तमर्थं चा-प्रत्ययः । देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो
देवेभ्यः' 'दत्त' प्रयच्छत' । हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भागः' 'स्य'
भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्यं स्वाङ्गतं मस्त्विति ॥ २५ ॥

ऊताया आङ्गत्या अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मैत्रा-
वरुणचमसेनेति^४ । तत्र मन्त्रः— "कार्षिंरसीति^५ । हे ऊताज्य-

१— निरु० प. २. २, १०. २. ५, ऋ० सं० १. १४३ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० ६. ३. १३१ ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

५— वा० सं० ६. २८. १ ।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' कृषिर्देवतायाः, कृषणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धौ 'अभि' । अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्त्वै' अचोणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि^१ । उक्तस्याप-
 मारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वात् माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः
 स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा'
 करोषभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा' आजतिः 'एतया'
 अश्वेतया 'स्नाता भवति' । सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य
 मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः'
 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अग्निः
 'उपसृज्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति' ;
 अत एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^२, आधवनीये
 संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात् । "वज्रो वा आज्यम्"—
 इत्यादि, प्रागसंज्ञद् व्याख्यातम्^३, "घृतं खलु वै देवा वज्रं
 कृत्वेद्यादिप्रदर्शनेन" ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव भूलपाठः । 'गृह्णामि'—इति च तदर्थः कृतो मही-
 धरेण, सूत्रे विनियोगश्च तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेद्वोत्तरग्यां
 कण्डिकायां तथैव । नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः ।
 कार्षिःसौत्येव ह्येको मन्त्र इह विनियुक्तः ।

२— इहैव त्रिंशत् कण्डिकायां प्रथमम् (५५१ पृ० १० पं०) ।

३— १का० ४प्र० ४ब्रा० ४क० (१ भा० ३६२ पृ० ७ पं०) ।

४— त० सं० ६. ३. ७. १६ ।

समुद्रस्य लेति^१ । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि “समुद्रस्य लेति तेन गृह्णाति^२”-इतिस्मृत्वाद् गम्यते । अपां सङ्घातकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”-इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्रुतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्ये”-इतिपाठेन ‘अप्सु एव’ ‘अचित्तिम्’ अक्षय मचीणत्वं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’ “अचित्ये”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्यावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तिऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न चीयन्ते’ क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदस्वित्यादि । होदृचमसोक्षयनानन्तर मेकधनाना मुक्षयनम्^३, ततः पाप्मेजनानां पत्न्या इति^४ ॥ २० ॥

सखितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा ‘प्रैषैः’ तत्कृतिगमनसाधनैः आङ्गानवाक्यैः ‘प्रैषं’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’; ‘निविद्धिः’ निवेदनसाधनैः “अग्निर्देवेभ्यः”-इत्यादिभिः^५ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्परं निवेदितवन्तः; ‘पुरोरुग्भिः’ ‘पुरैः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’ इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुषो “वायुरयेगाः”-

१— वा० सं० ६. २८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’-इति तत्र वृत्तिः ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— “पाप्मेजनांश्च पत्न्यो द्यौ-द्यौ”-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ ।

५— निविदः १-१२ पदानि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रथम्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' ० प्ररोचना मजनयन् । अतो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिषाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रगप्त इत्यर्थः ।
 "तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अपुम्भरणानन्तरं मनुष्ठेयं विधत्ते— "त आयन्तीति । पुनर्द्वैवयजनं प्रति आगच्छेयुः । 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले सम्प्रेषित-प्रकारेण 'चात्वाले' 'वसतीवरीभिः' अङ्गिः 'होतृचमसेन च' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रत्येत्य चात्वालस्थो-परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति, इतरस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं सर्वं विधत्ते— "स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरीश्च मैत्रा-वरुणचमसञ्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— "स मापो अङ्गिरिति^३ । 'आपः' मैत्रावरुण-चमसगताः, 'अङ्गिः' होतृचमसस्याभिर्वसतीवरीभिः 'समगमत' सङ्गता अभवन् । तथा 'ओषधीः' ओषध्याः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-रूपाः, 'ओषधीभिः' व्रीह्यादिरूपाभिः 'समगमत'^४ । यद्वा, उभयत्र

१— एरोहचः १-७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१-३७, ऐ० ब्रा० २. १. ६ नामोक्तेखमात्रेण विहितः ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— " 'ओषधीः' ओषधयो सुकूमस्युदिकाः, 'ओषधीभिः' व्रीहियवा-दिभिः 'समगमत' सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीना मपि योगोऽस्तु"—इति मञ्जीधरः ।

ओषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते ।

“यश्चासौ पुर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ १९ ॥

अत्र केषाञ्चित् साक्षात् उदकसंसर्जनपक्षं सुदाहृत्य तदभि-
प्राय मप्याविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— “तद्देक
इति । ‘एवं नयन्ति’-इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः । ‘आ मैत्रा-
वरुणचमसाद् वसतीवरीषु’ उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुषज्यते । एवं
कुर्वतां पूर्वेद्युराहृतस्य यज्ञरमस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवो-
ऽपेक्षितः, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवगयगाद् भविष्यति, अतः
‘तत् तथा न कुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं “होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति
निघाभ्याः इति, तदेतदाह— “अथ होतृचमस इति । आग्नीद्व-
हस्तस्यं होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वेद्युराहृताः ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः
‘गृह्णाति’ । कस्यै उपयोगाय ? ‘निघाभ्याभ्यः’, होतृचमसे निगृह्य-
माणत्वात् “निघाभ्या”-इति सञ्ज्ञा^१; निघाभ्यासु च्यावयति,
निघाभ्यासु संसिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं “यश्चासौ पूर्वेद्युरित्यादि, संसर्गस्य चालालोपरि-
भावित्वम्, तत् प्रशंसति— “तद्यदुपर्युपरि चालाल मिति । ‘अतः’

१— ‘एवं’-इति च ।

२— सूत्रकृतेति शेषः । का० श्रौ० सू० ९. १. १५ ।

३— “अध्वर्युरेहोतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति,
तास्माध्वर्युणा यजमानाय समर्पिताश्चमसस्था आपो निघाभ्यसदञ्चका
अभिषवार्थाः; ताभ्य एव च यद्वा अपि ग्रह्णीष्यन्ते”-इति या० दे० ।

अस्मात् चाल्वालोपरिप्रदेशात् 'देवा, दिव सुपोदक्तामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चाल्वालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्' अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्यानम्' 'अनुसङ्गापयति' अनुक्रमेण सङ्गापयति, सम्यक् प्रस्थापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

“त आचनौति । अथाध्वर्युं मुद्दिश्याब्बिषयं होतुः प्रश्न मव-
तारयति— “तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति । ‘तम्’ अध्वर्युं
होता ‘पृच्छति’, हे ‘अध्वर्यो !’ ‘अपः’ उदकानि ‘अवेः’ लब्ध-
वानसि । श्रुतिः प्रश्नार्थः । “अवेः”—इत्यस्य ‘अविदः’ इत्यर्थ इति
व्याचष्टे— “अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— “तं प्रत्याहोतेव
नक्षसुरितीति^१ । वय मिदानीं न केवल मपो लब्धार एव, अपि च
'नक्षसुः' अत्यर्थ मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह—
“अविद मयो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति । ‘अविदम्’ अपो लब्धवानसि
'अथो' अपि च 'मे' आपः 'अनंसत' आनता आगता अभूवन्
'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रचरणीसंखव मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं य मग्न इति, उक्त्ये प्रथमं परिधि मालभते, प्रविशत्यवा-
न्यच”—इति^२, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— “स

१— पा० सू० ८, २, १०० ।

२— “होत्रा पृच्छः”—इत्यादि का० श्रौ० सू० ६, ३, १५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६, ३, १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थस्येत् 'प्रच-
रण्यां' यः 'संस्त्रवः' अग्निष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्';
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनस्य 'चतुर्गृहीत माज्यं
'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः ।- हे 'अग्ने !' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु'
सङ्गामेषु 'अवाः' रचसि, तथा 'वाजेषु' अग्नेषु निमित्तभूतेषु
'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो
जनः 'शश्वतीः' शाश्वतीः 'दधः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति;
'स्नाहा' सुजत मसु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे-
"आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्^१ अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नी' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति- "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्भितो वा
अग्निष्टोम इति । "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सुवनं वहतो यथा प्राणस्या-
पानस्य"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्भितो वा एष यज्ञ
इति"श्रुतत्वात् पुरुषसम्भितत्व मस्य यतः, अत एवैतथा मर्त्तवत्या

१- वा० सं० ६. २६. १ ।

२- ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०-८ अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैतदन्य-
खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः ।

३- त० सं० ७. १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

होमो युक्त इत्यर्थः । निगमति— “एवं जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ ३२ ॥

“यद्युक्त्यः स्यान्मध्यमं परिधि सुपस्यूशेदिति^१ । अग्नेः परितो
निधीयमानाः परिधयः । प्राच्यां दिग्नि सूर्यस्त्रेव परिधित्वात् ते
त्रय एव । ‘उक्त्यानि’ अग्निष्टोमादुपरि उक्त्यसंख्ये क्रतौ स्रोतव्यानि
‘त्रौणि’ उक्त्यस्तोत्राणि । अस्तु चिन्म, किं तत इत्याह— “एतैरु
हि तर्हीति । यतः ‘एतैः’ उक्त्यैः यज्ञः ‘प्रतितिष्ठति’, अतस्त्रिषु
परिधिषु ‘मध्यमं परिधिं’ पश्चाद्दिग्गतं प्रचरणा ‘उपस्यूशेत्’ ॥

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथं मित्यत आह— “यद्यु अतिरात्रो
वा षोडशौ वा स्यादिति^२ । तत्रोभयत्र होम सुपस्यूशनं च न
कुर्यात्, किन्तु ‘ससुद्यैव’ “य मग्ने पृच्छु”-इति मन्त्र सुक्तैव
‘दृष्णी मेत्य’ देवयजनं ‘प्रपद्यते’ । ‘तत्’ तथा सति क्वचित्
होमः, क्वचित् परिधिसंस्पर्शः, क्वचित् दृष्णी मिति ‘यथायथं’
पृथक्प्रकारेण ‘यज्ञक्रतून्’ अग्निष्टोमादिकान् ‘व्यावर्त्तयति’ परस्पर-
व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्त्यः
परिधौ निर्माष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञक्रतूनां
व्यावृत्तैः”-इति^३ । कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनौ प्रति विकल्प

१— “उक्त्ये प्रथमं परिधिं मालभते”-इति (श्रौ० ६. ३. १७) विचार्यम् ।

२— “प्रविशत्येवान्यत्र”-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ।

३— तै० सं० ६. ४. ४. १४ ।

सुक्तवान्— “रराव्यालम्भनं वा षोडशग्नि, हृदिरतिराचे”-
इति^१ ॥ ३३ ॥

इदानीं मेकधननामघटानां मयुग्मसङ्ख्याविकल्पमाह— “अयुक्ता
अयुक्ता एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणं त्रिपञ्चादिपञ्चबहुत्वाभि-
प्रायेण वीष्णा । ‘अयुक्ताः’ त्रि-पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदा-
हरति— “त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येको
ऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।
तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायनः— “प्रत्यगेकधनानयुग्मानुद-
हरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्यः”-इति^२ ॥

अथ युग्मसङ्ख्यायां एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—
“द्वन्द्वं मह मिथुनं प्रजननं मथ य एष एकोऽतिरिच्यत इत्या-
दिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वावेकं द्वन्द्वं द्वितीयो-
ऽतिरिच्यते; यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते । एवं
सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्वपि योज्यम् । तत्र यत् ‘द्वन्द्वं’
तत् ‘मिथुनम्’, तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम्; ‘य
एषोऽतिरिच्यते’ द्वितीयादिकः, ‘सः’ सर्वोऽपि ‘यजमानस्य’
‘अथम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘अतिरिच्यते’ । ‘स वै’ सोऽतिरिक्तः ‘एषां’
विकल्पितानां युग्मानां ‘सधनम्’ समानं मेकमेव धनम्;
तदन्तःपातित्वात् । यस्मादपां सधनं मासीत् अतिरिक्तः, ‘तस्मात्’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. २३ ।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा^१ एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत
एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति^२
स्तुतिः ॥ २४ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति । अथास्याः हिरण्यं
बध्नीते द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च
सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यः
सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति
तस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं बध्नीते* ॥ १ ॥

१— तातथ्यात्तच्छन्यायादुदहरणाः कलशाश्चैकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति ।

२— तथाच अग्निष्टोमे त्रयः पञ्च वा, अथग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्तथ्ये
पञ्च वा सप्त वा, षोडशिन सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा,
अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अतोर्वामे त्रयोदश वा पञ्चदश
वेति एकधनाख्या उदहरणाः कलशा भवन्तीति ॥

* 'बध्नीते'—इति ग, घ ।

अथ ग्रावाण मादत्ते । ते वा ऽएतेऽश्ममुया ग्रावाणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृचो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरुयो यदुश्मानस्तच्छुरीरेणैवैन मेतत्सुमर्द्धयति क्त्वं करोति तुस्मादश्ममुया भवन्ति घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति तु मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति तुस्मादश्ममुया ग्रावाणो भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे रावासीति सविता वै देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वृजो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो भर्ता तु मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । यदा वा ऽएन मेतेनाभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये-
तद्ध्येषु द्वयं रासत ऽआहुतीश्च दक्षिणाश्च तुस्मादाह रावासीति ॥ ४ ॥

गभीरु मिम मध्वरुं कधीति । अध्वरो वु यज्ञो महान्त मिमं यज्ञं कधीत्येवैतदाहेन्द्राय सुषुतम मितीन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहोत्रायेति सुषुतम मिति
सुसुततम* मित्यैवैतदाहोत्रमेन पविनेत्येष वा ऽउत्तमः
पविर्यत्सोमस्तस्मादाहोत्रमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं
पुयस्वन्त मिति रुसवन्त मित्यैवैतदाह यदाहोर्जस्वन्तं
मधुमन्तं पुयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते
ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरुपांशु यजाम
व्वाचं यच्छामेति तु ऽउपांश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या
स्य देवश्रुतस्तर्पयत मा मुनो मे तर्पयत व्वाचं मे
तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चुक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-
तात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशुन्मे तर्पयत
गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति रुसो वा
ऽआपस्तास्वेवैता माशिष माशास्ते, सुर्वञ्च म ऽआत्मानं
तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशुन्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
गणा मे मा वितृषन्निति स यु एष उपांशुसवनः स
व्विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः§ ॥ ७ ॥

* 'सुसुतम'-इति ग, घ ।

† 'मिति'-इति ख, 'मिति'-इति ग, घ ।

‡ 'तर्पयत'-इति ग, घ ।

§ 'नः'-इति, ग, घ ।

तु मभिमिमीते । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति
तु मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति युद्धेव
मिमिमीते तुस्मान्माचा मनुष्येषु माचो यो चाप्यन्या
माचा ॥ ८ ॥

सु मिमीते । इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत
इति तदिन्द्र मेवानु व्वसूश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय
त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय
त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय
त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्यो-
द्धारु एव मस्यैष ऽच्यते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृत् ऽइति । तुज्ञायच्यै मिमीतेऽग्रये
त्वा रायस्योषद् ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तुज्ञायच्यै मिमीते स
यज्ञायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्येनः
सोमभृत् तेनैवास्या एतद्वीर्येण द्वितीयः मिमीते† ॥ १० ॥

अथ यत् पुञ्च कृत्वो मिमीते । संव्व‡त्सरसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽच्यतवः संव्व‡त्सरस्य तुं पुञ्चभिराप्नोति
तुस्मात् पुञ्च कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

* 'वा'-इति ग, घ ।

† 'मिमिमीते'-इति क ।

‡, § 'सव्व'-इति ख ।

तु मभिमृशति । युक्ते सोम दिवि ज्योतिर्युत् पृथिव्यां
यदुरावन्तुरिक्षे । तेनास्मै युजमानायोरु राये ह्यद्वाधि
दाचे व्वोच ऽहुति युच वा ऽण्योऽग्रे देवानाः हविर्भूव
तुङ्क्षेष्वाञ्चक्रे मैव सुर्व्वेणैवात्मना देवानाः हविर्भूव
मिति सु एतास्तिस्सुस्तनुरेषु लोकेषु व्विन्वधत् ॥ १२ ॥

तद्दे देवा अस्पृखतु* । तेऽस्यैतेनैवैतास्तनुरामुवन्स
त्कृत्स्न एव देवानाः हविरभवत्तथो ऽण्वास्येषु एतेनैवै-
तास्तनुरामोति सु ह्यत्स्न एव देवानाः हविर्भवति तस्मा-
देवु मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृचं जघ्न-
स्तेनैवैतद्वीर्येणायः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न
किञ्चन प्रतिधारयते† ता ह स्व मेव व्वशश्चेरुः कुस्मै नु
व्वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिवृचो हत इति सुर्व्वं वा
ऽइद मिन्द्राय तस्थानु मास युदिदं किञ्चापि योऽयं
पुवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । सुर्व्वं वै म ऽइदं तस्थानं युदिदं किञ्च
तिष्ठध्व मेव म ऽहुति ता ह्योचुः किं नस्तुतः स्यादिति

* 'तु'—इति ग, घ ।

† 'एतेनै'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रतिधारयति'—इति ग, घ । 'प्रतिधारयते'—इति सा०-सम्मतम् ।

प्रथमभक्षु एव वः सोमस्य राज्ञ इति तथेति ता
अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत तद्य-
देना उरसि न्यगृह्णीत तस्मान्निग्राभ्या नाम तथैवैना*
एतद्यजमान उरसि निगृह्णीते सु आसा मेषु प्रथम-
भक्षः सोमस्य राज्ञो युन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । आचा स्थ वृचतुर इति शिवा
ह्यापस्तुस्मादाह आचा स्थेति वृचतुर इति वृचुः ह्येता
अघ्नन्वाधो गूर्ता अमृतस्य पत्नीरित्यमृता ह्यापस्ता
देवीर्देवुचेमुं यज्ञं नयतेति नाच तिरोहित मिवास्त्युप-
हृताः सोमस्य पिबतेति तदुपहृता एव प्रथमभक्षः
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन् । यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मिति यो न्वेवेमुं मानुषं ब्राह्मणः
हन्ति तं न्वेव† पुरिचक्षतेऽथ किं यु एतं देवो हि सोमो
घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति तु मेतेन घ्नन्ति तथा
त उदेति तथा सुञ्जीवति तथानेनस्युं भवति युद्
नु द्विष्यादपि तृण मेव मनसा ध्यायेत्तथो ऽअनेनस्युं
भवति ॥ १७ ॥

* 'ता'-इति ग, घ ।

† 'घ्नन्'-इति ग, घ ।

‡ 'तन्वेव'-इति क, ख ; 'तद्देव'-इति घ वृष्टो डा०-वेवरेण ।

स प्रहरति । मा भेर्मा सुंक्विकथा इति मा त्वं भैषीर्मा
 सुंक्विकथा अमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मित्येवैतदा-
 होर्जं धत्स्वेति रुसं धत्स्वेत्येवैतदाह धिषणे व्वीड्वी
 सती व्वीडयेथा मूर्जं दधाथा मितिमे ऽएवैतत् फुलके
 आहुरित्यु हैक ऽआहुः किन्तु तत्र योऽप्येते फुलके भिन्द्या-
 दिमे ह वै द्यावापृथिवी ऽएतस्माद्दृज्जादुद्यतात् सुःरेजेते
 तदाभ्या मेवैन मेतद्द्यावापृथिवीभ्याः शमयति तुथेमे
 शान्तो नु हिनस्यूर्जं दधाथा मिति रुसं दधाथा
 मित्येवैतदाह पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सुर्वं
 पाप्मानः हन्ति ॥ १८ ॥

स वै त्रिरभिषुणोति । चिः सुम्भरति चतुर्निग्राभ
 मुपैति तद्दृश दुशाक्षरा वै त्विराड् वैराजः सोमस्तुस्मा-
 द्दृश कृत्वः सुम्यादयति ॥ १९ ॥

अथ युन्निग्राभ मुपैति । युच वा ऽएषोऽग्रे देवानाः
 हविर्बभूव तुङ्घेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन
 प्रियेण धाम्ना सुःस्पृशेयेति तु मेतद्देवा आभिर्दिग्भि-
 मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन् युन्निग्राभ मुपायं-
 स्तथो ऽएवैन मेषु एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुःस्पर्शयति युन्निग्राभ मुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपागुदगधराक्स्त्वंतस्त्वा दिश आधा-

वन्विति तुदेन माभिर्द्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुस्पर्शयत्युम्ब निष्पर सुमरुर्विदा मिति योषा वा
 ऽश्रुम्बा योषा दिशस्तुस्मादाहाम्ब निष्परेति सुमरुर्विदा
 मिति प्रजा वा ऽअरीः सुम्प्रजा जानता मित्येवैतदाह
 तस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति सु मेव ता
 जानते तस्मादाह सुमरुर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ युस्मात्सोमो नाम । युच वा ऽएषोऽप्रे देवानाः
 हविर्बभूव तुङ्गेश्वाञ्चक्रे मिव सुर्व्वेणोवात्मना देवानाः
 हविर्भूव मिति 'तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मप-
 निदधे तद्देवा अस्पृण्वत ते ह्योचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सुहैव
 न एतया हविरेधीति तां दूरु ऽइवोपप्रावृहत स्वा वै म
 ऽएषेति तुस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ युस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभि-
 षुण्वन्ति तद्युदेनं तन्वते तुदेनं जनयन्ति सु तायुमानो
 जायते स युन् जायते तुस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामै-
 तद्युद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

* 'मिति'-इति ख, 'मि॒ति'-इति ग, घ ।

† 'नामु'-इति ख, 'ना॒म'-इति ग, घ ।

‡ 'यं जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो'-इति क, ख ; ड।०-वेवरेण चैकत्र वृष्टः ।

तुचैता मुपि व्वाच मुवाद । त्वु मङ्ग प्रशसिषो देवुः
शविष्ठ मुर्च्यम् । न त्वुदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र
ब्रुवौमि ते व्वाच इति मुर्च्यो ह्वैतद् भुवन्नुवाच* त्वु
मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णते । आपो ह वै
वृचं जघ्रुस्तेनैवैतद्द्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै
व्सतीवुरीर्यं ह्लाति व्सतीवुरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो
ग्रहान्विगृह्णते तेनैवैतद्द्वीर्येण ग्रहान्विगृह्णते होतृचमसाद्
योषा वा ऋग्घोता योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते
तदेन मेतस्यै योषाया ऋचो होतुः प्रजनयति तस्मा-
द्द्वोतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

इत्य मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमा-
भिषवप्रयोगं वक्तुं गुपक्रमते— “अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति ।
‘अधि’ उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दाहमये फलके, तयोरुपरि ते
‘उपविशन्ति’ । उपवेशनप्रकारः सूये दर्शितः— उत्तरी तावध्वर्यु-

* ‘भुगवन्नुवाच’—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† ‘दिति’—इति ख, ‘दिति’—इति ग, घ ।

१— एतदेवोद्धृतं कात्यायनेन, श्रौ० सू० ६. ४. १. दृष्टव्यम् ।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतरे त्रयः, देवस्य लेत्या-
दिना^१ । 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः । हिरण्यबन्धनं विधाय, तत्
सत्यरूपत्वेन प्रशंसति— “अथास्यां हिरण्यं बध्नीते द्वयं वा इदं न
तृतीय मस्तीत्यादिना । 'अस्याम्' अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः ।
द्वयं वेत्यादि प्रागसङ्गद् व्याख्यातम्^२ । अत्रेतत्वं हिरण्यस्येत्यं
श्रूयते— “आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यधायत्, ताः
समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्य मभवदिति^३ । अध्वर्या-
र्मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतस्य हिरण्यस्यात्राभिषव-
समये सार्गनेनानृतवाधात् 'सत्येन' 'अंशून्' सोमांशून् 'उपसृष्टानि',
'सत्येन' 'सोमम्' 'पराहणानि' अभिषुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्यं
बध्नीयात् ॥ १ ॥

“अथेति । 'अथ' अंशुगृह्याभिषवार्थम् 'अध्वर्युः' यावाण मादत्ते^४ ।
अभिषवसाधनस्य यावणोऽग्नमयत्वं विधाय प्रशंसति— “ते वा एत
इति । सोमस्य देवत्वसमर्थनाय “दिवि ह्यीति । 'हि'-शब्दः
“तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्”—इत्यादि^५ श्रुत्यन्तरप्रसि-
द्धयर्थः । तस्य द्युस्यस्य सोमस्य वृत्तत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः^६ । तस्य
वृत्तीभूतस्य सोमस्य 'शरीरं' परिदृश्यमानाः 'गिरयः', तदवयवाः

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २, ३, ४, ५ ।

२— १. १. १. ४, ५. २. २३ (१ भा० ६, ४१८ पृ०) ।

३— तै० सं० ५. ५. ४. १ । ४— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ क ।

५— तै० सं० ३. ५. ७. २. (३ भा० ३४६ पृ०) ।

६— ३५० ४ब्रा० १६क० (२४४ पृ० ५पं०) ।

‘अश्वानः’ । अतः ‘एतत्’ एतेन गव्या मशमयत्वकरणेन ‘एनं’ सोमं समृद्धं कृतवान् भवति । न हि स्वशरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिषवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावयविनौ विशिष्टाविदानौ सोमाभिषवव्याजेन सम्बन्धयन् सोमं ‘कृत्स्नं’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिषवो नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्वमया यावाणः तदवयवत्वात् ‘न घ्नन्ति’ न हिंसन्ति । ‘अतः’ ‘अस्मात्’ अभिषवस्थानात् सोमः ‘उदेति’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘सञ्जीवति’ च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति । “तस्मादिति पुनरुपसंहारः ॥ १ ॥

अथ तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “त मादत्ते देवस्य त्वेत्यादिना^१ । गत सेवैतत् । “पूषा भागदुष इति । “दुहेः कष घञ्” इति^२ कप् घकारश्च । किं कारणं सवित्राद्यभिधानम् ? उच्यते— “वज्रो वा, एष इति । ‘एषः’ यावा प्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् सारवत्त्वाच्च ‘वज्रः’, ‘अतः’ ‘तस्य’ अस्य देवः ‘भर्ता’ स्वामी ‘न मनुष्यः’; यत एव मतः ‘तं’ यावाणम् ‘एताभिः’ सवित्रादिभिः ‘देवताभिः’ ‘आदत्ते’ अध्वर्युः^३ ॥ ३ ॥

“आददे रावासीति^४ । मन्त्रभागे यावाणं सम्बोधनं लं रावासीति मन्त्रोऽभिधत्ते । तस्य तथालं कुत इत्याशङ्क्य परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति— “यदा वा एन सेतेनाभिषुण्वन्तीत्यादिना । अभिषवाभावे आङ्गत्यसम्भवात्, आङ्गत्यभावे दक्षिणाना मप्रसक्तेः

१— वा० सं० ६. ३०. १ क ।

२— पा० सू० ३. २. ७० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ क ।

४— वा० सं० ६. ३०. १ ख ।

‘आङ्गतीक्ष्ण दक्षिणाञ्च’ इति ‘एतद्’ इयम् ‘एषः’ यावा ‘रासते’ ददाति । अतो रासत इति रावेति; रासतेर्दानार्थात्^१ रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘रावासीति आह’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वर मिति^२ । मन्त्रं व्याचष्टे— थोऽथम् ‘अध्वरः’ सः ‘यज्ञः’ ‘वै’ एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः । यदतिगुम्फितत्वेन महत्, तद् ‘गभीरम्’ इति लोके व्यवह्रियते; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् ‘इमम् अध्वरं महान्तं क्वधि’ इत्याह मन्त्रः । सुषूतम मित्यत्र सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारशोपो दीर्घ-श्लान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— “सुषूतम मिति सुसुततम मित्ये-वैतदाहेति । पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थं इति व्याचष्टे— “एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति । पवतिर्गति-कमा^३ । पवति, दशापवित्रे स्रवतीति पविः सोमः । अथ वा पवि-वद् बलरूपत्वात् पविः सोमः । सोमः ‘इति’ यदस्ति, ‘एषः’ सोमः ‘उत्तमः पविः’ खलु; सोमपानेन प्रबलस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रव-णाद् । अत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थं इति व्याचष्टे— “ऊर्जस्खन्तं पयस्खन्तं मित्या-दिना । अर्चोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपा-दिति भावः । कैले माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एवं सङ्गच्छन्त इत्यस्या आशङ्काया अपनोदनाय पुनर्निर्देशः कृतः— “यदाहोर्जस्खन्तं मधुमन्तं पयस्खन्तं मितौति ॥

१— निघण्टौ इ. २२. ५ इत्यथम् । २— वा० सं० ई. ३०. १ ग ।

३— निघ० २. १४. १०८ ।

मन्त्रस्थाय मर्थः ।— हे गावन् ! त्वं 'रावासि', अतस्त्वां 'सवितुः देवस्य' अनुज्ञायां सत्याम् 'अश्विनोर्वाङ्म्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्' 'आददे' । उक्तो वाङ्म्यद्विभागः । 'दमम्' 'अध्वरं' यज्ञं 'गभीरं' महान्तं 'हृधि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्रायै 'सुषूतमं' सुषुभिषुतं कुरु । 'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्तं चेम अध्वरम् ऊर्जादेराश्रयभूत-रसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

“अथ वाचं यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो “देवा ह वा इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिः सूत्रे दर्शितः— “(देवस्य त्वेत्यभि मादाय) वाचं यच्छति प्राग्घङ्कारात्”-इति^१ ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “निग्राभ्यासु वाचयति उरस्थेना निगृह्य निग्राभ्यास्येति^२ । तदिदं माह— “अथ निग्राभ्या आहरति, तास्तेन वाचयति निग्राभ्या स्य देवश्रुत इत्यादिना । 'तासु' आगतासु 'एनं' यजमानं 'निग्राभ्या स्य' इत्यादि-मन्त्रं^३ 'वाचयति' अध्वर्युः । हे आपः ! 'देवश्रुतः' देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं 'निग्राभ्याः स्य इन्द्रेणोरसि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— “तद्यदेना उरसि न्यगृह्णीत, तस्मान्निग्राभ्या नाम”-इति^४ । तादृशो यूयं 'मा' मां 'तर्षयत' प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्तं .मवयवगोऽभिधत्ते— “मनो म इत्यादिना^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ५ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ४. ७ । ३— वा० सं० ६. ३०. २ ।

४— अनुपद मिहैवोपगृह्यात् पञ्चदश्यां ऋग्व्याजं द्रष्टव्यम् (५७८ पृ०) ।

५— वा० सं० ६. ३१. १ । पूर्वमन्त्रस्यैव शेषोऽयम् ; इह विनियोगानन्त्य-श्रुतेः । उंहितायान्तु भिन्न एवायं मन्त्र इति प्रतीयते ।

‘आत्मानं’ शरीरम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिकाम् । ‘गणान्’ बन्धुमृत्यादीन् । युष्माभिस्तर्पिता अस्मदीयाः ‘गणाः’ ‘मा वितृषन्’ वितृद्ध-
दृष्ट्वा मा भूवन् । आपः स्वल्पमेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयित्वास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशौ शक्तिः कुत इत्याशङ्क्या माह—
“रसो वा आपस्तास्त्रैवेता माग्निष माशास्त इति । अपां रसरूपत्वात् तास्त्रैवेतां तन्निरूपा माग्निष माशास्त्रै; अतः सारवता आशासनं युक्तम् । मन आदिकं सर्वं मपि सङ्गृह्णानुवदति— “सर्वं च म इति । आत्मानं मित्यादिर्विविच्यानुवादः ॥

“उपांशुसवने सोमं मिमीत^१ इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादि-
सूत्रोक्तं मर्थं दर्शयति— “य एष उपांशुसवनः, स विवस्वानादित्यो निदानेन, सोऽस्यैष व्यान इति । उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते चेन, स ‘उपांशुसवनः’ पाषाणः; ‘सः’ ‘निदानेन’ मूलकारण-
विचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव; तस्यैवेतदात्मनावस्थानात् । ‘स एष’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘व्यानः’; प्राणापानरूपयोर्रूपांश्चन्तर्यामयोर्मध्ये स्थाप्यत्वात् । “अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः”—इति^२ श्रुतेरस्य व्यानत्वम् । उपांशुसवन इति वैदिकी सञ्ज्ञा, व्यवहारार्था, तदुपांशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

“त मभिमिमौत इति । ‘तम्’ उपांशुसवनम् ‘अभि’ तस्योपरि सोमं ‘मिमिते’ ऋयकालीनमानेन सोमं संस्क्रुयात् । “न्नन्ति

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. ८ । २— वा० सं० ६. ३२. १—५ ।

वा इत्यादिरूपोपांशुसवनपरिमाणार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य षावो-
परिभावं प्रशंस्येदानीं मानं प्रशंसति— “यदेव मिमीते तस्मा-
न्मात्रा मनुष्येऽस्त्विति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा सोमे कृता,
‘तस्मात्’ सोमस्य मितत्वात् ‘मनुष्येषु’ व्यवहारार्थं प्रस्य-कुडुवाढक-
द्रोणादिका ‘मात्रा’ मन्मन्त्रा । “यो चापि”—इत्यत्र उकारः प्रक्षेपः ।
‘अपि च’ ‘या उ’ च ‘अन्या मात्रा’ एकद्वीत्यादिमञ्ज्याप्रयुक्ता, सापि
सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “स मिमीत इन्द्राय त्वा
वसुमत इत्यादिना^१ । इन्द्रस्य विशिष्यतया निर्द्देशस्य वसुसद्भाषां
तद्विशेषणतया निर्द्देशस्य च प्रयोजन माह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेत्यादिना । ‘यज्ञस्य’ सोमयागस्य ‘इन्द्रो देवता’; “प्रातःसुत
मपिबो हर्षश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । समृभुभिः पिवस्व रत्न-
धेभिः”—इत्यादिमन्त्रात्^२ सवनचयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् “इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता”—इत्युक्तम् । ‘वसुमते रुद्रवते’ इत्यादौ वस्वादेरिन्द्र-
शेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं सुखं भागिनं कृत्वा वस्वादीनपि
‘अन्वाभजति’ पश्याद्भागिनः करोति, इन्द्रस्तानुचरान् कृतवान्
भवतीति यावत् । “इन्द्राय त्वाभिमातिन्ने”—इत्यत्राभिमातिशब्दः
सपन्न मभिधत्त इत्याह— “सपन्नो वा अभिमाति रिति । “इन्द्राय
त्वाभिमातिन्ने”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुर्थं प्रशंसति— “सोम्यो-
द्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिभागसमये सुखस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टोप्यन्याविहापि सङ्गच्छते ।

२— ऋ० सं००४. ३५. ७ ।

दियो भागः प्रातिस्विकः, १ तं प्रथम मेवापोद्धृत्य पश्चात् स्वं स्वं मंगं विभजन्ति ; एवं रुद्रवस्त्रिन्द्रेभ्यः देवतान्तरसहभाव मन्त्रेण केवल उद्धारः कृतो भवति । श्रेष्ठले वीज मभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽय मभिमातिहाः, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

“श्रेनाय लेति । ‘श्रेनाय ला’-‘अग्नये ला’-इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं माह— “तद् गायत्र्यै मिमीत इति । ‘सोमभृते श्रेनाय’ इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपादयति— “स यद् गायत्री श्रेनो भृत्वा दिवः सोम माहरदिति । अग्न्यर्थमितस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् । तत्रेत्य मेवावगन्तव्यम्— “अग्नेर्गायत्र्यभवत्”-इतिमन्त्रवर्णात् १ गायत्र्या निदान मग्निः ; अतो जन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्थता स्यादित्यभिप्रेत्य “तद् गायत्र्यै मिमीते”-इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीत इति । “एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणां पञ्चत्वात्मात्र मपीति पञ्च कृत्व इत्यर्थसिद्धम् । गवामयनादिसत्रस्य संवत्सरसंस्मितयज्ञत्वं प्रसिद्धम् । ‘तस्मात्’ ‘पञ्च कृत्वः’ मानं प्रशस्तम् । “इन्द्राय ला वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम्”-इति २ सूत्रम् ॥ ११ ॥

१ — प्रातिस्विकः स्वकीयोऽसाधारणः ।

२ — “अग्नेर्गायत्र्यभवत् सद्युग्वोष्णिहया सविता सन्वभूव । अतुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाच मावत्” ऋ० सं० १०. ११०. ४ ।

३ — का० श्रौ० सू० ९. ४. ८ ।

मितस्य सोमस्य समन्त्रक, मभिभर्शनं विधत्ते— “त मभि-
मृशति^१ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति^२ । हे सोम ! ‘ते’ तव
‘यत्’ ‘ज्योतिः’ द्युतिमत्त्वं ‘दिवि’ अस्ति, यत्’ च ‘पृथिव्यां’ ज्योतिः
वस्तीरूपः सोमः, ‘यद्’ अपि ‘उरौ’ विस्तीर्णं ‘अन्तरिक्षे’ षोडश-
कलात्मकः, ‘तेन’ सर्वेण तव स्वरूपेण सहितः सन् ‘अस्मी’ अभि-
षुषते ‘यजमानाय’ ‘राये’ तस्य धनार्थम् ‘उरु ऋधि’ प्रभूतं कुरु ।
तव शरीर मिति शेषः । ‘दात्रे’ हविःप्रदात्रे ‘अधिवोचः’ यज-
मानेन वचन मधिवचनम्, मदीथोऽयं सर्वथा अनुयाह्य इति
प्रब्रूह्यैत्यर्थः ॥

सोमस्य लोकान्तरस्थाय्यंशस्य यत् परिग्रहामिधानम्, तदा-
ख्याधिकामुखेन प्रशंसति— “यत्र वा एषोऽये देवाना मित्यादिना ।
‘यत्र’ यत्काले ‘अग्रे’ सृष्टेः प्राक् ‘देवानां’ ‘हविः बभूव’ सोमः,
‘तत्’ तदा अहं ‘सर्वेणात्मना’ ‘देवानां’ ‘हविः’ ‘मा भूवम्’ न
भवामि ‘इति’ विचार्य, ‘एषु’ त्रिषु ‘लोकेषु’ स्वाः ‘तनूः’ ‘विन्य-
धत्त’ विभज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

“तद्वै देवा असृण्वतेति । ‘तद्’ वृत्तान्तं ‘देवाः’ ‘असृण्वत’ ।
“स्यू प्रीतिबलनयोः”^३ । बलोपलक्षितयापारं कृतवन्तः, ज्ञातवन्त
इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’ लोकत्रयस्थिताः ‘तनूः’
‘एतेन’ “यत् ते दिवि ज्योतिः”—इत्यादिमन्त्रेण ‘आप्नुवन्’ प्राप्त-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ६ । २— वा० सं० ६. ३३. १ ।

३— “स्यू प्रीतिपाजनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्वे । चलनं जीवन मिति
खामौ” इति सि० कौ० स्तो० प० १३ धा० । ,

वन्तः । 'सः' 'कृत्स्न एव' श्रविकण एव 'देवानां हविरभवत्' ।
 "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम् । "तस्मादेवेति
 निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निगाम्भोदकैः सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निगाम्भाभि-
 रूपसृजतीति' । मिश्रयेदित्यर्थः । मिश्रण माख्यामुखेन प्रशंसति—
 "आपो ह वै वृत्रं जघ्नुरित्यादिना । तेनैव वीर्येण' केनाप्यवधो
 वृत्रोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानीं मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते'
 वेगेन गच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' आपः 'न
 किञ्चन' वस्तु, षोडशकाष्टपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति,
 किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वशं' स्वतन्त्रं यथा भवति तथा
 विश्रम्भेण 'चेहः' अगच्छन् । तेषां स्वातन्त्र्ये कारणं माह— "कस्मै
 नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्दृत्रो हत इतीति । सर्वस्यापि
 षोकस्य घातको वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः; अतो 'वयं' 'कस्मै'
 अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति । इत्य मपां स्वातन्त्र्यं
 प्रतिपाद्य, तासां मिश्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इदं
 मिश्राय तस्थान मासेति । 'तस्थानम्' इति तिष्ठतेः कान्चिं
 रूपम् । कैमुतिकन्यायसिद्ध्यर्थं माह— "अपि योऽयं पवत इति ।
 'योऽयं' दुर्बलत्वेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इश्राधीनः
 स्थितवान् किञ्च, किमु वक्तव्यं मेतत् सर्वं मिश्रवशे स्थित
 मिति ॥ १४ ॥

“स इन्द्रोऽमवीदिति । अथ ‘स इन्द्रः’ एवम् ‘अमवीत्’ । ‘यत्’
‘किञ्च’ ‘इदं’ भूतजातं ‘मे’ मदर्थं स्थितम्, अतो यूय मपि
‘तिष्ठध्व मेव’ न गच्छत ‘इति’ । अथ तेन तथोक्ताः ‘ताः’ आपः,
वयं तिष्ठेमहि, ‘नः’ अस्माकं ‘ततः’ ‘किं’ खल्वं ‘स्यात्’ ? ‘इति’ अनु-
वन् । अथ तासां मिन्द्रः ‘सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्षे’ इतरेभ्यो देवेभ्यः
प्राक्, अभिषवकाले ‘एव’ ‘वः’ अस्तु ‘इति’ प्रादात् । ‘ताः’ अस्तु
‘तथेति’ अङ्गीकृत्य ‘असौ’ इन्द्राय ‘अतिष्ठन्त’ ॥

प्रसङ्गात् निघाभ्यशब्दनिर्वचन माह— “तासांस्थाना उरसि
न्यगृहीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् ‘निघाभ्याः’ इति तासां
मपां नाम सम्यक्सम् । “हृद्यहोर्भङ्कन्दसि”—इति^१ हकारस्य भत्वम् ।
निघाह्या इत्यर्थः । कर्मणि क्त्वः । तथैवेताः एतद्यजमान उरसि
निगृहीत इत्यर्थः । अत्र विधिरुन्नेयो निगृहीत्यादिति ॥

न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः
संसर्ग एव भक्ष इत्याह— “स आसा मेघ इति ॥ १५ ॥

उपसर्गे मन्त्र मभिधाय व्याचष्टे— “सु उपसृजति आसा ख
वृचतुर^२ इत्यादिना^३ । आच-शब्दस्थाभिप्राय माह— “शिवो ह्याप
इति । यद्यपि “आच मिति क्षिप्रनाम^४, “आशु अतनं भवति”—
इति निरुक्तम्^५, तथाप्यक्षरसामान्यास्त्रिभूयादितिन्यायेन^६ आच-

१— पा० २. ३. २ सू० वा० १ ।

२— वा० सं० ६. ३४. १ ।

३— निघ० ४. २. १४ ।

४— निघ० ५. १. ३ ।

५— “अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यास्त्रिभूयास्तत्र त्वेव न निर्भवात्”—

इत्यादि निघ० २. १. १ द्रष्टव्यम् ।

शब्दविश्लेषणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपां च सर्वाध्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः “श्वाचा स्वेत्याभ्युक्त मित्यर्थः । यस्मात् ‘एताः’ आपः ‘वृत्र मघ्नन्’ तस्माद् ‘वृत्रतुर इति’ मन्त्रो ब्रूते । तुर्वी हिंसार्थः^१ । वृत्रं तुर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुरः । ‘अमृतस्य’ ‘पत्नीः’ पालयिञ्यः । यदि यूय ममृता न भवेयुः, तर्हि तादृशीना मपां स्वामित्व मेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या “अमृता ह्यापः”-इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचकं हि-शब्द माह— “ता देवीर्देवत्रेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह— “नाच तिरोहित मिवास्तौति । इदानौन्तनं सोमपानविषय सुपङ्कानम् “उपहृताः सोमस्य पिबतेति मन्त्राभिधानादायात मितिं दशयति— “उपहृता एव प्रथमभचं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः सम्यक्नः ।— हे निगाम्या अपाः ! यूयं ‘श्वाचाः स्य’ शिवा भवथ, ‘वृत्रतुरः’ वृत्रस्य हिंसकाः स्य, ‘राधः’ धनस्य ‘गूर्त्ताः’ उद्यमयिञ्यः । “गुरी उद्यमने^२”, “नसत्तनिषत्तेत्यादिना^३ निपातितो गूर्त्त-शब्दः । ‘अमृतस्य’ ‘पत्नीः’ पालयिञ्यः स्य । अतस्तादृङ्गिभोपेताः ‘देवीः’ हे ‘देव्यः ! देवत्रा’ देवान् प्रति ‘इमं यज्ञं’ सोमात्मकं ‘नयत’ प्रापयत, ‘उपहृताः’ अनुज्ञाताः सत्यो यूयं ‘सोमस्य’ सोमं पिबतेति मन्त्रार्थः ॥

“श्वाचा स्वेत्यासिञ्चति निगाम्याः”-इति^४ कात्यायनः ॥ १६ ॥

१— आ० प० ५७० धा० ।

२— तु० व्या० १५ धा० ।

३— पा० सू० ८. २. ६१ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२ ।

यदुक्तं तेन “प्रहरिष्यन् द्वेष्यं मनसा ध्यायेदशुभा अहं वज्रं
प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे त्वणं माभेरिति प्रहरत्येवं त्रिः”-
इति, तदिदं माह— “अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना । ‘अमुष्मै’ द्वेषे;
अत्र सोमशर्माण इति द्वेषुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, ‘प्रहरामि’ प्रचि-
पामि, पाषाणरूपं वज्रं मिति शेषः । हे सोम ! ‘न तुभ्य मिति’ ।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तत्राह— “यो न्वेवेमं मानुषं
ब्राह्मणं मिति । अत्यन्तदोषाविष्करणं मितौमं ब्राह्मणं मिति
विशेषितम् । ‘तं’ ब्राह्मणस्य हन्तारं ‘परिचक्षते’ न्वेव खल्वेव ।
‘परिख्यानं’ दूष्यत्वेन वर्जनम्, ‘अथ’ ‘किं’, वक्तव्यं मिति शेषः ।
‘एतं’ माहात्म्यवन्तं पुरोवर्त्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु-
तेत्यर्थः । कैमुतिकन्यायस्य वीजं माह— “देवो हि सोम इति ।
हि-शब्दो “देवो वै सोमः”-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अस्तु
तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवात्र कुत इत्यत आह— “घ्नन्ति वा
एन मिति । प्राग् व्याख्यातं मिव । ‘एते’ शत्रुनामग्रहणपूर्वकं मभि-
षुण्वन्तः ‘तं’ सोमं ‘न घ्नन्ति’ । ‘तथा’ देख्यत्वभावनायां सत्याम् ।
‘अतः’ अस्माद्धननसकाशात्, अस्मात् स्थानादा । ‘तथा’ सति
अभिषोत्तरध्वर्थाः ‘अनेनस्यं भवति’ न विद्यते एनः पापं यस्य स
अनेनाः, तस्य भावः अनेनस्यम् ॥

द्वेष्याभावे तत् कथं मित्याग्रहणाह— “यद्यु न दिश्यादपि त्वण
मेव मनसा ध्यायेदिति । अमुष्मै त्वणाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम !
न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरण मनुष्य मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “स प्रहरति माभेरित्यादिना । मा भेरिति पदं व्याकुर्वन्नेव द्वैत्यत्वभावनायां यत् प्रयोजनं प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्पर्यं मिति व्याचष्टे— “माभेर्मा संविकथा इति, मा त्वं भैषीर्मा संविकथा अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्य भित्येवैतदाहेति । ‘एतत्’ माभेरिति मन्त्रवाक्यम् । ऊक्-शब्दस्याक्षनामसु^१ पाठात् अचान्नसारो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रसं धत्स्वित्येवैतदाहेति । “धिषणे वीक्षी”-इतिमन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम् ; तन्मतं निराकर्तुं मुदाहरति— “इमे एवैतत् फलके आङ्गरित्यु हैक आङ्गरित्यादिना । प्रथमम् ‘आङ्गः’-इतिशब्दस्य पदानि ‘धिषणे’-इत्यादीनि । ‘एतत्’ एतस्मिन् वाक्ये ‘इमे’ सोमाधारभूते ‘फलके’ ब्रुवते इत्यर्थः । ‘इति’ अमु मर्थं मेकशाखिन आङ्गः । ‘तु’ प्रश्ने । ‘किं’ ‘तच’ लदभिमते, विद्यत इति शेषः । विद्यत एवेत्याशङ्क्याह— “द्योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति । यद्येते च द्वे स्यातां, तर्हि कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अतः किन्तु तचेत्यर्थः ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थं सोपपत्तिकं दर्शयति— “इमे ह वै द्यावापृथिवी इत्यादिना । अत्र धिषणे अनूद्यते, तयोर्दार्ढ्यं माग्रास्यते, तच्च सति ग्रंथिल्यकारणे उपपद्यते ; अतस्त्वत्प्रसक्ति माह— “एतस्माद् वज्रादुद्यतात् संरेजेत इति । वज्रवद्धिसकात् अभिषवाद्योद्यतग्रस्त्वसकाग्रात् ‘इमे द्यावापृथिवी’ ‘संरेजेते’ कल्पेते । ‘द्यावा-

इथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीदिवचनम्- 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-
मर्थाय 'एनं' यज्ञं 'ग्रमयति' शान्तं करोति, यथासौ उत्सेकावचे-
पाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति । 'तथा' सति,
'धिषणे विद्धि वीरुथेयाम्'-इत्यभिधाने सति 'शान्तः' असौ यज्ञ
इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', प्रोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य
प्राप्तत्वादिति भावः । गत ऊर्गर्थवादः । "पाप्मा हतो न सोम इति
तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिकं फलं मा मा सन्नाप्त मिति
च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति
तस्यैवेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन- "एवं चिरभिषुणोति"-इति, तदिदं चिन्वं
विधाय सम्भरणनिघाभोपायनयोः सङ्ख्या सह समुच्चित्य प्रशंसति-
"स वे चिरभिषुणोतीत्यादिना । 'चिः सम्भरति' चिः सञ्चिषीद्-
यति । निघाभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः ; तत् चतुर्वारं
कर्त्तव्यम् । 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते ; विराट्कन्दस्य दशा-
चराणि ; सोमोऽपि विराट्सम्बन्धौ ; "पञ्च ह्रलो यजुषा मिमीत,
पञ्चकलस्त्रुषी मिति दशसङ्ख्या मितलान् ; अतो वैराजस्य
सोमस्य समलाय अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रशस्ता । ततोऽत्र
सम्भरणत्रिलस्य . निघाभोपायनचतुष्टयस्य च विधिर्निर्द्देशादेव
द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

१- का० श्रौ० सू० ६. ४. १६ ख ।

२- चिरभिषवे प्रहारासङ्ख्या का० श्रौ० ६. ४. १७-१९ सूत्रेषु द्रष्टव्या,
इहापि चतुर्थकाण्डे (१. १. १७, १६.) किञ्चिद् वक्ष्यति ।

अथ निघाभोपायन मनूय प्रशंसति— “अथ यन्निघाभ सुपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवानां हविर्वभूवेत्यादिना । “इमा दिशो ऽभिदध्वाविति । अभिध्यानं मैथुनविषयं ध्यानम् । अभिधानप्रकार माह— “आभिर्दिग्भिरिति । ‘मिथुनेन’ तद्योगेन, ‘प्रियेण’ दिशा मभिमतेन, ‘धान्ना’ मम शरीरेण ‘संसृशेयेति’ । यद्वा, ‘दिग्भिः मिथुनेन प्रियेण धान्ना’ दिशां मिथुनार्हेण प्रियेण धान्ना शरीरेण संसृशेयेति व्याख्येयम् । एवङ्गामयमानस्य सोमस्य निघाभोपायनेन ‘देवाः’ ‘आभिर्दिग्भिः’ सह ‘मिथुनेन प्रियेण धान्ना’ ‘समस्यग्रथन्’ संयोग मकारयन्, निघाभोपायन मेव संस्यर्ग इत्यर्थः । “तथो एवैन मिति, दार्ष्टान्तिकं वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । यद्वा, पूर्वत्र सङ्ख्याविधिः सः, “यन्निघाभ मित्यत्र तु यच्छब्द सुपेक्ष्य विधिरवगन्तव्यः ॥ २० ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स उपैति^१ प्रागपागित्यादिना^२ । अपाञ्चतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । “अधरागिति, उदक्प्रतियोगिनौ दक्षिणा दिगुच्यते^३ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

अथ सोमस्याभिषवसम्भरणादिप्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनं दर्शयति— “अथ यस्माद् यज्ञो नामेति । ‘यस्मात्’ प्रवृत्तिनिमित्तात् यज्ञस्य ‘यज्ञः’ इति ‘नाम’ अभूत् । तस्योत्तरम्— “मन्त्रीत्यादि । अभिषवेन हतम् ‘एनं’ सोमं ‘तन्वते’ सम्भरणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २० ।

२— वा० सं० ६. ३६. १ ।

३— पा० सू० ५. ३. ३० द्रष्टव्यम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम् । 'सः' सोमः
 'यमानः' सन् 'जायते', अतो यत् परम्परया आहुतिभावं
 च्छन् 'जायते' पुनः पुनः सम्भवति; अतो यन् जायत इति
 'नजः' । अतो वस्तुतो 'यन्जः'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यज्ञ
 ति' परोक्षेण व्यवहरति^१ ॥ २३ ॥

उक्तार्थसंवादत्वेन सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रसंवादं दर्शयति—
 तत्रैता मपि वाच सुवाद, त्व मङ्ग प्रशंसिष इति^२ । 'तत्र' तस्मिन्-
 भिषवकाले 'एतां' प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति 'वाचम्' 'उवाद' उक्ता-
 न् । हे 'शविष्ठ !' अतिशयेन बलवन् ! 'अङ्ग' हे इन्द्र ! 'देवः'
 वं 'मर्त्यं' मरणधर्माणं मां सोमं 'प्रशंसिषः' प्रशस्तं कुरु, आहु-
 तात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः । "ग्रंसु स्तुतौ^३",
 भिष्वङ्गलं लेटि"-इति^४ सिप्, आर्द्धधातुकत्वादिट्^५ "इतश्च
 षोपः"-इतौकारलोपः^६, "लेटोऽडाटौ"-इत्यडागमः^७ । अख्यन्यो
 षवः किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह— "हे 'मघवन् !' तत् 'त्वत्तः'
 प्रत्यः 'मर्दिता' सुखयिता 'न अस्ति', यत् एवम् अतः 'ते' तुभ्यं

— "यज्ञः कस्मात् ? प्रख्यातं यज्ञतिकर्मेति नैरुक्ताः, याच्ञगो भवतीति
 वा, यजुषदो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः, यजूंष्येनं
 नयन्तीति वा"—इति निरु० ३. ४. २ ।

— वा० सं० ६. ३७. १ । ३— भा० प० ७२८ घा० ।

— पा० सू० ३. १. ३४ । ५— पा० सू० ७. २. ३५ ।

— पा० सू० ३. ४. ६७ । ७— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

‘वचः’ प्रशंसाप्रार्थनारूपम् ‘प्रवीमि’ । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं माह-
 “मर्त्या ह्वैतद् भवन्नुवाच,^१ त्व मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति ।
 स्यष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निघाभ्याभ्योऽङ्घो होढचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति-
 “अथ निघाभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णत इति^२ । ‘निघाभ्याः’ अभिषव-
 समये सोमोपसर्गाद्योपयुक्ता आपः । कथं ताभ्यो ग्रहण मिति पर-
 स्परयेति दर्शयति— “आपो ह वै वृचं जन्नु रित्यादिना । वीर्यवत्यः
 स्यन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होढ-
 चमस-निघाभ्याणां ग्रहणम्, निघाभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा
 ग्रहान् विगृह्णते । तदा ‘तेनैव’ वृचवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ‘एतत्’
 एतेन निघाभ्याभ्यो ‘ग्रहान् विगृह्णते’ । तच्च ग्रहणं होढचमससका-
 शाद् भवति ; होढचमसं दशापविचस्योपरि धारयित्वा, तत्र सोम-
 रस मामिच्य, धारां सम्याद्य ग्रहणात् । ‘योषा वै’ स्त्री खलु
 ‘ऋक्’, सैव ‘होता’ ; ऋचः ग्रस्ताद्यवयवरूपायाः होढप्रयोञ्जत्वात्
 अभेदविवक्षया ऋघोतेति सामानाधिकरण्यम् । “तदेन मेतस्या
 इति । ‘एतस्यै योषायै’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^३ । एतस्या योषायाः ऋघोढ-
 लक्षणयाः सम्बन्धितया ‘एनं’ सोमम् ‘एतद्’ एतेन होढचमसाद्
 ग्रहणेन ‘प्रजनयति’ पुनस्त्यादयति । “तस्माद्दोढचमसादिति ।

१— ‘भगवन्नुवाच(!)’—इति च ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ४. २०, २१, २२ ।

३— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निघण्टोदकैर्हाद्वचमयेन यद्वात् गृही-
यादिति विधिः^१ ॥ २५ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

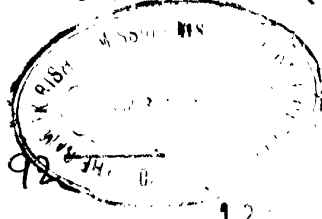
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुल्लापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चषीरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमद्वितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विस्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल्लः स्वर्णजं वर्षसुख्यः,
कार्पाषीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आय्योत्यं प्राय्यजन्मा लवणज मगृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाद्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

१— तत्कारस्य ग्रहकाण्डेऽनुपद मेव स्पुटिव्यतीति शम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरहरिहरभूपालसाध्व्याजधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति तृतायकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥

३ G. R. 692

12

Authorised Librarian

— “कण्डिकासङ्ख्या ११४”-इति क, “कण्डिकाः ११४”-इति ख,
 “कण्डिकासङ्ख्या ११४”-इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
 २७ क०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३४ क०, ५ ब्रा० २५ क० ; सङ्कल-
 नयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिकाः सम्पन्नाः ॥

— “कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५६”-इति क, “अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या
 ८५६”-इति ख, तथैव ग, घ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १२४, द्वितीये
 १२८, तृतीये १२२, चतुर्थे १३२, पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे
 ११४ ; सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे ८५६ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ।

